

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ASKERÎ TEKNOLOJİ, HARP
MALZEMELERİNİN TEDARİKİ VE CEBEHÂNE-İ ÂMİRE**

(1718-1788)

Hakan YAZAR

Doktora Tezi

Ankara, 2023

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ASKERÎ TEKNOLOJİ, HARP
MALZEMELERİNİN TEDARİKİ VE CEBEHÂNE-İ ÂMİRE (1718-1788)**

Hakan YAZAR

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Hakan Yazar tarafından hazırlanan “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askerî Teknoloji, Harp Malzemelerinin Tedariki ve Cebehâne-i Âmire (1718-1788)” başlıklı bu çalışma, 04/12/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet Demiryürek (Başkan)

Prof. Dr. Fatih Yeşil (Danışman)

Prof. Dr. Mehmet Öz (Üye)

Doç. Dr. Güçlü Tülüveli (Üye)

Doç. Dr. Ömer Gezer (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN
Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Tezimin tamamı erişime açılabilir.
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir.
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir.
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir.

27/12/2023

Hakan YAZAR

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Fatih Yeşil** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Hakan YAZAR

*Bütün anneler gibi
hakkının ödenmesi imkânsız olan
Sevgili Annem NURDAN YAZAR'a.*

TEŞEKKÜR

Bir doktora adayının en büyük nimeti olan “zaman”, tezin yazarı tarafından bol ve müsrifçe harcandığı için bu çalışmanın hazırlanması uzun yıllar aldı. Bu zaman zarfında pandeminin şiddetle hissedildiği günler haricinde Ankara ile Çorum arasında sayısız otobüs ve araç yolculuğu yaptım. Söz konusu yolculuklar bir yönüyle çok yorucuymken diğer taraftan kendimle baş başa kalıp teze dair yoğun düşüncelere daldığım veya onlarca kitap ve makaleyi okuduğum zamanları oluşturdu.

İsimlerini aşağıda zikredeceğim kişilerin akademik destekleri veya dostlukları olmasaydı çok daha uzun sürebilir hatta hiç bir zaman bitmeyebilirdi. Bu bağlamda Osmanlı savaş sanayisini inceleyen bir tez yazmayı düşündüğümü ifade ettiğim ilk andan itibaren bana destek olan ve tezimin nihayete ermesi noktasında akademik desteğini cömertçe sunan Prof. Dr. Fatih Yeşil’e sonsuz teşekkür ederim. Kendisi yalnızca bu tezin akademik danışmanlığını yapmamış, aynı zamanda yazara ilmî ve insanî konularda her zaman destek ve örnek olmuştur. Kendisine gönderdiğim tez taslaklarını dikkatle okuyup, noktasına ve virgülüne kadar düzeltme nezaketini sunmanın yanı sıra ham fikirlerime ufuk açıcı sorular sorarak bu çalışmanın şekillenmesine ve akademik gelişimime büyük katkı sunmuştur. Kendisine minnettarım.

Prof. Dr. Mehmet Öz, doktora ders dönemimde kendisinden aldığım derslerden başlayarak bu tezin tamamlandığı son güne kadar her zaman akademik desteğini ve tecrübesini paylaştı. Prof. Dr. Mehmet Öz’ün tez izleme komitesinde ve doktora jürisinde yer alması yazar için büyük bir şanstı. İdari görevlerinin ve akademik sorumluluklarının arasında tezimi okuyarak benim için son derece faydalı katkılarda bulundu. Osmanlı tarihinin her alanına yayılan geniş bilgisini güler yüzü ve babacan tavrıyla paylaştığı için kendisine teşekkür ederim.

Doç. Dr. Güçlü Tülüveli ile Doktora Yeterlik Sınavımda başlayan tanışıklığımız Tez İzleme Komitelerim ve doktora jürimle devam etti. Kendisi bu süreçte her zaman yapıcı eleştirilerde bulunarak beni yüreklendirdi. ODTÜ Tarih Bölümü’nü ziyaretlerimde hoş sohbeti ve güleryüzüyle karşıladığı için müteşekkirim. Güçlü Tülüveli, akademik desteğinin yanı sıra kütüphanesini paylaşma nezaketini göstererek erişmekte güçlük

çektığım onlarca kitaba kolayca ulaşmamı sağladı. Son olarak tezimi dikkatle okuyup çok değerli tavsiyelerde bulunduğu için kendisine teşekkür ederim.

Prof. Dr. Mehmet Demiryürek, 2012 yılında Hitit Üniversitesi Tarih Bölümü'nde göreve başladığım günden beri çalışkanlığıyla bana örnek olmanın yanı sıra akademik konulardaki paylaşımcılığı ve bu çalışmanın yürütülmesindeki desteğiyle en büyük teşekkürü hakedenler arasındadır. Teze dair yazdığım taslakları ve aklımdaki düşünceleri kendisiyle paylaştığımda adeta ikinci bir danışman gibi beni dinleyip önerilerde bulundu. Prof. Dr. Mehmet Demiryürek ayrıca okumakta güçlük çektiğim bazı Osmanlıca belgeler konusunda çok değerli vaktini bana ayırma nezaketini gösterdi. Bütün desteği ve yardımı için teşekkür ederim.

Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki doktora eğitimim sırasında tanışmaktan büyük mutluluk duyduğum Doç. Dr. Ömer Gezer, bölüme her gittiğimde bir hoca ve abi olarak kapısını bana açtı. Tezimi titiz biçimde okuyarak hem yaptığım pek çok hatayı görmemi sağladı hem de sunduğu önerilerle beni yeniden düşünmeye sevk etti. Samimiyeti, nezaketi ve yardımları için kendisine teşekkürü borç bilirim.

Prof. Dr. Fatih Yeşil, Prof. Dr. Mehmet Öz, Prof. Dr. Mehmet Demiryürek, Doç. Dr. Güçlü Tülüveli ve Doç. Dr. Ömer Gezer'den oluşan doktora jürisi önünde tezimi savunmuş olmakt büyük bir mutluluk ve gurur kaynağıdır. Kendilerinin dikkatli okumaları, düzeltmeleri ve önerilerine rağmen tezdeki eksiklikler ve hatalar tamamen yazara aittir.

Doktora eğitimim sırasında derslerini takip ettiğim Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü, Prof. Dr. Rüya Kılıç, Doç. Dr. Gümeç Karamuk ve Dr. Öğr. Üyesi Hulusi Lekesiz'e son derece verimli geçen dersleri için ayrıca teşekkür ederim. Dr. Öğr. Üyesi Hulusi Lekesiz ve ODTÜ Tarih Bölümü'nden Doç. Dr. Selçuk Dursun, Doktora Yeterlik Sınavımda yer almaları dolayısıyla akademik hayatımda özel bir yerde bulunmaktadır. Bu yönüyle kendilerini saygıyla anıyorum.

Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev yapan bütün öğretim üyeleri ve araştırma görevlileri doktora yapmak için rahat bir ortamın sağlanması noktasında teşekkürü hak etmektedir. Bunula birlikte Prof. Dr. Ramazan Acun, Prof. Dr. Mehmet

Özden, Doç. Dr. Selda Güner Özden ve Doç. Dr. Resul Ay'a hoş sohbetleri ve her türlü yardımları için ayrıca teşekkür ederim. Hacettepe Üniversitesi'nde aynı esnada doktora yaparken tanıştığım ve bir kısmı bugün doçent olarak çeşitli üniversitelerde görev yapan bir kısmı ise doktoralarının sonlarında olan arkadaşlarımdan Arş. Gör. Bekir Akşit, Arş. Gör. Muhammed Nurullah Parlakoğlu, Arş. Gör. Barış Aslan ve Doç. Dr. Yalçın Çakmak'a pek çok konudaki yardımlarından ötürü müteşekkirim. Lisans eğitimim sırasında sınıf arkadaşım olan ve aynı tarihlerde Hacettepe Tarih'te birlikte doktora yaptığımız Arş. Gör. Fatma Dokuyucu Kaymakçı'ya yalnızca yardımları için değil dostluğu için de çok şey borçluyum. Doç. Dr. Mehmet Solak ise bir doktora arkadaşı, hoca ve abi olarak beni her fırsatta arayıp tezimi bitirmem konusunda beni motive etti. Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Talha Kalkan ve Dr. Müge Kübra Oğuz, doktorada birlikte çok keyifli dersler aldığım dostlar olmanın yanı sıra yıllardır her fırsatta görüşüp, akademik konularda yardım ve desteklerine başvurduğum kimselerdir. Arş. Gör. Dr. Hüseyin Yılmaz ise yine Hacettepe Tarih'in kazandırdığı değerli dostlardan olup bu tezin hazırlanması sırasında birçok arşiv belgesine ve kaynağa erişmem noktasında büyük katkılarda bulundu.

İnanılmaz kitap bilgisi sayesinde kıyada köşede kalmış onlarca kaynağı bana hatırlatmakla kalmayıp kütüphanesini de açan ve pek çok kitabı benimle paylaşan Türkiye'nin en önemli Kafkasya uzmanlarından değerli dostum ve büyüğüm Sadık Müfit Bilge'ye teşekkür ederim. Kendisi yalnızca bu teze yardımcı olmakla kalmayıp önerdiği pek çok kaynak kitap sayesinde geniş bir zaviyeden okumalar yapmama yardımcı oldu. Uzun yıllar Osmanlı Arşivinde uzman olarak görev yapan Dr. Ali Osman Çınar ise Osmanlı Arşiviyle ilgili çeşitli noktalarda yazara yardımcı olup zengin kütüphanesindeki kaynakları benimle paylaşma nezaketini gösterdi. Benzer şekilde Dr. Serkan Keçeci de pek çok kaynağa erişmemde aracılık etti ve kendi araştırma tecrübelerini paylaşarak yol gösterdi. Kendilerine müteşekkirim.

Hitit Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki mesai arkadaşlarımdan Dr. Öğr. Üyesi Fatma Akın'a gerek bölümdeki yardımseverliği ve gerekse Hacettepe'de birlikte doktora yaparken sayısız yardımda bulundu. Arş. Gör. Abdullah Sami Sümer ve Arş. Gör. Nihal Bakışçı, özellikle son bir yılda üzerimdeki görevlerin büyük bir kısmını kendileri yüklenerek doktora tezimi yazmam için bana ilave zaman yarattılar. Dr. Öğr. Üyesi

Mehmet Ali Bozkuş ise tezim ve diğer akademik çalışmalarına fikirleri ve önerileriyle göz ardı edilemez katkılar sundu. Fakültedeki mesai arkadaşlarımdan Dr. Öğretim Üyesi Altuğ Ortakçı, Dr. Öğr. Üyesi Erhan Tarhan, Dr. Öğr. Üyesi Fırat Koç, Öğr. Gör. Dr. Güner Saka, Arş. Gör. Alperen Uluer Yaşar, Arş. Gör. Mehmet Erdoğan ve Doç. Dr. Kudret Sezgin ihtiyacım olduğu her an yardımına koştular. Prof. Dr. Meral Demiryürek ise tezimi bitirmem için desteğini hiç bir zaman esirgemeyip beni motive etti. Kendilerine teşekkürü borç bilirim.

Araştırma yaptığım kütüphaneler ve arşivlerin çalışanlarıyla isimlerini burada zikredemediğim diğer arkadaşlarıma, akrabalarıma ve tez sürecinde bana katkı sunan herkese teşekkür ederim. Benzer şekilde eğitim hayatıma başladığım ilkokul yıllarımdan doktoramı tamamladığım güne kadar üzerimde emeği olan öğretmenlerime ve hocalarıma minnettar olduğumu belirtmeliyim.

Son olarak bu tezin tamamlanması sürecinde her zaman yanımda olan destek veren aileme ayrıca anmalıyım. Değerli Abim Okan, Ablam Feyza ve Kardeşim Ali ile kendilerin eşleri beni her zaman takdir edip yüreklendirdiler. Hayat arkadaşım Gamze ise her fırsatta tezimi yazmam için beni motive ederek cesaretlendirdi. O'nun tezimi bitirmem konusundaki telkinleri olmasa bu tez halen bilgisayarım ve not defterlerimdeki nüsvetlerden veya zihnimdeki bulanık düşüncelerden ibaret bir taslak olarak kalabilirdi. Hayatı boyunca çocukları için çalışan ve emek harcayan sevgili annem Nurdan Yazar'ın hakkını teslim etmeye yetecek hiç bir teşekkür mevcut değildir. Tüm hataları ve eksikleriyle bu çalışmayı kendisine ithaf ediyorum.

Ankara, Aralık 2023.

ÖZET

Yazar, Hakan. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî Teknoloji, Harp Malzemelerinin Tedariki ve Cebehâne-i Âmire (1718-1788)*, Doktora Tezi, Ankara, 2023.

Osmanlılar, erken tarihlerden başlayarak ateşli silahları muharebe alanında kullanmışlar ve kapıkulu ocaklarından bir bölümünü bu işle görevlendirmişlerdir. Ayrıca başta İstanbul olmak üzere, imparatorluğun çeşitli yerlerinde top dökümhaneleri, baruthaneler ve silahhaneler açarak söz konusu ocakların ihtiyacı olan silah ve mühimmatı üretmişlerdir. Çalışma kapsamında Osmanlıların harp aletlerini üretmek, bakımlarını yapmak ve muharebe sahasına ulaştırmakla sorumlu olan cebeciler ile Cebehâne-i Âmire detaylı şekilde ele alınmıştır. Cebecilerin başta barut, tüfek ve fişek imalatları olmak üzere harp aletlerinin üretimindeki sorumlulukları kapsamlı şekilde tartışılmıştır. Ayrıca imparatorluktaki askeri manifaktürlerin kurulduğu yerler listelenip söz konusu tesislerin faaliyette bulundukları yıllar incelenmiştir.

Cebehâne-i Âmire'nin taşra teşkilatının da incelendiği bu çalışmada ayrıca imparatorluğun merkez cephanesinin yanı sıra hudutlardaki çeşitli Osmanlı garnizonlarının silah ve cephane mevcutları incelenerek Osmanlı kalelerinin mühimmat sıkıntısı yaşayıp yaşamadıkları tartışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun silah sanayisi incelendiği bu çalışmanın ele aldığı dönem 1718'de sona eren Osmanlı- Habsburg Savaşları'ndan 1788 yılında başlayan Osmanlı- Rus ve Habsburg Savaşları'na kadarki tarihle sınırlandırılmış ancak bazı konularda kapsamlı açıklamalar yapılarak önceki dönemlere dair de bilgi verilmiştir. Tez kapsamında ayrıca, savaşlar gibi olağanüstü durumlarda ihtiyaç duyulan ilave silah ve mühimmatın ne şekilde üretildiği ya da ithal edildiği incelenmiştir. Osmanlıların hangi durum ve şartlarda silah ve mühimmat ithal ettiği tartışılarak, söz konusu ticareti etkileyen siyasi ve iktisadi faktörler tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Savaş, Silah, Sanayi, Cebeci, Lojistik, Ticaret, Avrupa.

ABSTRACT

Yazar, Hakan. *Military Technology, Supplying of War Materials in the Ottoman Empire and the Imperial Armory (1718-1788)*, Doctoral Dissertation, Ankara, 2023.

The Ottomans have used firearms in combat since early times, and assigned a portion of the *kapikulu* corps to this task. Additionally, they established cannon foundries, gunpowder mills, and arms factories in various parts of the empire, particularly in Istanbul, to produce the weapons and ammunition needed by these corps. This work explores the *cebecis* or armourers and the *Cebehâne-i Âmire* (the Imperial Armory), who were responsible for producing, maintaining, and getting war tools to the battlefield. The armourers' responsibilities in producing war tools, including gunpowder, rifles, and cartridges, are extensively discussed. The locations where military manufactories were established in the empire are also listed, and the years in which these facilities operated are examined.

In this study, the field organization of Imperial Ammunition Factory is examined, and the current state of weapons and ammunition in various Ottoman garrisons along the borders, as well as in the central ammunition depot of the empire, is discussed to determine whether Ottoman fortresses are experiencing ammunition shortages. The study of the Ottoman Empire's arms industry is limited to the period between the end of the Ottoman-Habsburg Wars in 1718 and the beginning of the Ottoman-Russian and Habsburg Wars in 1788, but comprehensive explanations are provided on some topics and information is given about previous periods as well. Additionally, the process of producing or importing extra arms and ammunition during extraordinary circumstances such as wars is examined. The conditions and circumstances under which the Ottomans imported arms and ammunition are discussed, and the political and economic factors affecting the trade are examined.

Key Words: Warfare, Weapon, Industry, Armourer, Logistic, Trade, Europe.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR	v
ÖZET.....	ix
ABSTRACT	x
İÇİNDEKİLER	xi
TABLolar DİZİNİ	xiv
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ ASKERİ MANİFAKTÜRLER VE HAM MADDE KAYNAKLARI	10
1.1. İLK OSMANLI TOPLARININ ÜRETİMİ VE KULLANIMINA DAİR BAZI TESPİTLER.....	15
1.2. AVRUPA, ANADOLU VE BALKANLAR'DAKİ İLK ATEŞLİ SİLAHLARIN YAYGINLIĞI.....	21
1.3. İSTANBUL'UN FETHİ VE BÜYÜK ASKERİ MANİFAKTÜRLERİN KURULUŞU.....	31
1.4. SAHRA DÖKÜMHANELERİ VE OSMANLI TOPÇULUĞU.....	39
1.5. OSMANLI TOPHANELERİ VE MADEN KAYNAKLARI.....	46
1.5.1. Bakır ve Kalay.....	53
1.5.2. Kurşun.....	54
1.6. BARUT SANAYİSİ: HAM MADDELER VE ÜRETİM MERKEZLERİ	55
1.6.1. Odun Kömürü	55
1.6.2. Kükürt	56
1.6.3. Güherçile	57
1.7. İMPARATORLUKTAKİ KÜÇÜK ÇAPLI BARUT ÜRETİM MERKEZLERİ	59
1.8. İMPARATORLUKTAKİ BÜYÜK BARUTHANELER.....	64

1.8.1.	Macaristan Bölgesinde Barut Üretimi.....	64
1.8.2.	Bor Baruthanesi.....	66
1.8.3.	Gelibolu Baruthanesi.....	67
1.8.4.	Selanik Baruthanesi.....	71
1.8.5.	İzmir Baruthanesi	75
1.8.6.	Mısır Baruthanesi	77
1.8.7.	İstanbul Baruthaneleri	78
2.	BÖLÜM: OSMANLI SAVAŞ SANAYİSİNİN MERKEZ KURUMU: CEBEHÂNE-İ ÂMİRE.....	89
2.1.	CEBECİ OCAĞI AĞALARI, KETHÜDALARI VE DİĞER ZABİTLERİ	102
2.2.	CEBEHÂNE-İ ÂMİRE'DE ATEŞLİ SİLAHLARIN ÜRETİM VE DENETİMİ: TÜFEKHANE VE FİŞEKHANE.....	116
2.2.1.	Tüfekhâne-i Âmire	119
2.2.2.	Fişekhane-i Âmire.....	134
3.	BÖLÜM: İMPARATORLUĞUN SINIR GARNİZONLARINA MÜHİMMAT SAĞLAMAK: TAŞRA CEBEHANELERİ	145
3.1.	Bender ve Hotin Cebehaneleri	152
3.2.	Özi Cebehanesi	157
3.3.	Kili ve Akkirman Cebehaneleri	160
3.4.	Vidin Cebehanesi.....	161
3.5.	Belgrad Cebehanesi	162
4.	BÖLÜM: OSMANLI SİLAH TİCARETİ VE OSMANLILARIN AVRUPA TEKNOLOJİSİNE BAĞIMLILIKLARI MESELESİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK	165
4.1.	Kurşun, Kalay, Demir-Çelik ve Diğer Metallerin Ticareti.....	166
4.2.	Barut ve Tüfek İthalatı	176
	SONUÇ.....	192
	KAYNAKÇA	196
	EKLER.....	229
	EK 1. Çakmaklı Tüfek.....	229
	EK.2. Kâğıt Fişeklerin Yapımı.....	230

EK.3. Kâğıt Fişeklerin Kullanımı	231
EK.4. Cebecibaşı Listesi (1694-1790)	232
EK.5. Sefere Giden Cebecilerin Üniforma ve Silahları	238
EK.6. Cebeciler Kethüdası	239
EK.7. Marsigli Kataloğu'nda Cebeci, Cebeciler Mataracısı ve Cebeciler Çavuşunun Şapka, Serpuş ve Sarığına Dair Çizimler	240
EK.8. Girit'teki Hanya Kalesi Cephanesinde bulunan Mühimmat Listesi	241
EK.9. Cebehâne-i Âmire'de 4 Aralık 1787 Tarihinde Hazırlanan Cebehâne Takımı	244
EK. 10. Niğbolu Kalesi Cebehanesindeki Yangında Muhterik Olan ve Kurtarılan Mühimmatın Cins ve Miktarı	249
EK.11. İstanbul ve Diğer Baruthanelerdeki Barut Miktarı, Üretim Kapasitesi ve Barut Tedarik Yolları Hakkında.....	252
EK.12. Çeşitli Osmanlı Garnizonlarındaki Barut ve Kurşun Miktarı	254
EK.13. Orijinallik Raporu.....	256
EK. 14. Etik Kurul Muafiyet Formu	258

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. Bender Kalesi Cephanesindeki Barut ve Kurşun Miktarı	154
Tablo 2. Hotin Kalesi Cephanesindeki Barut ve Kurşun Miktarı.....	155
Tablo 3. 1777 Yılında Hotin’de Bulunan Kebir ve Şahi Topların Sayısı.....	156
Tablo 4. Hotin Kalesi’nde Rus İstilasından Önce Mevcut Bazı Mühimmat ile 1777 Yılına Kadar Sevk Edilen ve Sevk Edilmesi Gereken Mühimmat Miktarı.....	157
Tablo 5. Özi Kalesi Cephanesindeki Barut ve Kurşun Miktarı	158
Tablo 6. Vidin Kalesi Cephanesindeki Barut ve Kurşun Miktarı.....	162
Tablo 7. Belgrad Kalesi Cephanesindeki Barut ve Kurşun Miktarı.....	164
Tablo 8. İngiliz Elçisi Robert Ainslie’nin Raporuna Göre Osmanlı Barut İthalatı, 1780-1784	187

GİRİŞ

KONU, KAYNAKLAR VE ÇALIŞMANIN SINIRLARINA DAİR

Ateşli silahların ortaya çıkması ve daha sonra yaygın olarak kullanılmaya başlaması, o güne kadarki mevcut harp nizamını ve teçhizatını önemli ölçüde değişikliğe uğratmıştır. Bu bağlamda Osmanlıların ateşli silahlarla tanışıp bu silahları muharebe alanında kullanmaya başlamaları başta taktik ve lojistik alanlarda olmak üzere çeşitli değişimleri beraberinde getirmişti. Zira savaş alanında bu yeni silahları kullanacak askeri birliklerin istihdamına ilaveten söz konusu silahların üretimi ve bunların lojistiğini sağlayacak yardımcı askeri sınıfları da oluşturmak gerekmektedir.

Ateşli silahların savaş alanlarındaki sayılarının ve savaşın neticesine olan tesirinin artması, bir diğerini tetikleyen ve tamamlayan bir süreci temsil etmektedir. Yaşanan teknik gelişmelerle birlikte ateşli silahların etkinliklerinin artması orduları daha çok ateşli silah temin etmeye ve kullanmaya teşvik etti. Osmanlılar bilhassa Avrupa cephesindeki savaşlarda bu süreci yakından gözlemleyip tecrübe edinmişlerdi.

Ateşli silahların Osmanlı ordusu tarafından benimsenmesinin ardından kapıkulu ocaklarının bir bölümü söz konusu silahların kullanımıyla görevlendirmişti. Bu bağlamda kapıkulları arasında top kullanan askerlerin bir araya getirilmesiyle Topçu Ocağı teşkil edilmişti. Ateşli silahların sayısı ve etkinliği artmaya devam ettikçe ilerleyen yıllarda bu silahları kullanan grupların kurumsallaşması ve yeni yardımcı sınıfların oluşturulmasıyla ilgili başka gelişmeler yaşanacaktır. Topçu Ocağı bünyesinde top kullanımı ve imali için ayrı yapıları bulundurması, aynı ocağın lojistik ihtiyaçlarını yürütmek amacıyla Top Arabacıları Ocağı'nın vücuda getirilmesi bu gelişmelerin ilk akla gelenlerindendir. Kapıkulu ordusunun silah ve zırhlarını imal etmekle sorumlu olan Cebeci Ocağı'na ateşli silahların üretimi ve tamiri gibi yeni görevler yüklenmesi de yine bu değişikliklerdendir.

Top ve tüfek gibi ateşli silahların yaygınlaşıp orduların ayrılmaz bir parçası halini almasıyla birlikte bu silahları imal etmek üzere yeni manifaktürler kurulmaya başlamış ve bunların sayısı hem Osmanlılarda hem de Avrupa'da kısa sürede artmıştır. Bu noktada Osmanlılar başta İstanbul olmak üzere, imparatorluğun çeşitli yerlerinde top

dökümhaneleri, baruthaneler ve silahhaneler açarak ateşli silah kullanan askerlerinin ihtiyaç duyduğu silah ve mühimmatları üretmişlerdir. Osmanlı topraklarındaki silah manifaktürlerinden top dökümü ve barut imalatı gibi büyük çaplı atölyeler devlet eliyle kurulan büyük tesislerken, Avrupa’da bunlar büyük ölçüde özel teşebbüsler eliyle yürütülmekte olup daha küçük çaplı atölyelerdi. Bununla birlikte Osmanlı topraklarındaki manifaktürlerin de tamamı devlet eliyle kurulan atölyeler değildi. Payitaht İstanbul’da ve imparatorluğun dört bir yanındaki şehirlerde harp sanayisinde çalışan çeşitli esnaf kolları ve çoğunlukla yerel düzeyde üretim yapan küçük atölyeler de mevcuttu. Bu atölyelerde sadece silah veya barut üretilmiyor, aynı zamanda bozulan silahların bakım ve onarımları da yapılıyordu. Ancak bunların üretim kapasitelerinin devlet kontrolündeki tophane, tüfekhane ve baruthane gibi büyük askeri manifaktürlerle mukayesesi kâbil değildi.

Osmanlı ateşli silahlarını kullanan birliklerin oluşumu, bu silahların ve mühimmatların imaliyle ilgilenen atölyelerin kurulması daha erken tarihlere giden gelişmeler olmakla birlikte imparatorluğun çoğu kurumunun müesses nizamının şekillenmesi Fatih devrinde (1451-1481) gerçekleşmişti. Özellikle İstanbul’un fethinin ardından şehirde büyük askeri tesislerin inşasıyla birlikte; tersane, tophane, baruthane ve cebehane gibi kurumları ilgilendiren kanunlar ortaya konulmuştu ve bu müesseseler sonraki yüzyıllarda da büyük ölçüde sürdürecekleri karakterlerine bürünmüştü. Yine bu devirde kapıkulu ocakları arasındaki hiyerarşi Fatih Kanunnamesi’yle belirlenmiş ve takip eden asırlarda çok ciddi dönüşüme uğramamıştı.

Kapıkulu ocaklarından savaş sanayisine yönelik imalat yapan Topçu Ocağı, Top Arabacıları Ocağı ve Cebeci Ocağı’nın kurumsallaşması ve söz konusu kadim ocaklar arasındaki ilişkinin şekillenmesi de yine büyük ölçüde Fatih Dönemi’nde belirginleşmişti. Buna göre Cebeci Ocağı veya Cebehâne-i Âmire, top dökümü ile top levazımının imali dışındaki bütün harp araç gereçlerinin üretiminden sorumluyken tahmin edileceği üzere Topçu Ocağı veya Tophâne-i Âmire başta top dökümü olmak üzere topçulukta kullanılan malzemeleri imal etmekteydi. Top Arabacıları Ocağı ise topların nakliyesi için gerekli araba, tekerlek, kundak ve dingil gibi malzemeler başta olmak üzere ordunun seferde kullandığı diğer nakliye araçlarını imal etmekteydi. Bu bağlamda tophane ve cebehanenin görevleri birbirine oldukça yakındı ve bazı

noktalarda benzeşirken bazı noktalarda ayrılmaktaydı. Ancak cebecibaşının hiyerarşik anlamda topçubaşından daha üstte konumlanması ve harp aletlerinin imalinde kullanılan ham maddeler ile barut başta olmak üzere pek çok mamûl maddenin büyük ölçüde cebecibaşı denetiminde olması Cebehâne-i Âmire'yi Osmanlı savaş sanayisinin merkezine konumlandırmayı zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun harp sanayisini incelemeyi amaç edinen bu çalışma merkezine cebehaneyi koymuştur.

Osmanlı savaş sanayisinin çeşitli yönlerini inceleyen çalışmalar mevcut olmakla birlikte Cebehâne-i Âmire veya Cebeci Ocağı hakkındaki çalışmalar hayli eski ve yetersizdir. Konu hakkındaki öncü denilebilecek en önemli çalışmalar İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından kaleme alınmış bir kaç ansiklopedi maddesi ve ilk baskısı 1943 yılında yapılan iki ciltlik Kapıkulu Ocakları kitabı içerisindeki “Cebeci Ocağı” ile ilgili bölümdür.¹ Uzunçarşılı'nın söz konusu çalışmaları Cebeci Ocağı hakkındaki bazı temel bilgileri ortaya koymakla birlikte kapsamı dolayısıyla oldukça sınırlıdır. Sonrasında ise konu hakkında uzun süre yeni çalışma yapılmamıştır. Bununla birlikte 2000'li yıllardan başlayarak Osmanlı askeri tarihine artan bir ilginin yaşanarak ordu, savaş, lojistik, teçhizat ve mühimmat gibi farklı konulara odaklanan yeni çalışmalar ortaya konulmuştur. Özellikle hudut kaleleriyle ilgili araştırmaların artmasıyla söz konusu kalelerdeki askerî grupların yanı sıra askerlerin yaşeleri ve mevacibleri ile kalelerin onarılması ve mühimmat nakli gibi yeni çalışma alanları ortaya çıkmıştır. Bu suretle söz konusu kalelerde görev yapan diğer askeri gruplarla birlikte cebecilerin sayısı ve kalede bulunan cephaneye miktarına ilişkin müstakil çalışmalar veya söz konusu çalışmalarda konu hakkında bölümler kaleme alınmıştır. Bu bağlamda daha önce doktora tezi olarak hazırlanan Temel Öztürk'ün *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon* adlı çalışması 1680-1690 ve 1723-1746 yılları arasında Trabzon Limanı üzerinden İran ve Rus hududuna gönderilen harp malzemelerinin miktarını ele alması ve bölgeye gönderilen mühimmatın listelerini sunması açısından oldukça önemlidir.² Benzer şekilde Uğur Demlikoğlu da *18. Yüzyılda Erzurum Kalesi* adlı çalışmasında

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I-II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.

² Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon, 2011.

kaledeki askeri grupları kapsamlı şekilde ele aldıktan sonra bölgesel bir üs olan Erzurum Kalesi'ndeki mühimmat miktarı ile Erzurum'dan çevre kalelere sevk edilen mühimmatı incelemiştir.³ Veysel Göger ise Osmanlı- İran Savaşlarının şiddetli şekilde devam ettiği 1740-1746 yılları arasında Diyarbakır Kalesi Cephanelisi'ni bir makalesinde ele almıştır.⁴ Söz konusu çalışmalar çeşitli tarihlerde imparatorluğun bazı serhad bölgelerindeki askeri grupları ve cephaneliyi incelemekle birlikte Cebehâne-i Âmire ve taşra cephaneliklerinin ilişkisini aynı anda ve bütün boyutlarıyla incelememektedir. Benzer şekilde Osmanlıların Akdeniz, Balkanlar ve Tuna bölgeleriyle Rus hududundaki çeşitli kaleleri inceleyen çok sayıda çalışma mevcuttur. Ancak bu araştırmaların temel amacı söz konusu kaleleri daha geniş kapsamda incelemek olup kalelerdeki cephane miktarından sınırlı derecede söz etmektedirler.⁵

Osmanlı savaş sanayisinin önemli kurumlarından olan Baruthâne-i Âmire ve Tophâne-i Âmire çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Muzaffer Erdoğan, Mübahat Kütükoğlu, Birol Çetin, Zafer Gölen, Gabor Agoston ve Yunus İnce gibi çok sayıda araştırmacının çalışmalarına konu olan tophane ve baruthanelerin işleyişi yakından incelenmiştir.⁶ Bununla birlikte söz konusu çalışmalarda Cebehâne-i Âmire'ye çok az yer ayrılırken Cebehâne-i Âmire ile ilgili kurumların ilişkileri tam olarak aydınlatılamamış ve Cebehâne-i Âmire'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun harp sanayisinin merkezinde yer aldığı konusu üzerinde çok az durulmuştur. Hâlbuki Cebehâne-i Âmire ve cebeciler, imparatorluktaki harp malzemelerinin üretimi, denetimi, bakım ve onarımı ile savaş mahallerine nakledilmesinin yanı sıra taşradaki kalelere ne miktarda mühimmat konulacağı gibi konularda imparatorluktaki en yetkili kurumdur.

³ Uğur Demlikoğlu, *18. Yüzyılda Erzurum Kalesi*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2020.

⁴ Veysel Göger, "Diyarbakır Kalesi Cephanelisi (1740-1746)", *Marmara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2019, VI (I), ss.46-62.

⁵ Osmanlı kalelerinin mimarisi, personeli ve ekonomik giderleri ile serhat organizasyonu içerisindeki konumları üzerine yapılmış çalışmaların Osmanlı askeri tarihine katkılarının incelendiği bir literatür denemesi için bkz. Ömer Gezer, "Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl:2018-1, Sayı: 33, s.131-150.

⁶ Muzaffer Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, İstanbul 1956, ss.115-138; Mübahat S. Kütükoğlu, "Baruthâne-i Âmire", *TDVİA*, C.5, ss.96-98; Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001; Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006; Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Çev: Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006; Salim Aydıöz, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006; Yunus İnce, *Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme: Azadlı Baruthanesi (1794-1878)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2013.

Cebelhâne-i Âmire ve Osmanlı savaş sanayisini inceleme iddiasındaki bu çalışmanın odak noktası 18. yüzyılı kapsamakla birlikte; imparatorluktaki harp sanayisinin kuruluşunun daha erken dönemlere gitmesi ve çeşitli baruthaneler ile dökümhanelerin kuruluş ve gelişme evrelerinin daha erken tarihlerde vuku bulması dolayısıyla bahsi geçen askeri manifaktürlerin erken dönemleri hakkında bilgi verilip ardından 18. yüzyıldaki durumları, üretim yöntemleri ve üretim kapasiteleri muasır devletlerle kıyaslanarak incelenmiştir. Çalışma, III. Selim Dönemi’nde (1789-1807) başlayan Nizam-ı Cedid’e kadarki döneme odaklanmaktadır. Nizam-ı Cedid ile başlayan askeri yenilikler bu çalışmanın kapsamına girmemekle birlikte savaş sanayisini ilgilendiren bazı konularda Nizam-ı Cedid ile kurulan düzene dair kısa açıklamalar yapılmıştır.

Çalışmanın “Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Askeri Manifaktrler ve Ham Madde Kaynakları” başlıklı ilk bölümünde, Osmanlı İmparatorluğu’nda üretim yapan mîri ve özel askerl manifaktürlerin (dökümhaneler ve baruthaneler) listesi yapılarak söz konusu tesislerin imparatorluğun hangi bölgelerinde yer aldıkları ortaya konmuş, hangi dönemlerde faal oldukları, ilgili tesislerin açılma veya kapanma sebepleri incelenmiştir. Osmanlıların ateşli silah sanayisini kurmalarından başlayıp 18. yüzyılın sonlarına kadar imparatorluktaki askeri atölyelerin gelişimini ele alan bölüm bu yönüyle uzun bir giriş niteliği de taşımaktadır. Bu bölümde, imparatorluktaki askeri manifaktürlerin faaliyetlerine ilave olarak söz konusu atölyelerin ham madde (demir, bakır, kurşun, kalay, kükürt, güherçile vb.) kaynaklarını hangi bölgelerden temin ettikleri ile ham madde kaynaklarının imparatorluk açısından ne derece yeterli olduğu üzerinde durulmuştur. İstanbul’un yanı sıra imparatorluğun çeşitli bölgelerinde kurulmuş olan Osmanlı askeri tesislerinin faaliyetleri incelenmiş ve bunların kurulduğu bölgeler ordu ve donanmanın ihtiyaçları bağlamında analiz edilmiştir. Bu sayede Osmanlıların ne derece “yerinde üretim ilkesi” çerçevesinde hareket ederek ordunun ihtiyaç duyduğu silah ve mühimmatın ne kadarlık bir kısmını söz konusu silahların kullanılacağı mahallerin çevresinde imal ettikleri tartışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Cebelhâne-i Âmire’yi Osmanlı İmparatorluğu’nun mühimmat imalatının merkezine yerleştirmek suretiyle hem imparatorluğun cephanesinin hem de mühimmat sanayisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla ilk olarak Cebelhâne-i Âmire’nin zabıt ve neferlerinin kimler olduğu, görevlerinin kapsamı

gibi konularda detaylı açıklamalara yer verilip ardından cebehanenin hem bir üretim merkezi hem de depo vazifesi gördüğü kapsamlı şekilde tartışılmıştır. Zira Cebehâne’de depolanan ham maddeler talep doğrultusunda baruthane, tophane, tüfekhane, fişekhane ve zaman zaman da Tersane-i Âmire gibi savaş malzemelerinin üretildiği manifaktürlere naklediliyor ve buralarda mamul maddelere dönüştürülerek yeniden Cebehane’ye getiriliyordu. Cebehane’deki savaş malzemelerinin ihtiyaç doğrultusunda donanmaya, sefere gidecek orduya, imparatorluğun uzak bölgelerindeki kalelere veya çeşitli sivil kullanımlar için mimarbaşı gibi kimselerin talep ettiği yerlere nakli üzerinde de durulmuştur. Cebehâne-i Âmire’nin küçük çaplara sahip tabanca ve tüfek gibi ateşli silahların üretimindeki rolü üzerinde durulup 18. yüzyılda kullanımı her geçen gün artan fişeklerin imalatı ve kullanımı incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ayrıca Cebehâne’ye bağlı olarak faaliyetlerini yürüten tüfekhane ve fişekhane ele alınmıştır. Çalışmanın incelediği dönemde piyade sınıfının orduların temel unsuru olup söz konusu askerlerin temel silahının tüfek olması ve 18. yüzyılda piyadelerin gittikçe artan miktarda fişek kullanımı Tüfekhane ve Fişekhane’nin yakından incelenerek Osmanlı savaş sanayisindeki yerinin ortaya konulmasını zaruri kılmaktadır. Bu bağlamda bahsi geçen kurumların nerede oldukları, Cebehâne-i Âmire ile olan bağlantısı ve iç işleyişleri verilen çeşitli örneklerle açıklanmıştır. Ayrıca Tüfekhane ve Fişekhane’nin 18. yüzyıldaki durumları yakından incelenerek ilgili tesislerin üretim kapasiteleri, geçirmiş oldukları yangınlar, tamiratlar ve yeniden inşa süreçlerinin üretim miktarı ve kalitesi ile söz konusu tadilatların teknolojik dönüşümle ilişkili olup olmadığı gibi konular detaylı olarak tartışılmıştır.

Tüfekhane ve Fişekhane’nin ne şekilde denetlendiği ile ekonomik kaynaklarının neler olduğu çalışmanın ikinci bölümünde incelenmiştir. Bu bölümde üzerinde durulan diğer konular arasında Osmanlıların kaçak silah üretimine ne şekilde tepki verdiğiyle harp aletlerinin reaya ve eşkıyanın eline geçmemesi için almış oldukları tedbirler yer almaktadır. Benzer şekilde Osmanlıların çeşitli bölgelerde reaya elinde bulunan silahların toplanması veya satın alınması gibi uygulamalara başvurmaları ve söz konusu silahların Cebehâne-i Âmire’ye nakledilmesi gibi faaliyetler de yine bu bölümde değerlendirilmiştir.

Osmanlıların savaş sanayisinin ne derece kendisine yeterli olduğunun anlaşılması Cebehâne-i Âmire ile çeşitli hudut garnizonlarında bulunan mühimmat miktarının detaylıca incelenmesini gerektirmektedir. Dolayısıyla çalışmanın “İmparatorluğun Sınır Garnizonlarına Mühimmat Sağlamak: Taşra Cebehaneleri” başlıklı üçüncü bölümünde Cebehâne-i Âmire’nin taşra teşkilatı üzerinde durulup hudut garnizonlarının mühimmat tedariki incelenmiştir. İmparatorluğun merkez cephanesinden uzak kalelere gönderilen mühimmatların buralarda inşa edilen daha küçük cebehânelerde saklanıp, söz konusu cephanelikleri kontrol etmek üzere kapıkulu ve yerli kulu adlı iki cebeci grubunun görevlendirilmesi bu bölümde detaylı şekilde ele alınmıştır. Ayrıca kalelerin stratejik veya lojistik önemine göre buralarda saklanan cephanenin ve görevlendirilen cebecilerin sayısının değiştiği Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli kalelerinden verilen örnekler ile açıklanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıca Osmanlıların Rusya ve Avusturya hududundaki sınır garnizonlarının çeşitli savaş dönemlerinin öncesi ve sonrasındaki mühimmat miktarları yakından incelenmiştir. Bu bölümde Bender, Hotin, Kili, Akkırman ve Belgrad kalelerinin cephanelikleri ve mühimmat miktarları belgelerin el verdiği ölçüde detaylıca incelenirken Akdeniz’deki çeşitli Osmanlı kaleleri ile 18. yüzyılda Rus tehdidi karşısında inşa edilen yeni kalelerin mühimmatının temini hakkında bilgi verilmiştir. Söz konusu kalelerin yakından incelenmesiyle Osmanlıların 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve savaş sonrasında yaşadıkları mühimmat sıkıntısının hudut kalelerine ne şekilde yansıdığı tartışılmıştır.

Osmanlıların başta barut olmak üzere çeşitli harp aletlerinin ithalatına başvurması 18. yüzyıla has bir uygulama olmayıp çok daha erken tarihlere gittiği bilinmektedir. Bununla birlikte çalışmanın ele aldığı dönemde Osmanlıların sık sık silah ve ham madde ithal etmesi Osmanlı harp sanayisiyle birlikte Osmanlı silah ticaretini birarada incelemek gerektiğini düşündürmektedir. Çalışmanın “Silah Ticareti veya Osmanlıların Avrupa Teknolojisine Bağımlılıklarını Yeniden Düşünmek” adlı dördüncü ve son bölümünde Osmanlılar ile Avrupalılar arasındaki silah ve mühimmat ticareti ve bu ticaretin imparatorluktaki harp aletlerinin üretildiği manifaktürlere etkisi üzerinde kapsamlı şekilde durulmuştur.

İngiltere, Fransa, İsveç ve Hollanda başta olmak üzere Avrupa devletleri ve tüccarından satın alınan harp aletlerinin kapsamı, miktarı ile bu ticaretin sosyo-ekonomik ve sosyo-politik sonuçları çalışmanın son bölümünde incelenen başlıca konuyu oluşturmaktadır. Ayrıca Osmanlıların harp malzemesi ve harp aletlerinin imalatında kullanacağı ham maddelerin tedariki amacıyla çeşitli diplomatik ilişkiler teşekkül ettiği yine bu bölüm kapsamında tartışılmaktadır. Silah ve mühimmat ticaretinin bilhassa 18. yüzyılın son çeyreğindeki kapsamı, söz konusu ticaretin Osmanlı maliyesine yükü ve imparatorluktaki üretimi ne şekilde etkilediğiyle Osmanlıların söz konusu ticareti ve aktörleri ne şekilde denetlediği bu bölümde tartışılan diğer konuları oluşturmaktadır.

Çalışmanın içeriğiyle alakalı bazı listelerin metindeki akış bütünlüğünü bozacağı endişesiyle ek olarak verilmesinin daha uygun olacağı düşünülmüştür. Bu doğrultuda 1694 ile 1790 yılları arasında cebecibaşı vazifesinde bulunan ağalar ile söz konusu ağaların önceki ve sonraki görevlerine dair liste çalışmanın ekleri arasında sunulmuştur. Çeşitli Osmanlı kalelerinde bulunan mühimmatın miktarı ve türlerine dair bazı tablolar ve belgeler ile çeşitli görseller de yine ek olarak çalışmaya dâhil edilmiştir.

Cebehâne-i Âmire ve Osmanlı savaş sanayisinin incelendiği bu çalışma ağırlıklı bir biçimde Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) kaynaklarına dayanmaktadır. Söz konusu arşivdeki Cevdet Askeriye tasnifi başta olmak üzere Ali Emiri ve İbnülemin fonlarında bulunan çok sayıda belge konunun mahiyetinin anlaşılmasında yazara yol gösterici olmuştur. Cevdet Askeriye ve diğer bazı fonlardaki belgeler de mühimmat sayımı ve mühimmat nakli ile ilgili veriler içeriyor olmakla birlikte Baş Muhasebe Defterleri içerisinde yer alan kale defterleri ve cebehane defterleri, başta imparatorluğun merkez cebehanesindeki mühimmat olmak üzere hudut garnizonlarına sevk edilen veya kalelerde bulunan harp aletlerinin miktarına dair verilere ulaşılmasını sağlamıştır. Benzer şekilde Hatt-ı Hümayun tasnifi ile Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi fonunda yer alan belgeler ve defterler de harp aletlerinin üretiminden sorumlu olan cebecilerin atamaları, sayıları, maaşları ve çeşitli törenleri başta olmak üzere pek çok konuda içerdikleri aydınlatıcı bilgiler ile çalışmaya kaynaklık etmiştir. Çalışmada kullanılan çok sayıda Mühimme Defteri hükmü ise bilhassa erken dönemlerde gerçekleşen mühimmat nakli ve çeşitli askeri manifaktürlerin kuruluşu veya işleyişi hakkında

önemli bulguların gün yüzüne çıkarılmasında temel kaynak olmuştur. Çalışmada ayrıca Osmanlı Arşivi içerisinde yer alan diğer çeşitli fonlardan da istifade edilmiştir.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ne ilave olarak Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde bulunan Lefkoşa Şer'iyye Sicilleri'nden bazı kayıtlar ile İngiltere'deki National Archive'dan da çeşitli belgeler de çalışmaya kaynaklık etmişlerdir. Söz konusu arşiv kaynakları dışında çeşitli Osmanlı müverrihlerinin tarihleri ile Türkçe ve İngilizce araştırma eserler çalışmanın yürütülmesinde kullanılan diğer kaynaklardır.

1. BÖLÜM: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ ASKERİ MANİFAKTÜRLER VE HAM MADDE KAYNAKLARI

“Sa‘adetlû pâdişâhum sefer-i hümayûnun rûkn-i â‘zamı barutdur. Barut olmayınca aslâ bir veçhile sefer olmağa mecâl olmaduğı ma‘lum-ı humâyûnlarıdır. [...] Barut olmayınca dünyâ dolusu altun akça olsa barutun yerini tutmaz; kal’a saklamak ve ceng eylemek barut ile olur. [...] Hiç barut olmayınca sefer olur mu?” (III. Mehmed’e (1595-1603) Yemişçi Hasan Paşa’nın Sunduğu Telhîs).⁷

“Benim devletlû hünkârım, Allahu Tealâ hazreti müyesser ede, nice nice seferler idüp kal‘alar feth idesiz. Mukaddema veziria‘zam kulunuza tenbîh-i şerîf buyurursuz ki: murâd-ı hümayunum sefer etmektir. Şimdengeru sefer tedarikin gör. Mühimmatta kusur koma. Evvelâ zahire lâzımdır. On kerre yüzbin kile arpa ve yüzbin kantar beksimad, onbin kantar barut ve kırk dane balyimez top ve üç bin çift su sığırı, bin kadar deve ve iki yüz katar katır ve iki bin yük akçe hazîne ki sefer bahşîşi için kanundur.” (II. Mustafa’ya (1695-1703) Sunulmuş Bir Layiha).⁸

“Barut, vücûd-ı harbin ehad-ı anâsırı ve belki ruhu makâmında olduğu bâhir olup...” (Mahmud Râîf Efendi, Nizâm-ı Cedîd’e Dair Eseri, 1798).⁹

Yaklaşık yüzer sene arayla kaleme alınan ve her biri dönemin padişahına sunulan üç layiha, padişaha barutun önemini hatırlatıyordu. Söz konusu layihalardan ilki, 1601-1603 yılları arasında sadrazamlık yapan Yemişçi Hasan Paşa’nın III. Mehmed’e (1595-1603) sunduğu bir telhiste, padişaha barutun en önemli sefer mühimmatı olduğunu en

⁷ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhîsler (1597-1607)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970. s.19-20.

⁸ A. Süheyl Ünver, “XVII İnci Yüzyıl Sonunda Padişaha Bir Lâyiha”, *Belleten*, Cilt 33, Sayı 129 (Ocak 1969), s.25.

⁹ “Barut, harbin esas maddesi ve ruhu demektir ve onsuz savaşılmaz”, Bkz. *Mahmud Râîf Efendi ve Nizâm-ı Cedîd’e Dair Eseri*, Yayına Hazırlayanlar: Kemal Beydilli-İlhan Şahin, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001. s.68.

sert şekilde vurguluyordu.¹⁰ Yemişçi Hasan Paşa telhisinde; bu sene ihtiyaç duyulan barutun bir önceki sene, önümüzdeki yıl ihtiyaç duyulacak barutun ise bu sene hazır edilmesi gerektiğini hatırlatıp Celaliler üzerine sefere çıkan Sokolluzade Hasan Paşa'nın yaptığı çeşitli atamaları o mahallerden tedarik edilecek barutun gelmemesi dolayısıyla eleştirmekte ve padişaha “*bu kulunuzun vezir-i a'zam olmasının fâidesi nedür?*” şeklinde sitem etmekteydi.¹¹ Hakikaten yaşanan askeri dönüşümün sonucunda bu tarihte barut ve ateşli silahlar, bir seferin veya muharebenin en önemli silahlarıydı ve mevcut kalelerin savunulması da yine bu silahlara bağlıydı.

Yemişçi Hasan Paşa gibi sert sözlerle olmamakla birlikte, yaklaşık bir asır sonra kaleme alınıp Padişah II. Mustafa'ya (1695-1703) sunulan anonim bir layihada da sefer için barut ve topun önemi vurgulanmaktaydı. İlave olarak ise sefer tedariki için gerekli temel malzemeler dört başlıkta özetlenip zahire, harp gereçleri, lojistik araçlar ve hazine olmadan sefere çıkmanın ve kaleler fethetmenin mümkün olmadığına işaret edilmekteydi.¹² Nizam-ı Cedit uygulamalarının askeri kısmının ilk iş olarak top dökümü ve baruthanelerin ıslah edilmesine odaklandığı göz önüne alındığında Mahmud Râif Efendi'nin barut hakkındaki sözleri de hayli anlamlıdır. Râif Efendi, barutun harbin esas maddesi olduğunu ve onsuz savaşamayacağını ifade ettikten sonra III. Selim döneminde baruthanelerde yapılan yenilikleri ve sebeplerini açıklamaktadır.

Anlaşılabacağı üzere Osmanlılar, barutun ve ateşli silahların savaş alanına getirdiği etkinliğin uzun süredir bilincinde olup çağdaşı devlet ve imparatorluklarla mukayese edildiğinde görece erken bir tarihte ateşli silahların üretimi, saklanması ve nakledilmesi konularında oldukça kapsamlı ve karmaşık bir sistem inşa etmişlerdi. Bununla birlikte Osmanlıların ilk olarak hangi tarihte top ve diğer ateşli silahları kullandıkları tartışmalı bir konudur. Bu tartışmanın temel sebebi ateşli silahlara dair erken dönemdeki terminolojinin çok belirgin olmaması ve güvenilir çağdaş kaynakların eksikliğidir. Osmanlıların çeşitli kuşatmalarda veya meydan muharebelerinde top kullandıklarına

¹⁰ Padişah, zaman zaman Yeniçeri ağası, kadıaskerler ve veziriâzamı Arz Odası'na kabul ederek arz edilen işler ve atamalar konusunda kararını bildirirdi. Ayrıca veziriâzam sultana *telhisler* (rapor) göndererek ortaya çıkan sorunlar hakkında bilgi verir ve sultanın telhis üzerine kendi el yazısı ile yazacağı ferman ile o konuda vereceği kararı beklerdi. Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, s.24; Orhan F. Köprülü, “Yemişçi Hasan Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 16, s.342-343.

¹¹ Orhonlu, *Telhisler*, s.19-20.

¹² Ünver, “Padişaha Bir Lâyiha”, s.25.

dair ilk kayıtları ihtiva eden Aşıkpaşazâde, Kemalpaşazade ve Neşri gibi çeşitli müellifler çok daha sonra yaşamış ve eserlerini kaleme almışlardır.¹³ Bu müelliflerin Osmanlıların top kullanımına dair verdikleri en erken tarihler (1354-1364), söz konusu anlatılarda kendi tanıklıklarının olmaması dolayısıyla, şüpheyile yaklaşmayı gerektiriyor ve müelliflerin yaşadıkları dönemin terminolojisini geçmişe aktarmış olabileceklerin, akla getirmektedir.¹⁴ Buna rağmen modern tarihçiler, Osmanlıların en geç 14. yüzyılın son çeyreğinde ateşli silahlarla Balkan coğrafyasında tanıştığı ve kısa süre içerisinde kendi ordularında ateşli silahları kullandıkları konusunda büyük ölçüde hemfikirdir.¹⁵ Halil İncılık, Osmanlıların kendilerine tâbi hale getirdiği Balkan milletlerinin askerlerini kendi ordusunda kullanmış olmasının ateşli silahların Osmanlılara intikali konusunda önemli bir yeri olduğunu düşünmektedir. İncılık, ayrıca tahrir defterlerinde timar sahibi olarak kaydedilen veya geçmişe atıf yapan çeşitli kayıtlardan hareketle topçuluğun I. Mehmed'in saltanatı (1413-1421) sırasında mutlak şekilde kurumsallaşmış olduğunu ve kuruluşunun muhtemelen I. Bayezid (1389-1402) veya I. Murad (1362-1389) devirlerine kadar geri götürülebileceği kanaatindedir.¹⁶ Mücteba İlgürel de topun I. Kosova Savaşı'ndan önceki tarihlerde kullanılmış olduğuna dair emareler olduğunu düşünmektedir.¹⁷

1389 yılında vuku bulan Kosova Meydan Muharebesi'nin çağdaş kaynakları Sırp ordusunun top kullandığını açıkça ifade etmektedir.¹⁸ Söz konusu savaşla ilgili olarak Osmanlı müellifi Neşri'nin daha geç tarihli kroniğinde Haydar isimli bir topçudan

¹³ Gabor Agoston, "Top", *TDVİA*, C. 41, İstanbul 2012. s.240; Gabor Agoston, "Osmanlı'da Top, Tüfek ve Tabur", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev: Kahraman Şakul), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.147-148.

¹⁴ Benzer kronolojik ve terminolojik problem İslam ülkelerinde ateşli silahların ilk kullanılış tarihlerine ilişkin (1204, 1248, 1274, 1258-60, 1303 veya 1324) atıflarda da söz konusudur ve geç Ortaçağa ait Arap kaynaklarındaki terminolojinin karışıklığı dolayısıyla söz konusu tarihlere ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Bkz. Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.36.

¹⁵ Djurdjica Petrovic, "Fire-arms in the Balkans on the eve and after the Ottoman Conquest of the fourteenth and fifteenth centuries", *War, Technology and Society in the Middle East*, eds. V. J. Parry & M. E. Yapp, Oxford University Press, London, 1975. s.172-174; David Nicolle, *Osmanlı Orduları 1300-1768*, (Çev: Özgür Kolçak), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.36-37.

¹⁶ Halil İncılık, "David Ayalon, Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom, a Challenge to a Mediaeval Society", *Belleten*, C.XXI, Sayı 83 (1957), s. 508-509; Halil İncılık, *Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s.105-106; Halil İncılık, *Osmanlı ve Avrupa: Osmanlı Tarihinin Avrupa Tarihindeki Yeri*, Kronik, İstanbul, 2017, s.213; Salim Ayduz, "XIV.-XVI. Asırlarda, Avrupa Ateşli Silah Teknolojisinin Osmanlılara Aktarılmasında Rol Oynayan Avrupalı Teknisyenler (Tâife-i Efrençyan)", *Belleten*, C.62, Sayı 235 (Aralık 1998), s.785.

¹⁷ Mücteba İlgürel, "Osmanlı Topçuluğunun İlk Devirleri", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1995, s.286-287.

¹⁸ Petrovic, "Fire-arms in the Balkans" s.172.

bahsetmesi ve kendisini “top atmakta üstad-ı kâmil”¹⁹ olarak nitelemesi Kosova Muharebesi’nde bir Osmanlı topçu birliğinin de yer aldığı konusundaki en güçlü iddianın temelini oluşturmaktadır. Ancak muharebede Osmanlı topçu birliğinin yer aldığı iddiası tartışmalıdır ve çeşitli tarihçiler tarafından gerçekliği zayıf bir ihtimal olarak değerlendirilmektedir.²⁰ Nitekim muharebedeki topçu birliği savaşta etkin bir rol almış olsa dönemin kaynaklarının bu konuya daha geniş yer ayıracakları düşünülebilirdi. Ancak kroniklerin konu hakkında belli belirsiz ifadeler içeriyor olması ateşli silahların henüz yeterli etkinlikte olmadığını düşündürmektedir. Birbiri ile çelişen ifadelerle rağmen Osmanlıların Kosova Muharebesini takip eden yıllarda top kullandığına dair kayıtlar daha gerçekçidir ve doğrudan tanıklıklara dayanmaktadır.

Osmanlı kroniklerinde, Kosova Muharebesi’nde (1389) top kullanıldığına dair ifadeler yalnızca Neşri Tarihi’nde yer almaktadır. Diğer kroniklerde top veya baruta dair herhangi bir atıf yer almamaktadır. Söz konusu kaynaklar Yıldırım Bayezid dönemi (1389-1402) olaylarını anlatırken yine birbirleriyle çelişen ifadeler kullanmakla birlikte, bilhassa İstanbul kuşatmasında top kullanıldığına dair ifadeler çoğalmakta ve çeşitlenmektedir. Kuşatma ile ilgili en net ifadeler Neşri Tarihi’nde yer almaktadır. Neşri, İstanbul’un karadan ve denizden kuşatıldığını belirttikten sonra “ol zamanda şimdiki gibi top çok değildi” ifadesiyle kuşatmada topların yer aldığına işaret etmektedir.²¹ Hadîdî Tarihi de buna çok yakın ifadelerle tüfek ve topun çok olmadığını ve kuşatmanın mancınıklar ile yürütüldüğünü dile getirmektedir.²² İstanbul Kuşatmasını yalnızca birer ikişer cümle ile aktaran Anonim Tevârihler ile Oruç Beğ ve Muhyiddin Mehmed Cemali gibi müverrihlerin eserlerinde top kullanıldığına dair herhangi bir ifade yer almazken Osmanlı tarihçileri arasında müstesna bir yeri bulunan Aşıkpaşazade’nin eserindeki ifadeler de Neşri ve Hadidi ile benzeşmektedir. Aşıkpaşazade, şehrin denizden ve karadan kuşatıldığını, kara tarafından pek çok yerden mancınıkların kurulduğunu dile getirdikten sonra Osmanlıların o dönemde çok fazla top ve tüfeğinin

¹⁹ Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi 1288-1485]*, Hazırlayan: Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013. s.122.

²⁰ Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, s.30; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.39; Mesut Uyar, varlığı tartışmalı olan bu topların muharebede her hangi bir etkisinin olmadığını dile getirmektedir. Bkz. Mesut Uyar-Edvard J. Erickson, , *Osmanlı Askeri Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.44.

²¹ Neşrî, *Cihânnümâ*, s.134.

²² “Tüfeng ü top olmaz idi iğen (çok) ol an / Buyurdu mancınıklar Yıldırım Han” Bkz. *Hadidi Tarihi*, s.104.

olmadığını, topun bollaşmasının II. Murad ve oğlu II. Mehmed zamanlarında olduğunu zikretmektedir.²³

Birincil tanıklıklar ışığında top kullanıldığından emin olduğumuz ve aynı zamanda gerek savaşın şiddeti ve gerekse etkileriyle Osmanlı tarihinde çok önemli bir yer tutan Niğbolu (1396) kuşatmasından yukarıda zikrettiğimiz Osmanlı müellifleri yalnızca bir veya birkaç cümle ile bahsetmektedir. Bahsi geçen müelliflerin hiçbiri Niğbolu’da top kullanıldığından söz etmemektedir. Şüphesiz ki Osmanlı kroniklerinin hepsinin daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış olması, görece erken tarihi olaylar hakkında ayrıntılı ve güvenilir bilgiler aktarmasının önündeki en önemli engeldir. Bunun yanı sıra eserlerini daha sonra kaleme almış olan Osmanlı müellifleri açısından Yıldırım Bayezid döneminin Ankara Savaşı ve sonrasındaki Fetret Devri ile noktalanması, söz konusu dönemi belirlemekte olan Timur tehdidinin gölgesinde resmetmelerine neden olmuştur. Bunun sonucunda Osmanlı müellifleri Timur hadisesine kıyasla dönemin diğer meselelerini küçük olaylar olarak betimlemişler veya dönem hakkında çok az bilgi vermişlerdir.²⁴ Benzer durum Yıldırım Bayezid dönemi sonrasında taht mücadeleleri ile geçen Fetret Devri (1402-1413) için de geçerlidir. Dolayısıyla Yıldırım Bayezid devri, ateşli silahların Osmanlılar tarafından kullanımının yaygınlaşması açısından mühim bir dönemi temsil ediyor olsa da Osmanlı kaynakları bu konuda çok az bilgi vermektedirler.

Osmanlı askeri tarihi açısından öncü çalışmaları olan Gabor Agoston, Osmanlıların ateşli silahları Balkan coğrafyasındaki çeşitli çatışmalarda görüp öğrenmiş oldukları konusundaki yaygın kabulü desteklemekte ve en az iki çağdaş gözlemciye atıfla Osmanlıların 1394 ile 1402 yılları arasında süren İstanbul kuşatmasında ateşli silah kullandığından söz etmektedir.²⁵ Ateşli silahların temin yollarını tartışan Djurdjica

²³ “Denizden ve kurudan kuşatdılar. Ve dahi kurudan bir nice yerden mancınıklar kurdular. Ve ol zamanda top iğen bilmezleridi. Ve bu topun kesreti Sultan Murad ile oğlu Sultan Mehmed Gazi Han zamanında olundu.” Bkz. Aşıkpaşazade, *Menâkıb-ı Âl-i Osman*, s. 91 / 105b-106a.

²⁴ Norman Housley, *The Later Crusades From Lyons to Alcazar, 1274-1580*, Oxford University Press, New York, 1992. s.76.

²⁵ Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.39; Gabor Agoston, “Ottoman Artillery and European Military Technology in the fifteenth and seventeenth Centuries”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 47, No:1/2 (1994). s.18-24; Osmanlıların 1391 yılında başlayan İstanbul ablukası, 1394 ilkbaharında şiddetli bir kuşatmaya dönüşmüş ancak 1396 yılında Haçlı ordusunun Osmanlılar üzerine gelmesi sebebiyle Yıldırım Bayezid’in ilk İstanbul kuşatması kaldırılmıştır. Niğbolu Savaşı’nın ardından 1397 yılında şehir ikinci kez kuşatılmıştır. Ancak Osmanlı kaynakları bu kuşatmalar hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir ve bazen tek bir kuşatmadan bazense iki ayrı kuşatmadan söz etmektedirler.

Petrovic ise, Osmanlıların bu silahları büyük ölçüde ticaret yoluyla temin ettiğini ancak özellikle Sırp'ların Osmanlı vasallağını kabul etmeleriyle birlikte Sırp top döküm ustalarının Osmanlı hizmetine girdiklerini ve Osmanlıların kendi döküm sanayisini kurmaya başladıklarını ifade etmektedir.²⁶

Gerek Osmanlı kaynakları gerekse modern araştırmalar bir arada incelenip mukayese edildiğinde Osmanlıların barut ve ateşli silah teknolojisi ile tanışmasının 14. yüzyılın son çeyreğinde ve muhtemelen Balkanlar üzerinden gerçekleştiği kanısı oluşturmaktadır. Buna göre Osmanlılar, Avrupa'da topun kale kuşatmalarında kullanılmaya başlamasından yaklaşık 60 yıl sonra, 1380'li yıllarda ateşli silahlarla tanışmış ve takip eden yıllarda fiilen kullanmaya başlamışlardır.²⁷ Ateşli silahların ilk devirlerinde Osmanlılar, Katolik Kilisesinin Türklere silah satılmaması konusundaki yasağına rağmen Ceneviz, Ancona, Floransa ve hatta Venedik tüccarları aracılığıyla Ege bölgesinde, Balkanlarda ise Dubrovnik üzerinden ateşli silahlara ve diğer harp aletlerine erişim sağlamışlardır.²⁸

1.1. İLK OSMANLI TOPLARININ ÜRETİMİ VE KULLANIMINA DAİR BAZI TESPİTLER

II. Murad'ın (1421-1451) Ege'deki Ceneviz soyluları ile geliştirmiş olduğu iyi ilişkiler sayesinde Osmanlılar hem mühimmat temininde hem de ihtiyaç duyduklarında Ceneviz gemilerini kullanabilmekteydiler. Nitekim erken dönemlerde Osmanlıların ateşli silahları önemli ölçüde ticaret yoluyla temin ettikleri ve Cenevizlilerin bu ticaretin en büyük tedarikçileri olduğu düşünülmektedir.²⁹

Bkz. Fehmeddin Başar, "Osmanlıların Fetihden Önce Gerçekleştirmiş Oldukları İstanbul Kuşatmaları", *İstanbul Üniversitesi 550. Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. Yüzyıl)*, Editör: Sümer Atasoy, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2004. s.119.

²⁶ Petrovic, "Fire-arms in the Balkans" s.172-175.

²⁷ Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.38.

²⁸ Petrovic, "Fire-arms in the Balkans" s.176. Dubrovnik'te kurulan döküm sanayisi sayesinde başta Karadağlılar ve Sırp'lar olmak üzere pek çok Balkan topluluğu top döküm teknolojisini öğrenmişti. Dubrovnik'te ve Balkanlarda kurulan dökümhanelerde başlangıçta yabancı işçiler ve uzmanlar çalışırken bir süre sonra yerel halktan kimseler bu zanaatı öğrenmiş ve bölgeye yaymıştır. Bkz. Branislav Nikolic [ve diğerleri], "Mining and Metallurgical Activity in the Medieval Serbia", *Mining & Metallurgy Engineering Bor*, No:3-4, 2021. s.27.

²⁹ Cenevizliler, Venedik ile husumetleri dolayısıyla 14. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlılarla iyi ilişkiler geliştirmeye başlamışlardır. Colin Imber, *Varna Savaşı*, (Çev: Ayda Arel), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s.20-21; Colin Imber, "The Transfer of Military Technology and Tactics between Western Europe and the Ottoman Empire, 1400-1600", *Turcica*, 51, 2020. s.11.

Ancak Osmanlıların top ve mühimmat temini noktasında tamamen Cenevizliler veya diğer tüccar milletlere bağımlı olduklarını düşünmek muhtemelen yanıltıcıdır. Osmanlılar, ateşli silahlara aşinalık kazandıktan sonra bir şekilde bunların üretimi ve geliştirilmesi noktasında tecrübe kazanmış ve kendi toplarını döker hale gelmiş olmalıydılar. Ancak Osmanlıların ilk olarak hangi tarihte top kullandıklarına dair kronolojide bile büyük boşlukların yer aldığı bir noktada gerek Osmanlı kronikleri gerekse diğer çağdaş yazarlar silah üretiminin üzerinde çok az durmaktadırlar.

1444 yılında Osmanlıların Rumeli'ye geçmesini engellemek göreviyle Gelibolu ve Marmara'ya gelen Papalık, Burgonya ve Venedik kuvvetlerinden oluşan 22 gemilik müttefik haçlı donanmasında³⁰ yer alan kronik yazarı Waleran de Wavrin Osmanlıların top dökümüne tanıklık eden ilk gözlemcidir. Haçlı ordusunu karşılamak için Rumeli'ye geçmek isteyen II. Murad komutasındaki üç-dört bin askerin Yenikale (Anadolu Hisarı) civarına gelerek burada çadır kurduğunu ifade eden Wavrin, II. Murad'ın ardından “*beş – altı devenin dağlardan indiğini ve bu develerin topraklarla humbaraların döküleceği madeni taşıdıklarını ve ertesi gün kadırgalarının bunlarla topra tutulduğunu*” ifade etmektedir.³¹

Osmanlıların top dökümüne dair bir başka kayıt, II. Murad'ın oğlu Mehmed'den iktidarı devraldığı 1446 yılının son baharında, kış mevsimi yaklaşmış olmasına rağmen Mora üzerine sefere çıkmasıyla alakalıdır. Despot Konstantin, Mora Yarımadası'ndaki egemenliğini kuzeydeki Osmanlı bölgelerine genişletmek amacıyla cüretkâr saldırılarda bulunuyordu ve II. Murad'ın niyeti Konstantin'in itaat altına alınması ve cezalandırılması idi.³² Mora yarımadasını ana karaya bağlayan en dar noktadaki Korint Berzahı (Gördös Geçidi), Osmanlıların Germehisar adını verdikleri geçmişi antik dönemlere kadar uzanan bir sur ile çevriliydi ve Konstantin bu suru 1443 yılında tamir

³⁰ Haçlı donanmasına Aragon Kralı V. Alfonse ve Milan Düküğü vaad ettikleri yardımı göndermese de 22 gemilik donanmanın Gelibolu ve İstanbul Boğazlarını tutarak Türklerin Rumeli'ye geçişini önlemeye yeteceği düşünülüyordu. Nitekim haçlı donanması Çanakkale Boğazı'nı başarıyla kapatabilse de II. Murad ve beraberindekiler bir Ceneviz gemisi ile İstanbul Boğazı'ndan Avrupa yakasına geçmeyi başarmıştı. Bkz. Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, Kronik Kitap, İstanbul, 2021, s.39; Dukas, *İstanbul'un Fethi: Dukas Kroniği 1341-1462*, (Çev: V. Mirmiroğlu), Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2013. s.167.

³¹ Waleran de Wavrin kroniğinin ilgili kısım çevirisi için bkz. Imber, *Varna Savaşı*, s.174-175.

³² Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, (çev. Dost Körpe), Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.60-61; Halil İnalcık, *Fatih Sultan Mehmed Han*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s.148 ve s.151.

ederek önüne siperler ve hendekler kazdırmıştı.³³ Savaşın çağdaş gözlemcisi Laonikos Chalkokondyles,³⁴ II. Murad'ın Tebai şehrinde Atina kuvvetleri ile birleştiğini ve sonrasında sultanın “ordugâhını kurarak birkaç gün boyunca topların ve mancınıkların hazırlanması ile ilgilendiğini” yazmaktadır.³⁵ Konu hakkında bilgi veren Osmanlı kroniklerinden Âşıkpaşazâde, Neşrî ve Hadîdî ile bu kaynakları kullanan modern araştırmalar seferin tarihini 1438 olarak verseler de Osmanlıların hisar önünde top döktükleri konusunda hemfikirdirler.³⁶ Germehisar önüne 27 Kasım 1446 tarihinde ulaşan Osmanlı ordusu, bir yandan sur önündeki hendeği doldururken diğer yandan topçu ateşiyle on üç günde suru delmiş ve 10 Aralık'ta Korint'i zapt ederek Sultan II. Murad ve Turahan Bey komutasında iki koldan Mora'yı istilaya girişmişlerdi.³⁷

Âşıkpaşazâde, eserinde *Hexamilion* (Germehisar) önündeki kuşatmadan bahsederken “hisar önünde dökülen topların bakırlarının seferin öncesinde askerlere pay edildiğini ve

³³ *Hexamilion* (Altı Mil) *Duvarı*, Romalılar tarafından savunma amacıyla inşa edilmiştir ve sonraki dönemlerde pek çok kez onarım görerek aynı işlevi görmüştür. *Hexamilion Duvarı*, Osmanlı fethi öncesinde, 1415 yılında Bizans İmparatoru II. Manuel Paleologos tarafından onarılsa da Osmanlılar 1423 yılında surda gedikler açarak Mora üzerine akınlar yapmaya devam etmiştir. 1446 yılında Osmanlılar tarafından yıkılan sur, 1463 yılında Korint Kalesine saldırımadan önce bölgeyi güvenlik altına almak isteyen Venedikliler tarafından kısa bir onarım daha görmüştür. Rhys Carpenter & Antonie Bon, *The Defences of Acro Corinth and the Lower Town*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1936, s.141-144.

³⁴ Laonikos Chalkokondyles'in eseri toplamda on ciltten oluşmaktadır. Chalkokondyles'in eserinde bazı kronolojik belirsizlikler yer almakla birlikte dönemin çağdaş gözlemcisi olması ve eserin merkezine Osmanlıları yerleştirmesi dolayısıyla son derece önemlidir. Laonikos Chalkokondyles'in hayatı ve eserinin kapsamı hakkında bkz. Levent Kayapınar, “Laonikos Chalkokondyles”, *TDVİA*, C.11, s.258-259.

³⁵ Laonikos Chalkokondyles, *The Histories, Volume II*, Translated by Anthony Kaldellis, Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts- London, 2014, s.103-104. Burada toprakları hazırlamaktan kastedilen toprakların dökülmesidir. II. Murad kış mevsiminin gelmiş olması dolayısıyla Mora üzerine düzenlediği seferde ordunun yürüyüşünü yavaşlatabilecek top ve mancınık gibi ağır silahları yanında getirmeyi tercih etmemiş ve bu silahları kuşatmadan önce imal ettirmiştir.

³⁶ Söz konusu müellifler Turahan Bey ve oğullarının Mora'ya çok sayıda akın yapmaları dolayısıyla seferleri ve tarihleri karıştırmışlardır. Germehisar'ın alınması ve Mora'nın yağmalanması konusunda Aşıkpaşazade ve Neşri Hicri 842 (M. 1438) tarihini verirken Hadîdî ise H. 843 (1439) tarihini vermektedirler. Bunun yanı sıra Germehisar'ın fethini İzîladi Derbendi ve Varna Savaşları öncesinde anlatmaktadırlar. Hâlbuki söz konusu Mora Seferi, Hicri 850 yılında yani Edirne'de çıkan Buçuktepe İsyanı'nın ardından II. Murad'ın tahta yeniden geçtiği 1446 yılı sonunda gerçekleşmiştir. Hisar önünde top döküldüğüne dair bilgi vermemekle birlikte söz konusu olayların kronolojisi *Anonim Tevârih*, *Düstûrnâme-i Enverî, Tarih-i Behiştî* ve *Oruç Beğ Tarihi*'nde doğru olarak aktarılmaktadır. Bkz. *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, (Friedrich Giese Neşri- Hazırlayan: Nihat Azamat), İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1992, s.74; *Düstûrnâme-i Enverî, [Osmanlı Tarihi] (1299-1465)*, Hazırlayan: Necdet Öztürk, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2012, s. 38-39; Behiştî Ahmed Çelebi, *Tarih-i Behiştî: Vâridât-ı Sübhânî ve Fütühât-ı Osmânî (791-907/ 1389-1502) II*, Hazırlayan: Fatma Kaytaç, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016. s. 234-235; *Oruç Beğ Tarihi [Osmanlı Tarihi, 1288- 1502]*, Hazırlayan: Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014, s.64. Bu tarihlerde Mora'ya akınlar düzenleyen ve 1446 senesi Kasım ayında akıncı kuvvetleriyle Mora'nın işgaline memur edilen Turahan Bey ailesi hakkında bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1947. s.576-579.

³⁷ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi I*, s.442-443.

askerlerin bu bakırları yanlarında getirdiğini” yazmaktadır.³⁸ Neşrî, Âşıkpaşazâde ile çok benzer ifadeleri kullanmakta ve her sancaktan bakır getirilerek top döküldüğü bilgisini yinelemektedir.³⁹ Hadidi de kaleme aldığı manzum tarihinde bu konu üzerinde durmakta, tıpkı Âşıkpaşazâde ve Neşrî gibi, top döküldükten sonra hisar önündeki hendeğin doldurulduğuna değinmektedir.⁴⁰

Gerek Wavrin kroniğinin 1444 yılında Anadolu Hisarı yakınlarında, gerekse Osmanlı kaynaklarının 1446 sonlarında Germehisar önünde top döküldüğüne dair anlatıları önemlidir. Ancak söz konusu top döküm faaliyetinin Osmanlılar açısından bir ilk olmadığını vurgulamak gerekir. Her iki anlatıda da bahsedilen topların cinsi tunçtur ve Osmanlıların tunç topları sahrada kurdukları dökümhanelerde pratik olarak dökülebiliyor olmaları top döküm tekniğinde belli bir tecrübe birikimlerinin ve uzman işgücünün var olduğunu göstermektedir. Kurulu bir top döküm atölyesi pratiği olmaksızın sahrada top dökmenin neredeyse imkânsız olması, Osmanlı ateşli silah sanayisinin kuruluşunu daha eski tarihlerde aramayı zorunlu kılmaktadır.

Mevcut kaynakların top dökümü hakkında çok az bilgi vermeleri en büyük sınırlılık olsa da Osmanlı top döküm sanayisinin gelişmesi hakkında bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. İlk olarak tunç toplar ile dövme toplar arasında bir ayırım yapmamız gerekmektedir ve bu noktada tunç toplar demir toplara göre çok daha gelişmiş silahlardır. Dövme demir toplar, ısıtılmış metal çubukların dövülerek şekil verilmesiye yapılmakta ve dış kısmına takılan halkalar yardımıyla mukavemetleri artırılmaktaydı. Tunç toplar ise bakır ve kalayın ergitilerek kalıplara dökülmesi ile üretilmektedir.⁴¹ Bakır ve kalayın demire göre daha pahalı ham maddeler olmasının yanı sıra tunç

³⁸ “Hisarun önüne vardılar. Toplar kurdular. Hisarlara toplar urdular. Ve illâ bu topun bakırın götürdiler; sancak sancak evvelden üleşdirmüşleridi. Cemi’i leşkerde bakır vardı. Kayd olmuşidi. Toplar döküldü. Kuruldu. Cenge başladılar. Hisarları döğmeye başladılar.” *Âşıkpaşazâde Tarihi (Menâkıb-ı Âl-i Osman) [Osmanlı Tarihi 1285-1502]*, Hazırlayan: Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s.169.

³⁹ “Bunlar hisar üzerine varıp heman topların kurup dökmeğe başladılar. Topların heman bakırın götürmüşleridi; her sancağa tevzi’ etmişleridi, topları anda döküldü.” Bkz. Neşrî, *Cihânnümâ*, s.265.

⁴⁰ “Çeriyle bile götürüldü bakır

Ulu toplar döküle anda vâfir

Hisara kim erişdi şâh u leşker

Şah emr etti ulu toplar dokerler

Kurup topları ururlar hisara

Dökülür burç u bârû pâre pâre”

Hâdîdî Tarihi [Manzum Osmanlı Tarihi 1285-1523] (Tevârih-i Âl-i Osman), Hazırlayan: Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s.187-188.

⁴¹ Agoston, “Top”, s.240.

topların dökümünün uzmanlık gerektirmesi onları demir toplara göre erişilmesi daha zor silahlar haline getirmektedir.⁴² Batı Avrupa’da özellikle çan sanayisi gibi döküm teknolojisi bilgisini gerektiren sivil ihtiyaçlar, askeri dönüşüme öncülük edip bronz topların dökülmesini kolaylaştırırsa da çok az hükümdar bronz topların maliyetini karşılayabilecek mali güce sahipti ve kaçınılmaz olarak çoğu monark demir toplara yöneldi.⁴³ Dövme demir topların imal edilmesinin daha kolay ve ucuz olduğu göz önüne alınınca, çağdaşı Avrupa ile benzer şekilde ilk Osmanlı toplarının çoğunlukla demir olduğunu düşünmek akla yatkındır.

Edirne ve Bursa, XV. yüzyılın ilk yarısında, önde gelen iki Osmanlı şehri olarak ilk Osmanlı toplarının üretilmiş olabileceği şehirlerdendir. Her iki şehirde de yerleşik bir zanaat erbabının yer alması, en azından halkın ihtiyacını karşılayabilecek düzeyde demircilik ve bakırcılık işlerinin yapıyor olmasını zorunlu kılmaktadır. Nitekim Edirne’de II. Murad döneminden beri faaliyet gösteren bir tophane olduğu bilinmektedir ve İstanbul kuşatması sırasında kullanılan Osmanlı toplarının önemli kısmı burada dökülmüştür.⁴⁴ Edirne Tophanesinin faal olduğu yıllar tam olarak tespit edilemese de İstanbul’un fethinin ardından Fatih’in Balkanlar üzerine gerçekleştirdiği sefer hazırlıklarının bir süre daha Edirne’de yapıldığı göz önüne alındığında tophanenin bir müddet daha kullanıldığı düşünülmektedir.⁴⁵

Erken tarihlerde tophane ifadesi ile kastedilen yerin top dökülen atölye mi olduğu yoksa bu mahallin içerisine top veya barut konulan bir depo mu olduğu yeterince açık değildir ve Osmanlı kaynakları genellikle her iki mekân için de tophane terimini kullanmaktadır.⁴⁶ Bu durum Bursa’daki Tophane isimli mekânın geçmişteki mahiyetini anlamayı güçleştirmektedir. Mübahat Kütükoğlu, 1386 Karaman Seferi ve 1389’da Kosova’da kullanılan topların Bursa ve Edirne’deki tophanelerde yapıldığını belirterek her iki şehirdeki ateşli silah sanayisinin II. Murad devrinin öncesine götürülmesi

⁴² Carlo M. Cipolla, *Yelken ve Top*, (çev. Aslı Kayabal), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s.12-14.

⁴³ Kelly DeVries, “Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople, 1453”, *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, Ed: Yaacov Lev, Brill, Leiden, 1997. s.365.

⁴⁴ Salim Aydüz, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s.51.

⁴⁵ Aydüz, *Tophâne-i Âmire*, s.52.

⁴⁶ Aydüz, *Tophâne-i Âmire*, s.38.

gerektiğine dikkat çekmektedir.⁴⁷ Salim Aydüz ise bu tarihte yapılan topların dövme demirden imal edilmesi dolayısıyla müstakil bir tophane binasına ihtiyaç duyulmadığına işaret etmektedir ve söz konusu topların üretildiği yerlerin tophane sayılmayacağı görüşündedir.⁴⁸ Ancak söz konusu dövme demir topların yeterince dayanıklı ve uzun ömürlü silahlar olmadıkları göz önüne alındığında Osmanlıların hem hasar gören topların tamiri hem de yeni toplar üretilmesi konusunda basit demirci ocaklarına bağımlı kaldıklarını düşünmek hatalı olacaktır. Bu noktada Osmanlıların top üretimi ve tamiri yapılan demirci ocaklarını ayırdıklarını ve bu sayede hem söz konusu silahların üretimini hem de bu konuda uzmanlaşan bir esnaf kolunu oluşturdukları fikri bizce daha makuldür.

Edirne ve Bursa dışında ilk Osmanlı toplarının üretilmiş olabileceği bir diğer şehir Gelibolu'dur. Coğrafi konumu dolayısıyla önemli bir noktada yer alan Gelibolu hem kara ordusu için hem de donanma açısından askeri bir üs vazifesi görmektedir. Acemi oğlanlarının eğitiminin burada gerçekleştiriliyor olması nedeniyle bölgede askeri kışlalar yer alıyordu ve kalede Anadolu'dan Rumeli'ye geçişleri güvenlik altına alacak kalabalık bir askeri birlik mevcuttu. Gelibolu'daki tersane İstanbul'un fethine kadar devletin en büyük tersanesiydi ve fethin sonrasında da gerek deniz seferlerinin başlangıç noktası olması gerekse de Osmanlı donanmasının komuta merkezi olması dolayısıyla büyük ölçüde önemini korumayı sürdürmüştü.⁴⁹

Tersanelerde, ırgatlık ve hamallık gibi vasıfsız işlerde çalışanların sayısı diğerlerine göre çok daha fazla olsa da başta gemiler için gerekli ahşap ve metal malzemelerin üretimi ve tamiriyle ilgilenen demirci, marangoz, kalafatçı, dülger gibi çok sayıdaki usta, tersanelerin vazgeçilemez personellerini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Gelibolu Tersanesindeki mevcut altyapı ve iş gücünün bronz veya demir topların imali için rahatlıkla yeterli olacağı tahmin edilebilir. On dördüncü yüzyıl sonları ve on beşinci yüzyıl başlarında İstanbul'daki Bizans tersanesinde üretilen çeşitli kalibredeki toplar,

⁴⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Düşüncesi", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi II*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İrcica, İstanbul, 1994. s. 620.

⁴⁸ Aydüz, *Tophâne-i Âmire*, s.50.

⁴⁹ Feridun M. Emecen, "Gelibolu", *TDVİA*, C. 14, s.1-2; Gabor Agoston, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi: XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthanesi", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, Ed: Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006. s.455

bombartlar ve barut ateşli silahların üretilmesinde tersanelerin rolünü göstermektedir.⁵⁰ Gelibolu Baruthanesinin Yıldırım Bayezid döneminden beri faal olduğunun düşünülmesi; Tersane, Acemi Oğlanları ve belki de top üretimiyle, tıpkı çağdaşı İstanbul’da olduğu gibi, bir bütün halinde şehrin askeri karakterini tamamlamış olabilir.⁵¹ Benzer şekilde, Gelibolu’nun ulaşım olanakları da şehri top dökümü ve nakline uygun bir mahal haline getirmekteydi. Ancak kaynakların çok az bilgi vermesi dolayısıyla Gelibolu’nun erken dönem Osmanlı ateşli silah sanayisinin kurulması ve gelişmesindeki rolü yeterince açıklığa kavuşturulamamaktadır.

1.2. AVRUPA, ANADOLU VE BALKANLAR’DAKİ İLK ATEŞLİ SİLAHLARIN YAYGINLIĞI

Toplar, Avrupa’da ilk kez kuşatmalarda Kuzeydoğu İtalya’da 1331’de Cividale’de kullanılırken ilk defa bir surun top ateşi ile yıkılması muhtemelen 1374’te Fransa’daki Saint-Saver-le Vicomte’de yaşanmıştır.⁵² Ancak top ilk ortaya çıktığı dönemlerde ikincil önemde bir silahtı ve etkili hale gelmesi ancak döküm teknolojisindeki ilerlemeler ve barut kalitesinin yükselmesi ile gerçekleşmiştir. Yekpare bronz topların dökülmesi ve barut karışımının iyileştirilerek daha güçlü patlamalar meydana getirmesi, barutun güvenle saklanıp nakledilebilir hale gelmesi topların savaş meydanlarındaki etkilerini ve görünürlüklerini arttırmıştır.⁵³ Kalelere savunma amacıyla top yerleştirilmesi fikri ortaya çıktıktan sonra 1390 ve 1410’lu yıllarda İngiltere, Fransa ve Felemenk bölgesindeki pek çok kalede topların ateşlenebileceği mazgal delikleri açılmış ve top kuleleri inşa edilmiştir.⁵⁴ Kalelere inşa edilen top mazgallarının boyutları göz

⁵⁰ DeVries, “Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople”, s.350-351.

⁵¹ Muzaffer Erdoğan, “İstanbul Baruthaneleri”, s. 117. Mübahat Kütükoğlu da Gelibolu’da top ve barut üretiminin Yıldırım Bayezid devrine kadar geri götürülmesi gerektiği kanaatindedir ve bu dönem Gelibolu’nun tersane karakteri kazandığı döneme denk düşmektedir. Bkz.. Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadi Düşüncesi”, s.622; Halil İncalcık ise Gelibolu Baruthanesinin İstanbul’un fethinden önce imparatorluğun ana barut üretim merkezi olduğu görüşündedir. Bkz. Halil İncalcık, “The Socio-political Effects of the Diffusions of Fire-arms in the Middle East”, *War, Technology and Society in the Middle East*, eds. V. J. Parry & M. E. Yapp, Oxford University Press, London, 1975. s.217

⁵² Kenneth Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, (çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008. s.73.

⁵³ Jean-Denis G. G. Lepage, *Vauban and the French Military Under Louis XI: An Illustrated History of Fortifications and Strategies*, McFarland & Company Inc. Publishers, Jefferson, North Carolina and London, 2009. s. 31; Alfred W. Crosby, *Ateş Etmek: Tarihte Fırlatma Teknolojileri*, (Çev:Aybek Görey) Kitap Yayınevi, İstanbul 2003. s.110.

⁵⁴ Kelly DeVries, “Facing the New Technology: Gunpowder Defences in Military Architecture Before the Trace Italienne, 1350-1500”, *The Heirs of Archimedes: Science and Art of War through the Age of*

önüne alındığında bu tarihte kullanılan topların genellikle küçük boyutlu olduğu anlaşılmaktadır. Kelly DeVries konuyla ilgili olarak “büyük ve hatta orta boy topların kullanılabileceği mazgalların olmadığını” dile getirmekte ve bu noktadan hareketle kalelerde kullanılan ateşli silahların küçük boyutlu olduğunu ileri sürmektedir. DeVries ayrıca erken tarihli ateşli silahların hangilerinin “kale topu” olarak nitelendirilebileceğine dair kayda değer bir çalışma ve tasnif yapılmadığını dile getirerek, kale mazgallarında kullanılan ateşli silahların el topu olarak nitelendirilen cinsten silahlar olabileceğini düşünmektedir.⁵⁵ El topu olarak adlandırılan ilk ateşli silahlar, koltuk altında silahı sabitlemek için metal bir uzantısı olan ya da çoğu modelde olduğu gibi ahşap bir sopaya takılmış bronz veya demir borudan ibaret basit silahlardı. Ağızdan doldurulan bu silah, namlu kuyruğundaki deliğe serpiştirilen barutun bir fitil yardımıyla ateşlenmesiyle kullanılıyordu.⁵⁶

El topları basit ateşli silahlar olmakla birlikte ağırlıkları nedeniyle uzun süre taşımaya elverişsizlerdi. Kuşatmalar esnasında bu tür silahlar genellikle arabaların üzerinde çok namlulu olarak kullanılıyordu.⁵⁷ Kişilerin el ile kullandıkları ve bilhassa kale mazgallarında kullanılan el topları ise genellikle topun altına konulan bir platformdan destek alınarak ateşleniyordu. El toplarının namlusunun ön kısmına takılan metal kancalar, topun üzerine konuşturıldığı ahşap veya metal bir objeyle desteklenerek daha iyi nişan alınmasını sağlıyor ve ayrıca silahın geri tepmesini minimuma indiriyordu. Kişilerin elle kullandığı ilk ateşli silahların gelişkin bir modeli olan ve “kancalı tüfek” anlamına gelen arkebüz, tetik mekanizması olmayan bir silahtır ve muhtemelen el toplarının daha kullanışlı bir muharebe silahına dönüştürülmesi arayışıyla ortaya çıkmıştır.⁵⁸

Enlightenment, Edited By Brett D. Steele and Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2005. s.56-57.

⁵⁵ DeVries, “Facing the New Technology”, s.45-47.

⁵⁶ Jonathan Metcalf (Yayınlayan), *Guns: A Visual History*, DK Publishing, London & New York, 2007. s.112.

⁵⁷ Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, s.73.

⁵⁸ Metcalf, *Guns: A Visual History*, s.14; DeVries, “Facing the New Technology”, s.47; Frederic J. Baumgartner, “The French Reluctance to Adopt Firearms Technology in the Early Modern Period”, *The Heirs of Archimedes: Science and Art of War through the Age of Enlightenment*, Edited By Brett D. Steele and Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2005. s.74-75; Serkan Emir Erkmen, *Klasik Dönem Osmanlı Kara Kuvvetleri (Silahları ve Teçhizatları)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019. s.452-53.

Ateşli silahların savaş alanlarında kullanımı arttıkça silahlar yeniden şekilleniyor ve boyutları farklılaşıyordu. İlk silahlar küçük ve etkisizken barut teknolojisinde ve metalürjide yaşanan gelişmelere bağlı olarak daha güçlü ve hareket kabiliyeti yüksek toplar üretildi. Avrupa’da topçuluk konusunda yaşanan gelişmelerde Burgonya Dukalığı öncü bir rol oynadı.

Burgonya Dükleri Cesur Philip (1363-1404), Korkusuz John (1404-1419) ve III. Philip (1419-1467) ateşli silahların üretimine ve kullanımına son derece önem vermişti. Burgonya Dükalığı kuvvetleri, geleneksel silahların yanı sıra irili ufaklı bombartlar, toplar ve diğer ateşli silahlarla çok miktarda barutu üretiyor ve bunları geliştirmek için çaba harcıyordu.⁵⁹ Bunun sonucunda Antwerp, top dökümü ve metal ticaretinin merkezlerinden biri haline geldi. Antwerp, Batı Afrika, Almanya ve Felemenk bölgesinde üretilen maden ürünlerinin bir araya toplandığı ve alınıp satıldığı kavşak noktasıydı.⁶⁰ Avrupa’nın pek çok bölgesinden Antwerp’e gelen tüccarlar yalnızca yerel üretim toplara değil aynı zamanda Alman toplarına ve bol miktarda bakıra da erişebiliyordu. Bu dönemde Avrupa’daki diğer önemli top döküm merkezleri ise Almanya’da maden endüstrisinin başkenti Nürnberg, Fransa’da Lyon, Kuzey İtalya ve Tirol Bölgesinde ise Bolzano idi.⁶¹

Burgonya Dükü Korkusuz John, 1407 ile 1419 yılları arasında süren iç savaşta pek çok kuşatma yürütmüştü. Benzer şekilde 1415-1420 yılları arasında Fransa’yı istila eden İngiliz Kralı V. Henry de meydan savaşları yerine kuşatmaları tercih etmiş ve her iki lider de çok sayıda ateşli silah kullanmıştı.⁶² Henüz XV. yüzyılın ilk çeyreğinde kuşatmaların vazgeçilmez silahı haline dönüşen toplar sayesinde pek çok şehir ve kale kısa sürede düşmüştü. Bunda ateşli silahların yıkıcı etkisinden ziyade kullananlara sağladığı psikolojik üstünlük daha çok kayda değerdir. Şehirlerin önemli bir kısmı birkaç top ateşinden sonra teslim oluyor, surlarının sağlamlığına güvenerek direnenler

⁵⁹ Kelly DeVries, “The Use of Gunpowder Weaponry by and Against Joan of Arc During the Hundred Years War”, *War and Society*, Vol: 14/1 (1996), s.13-14; DeVries- Smith, *Medieval Weapons*, s. 171; Clifford J. Rogers, “Gunpowder Artillery in Europe, 1326-1500: Innovation and Impact”, *Technology, Violence and War: Essays in Honor of Dr. John F. Guilmartin, JR.*, Edited by Robert S. Ehlers, Sarah K. Douglas, Daniel P.M. Curzon, Brill, Leiden-Boston, 2019. s.58-59.

⁶⁰ Cipolla, *Yelken ve Top*, s.13.

⁶¹ Cipolla, *Yelken ve Top*, s.13-14.

⁶² David Green, *Yüz Yıl Savaşları: Bir Halk Tarihi*, (Çev: Mete Tunçay), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2022. s.189-192; DeVries, “Facing the New Technology”, s.40.

ise uzun süren kuşatmalarda mancınık, topçu ateşi ve kazılan lağımlarla yerle bir ediliyordu.⁶³

XV. yüzyılın ilk çeyreğinde Felemenk bölgesi başta olmak üzere, İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya bölgesinde kurulan atölyeler sayesinde Avrupa’da ateşli silahlar hayli yaygınlaşmıştı. Yapılan savaşlar, ticaret ve top döküm ustalarının kendilerine sunulan olanaklarla ilişkili olarak Avrupa’nın farklı bölgelerde zanaatlarını sergilemeleri sayesinde top döküm bilgisi ve teknolojisi hızla yayıldı. Madencilğin ve buna bağlı olarak metalürjinin gelişmiş olduğu Alman topraklarında kendilerini yetiştiren top döküm ustaları, söz konusu teknolojinin gerek Avrupa içerisinde gerekse Osmanlıların da ateşli silahlarla tanışacağı Balkanlar bölgesine yayılmasında merkezi bir role sahiptir. Alman metalürji sanayisinin gelişmesinin temelinde on birinci yüzyıla giden madencilik alanındaki gelişmeler yer almaktadır ve Almanların ilerletmiş olduğu madencilik teknikleri takip eden yüzyıllarda Bohemya, Polonya, Romanya ve Bosna bölgelerine ulaşmış ve geliştirilmişti.⁶⁴ Osmanlıların madencilik konusunda kendilerinden çok şey öğrenmiş olduğu Sırp maden endüstrisi de Alman madencilerin bölgede zuhur etmesiyle birlikte zenginleşmişti.⁶⁵ Nitekim Osmanlılar Sırbistan ve Bosna bölgelerinde ele geçirdikleri madenlerin üretim yöntemleri ve teknolojisinde kayda değer bir değişiklik yapmadan madenleri işletmeye devam etmişlerdi.⁶⁶

Maden çıkarma tekniklerindeki gelişmeler dökümcülük, darphane ve kuyumculuk gibi alanlarla birlikte ilerliyordu. Söz konusu iş kolları özellikle maden kasabaları çevresinde yaygın şekilde yürütülüyordu. Kiliseler ve manastırlar için gerekli çanların dökülmesi, tıpkı Batı Avrupa’da olduğu gibi Balkanlar bölgesinde de tunç döküm sanayisinin kurulmasını ve yerleşmesini sağladı. Avrupa’da olduğu gibi burada da silahlar,

⁶³ Kelly DeVries, “Gunpowder Weaponry and the Rise of the Early Modern State”, *War in History*, April 1988, Vol 5, No:2, s.135-136; Rogers, “Gunpowder Artillery in Europe, 1326-1500”, s.59.

⁶⁴ William H. McNeill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since A.D.1000*, The University of Chicago Press, Chicago, 1982, s.71.

⁶⁵ Branislav Nikolic, “Mining and Metallurgical Activity”, s.22; Slobodan Vujic, “The History of Serbian Mining”, *Serbian Mining and Geology in the Second Half of XX Century*, Edited by S. Vujic, A. Grubic [ve diğerleri], Academy of Engineering Sciences of Serbia, Matica Srpska and Mining Institute of Belgrade, Belgrade, 2014. s.8-9; Şakul, “Military Engineering in the Ottoman Empire”, s.184.

⁶⁶ Osmanlıların madenler konusundaki düzenlemeleri Osmanlı öncesinde kullanılan maden yönetmeliklerinin özgün Alman (Sakson) terminolojisi korunarak tercüme edilmesinden ibaretti. Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, (Çev: Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul 2004. s.97.

zamanında çan dökümü yapmış veya günlük kullanım için demir aletler döerken sonraları işlenmiş demir silahlar üretmeye başlayan esnaflar tarafından imal ediliyordu. Çanlarda kullanılan metalin kalitesinin, çanın şeklinin ve diğer özelliklerinin çanların sesini etkiliyor olması gibi nedenlerle çan dökücüleri mesleklerinde uzmanlaşmıştı ve bu tecrübeleri sayesinde ideal bronz alaşımlarını kolayca elde edebiliyorlardı.⁶⁷ XV. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bronz topların alaşımları % 88-92 bakır ve % 8-12 kalaydan oluşmaktaydı. Bu oranlardaki değişiklikler, döküm teknolojisi veya döküm tekniklerindeki bölgesel farklılıklardan kaynaklanıyordu.⁶⁸ Nitekim XV. yüzyıldan günümüze ulaşan top örnekleri üzerinde yapılan kimyasal analizler tunç toplardaki kalay oranını yüzde 3,4 ile 10,5 arasında değiştiğini gösterirken kalay oranının aynı topun yüzeyleriyle iç kısımlarındaki oranlarının da farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır.⁶⁹

XV. yüzyıl başlarındaki topçuluğun temel özelliği dökme bronz topların artan önemidir. Batı Avrupa’da ve Balkanlarda dövme demir topların hâkimiyeti devam etse de bronz topların sayısı çoğalmaktaydı. Yine bu tarihlerde barutun kalitesinin ve etkinliğinin yükselmesiyle birlikte orta ve büyük kalibreli toplar dökülmeye başlandı. Dolayısıyla XV. yüzyıl başlarında yaşanan bu gelişmelerle ateşli silahların sayısı yalnızca miktar bakımından değil aynı zamanda kalite açısından da oldukça artmıştı.⁷⁰ Bronz top

⁶⁷ Çan yapımında kullanılan bakır oranı genellikle yüzde 75 ile 85 arasında değişmektedir. Yüzde 15-25 oranında ise kalay eklenmekte ve elde edilen tuncun sertliği istenilen şekilde ayarlanmaktaydı. Bkz. Branislav Nikolic, “Mining and Metallurgical Activity”, s.25; Aydı, *Tophâne-i Âmire*, s.198-199.

⁶⁸ Petrovic, “Fire-arms in the Balkans” s.179; Osmanlıların XV. yüzyılın ortalarında dökükleri tunç toplardaki oran da yüzde 88 -92 bakır, yüzde 8-12 kalay şeklindedir. Bkz: Fevzi Yılmaz, “Fatih Sultan Mehmed Dönemi Topları ve Değişen Üretim Paradigması”, *FSM İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı 4, 2014, s.223; Gabor Agoston da Osmanlı tunçlarının Avrupa’dakilerle benzer özellikler taşıdığını ve içerisinde 8,6-11,3 kalay ve 89,5-91,4 bakır alaşımdan meydana geldiğini ifade etmektedir. Bkz. Gabor Agoston, “Ottoman Warfare, 1450-1700: Reflections on Recent Research”, *Global Military Transformations: Change and Continuity, 1450-1800*, Ed. Jeremy Black, Societa Italiana di Storia Militare, Nadir Media, Roma 2023. s.414; Gabor Agoston, “Behind the Turkish War Machine: Gunpowder Technology and War Industry in the Ottoman Empire, 1450-1700”, *The Heirs of Archimedes: Science and Art of War through the Age of Enlightenment*, Edited By Brett D. Steele and Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2005. s.121.

⁶⁹ Fatih Sultan Mehmed’in 1464 yılında döküttüğü ve günümüzde Nelson Kalesi Müzesi’nde sergilenen tunç toptaki kalay oranı yüzde 4,8 ile 10,1 arasında değişmektedir. Benzer şekilde XVI. yüzyılda Viyana, Graz, Innsbruck ve Ragusa’da dökülmüş 18 bronz toptaki kalay oranı 3,4 ile 10,5 arasında değişmek ve ortalama olarak 7,3 civarındadır. Bkz. A. R. Williams & J. R. Paterson, “A Turkish Bronze Cannon in the Tower of London”, *Gladius*, XVII (1986), s.190; Aydı, *Tophâne-i Âmire*, s. 422-423; Ahmet Kaan Toksoy, “Urban Topu’nun Balistik Özelliklerinin 15. Yüzyıldaki Çağdaşlarıyla Karşılaştırılması”, *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı 6 (Aralık 2022), s.9.

⁷⁰ Cipolla, *Yelken ve Top*, s.38; Petrovic, “Fire-arms in the Balkans”, 179-180.

dökebilmek için gerekli bilginin, tecrübenin ve teknolojinin yaygınlaşmasıyla ateşli silahların etkinliğinin yükselmesi, Osmanlıların bu silahlara erişimini ve top döküm tekniklerini öğrenmesini kolaylaştırmıştı. Yine de kaynakların çok az bilgi vermesi dolayısıyla Osmanlıların top döküm sanayisini hangi tarihte kurduklarına dair net bir hükme varmak bu noktada güç gözükmemektedir. Ancak 1422 İstanbul Kuşatmasına dair Bizanslı tarihçi Chalkokondyles'in vermiş olduğu bilgiler Osmanlı dökümhanelerinin kuruluş tarihini daha geriye götürme fikrini destekler niteliktedir. Chalkokondyles, II. Murad'ın şehri denizden denize kadar kuşattığını ve surları toparla dövdüğünü belirtmekte, II. Murad'ın toplarının üç buçuk *talant* ağırlığında güllerle atmasına rağmen surların bu tür toplara dayanacak kadar sağlam olduğunu eklemektedir. Devamında ise topların tarihi hakkında bazı tahminlerde bulunmakta ve topların ve diğer ateşli silahların büyük ihtimalle Almanlar tarafından geliştirilerek dünyanın kalanına yayıldığını ileri sürmektedir.⁷¹ Chalkokondyles'in üzerinde durduğu ve konumuz açısından çok daha önemli olan nokta ise topların üretildiği ham maddeler ve onların yaygınlığıdır:

*“Öyle görünüyor ki ilk toplar demirden yapılıyordu ancak sonraları topları; bakır ve kalayın karışımından oluşan bir alaşımdan yapmayı denediler ve kayaları daha iyi ve güçlü şekilde fırlatmakta başarılı oldular. Herkes tarafından her yerde görülebileceği için topun şeklini detaylıca anlatmak gereksizdir.”*⁷²

Chalkokondyles'in II. Murad döneminin başlarında gerçekleşen İstanbul Kuşatmasını anlatırken kullandığı ifadeler, henüz daha XV. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı ve Bizans coğrafyasında ateşli silahların yaygınlığı konusunda önemli bilgiler vermektedir. Benzer şekilde, Chalkokondyles'in ateşli silahların geliştirilmesi ve yaygınlaşması konusunda Almanlara özel önem atfetmesi, bu tarihlerde Alman döküm sanayisinin gelişkinliğinin bölgede bilindiğini göstermektedir. Nitekim Kelly DeVries, Osmanlıların

⁷¹ Laonikos Chalkokondyles, *The Histories, Volume I*, Translated by Anthony Kaldellis, Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts- London, 2014. s.383; II. Murad'ın 1422 yılındaki İstanbul kuşatmasını önceki muhasaralardan ayıran en önemli unsur Osmanlı kuvvetlerinin sayısının öncekilere göre çok kalabalık ve topçu kuvvetlerinin sayısının fazla olmasıydı. Bkz. Başar, “İstanbul Kuşatmaları”, s.124.

⁷² Chalkokondyles, *The Histories, Volume I*, s.383.

1422 İstanbul Kuşatması sırasında kullandıkları topları kuşatma alanında döktüklerini ve bunların Alman topçular tarafından idare edildiğini düşünmektedir.⁷³

XV. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu’da topun yaygın bir silah olduğuna dair erken dönem Osmanlı kroniklerinde de çeşitli atıflar yer almaktadır. Bunlardan en önemlisi Karamanoğlu Mehmed (Sâni) Bey’in 1423-24 yıllarında Antalya’yı kuşattığı sırada kaleden ateşlenen bir top güllesinin yerde sektikten sonra atının üzerindeki Mehmed Bey’e çarparak onu öldürmesidir.⁷⁴ Gerek Karamanoğlu Mehmed Bey’in kendisine isabet eden top güllesiyle ölmesi, gerekse bu kuşatma esnasında Karamanoğlu kuvvetlerinin de toplarla hisarı dövdüklerine dair Osmanlı kroniklerindeki ifadeler topun bu tarihlerde Anadolu’daki çeşitli kalelerde ve beyliklerin elinde bulunacak kadar yaygın olduğunu göstermektedir. Bu durum, topun hemen her yerde görülebileceğini söyleyen Chalkokondyles’in ifadelerini destekler niteliktedir.

Topların yaygın kullanımı hakkında bilgi veren bir başka kaynak II. Murad Dönemi’ne ait bir Bizans kroniğidir. Selanik kuşatması (1430) hakkında bilgi veren eserde Türklerin birçok muhasara aletini ustalıklı kullandıkları dile getirilirken yalnızca ok değil aynı zamanda top kullandıkları ifade edilmektedir. Top kullanımına dair ilk kayıtlar genellikle büyük güllerle atan topları tasvir etmeye daha hevesliyen Bizans kroniği bu noktada ayrılmaktadır. Kuşatmada kullanılan Osmanlı toplarının niteliği hakkında bilgi verirken “topların küçük oldukları için mazgallardaki tahta barikatları yıkmaya muvaffak olmadığını” vurgulamaktadır.⁷⁵ Söz konusu Bizans kroniği, şehri savunan Venediklilerin silahlarıyla ilgili olaraksa “diğer silahlardan daha çok küçük topaların kullanıldığını” ve “ellerinde bulunan sayısız barutun hesapsızca harcandığını” ifade etmektedir.⁷⁶ Bizans kaynağından anlaşıldığına göre 1430 yılında Selanik’in fethi sırasında ateşli silahlar hem taarruz hem de savunma amacıyla kullanılmıştır.

⁷³ DeVries, “Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople”, s.354. Kelly DeVries- Robert D. Smith, *Medieval Weapons: An Illustrated History of Their Impact*, ABC-CLIO, California, Colorado, Oxford, 2007. s.208.

⁷⁴ Muhyiddin Mehmed Cemâli, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Hazırlayan: Hasan Hüseyin Adaloğlu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2021, s.86-87; *Ananım Osmanlı Kroniği*, s.66; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988. s.36.

⁷⁵ Johannis Anagnostis, *Selanik (Thessaloniki)’in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih*, Yayına Hazırlayan: Melek Delilbaşı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s.32.

⁷⁶ Anagnostis, *Selanik (Thessaloniki)’in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih*, s.29.

Döküm teknolojisini bilen yabancı uzmanların kendilerine en iyi ücreti teklif eden kimselere hizmetlerini sunması yaygın bir davranış biçimiydi. Batı Avrupa’da olduğu gibi, Balkanlar ve Akdeniz bölgelerinde de yabancı uzmanlar ve bazı durumlarda da savaş esirleri askeri teknolojinin yayılmasına aracılık etmekteydi. Benzer şekilde savaşlar da silahların ve taktiklerin yeni coğrafyalara yayılmasında önemli rol oynuyordu. Osmanlılar, Balkanlarda cereyan eden çeşitli akınlar ve savaşlarda yeni taktik ve silahlarla karşılaşmış ve bunları benimsemişti. Bilhassa Sırp ve Macar serhaddindeki savaşlar askeri teknoloji açısından oldukça öğreticiydi. Osmanlıların 1442 yılında Janos Hunyadi komutasındaki Macar kuvvetleri ile çarpışırken gördükleri ve hemen sonrasında benimsedikleri *wagenburg* veya *tabur cengi* bu taktiklerin başında gelmektedir.⁷⁷

Wagenburg (araba-kale), Bohemya’da (Çekya) patlak veren mezhep savaşları sırasında (1417-1435), Jan Zizka adlı komutan tarafından ilk defa uygulanmış ve geliştirilmiş bir taktiktir. Husçu birliklerin bölgelerini savundukları Katolik şövalyelere karşı başarıyla uyguladıkları bu taktik, birbirine bağlanmış yük arabalarının ateşli silahlar, arbalet veya okçuların yanı sıra mızrak ve teber kullanan askerlerce güçlendirilmesiyle oluşturulmuş seyyar istihkâmlara dayanmaktaydı.⁷⁸ Jan Zizka tarafından uygulanan bu muharebe düzeni şövalye ağırlıklı geleneksel ordular karşısında pek çok kez başarısını kanıtlamıştı. Macar Kralı Sigismund’un kumandanı olarak Bohemya’da Husçulara karşı savaşan Janos Hunyadi, bu taktiği öğrenmişti ve Osmanlı süvari saldırılarına karşı korunma amacı olarak kullanıyordu. Hunyadi, 1443 Mart’ında Osmanlılara karşı sefer hazırlıklarına giriştiğinde Erdel’deki Sakson şehirlerinin gelişkin sanayisine güveniyordu ve buradaki zanaatkârlara “arkebüz ve diğer savaş gereçleriyle teçhiz edilmiş muharebe arabaları göndermeleri” emrini vermişti.⁷⁹

⁷⁷ Halil İnalçık, “Diffusions of fire-arms in the Middle East”, s.204; Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, Çev: Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006. s.349-50; Agoston, “Osmanlı’da Top, Tüfek ve Tabur”, s.163; Uyar, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s.50-51. 134. Gabor Agoston, “Avrupa’da Osmanlı Savaşları 1453-1826”, *Top, Tüfek ve Süngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, (Çev: Yavuz Alogan), Editör: Jeremy Black, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003. s.134; Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, s.32.

⁷⁸ Matthew Bennett [ve diğerleri], *Dünya Savaş Tarihi: Ortaçağ (Teçhizat, Savaş Yöntemleri, Taktikler) 500-1500*, Çev: Özgür Kolçak, Timaş Yayınları, İstanbul 2012. s.63-65.

⁷⁹ V. J. Parry, “Barud (iv. The Ottoman Empire)”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Vol I, Brill, Leiden 1986. s.1061; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.40-41; Agoston, “Osmanlı’da Top, Tüfek ve Tabur”, s.163.

Osmanlılar, Macar Kral Naibi Hunyadi'nin uyguladığı wagenburg taktiği karşısında oldukça zor duruma düşseler de kısa sürede hem bu taktiği benimsediler hem de araba-kale içerisinde mevzilenen müdafilere ok ve tüfek ateşi karşısında savunmasız hafif zırhlı süvari ile saldırmak yerine uzak bir mesafeden wagenburg'u kuşatmaları ve her türlü tahrike başvurarak araba kale içerisindeki düşman kuvvetlerini dışarıya çıkarmaları gerektiğini çabucak öğrendiler.⁸⁰ İzladı ve Varna Savaşları (1443-1444) üzerine kaleme alınan anonim gazavâtnâmede Turahan Bey'in II. Murad'ı araba kaleye saldıran askerleri geri çekmesi konusunda uyardığı ve eğer ordu geri çekilmezse İslam askerinin çok büyük kayıplara uğrayacağı nakledilmektedir.⁸¹ Akıncı Beyi Turahan'ın araba kaleyi daha önceki akınları esnasından mı bildiği yoksa muharebenin gidişatından mı görüp Osmanlı askerlerinin geri çekilmesini istediği açık olmasa da Osmanlılar, askeri sistemlerinin esnekliği ve mevcut koşullara uyum kabiliyetlerinin yüksekliği sayesinde İzladı Derbendinde wagenburglarla başa çıkabilmişlerdi. Devamında ise wagenburg taktiğine başarılı bir şekilde adapte olmuş ve kendi seyyar kalelerini inşa ederek ordularının merkezine yerleştirmişlerdi.⁸²

Bohemyalı Husçuların araba kaleleri açık alanda düşman hücumlarının hızını kesmek açısından biçilmiş kaftan olsalar da Husçular wagenburgları Macar Hunyadi'den farklı

⁸⁰ İnalçık, "Osmanlılar'da Ateşli Silahlar", s.510; Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, s.349; Uyar-Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s. 51.

⁸¹ "Turahan Bey at sürüb Pâdişâh'ın önünde baş yere urub: Pâdişâhım emr eyle kim, 'asâkir-i İslâm bu taburdan geri çekilsünler, zîrâ çekilmeyecek olurlarsa bu küffâr kallâş-i la'indir, şimdi urur top tüfengi ve 'asker-i İslâm sınar ve ol melâ'inler yine taburdan çıkub bizim üzerimize hamle ederler. Sonra biz anların cümlesine neyle karşı dururuz didikde, Padişah: bu senin sözün olmaz Turahan, zîrâ ben bakayorum bu düşmanın ne top atmağa dermânı kaldı ve ne tüfenk, sen ma'tuh olmuşsun dedikde, Turahan dedi ki: imdi Pâdişâhım benim başımı kes ki dünyâ göziyle bu rüsvâyılığı görmeyeyim. Zîrâ bu işin sonu ne olacaktır ben bilürim. Baka Pâdişâhım, senin beğlerin ve kulların arasında benden yaşlı bir kimesne yoktur, meğer kim Anadolu kullarından ola, ammâ anlar dahi bu düşmânın kallâşlığın ve hilekârlığın bilmezler." Bkz. *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân -İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Bir Gazavâtnâme-*, Yayına Hazırlayanlar: Halil İnalçık-Mevlûd Oğuz, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989. s.24.

⁸² Osmanlılar, savaş düzeninde ordunun merkezini güçlendirmek amacıyla sabit istihkamlar kullanmayı tercih etmekteydi. Bu şekilde padişahın güvenliğini sağlamayı amaçladıkları gibi düşman kuvvetlerini üzerlerine çektikten sonra süvari hücumu ile düşmanı çembere almayı veya ağır zayıat verdimi hedeflemekteydiler. Osmanlılar benimsemiş oldukları bu yöntemi yalnızca XVI. yüzyılda kullanmamış; wagenburg / tabur taktiklerini sonraki yüzyılda da başarılı şekilde uygulamamışlardır. Osmanlılar ayrıca bu taktiğin Safeviler, Türkistan Hanlıkları ve Babürlüler gibi doğu toplumlarına aktarılmasında birinci derecede sorumludurlar. Bkz. Pal Fodor, "Tabur", *TDVİA*, C. 39, s.335-336; Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015. s.32; V. J. Parry, "La Manière de Combattre", *War, Technology and Society in the Middle East*, s.223-226; Kahraman Şakul, "Military Engineering in the Ottoman Empire", *Military Engineers and the Development of the Early-Modern European State*, Ed: Bruce P. Lenman, Dundee University Press, Dundee 2013. s.185.

olarak yalnızca savunma amacıyla kullanmıyordu.⁸³ Her köşesine konuşlanmış hafif ateşli silahlar sayesinde Husçu araba kaleler savaş alanında hareketli bataryaların öncüsü gibi görev yapmaktaydı. Bu anlamda Osmanlıların Macar serhaddinde yürüttüğü savaşlar taktik ve teknik anlamda Osmanlılara pek çok şey öğretmişti. Macarlar topçuluk konusunda açıkça Osmanlılardan üstündüler⁸⁴ ve Alman uzmanlar, paralı askerler veya zanaatkârlardan elde ettikleri teknik bilgiyi savaş ortamında Osmanlılara aktarmaktaydılar.⁸⁵ Macarların döküm sanayisi konusunda bölgedeki en gelişmiş topluluk olan Almanlardan etkilenecek bu teknik bilgiyi savaşlar yoluyla veya önce Bizans sonra da Osmanlı hizmetine giren Urban gibi top ustaları vasıtasıyla Osmanlılara aktarmaları askeri bilginin uzak denilebilecek mesafeler arasında nasıl hızlı bir şekilde yayıldığını açıkladığı gibi, kültürel etkileşimin veya bilgi transferinin farklı boyutlarını da ortaya koymaktadır.

Wagenburgların Türk ve dünya savaş tarihi açısından en önemli etkisi ise ateşli silahların yaygınlaşmasına katkı sağlamış olmasıyla alakalıdır. Jan Zizka'nın Husçuları ve Hunyadi'nin Çek paralı askerleri tarafından arabalarda ve araba kalelerde; Batılı kaynakların *huffnitzbugschen* ve *pixdies* olarak adlandırdığı çok sayıda küçük top kullanılıyordu. Osmanlılar bu topların bir kısmını savaş ganimeti olarak elde ettikten sonra kullanmaya devam etmişlerdi.⁸⁶ Bunun yanı sıra Osmanlılar Macarlardan çok

⁸³ Bennett [ve diğerleri], *Dünya Savaş Tarihi: Ortaçağ*, s.64; Fodor, "Tabur", s.335; İzladı Derbendi Muharebesinin (1443) ardından geri çekilen Macar ordusunu tamamen imha edilmekten kurtaran wagenburg taktikleri ile savunma yapımları ve Türk süvarisinin saldırılarını etkisizleştirmeleri olmuştur. Bu yolla geri çekilen Hunyadi ordusu Dragoman Geçidi'nde kendisini kovalayanları pusuya düşürerek zafer kazanmıştı. Bkz. Imber, *Varna Savaşı*, s.36-37.

⁸⁴ Dukas'ın İstanbul Kuşatması esnasında aktardığı bir olay Macarların topçuluk tekniği ve taktiği bağlamında Osmanlılardan üstün olduğuna işaret etmektedir. Dukas'a göre Osmanlı topçusu "atış yaparak kaleyi sarstıktan sonra aynı yere bir gülle daha atmak istedi, tesadüfen orada bulunmuş olan Yanoş Hunyadi'nin elçisi buna mâni oldu ve dedi ki, "eğer kolayca kaleleri yıkmak istiyorsan, birinci atışı yaptıktan sonra güllenin isabet eylediği yerden beş altı kulaç mesafe uzak bir yere ikinci atışı yap, bu suretle iki darbeyi yaptıktan sonra üçüncü gülleyi öyle bir yere at ki, üç güllenin atıldığı yerler bir müselleş teşkil etsinler, o zaman kalenin kolayca yıkıldığını görürsün." Bu nasihat hoş görüldü ve topçu bu talimat dairesinde hareket etti ve muvaffak oldu". Dukas aslında bu pasaj ile Macarların Osmanlılara yardım ettiğini belirtip onları eleştirmeyi amaçlasa da metnin satır aralarından Macarların topçuluk konusunda bilgileri oldukları okunabilir. Bkz. *Dukas Kroniği*, s.187.

⁸⁵ Imber, "Transfer of Military Technology and Tactics", s.12.

⁸⁶ Fatih'in 1456 tarihinde gerçekleştirdiği başarısız Belgrad Kuşatması'nda Osmanlılar geri çekilirken bir kısım büyük ve küçük çaplı topları bırakmak zorunda kalmıştı. Aslen Varna'da (1444) ele geçirilen ve Belgrad'da terkedilen *huffnitzbugschen* ve *pixdies*'lerin sayıları bazı kaynaklarda 140 bazılarındaysa 200 şeklinde geçmektedir. Bkz. Gabor Agoston, "Savaş Kazandıran Silahlar: Konstantiniye Kuşatmasından (1453) Mohaç Muharebesi'ne (1526) Osmanlı Ateşli Silahlarının Belirleyiciliği", *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev: Kahraman Şakul), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017. s. 90; Agoston, "Osmanlı'da Top, Tüfek ve Tabur", s.164.

sayıda savaş arabasını ganimet olarak almışlardı.⁸⁷ Osmanlılar muhtemelen ganimet aldıklarına benzer nitelikte yeni arabalar inşa etmiş, toplar dökürmüş ve sonraki seferlerde bunları kullanmışlardı. Osmanlılar ayrıca bu tarihlerde veya Fatih devrinin ilk zamanlarında Top Arabacıları Ocağı adıyla yeni bir birlik oluşturarak ellerindeki savaş arabalarının üretim, kullanım, tamirat ve nakliyatlarını çok daha organize bir şekilde yürütmeye başladı.⁸⁸

1.3. İSTANBUL'UN FETHİ VE BÜYÜK ASKERİ MANİFAKTÜRLERİN KURULUŞU

On beşinci yüzyıl ortaları top dökümcülüğü açısından yeni bir dönemin başlangıcını temsil etmektedir. Yaklaşık yarım asırdır gelişmekte olan tunç döküm teknikleri bu tarihte mükemmel bir seviyeye erişmiş, artık büyük ve sağlam topların dökümü mümkün kılınmıştı. Daha önceki büyük bombartlardan farklı olarak bu yeni tunç toplar yek pare olarak dökülüyordu ve birbirine kaynak yapılmadığı için çatlama veya kırılmalara karşı çok daha dayanıklıydı.⁸⁹ Henüz bu devirde dayanıklı demir top dökme tekniği yeterince geliştirilmediği ve dökme demir toplar çok kırılğan olduğu için İngiltere gibi demir cevherinin yoğun şekilde çıkarıldığı bazı bölgelerde dövme demir toplar yaygın olarak yapılmaktaysa da Avrupa'daki çoğu hükümdar tunç toplara ulaşma çabasıındaydı.⁹⁰

Tunç elde edebilmek için gereken bakır ve kalayın metalürjik olarak genellikle aynı coğrafyada bulunmaması ve kalayın bakıra oranla çok daha nadir bir cevher olması tunç top dökmek isteyen yöneticileri son derece zorlamaktaydı. Tunç topların maliyetinin önceki döneme göre oldukça düşmesi ve yeni silahların dayanıklılığı gibi öne çıkan sebepler neticesinde yöneticilerin bakır ve kalaya erişimleri hayati derecede önem arz

⁸⁷ “Ez-in-cânib bizim hikâyemiz küffâr-i hâkisârın arabalarına gelsin kim, bakiyyet’üs-seyf olan melâ’in-i bi-dinler arabalarını tabur edüb ve toplar kurub tüfenkcisin hâzır eylemiş idi (...) arabalardan alarga durup muhâsara tenbîh olundu ve bu tedbîr ile ‘asker-i İslâm alay alay ve bölük bölük feve feve ve meve meve çekilüb kaçan kim küffâr-i hâkisâr bu heybeti gördüler, nice edeceklerin bilmediler, gördiler kim buna çâre yokdur, bu güruha ne top ve ne tüfenk çâre eder, küffâr-i hâkisâr me’yûs olub ak bayrak diküb âmân el-amân deyü çığıştılar ve cümle ceng âlâtını ellerinden bırakub arabalardan taşra çıktılar ve fermân-i Pâdişâhiyle arabaları zabt u rabt edüb” Bkz. *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, s.67-68.

⁸⁸ Uyar-Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s.52-53; Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları II*, s. 97-101.

⁸⁹ McNeill, *The Pursuit of Power*, s.86.

⁹⁰ Cipolla, *Yelken ve Top*, s.12.

etmekteydi. Bu gelişmelerle birlikte bazı tarihçilerin *İkinci Bronz Çağı* (1450-1543) olarak adlandırdıkları bir dönem başladı.⁹¹

1453 yılında İstanbul'un Osmanlı ordusu tarafından fethi, ateşli silahlarla teçhiz edilmiş orduların büyük ve güçlü sur duvarları karşısındaki en meşhur zaferlerinin başında gelmektedir. Çoğu tarihçi bu olayla birlikte fethedilemez veya ele geçirilemez denilen kalelere karşı topların belirleyici bir üstünlük kurduğu konusunda hemfikirlerdir. II. Mehmed'in İstanbul'u fethettiği tarihlerde Fransızların yaklaşık birkaç yıl içerisinde (1449-1453) Avrupa kıtasındaki İngiliz garnizonlarını hızlı bir şekilde ele geçirmesi ateşli silahların geleneksek kale duvarlarına karşı üstünlüğünün bir başka örneğidir.⁹² Avrupa'nın iki farklı coğrafyasında gerçekleşen bu iki olayda da başrolde tunç toplar yer almaktadır.

XV. yüzyıl başlarında Fransızlar ateşli silahların önemini yeterince kavramamışken ve kayda değer bir döküm sanayileri bulunmuyorken; yüzyıl ortasına gelindiğinde İngilizleri kıtadan atabilmeleri VII. Charles'ın (1422-1461) ateşli silahlar için bütçe ayırması ve uzman topçular istihdam edebilmesiyle mümkün olabilmiştir.⁹³ Fransızlar bu dönemde top döküm sanayilerini inşa ederken başta Bungonya, İtalya ve Almanya olmak üzere pek çok coğrafyadan teknisyenler çalıştırmıştı. Buna rağmen Fransızlar yerel silah üretimiyle ihtiyaçlarının yalnızca belli bir kısmını karşılayabilmekteydi ve silah ithalatına bağımlı kalmaya devam ediyordu. Fransızların kendi kendine yetebilen bir silah sanayisi kurma çabaları XVII. yüzyılda devlet destekli atölyeler kurulana kadar başarısızlıkla sonuçlanmıştı.⁹⁴ Osmanlılarda ise II. Murad devrinde (1421-1451) ivme kazanan ateşli silah sanayisinin gelişimi II. Mehmed döneminde (1451-1481) de devam etmişti ve bunun sonucunda çağdaşı Avrupa ile mukayese edildiğinde en büyük top döküm merkezlerini inşa etmişlerdi. Osmanlılar güçlü bir top döküm sanayisi kurarlarken Avrupa'nın her yerinde tanıklık ettiğimiz yabancı uzmanların hizmetinden istifade etmekten çekinmemişlerdi. Chalkokondyles'in 1422 yılında Osmanlı ordusundaki topları Alman topçuların yönettiğine dair vermiş olduğu bilgilerden, II.

⁹¹ McNeill, *The Pursuit of Power*, s.86-87.

⁹² William H. McNeill, *The Age of Gunpowder Empires 1450-1800*, American Historical Association, Washington, 1989. s.6; Green, *Yüz Yıl Savaşları*, s.331; Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, s.75.

⁹³ DeVries, "Gunpowder Weaponry", s. 132.

⁹⁴ Keith Krause, *Arms and the State: Patterns of Military Production and Trade*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992. s.45.

Mehmed'in İstanbul'u kuşatırken kullandığı topların bazılarını Macar top döküm ustası Urban'ın dökmesinden ve kuşatma esnasında idare etmesinden görüleceği üzere Osmanlılar bulabildikleri en iyi uzmanlardan yararlanmaktaydı. Macar Urban'ın aslında Konstantinapolis'e gelerek zanaatını burada icra edecekken kendisine verilen ücretten memnun kalmayarak şehirden ayrılması ve kendisine çok daha yüksek ücret öneren Osmanlı hizmetine katılması top döküm sanayisinde çalışan uzman iş gücünü satın almanın ucuz olmadığını göstermektedir.⁹⁵ Nitekim Avrupa'daki pek çok küçük dükalık ve devletçiklerin güçlü merkezi devletler ortaya çıkana kadar gelişkin bir ateşli silah sanayisi kuramayışı büyük ölçüde ekonomik sebeplerden ileri gelmektedir.

II. Mehmed, İstanbul kuşatmasının askeri hazırlıklarını yaparken ilk olarak Boğaz'ın güvenliğini sağlamak amacıyla Anadolu'da yer alan kalenin karşısında Rumeli Hisarını inşa ettirmiş ve yeni hisara dökme bronz toplar koydurmuştu.⁹⁶ Hemen ardından çeşitli askeri sınıfları yeniden düzenlemişti. Bu anlamda sultan önce Yeniçeri Ocağında mutlak hâkimiyeti sağlamış, sonrasında Topçu Ocağına yeni bir nizam vermiş ve kesin olmamakla birlikte top, mühimmat ve malzeme naklini gerçekleştirebilmek ve tabur cengi taktiklerini uygulayabilmek için gerekli savaş arabalarının imali, tamiri ve bakımlarını yapabilmek için Top Arabacıları Ocağını tesis etmişti.

Osmanlı Ordusunda yer alan topçular önceleri timar sahibiyken II. Mehmed bunları kapıkulu ocağı içerisinde yeniden örgütlemek suretiyle topçuları merkezi hazineden maaş alan düzenli bir birlik haline getirmiştir. II. Mehmed bu sayede topçular üzerinde doğrudan bir otorite tesis etmenin yanında Topçu Ocağını her daim göreve hazır

⁹⁵ Dukas, *Dukas Kroniği*, s.158; Chalkokondyles, *The Histories, Vol II*, s.177; Osmanlıların yabancı uzmanlardan yararlanması muhtemelen 1389 yılındaki I. Kosova Savaşını takip eden yıllarda Osmanlıların Orta-Balkanlar bölgesini fethetmeye başlamasıyla daha önce Sırp ve Bosna krallıklarının hizmetinde bulunan Alman ve İtalyan döküm ustalarına Osmanlıların yüksek ücret vermeleriyle başlamıştı. Buna savaş esirleri ve diğer çeşitli nedenlerle Osmanlı hizmetine giren çok sayıdaki uzman takip etmişti. Bkz. Aydıöz, "Tâife-i Efrenciyan", *Belleten*, C.62, Sayı 235 (Aralık 1998), s.786.

⁹⁶ Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, (Çev: Ari Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018. s.23; Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, Hazırlayan: Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1977. s.45; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, (C. II, Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481), Hazırlayan: Hüdayi Şentürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003. s.8; Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999. s.44. Rumeli Hisarının inşa amacı Karadenizden gelebilecek askeri yardımları engellemekten ziyade bölgeden gelecek zahireyi keserek şehri açlığa mahkûm etmektir. Bkz. Halil İnalcık, *Fatih Sultan Mehmed Han*, s.160.

tutmayı da amaçlıyordu.⁹⁷ Her ne kadar imparatorluğun uzak kalelerindeki topçuların çoğu kapıkulu sistemine dâhil olmayıp gelirlerini belli bir toprak üzerindeki timarlardan elde etseler de doğrudan padişaha bağlı topçu birliklerinin oluşturulması çeşitli avantajlar sağlamaktaydı. Zira timar sahiplerinin sefere katılmanın yanı sıra sorumlu oldukları bölgede vergi toplamak ve asayişini sağlamak gibi bir takım feodal görevleri vardı. Topçuların bu sistemden ayrıştırılarak kapıkulu ordusuna eklenmesi, sultanın ateşli silahların öneminin farkında olduğunu açıkça göstermekte ve merkezi otorite tesis etmesinde elini son derece güçlendirmektedir.

Kuruluş tarihi kesin olmamakla birlikte Top Arabacıları Ocağının da Topçu Ocağına yakın bir tarihte teşekkül ettiği göz önüne alındığında, Osmanlıların ateşli silah sanayisinin sağlam işleyen bir lojistik sistem sayesinde sürdürülebilir olduğunun farkında oldukları ileri sürülebilir.

İstanbul'un fethi öncesinde payitaht Edirne askeri hazırlıkların merkezi konumundaydı. Muhtemelen şehirde mevcut dökümhanelere yenileri eklenmiş, başta dökme tunç ve dövme demir toplar olmak üzere çeşitli ateşli silahlar ve geleneksel harp aletleri üretilmişti. Sultan Mehmed, ordusundaki top sayısını artırmaya ilaveten büyük çapta yeni toplar dökülmesini arzu etmekteydi. İstanbul'dan gelerek Osmanlı sultanına iltica eden Macar Urban Ustaya büyük güller atabilecek toplar imal edip edemeyeceğini sordu. Urban'ın sultanın istediği büyüklükte toplar dökülebileceğini ancak taş güllerin nasıl yapılacağını bilmediğini ifade etmesi üzerine II. Mehmed güllerin hazırlanması işini kendi üzerine aldı.⁹⁸ Savaş hazırlıklarını görmeye devam eden sultan, büyük top döküldükten sonra topu denemek istemişti. Topun içine barut ve gülle konulduktan sonra ertesi günü ateşlenmesine karar verildi ve şehir halkı tellallar vasıtasıyla topun ateşleneceğine dair haberdar edildi. Dukas'a göre ertesi gün ateşlenen top yaklaşık bir

⁹⁷ Uyar-Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s.57-58; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.42.

⁹⁸ Dukas, *Dukas Kroniği*, s.171-172; Kritovulos'a göre Urban Usta'nın dökmüş olduğu topun uzunluğu kırk karış yani yaklaşık 9,36 metre, namlu çapı 89 cm, barut haznesinin çapı 30, namludaki metalin kalınlığı ise 25 cm idi. Kritovulos topun döküleceği ocaklara 1500 talant ağırlığında bakır ve kalay konduğunu ifade etmektedir ki eğer bu doğruysa top için kullanılan metalin ağırlığı yaklaşık 30 ton gelmektedir. Bkz. Kritovulos, *Kritovulos Tarihi*, s.53-54. Çoğu Avrupa ve Osmanlı toplarının namlusunun üzerine karış cinsinden uzunlukları ve diğer teknik bilgileri kazınmaktaydı. Gabor Agoston, İstanbul'daki Askeri Müze ile Deniz Müzesinde sergilenen toplarda kullanılan karışın yaklaşık 22-23 cm'ye eşit olduğunu ve bu sebeple bir karış 22 cm kabul ederek hesaplamalarını buna göre yapmaktadır. Bkz. Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.305. Çalışmamızda Agoston'un hesaplaması dikkate alınarak 1 karış = 22 cm ölçüsü kullanılacaktır.

mil (1600 metre) mesafe kat ettikten sonra yerde bir kulaç derinliğinde toprağa saplanmıştı.⁹⁹

Osmanlı ve Bizans Kronikleri, Osmanlı toplarının hazırlanması sürecinde Macar Urban'ın faaliyetlerine ve öncesinde İstanbul'da bulunmasına büyük önem atfetmektedirler. Ancak Osmanlıların top dökümünde yalnızca Batılı uzmanlardan faydalandıklarını düşünmek büyük bir yanılgıdır.¹⁰⁰ Osmanlı kaynaklarında Muslihuddin ve Saruca Ustaların hem İstanbul'un fethi öncesinde hem de daha evvelki tarihlerde yapmış oldukları top dökümü ve mevcut topların kullanılmasına dair çeşitli anlatılar yer almaktadır. Ancak ne yazık ki İstanbul Kuşatması öncesindeki askeri hazırlıkların detayları hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte çapları 40 cm'den büyük en az dört top döküldüğü, 74 orta büyüklükte top imal edildiği ve dövme demirden yapılan topların sayısının da bu civarda olduğu düşünülmektedir.¹⁰¹

Bizans'ın kuşatma hazırlıkları Osmanlılarınkine nazaran daha karanlıktır. Kaynaklar kiliselerin birleştirilmesi tartışmalarını uzun uzadıya anlatmaktayken askeri hazırlıklara çok az değinmektedirler. Ancak şehirde ateşli silahların bulunduğunu ve üretimin yapıldığını bilmekteyiz. Nitekim fetihten sonra bu mekânlar Osmanlılar tarafından da benzer amaçlar doğrultusunda kullanılmış ve muhtemelen Tophane-i Amire Galata'daki Ceneviz dökümhanesinin üzerinde kurulmuştur.¹⁰²

⁹⁹ Dukas, *Dukas Kroniği*, s.172.

¹⁰⁰ Tophanede dökücübaşı olarak çalıştığı bilinen kişiler ve faaliyetleri için Bkz. Aydı, *Tophâne-i Âmire*, s.136-147.

¹⁰¹ Uyar-Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s.58.

¹⁰² Imber, "Transfer of Military Technology and Tactics", s.12-13; Salim Aydı, tophanenin Galata dışında orman içerisindeki metruk bir kilise çevresinde kurulmuş olduğunu düşünmekte ve tophanenin Bizans yapısı olabileceğine dair görüşe ihtiyatla yaklaşmaktadır. Bununla birlikte Galata sahilinde bulunan Ceneviz limanı veya Bizans tersanesinin tophaneye getirilen ham maddelerin naklini kolaylaştıracağı ve şehrin meskûn bölgesinin dışında yer alması sebebiyle tophanenin bu bölgede kurulduğunu düşünmektedir. Bkz. Aydı, *Tophâne-i Âmire*, s.77-79; Salim Aydı, "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu*, Sayı 10 (Mayıs –Ağustos 2011), s. 16. Tophane'nin Cenevizlilerden devralındığını düşünen Colin Heywood ise Wavrin Kroniğindeki bilgilerden hareketle Cenevizlilerin Osmanlılara satmış olduğu topların aslında Pera'dan başka yerde üretilmediğini ve Galata'nın Tophane'ye en yakın kısmının muhtemelen 1440lı yıllarda surla çevrildiğini ifade etmektedir. Heywood ayrıca, buradaki kapının Pera İtalyancasıyla "portal de ke Bonbarde" şeklinde anıldığını ve Osmanlıların bunu Bab-ı Tophane şeklinde Türkçeleştirerek kullandıklarını ileri sürmektedir. Bkz. Colin Heywood, "Notes on Production of Fifteenth Century Ottoman Cannon", *Proceedings of the International Symposium on Islam and Science (Islamabad)*, 1-3 Muharram 1401 (10-12 November 1980), Ministry of Science and Technology, Government of Pakistan, Islamabad 1981. s.59.

XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Bizanslıların ateşli silahları kullandıkları ve silah depolarına bu cinste silahların yenilerini ekledikleri bilinmekteyse de II. Mehmed'in İstanbul kuşatması esnasında kaynakların bu silahlardan kayda değer şekilde bahsetmiyor oluşu izaha muhtaçtır.¹⁰³ Benzer şekilde şehirde top dökümü ve belli miktarda barut üretimi yapılabiliyorken kaynakların bu konuda fazla detay vermiyor oluşları bu silahların sayısının çok fazla olmadığını düşündürmektedir. Nitekim şehrin içerisinde bulunduğu kötü ekonomik koşullar göz önüne alındığında Bizanslıların büyük ham madde ve işçi harcamaları yaparak çok sayıda top dökülebilmeleri pek mümkün değildi. Dolayısıyla Bizanslıların ateşli silahların sayısını artıramaması ve yeterince etkin kullanamaması büyük ölçüde ekonomik sebeptiydi.¹⁰⁴

Osmanlı Devleti yalnızca II. Mehmed döneminde değil, daha önceki ve sonraki dönemlerde de en iyi yabancı uzmanları hizmetine alabilecek, pahalı topları döküp bunların mühimmatını daimi şekilde hazır bulunduracak bütçeyi sağlayabiliyordu. Bunun sonucunda Osmanlılar, İstanbul Kuşatması öncesinde ve sonraki yıllarda devasa topları dökebilecek teknik ve iktisadi altyapıyla bu topların her kullanımda sarf ettikleri büyük miktarda barutu temin edip bu stokları yenileyebiliyorlardı. Tarihçi Chalkokondyles, II. Mehmed'in sefer hazırlıklarından söz ederken Boğazkesen Hisarının inşasının yanı sıra yeni gemiler inşa edip bunları donattığını ve "o zamana kadar herhangi bir yerde yapıldığını duyduğu en büyük topu" imal ettiğini belirtmektedir.¹⁰⁵ Kaynaklar bu topun otuz araba hazırlanarak 60 mandayla çekildiği ve iki tarafında iki yüz yaya askerin halatlarla topun dengesini sağladıkları konusunda büyük ölçüde uzlaşmaktadır.¹⁰⁶

¹⁰³ Dukas, Bizans cephesinde kuşatma hazırlıklarından bahseden, şehre tahıl ve silah yüklü olarak Sakız Adasından gelen dört gemiden ve Mora'dan beklenen başka bir gemiden söz etmekte ancak gemilerin içlerindeki silahların cins ve miktarlarından bahsetmemektedir. Bkz. Dukas, *Dukas Kroniği*, s. 177. Chalkokondyles ise kuşatma sırasında topların kullanımına dair çeşitli bilgileri aktarmaktadır. Buna göre Bizanslılar, kendi toplarını sultanın büyük topunu hedef alacak şekilde konuşlandırdıkları ancak topları ateşlemeleriyle sur duvarlarının sarsılarak daha da hasar aldığını görüp bundan vazgeçmişlerdi. Bkz. Chalkokondyles, *The Histories*, Vol II, s.183; Osmanlı Müellifi Neşri ise surlardaki Bizans askerlerinin çeşitli ateşli silahları kullandıklarını belirtmekte ve Bizans askerlerinin tüfekle veya okla "pireyi gözünden vuracak kadar keskin nişancı" olduklarını ifade etmektedir. Bkz. Neşrî, *Cihânnümâ*, s.285.

¹⁰⁴ DeVries, "Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople", s.351.

¹⁰⁵ Chalkokondyles, *The Histories*, Vol II, s.171.

¹⁰⁶ Tursun Bey, s.47; Dukas, *Dukas Kroniği*, s.178; Chalkokondyles, *The Histories*, Vol II, s.171.

II. Mehmed'in İstanbul Kuşatması sırasında kullanmak üzere döktürmüş olduğu büyük top kuşatma esnasında önce çatlamış ardından da tamamen kullanılamaz hale gelerek günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak Fatih devrinde dökülen toplardan bazıları günümüze ulaşmıştır. Bunlardan en önemlileri boğaz geçişini kontrol altına almak üzere Rumeli Hisarının önüne konuşlandırılan iki tunç top ile muhtemelen Fatih'in 1456 yılında gerçekleştirdiği Belgrad Kuşatması için dökülen bir top ve 1464 yılında iki parça halinde dökülen ve vida benzeri bir yapıyla birbirine sabitlenerek kullanılan şahi toptur. Söz konusu iki parçalı şahi top, yaklaşık 18 ton ağırlığında, 5,23 metre uzunluğunda, 63 cm çapındadır ve günümüzde İngiltere'de Nelson Kalesi Müzesi'nde sergilenmektedir.¹⁰⁷ Bunlar dışında birisi İtalya'da Torino Askeri Müzesi'nde sergilenen diğeri ise Eyüp'te bulunan topla birlikte Fatih devrine ait toplamda altı adet büyük tunç top bulunmaktadır.¹⁰⁸

Nelson Kalesi'nde sergilenen iki parçalı topun üzerine kazınmış teknik bilgilere göre bu top 240 okka (307 kg) veya yaklaşık beş buçuk kantar (310 kg) taş güller atabilmekteydi. Topun barut hakkı ise 12,5 kıyye yani 16 kilogramdı.¹⁰⁹ Osmanlılar İstanbul Kuşatması öncesi ve sonrasında çapları 40 ve 60 cm arasında değişen başka toplar da dökmüş ve sonraki yıllarda bu topları kullanmaya devam etmişlerdir. Nitekim topların üzerine kazınmış olan bazı teknik bilgilerin topların döküldüğü dönemde değil muhtemelen halen kullanımda oldukları XVIII. yüzyılda bu toplara işlendiğini belirtmek gerekmektedir. Dolayısıyla XV. yüzyıldaki barut kalitesini göz önüne aldığımızda bahsi geçen büyüklükteki taş gülleri fırlatmak için daha çok baruta ihtiyaç duyulacağı muhakkaktır. Bununla birlikte İstanbul Kuşatması sırasında topların kaç defa ateşlenmiş olabileceğinden ve çeşitli gözlemcilerin notlarından hareket eden uzmanlar kuşatma sırasında topların 25 ton barut kullanmış olabileceğini düşünmektedirler.¹¹⁰ Ancak tüfeklerin veya arkebüzlerin topların kullandığından daha

¹⁰⁷ Williams & Paterson, "A Turkish Bronz Cannon in the Tower of London", s.188; Başta Fatih Devrinden kalma toplar olmak üzere günümüze ulaşan büyük ebatlı çeşitli toplar hakkında bilgi için bkz. Aydın, *Tophâne-i Âmire*, s.420-440.

¹⁰⁸ Salim Aydın, "Fethin Topları: Ateşli Silahların Gelişmesinde Sultan Fatih'in Rolü", *Düşten Fethi İstanbul*, Editör: Coşkun Yılmaz, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015. s.128-129.

¹⁰⁹ Aydın, *Tophâne-i Âmire*, s.421.

¹¹⁰ DeVries, "Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople", s.357.

ince taneli barut kullanıyor olmaları dolayısıyla el ile ateşlenen küçük ateşli silahlarda kullanılmış olan barut miktarını bu rakamın dışında tutmak gerekir.¹¹¹

Fethin ardından İstanbul'da kurulacak olan askeri tesisler çağdaşları ile mukayese edildiğinde dönemlerindeki en büyük askeri manifaktürler olarak öne çıkmakla birlikte, Osmanlıların kuşatma hazırlıkları sırasında ve bunun çok öncesinde ateşli silahların üretimi ve kullanımı konusunda oldukça deneyim kazandıkları açık bir şekilde görülmektedir. Osmanlıların elde etmiş oldukları bu tecrübe; Osmanlı ustalarının yanı sıra top dökümünde görev alan yabancı uzmanlar ve bilhassa Balkanlar bölgesindeki savaşlardan elde edilen bilgi birikimiyle mümkün olabilmiştir. Osmanlı döküm sanayisinin kurumsallaşması ise büyük ölçüde Fatih devrinde gerçekleşmiştir.

Osmanlılar önce topçuları timar sisteminden ayırıp kapıkulu askerleri içerisinde daimi şekilde istihdam ederek Avrupa ordularından ayırdıktan sonra, İstanbul'un fethinin ardından şehirde kurulan tophane ile de çağdaşı Avrupa devletlerinden farklılaşmıştı. Avrupa'daki dökümhaneler bu dönemde özel teşebbüs elinde ve genellikle bakır tüccarları tarafından işletiliyorken Osmanlılar ham madde ve maaş giderleri devlet tarafından karşılanan büyük bir dökümhane kurmuşlardı. Tophâne-i Âmire gerek çalışanlarının istihdam ediliş şekli gerekse çağdaşları arasında en büyük askeri tesis olarak öne çıkmasıyla müstesna bir yerde konumlanmaktadır. Benzer şekilde fethin ardından İstanbul'da kurulan tersane de kayda değer bir askeri yapı olarak üzerinde durmayı hak etmektedir. Her ne kadar asıl gelişimi ve İmparatorluğun birinci tersanesi olma özelliğini Yavuz Sultan Selim devrinde kazansa da Bizans'tan tevarüs eden ve Fatih Sultan Mehmed'in İmparatorluğun her yanından usta marangoz, gemici ve zanaatkârlar getirmesiyle İstanbul yeni bir askeri tesis kazanmıştı.¹¹² İstanbul'a gelen bu ustalar şehirde kalifiye bir iş gücünün birikmesinin yanı sıra getirdikleri bilgi birikimi

¹¹¹ XV. yüzyılda barut kalitesinde yaşanan gelişmelere bağlı olarak topların menzili artmış ardından da toplar ve arkebüzler için farklı büyüklükte taneleri olan iki ayrı çeşit barut üretilmeye başlanmıştı. Barutun ham maddesi olan güherçile, kükürt ve odunkömürünün bir hamur haline getirilip sonrasında kurutup küçük tanecikler şeklinde ufalanmasıyla elde edilen "taneli barut" daha önce kullanılan serpantin baruta göre daha güçlü patlamalar yaratıyordu ve bu şekliyle tüfeklerin geliştirilmesini sağladı. Toplarda ise daha büyük taneleri olan barut kullanılmaya devam etti. Bkz. Bert S. Hall. *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology and Tactics*, The John Hopkins University Press, Baltimore & London 1997. s.68-69.

¹¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988. s. 396-97; İdris Bostan, *17.Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Küre Yayınları, İstanbul 2018. s.28.

anlamında da oldukça önemlidir. Teknik bilginin son derece zor erişilebilir olduğu bir çağda top dökümü, tersane veya diğer askeri tesislerde istihdam edilmek üzere farklı bölgelerden getirilen zanaatkârlar, mevcut bilginin geliştirilmesi ve nakledilmesi bağlamında kayda değerdir.

1.4. SAHRA DÖKÜMHANELERİ VE OSMANLI TOPÇULUĞU

Tarihi kaynakların tanıklık ettiği ilk Osmanlı top döküm faaliyetinin sefer mahallinde gerçekleştirildiğine daha önce değinilmişti. İstanbul'un Fethi öncesinde çeşitli kereler tanıklık ettiğimiz Osmanlıların sahra fırınlarında top dökmeleri uygulaması fethin ardından da devam etmiştir. Bilhassa yol ağının sınırlı ve ulaşım şartlarının zorlu olduğu bölgelerde Osmanlılar kullanacakları topların bir kısmını kuşatacakları şehrin önünde dökmeyi tercih etmekteydi. Osmanlı ordusu, Avrupa ordularına göre çok daha iyi işleyen ikmal ve iâşe sistemine sahip olup çağdaşı devletlere göre daha kalabalık orduları seferber etme ve lojistik ihtiyaçlarını sağlama kabiliyetine sahipti.¹¹³ Uzun sefer güzergâhlarında ordunun ulaşımını kolaylaştırmak maksadıyla çeşitli yardımcı kuvvetlere yolların ve köprülerin tamiri, iâşenin sağlanması, silah ve mühimmatın sefer noktasına nakledilmesi gibi görevler yüklenmekteydi. Ancak yolların büyük topların nakli için çok elverişli olmaması nedeniyle Osmanlılar 15. asırdan başlayarak sonraki yüzyıllarda da pek çok kez tanıklık ettiğimiz üzere seferin varış noktası yakınlarında sahra dökümhaneleri inşa ederek külçeler halinde getirdikleri bakır ve kalayı burada kurulan fırınlarda eritip top dökmekteydiler. Bu şekilde büyük topları meşakkatli bir yolculukla nakletme zahmetinden kurtulan Osmanlılar, seferi ordunun hareket hızını artırmayı hedeflemekteydi.

Fatih Sultan Mehmed 1456 yılında sefere çıktığında topları Üsküb şehrinden Belgrad'a 200 kilometreden daha uzun bir yolda taşıyarak nakletmişti.¹¹⁴ Büyük ebatlı toplar ise Belgrad önlerinde kurulan seyyar fırınlarda döktürmüştü. Nitekim Fatih, kuşatmayı kaldırıp geri çekildiğinde 200'ü küçük ve orta boy olmak üzere toplam 300'e yakın topu Belgrad'da bırakmak zorunda kalmıştı. Bunların en kıymetlilerinden olan bronz top 11

¹¹³ Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, (Çev: M. Tanju Akad), Homer Kitabevi, İstanbul 2007. s.89-127.

¹¹⁴ Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s.79.

ton ağırlığındaydı ve dört kantar yani yaklaşık 225 kilogramlık taş güller atabiliyordu.¹¹⁵

Osmanlılar son derece engebeli bölgeler olan Sırbistan, Bosna ve Arnavutluk havalisine yaptıkları seferlerde topları kuşatılacak kalelerin yakınlarında dökmeyi tercih etmekteydiler. Bölgenin dağlık olması, yol koşullarının elverişsizliği ve dar geçitlerin büyük topların nakledilmesini zorlaştırması gibi sebeplerle develerle nakledilen metaller uygun alanlarda inşa edilen fırınlarda ergitilerek top dökülüyordu.¹¹⁶

1478 yılında kuşatılan Arnavutluk İskenderiye'si (İşkodra) önünde kurulan seyyar dökümhanede en büyüğü 13 kantar (yaklaşık 738 kg) ağırlığında güller atan büyük bir top dökülmüştü. Burada ayrıca 10 ve 12 kantar ağırlığında güller atan iki büyük top daha üretilmiş ve kuşatma esnasında kullanılmıştı. İskenderiye kuşatmasında Osmanlıların kullandığı diğer topların güllerleri ise 3 ve 7 kantar ağırlığında değişmekteydi.¹¹⁷

Osmanlıların İskenderiye Kuşatması esnasında kullanmış olabilecekleri barut ve güller miktarını hesaplamaya çalışan çeşitli yazarlar günde 178 kantar ağırlığında güller ve toplamdaysa 250 ton barut kullanılmış olabileceğini ileri sürmektedirler.¹¹⁸ Ancak bu rakam Osmanlıların toplam barut üretimi göz önüne alındığında ihtiyatlı bir tahminden oldukça uzak görünmektedir.¹¹⁹ Benzer şekilde Osmanlı toplarının kullandığı taş güllerin muhtemelen büyük bir kısmının da kuşatma bölgesinde hazırlandığı düşünüldüğünde topların maksimum kapasite ile ateş etmeleri ve bu kadar yüksek miktarda barut sarf etmeleri hayli zor gözükmektedir. Nitekim dökme bronz topların bazı kısımlarının daha sert metalden oluşması nedeniyle bu toplar çok seri ateş etmeye

¹¹⁵ Aydı, *Tophâne-i Âmiri*, s.425.

¹¹⁶ Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.98.

¹¹⁷ Aydı, *Tophâne-i Âmiri*, s.25.

¹¹⁸ J. H. Lefroy, "The Great Cannon of Muhammed II (A.D. 1464)", *The Archeological Journal*, 25 (London 1868), s.274.

¹¹⁹ 250 ton barut yaklaşık 4400 kantar ağırlığındadır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki baruthanelerin 16. yüzyıldaki üretim kapasiteleri net olarak bilinmese de sonraki yüzyıllara dair elimizdeki güvenilir belgeler çoğu Osmanlı baruthanesinin yıllık 1000 kantar civarında üretim yapabildiğini göstermektedir. Barut üretiminde çeşitli dalgalanmalar yaşanmakla birlikte Osmanlı baruthaneleri Osmanlıların 17. yüzyıl sonunda yıllık ihtiyaçları olan 10 bin kantar ya da 540 ton barut ürettiyordu. Bkz. Gölen, *Baruthâne-i Âmiri*, s. 7-23; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.170.

uygun değildi ve ateş ettikten sonra soğutulması gerekmekte aksi takdirde çatlayarak kullanılmaz hale gelebilmekteydi.¹²⁰

Arnavutluk İskenderiye'sinin 1474 tarihindeki ilk kuşatmayı başarılı bir şekilde bertaraf etmesinin dört yıl ardından gerçekleştirilen ikinci kuşatma sırasında da aslında kalenin uzun süren müzakereler neticesinde alınabilmiş olması kuşatmayı yürüten Osmanlı ordusunun ve kuşatma gereçlerinin etkinliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla bazı kaynakların iddia ettiği gibi Osmanlı topçularının şehri aralıksız bir yayılım ateşine tutmaları gerçekçi gözükmemektedir. Ancak Osmanlı kuşatma birliklerinin Fatih devrindeki muhasaraların neredeyse tamamında muharebe meydanında top dökcek veya hasarlı topları tamirini yapabilecekleri atölye ve fırınları inşa ederek bunları etkin şekilde kullanmaları ordunun lojistik ve teknik kabiliyetinin üst düzeyde olduğunu göstermektedir.¹²¹ Nitekim 1460 yılında Bosna'da esir edilip sonraki 20 yıl boyunca II. Mehmed'in hizmetinde top dökten Nürnbergli Jörg gibi ustaların tanıklıkları da bu dönemde Osmanlı döküm faaliyetleri ile çağdaşı Avrupa'nın çok benzer olduğunu ortaya koymaktadır.¹²² Hatta Nürnbergli Jörg, Osmanlı hizmetinden ayrıldıktan sonra XV. yüzyıl sonlarında Frankfurt'a döndüğünde burada, metal ve ateşi bir birine temas ettirmeksizin metal ergiten bir ocak inşa etmiş ve bu ocakta uyguladığı tekniği İstanbul'da öğrendiğini ifade etmiştir.¹²³ Dolayısıyla Osmanlıların dökümhanelerde kullandıkları fırınların dönemine göre gelişkin teknikler uyguladıkları ve bu pratiği hem yerleşik dökümhanelerde hem de sahrada uygulayabildikleri rahatlıkla ifade edilebilir.

¹²⁰ Dukas, *Dukas Kroniği*, s.187; Toksoy, "Urban Topu'nun Balistik Özellikleri", s.10-11.

¹²¹ Uyar-Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s.121-122.

¹²² Antonia Gatward Cevizli, "Bellini, Bronz and Bombards: Sultan Mehmed II's Requests Reconsidered", *Renaissance Studies*, Vol 25, No:5 (November 2014), s.762; Nürnbergli Jörg, bu tarihlerde Tophane'de 40-50 kadar Alman usta çalıştığını ifade etmektedir. Nürnbergli Jörg'den neredeyse bir asır sonra, 1544 yılında İstanbul'u ziyaret eden Fransız seyyah Jérôme Maurand da top imalathanesinde 40-50 Almanın çalıştığını zikretmektedir. Bkz. Imber, "The Transfer of Military Technology and Tactics", s.13-14; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Taşhiye Eden: Hrand D. Andreasyan, Yeni Notlarla Yayına Hazırlayan: Kevork Pamukciyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988. s.248-249. Gabor Agoston, İstanbul'un sahip olduğu Tersane, Baruthane ve Tophane gibi yapılar dolayısıyla "*Türk ve Acem esnaf ve demirciler; Ermeni ve Rum askeri mühendisler ve lağımcılar; Bosnalı, Sırp, Türk, İtalyan, Alman ve daha sonraları Fransız, İngiliz ve Felemenk silah imalatçıları ve mühendisler; Venedikli, Dalmaçyalı ve Rum gemiciler ve denizcileri*" kendisine çektiğini, bu yönüyle Osmanlı başkentinin teknolojik diyalog için oldukça elverişli bir yapısının olduğunu ifade etmektedir. Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, (Çev: M. Fatih Çalışır), Timaş Yayınları, İstanbul, 2015. s.41.

¹²³ Aydüz, *Tophâne-i Âmire*, s.207-208; Imber, "The Transfer of Military Technology and Tactics", s.14.

Osmanlılar sahra dökümhanelerinde imal ettikleri büyük tunç topların kuşatma istedikleri gibi sonuçlanmadığında düşmanın eline geçmemesi için özen gösteriyordu. 1456 yılındaki başarısız Belgrad kuşatmasında 200 kadar küçük ve orta çaplı topla çeşitli büyük kalibreli pahalı tunç topları düşmana bırakmak zorunda kalan Osmanlılar bu acı tecrübeyi tekrar yaşamamak için çaba harcıyorlardı. Hırvat Seferi sırasında 1464 yılında akamete uğrayan Yayçe muhasarasının ardından geri çekilmekte olan Osmanlı ordusu “her biri on yedi kadem (ayak, kabaca 30cm)” yani yaklaşık 530 cm uzunluğunda” beş kuşatma topunu düşmanın eline geçmemesi için Sava Nehrine atmıştı.¹²⁴ Bu büyüklükteki topları normal bir sefer organizasyonundayken bile bir yerden diğerine nakletmek hayli güçken geri çekilen Osmanlı ordusunun bunları taşınması neredeyse imkânsızdı.

Kuşatılan kalelerin yakınlarında top dökülmesi yalnızca Fatih devri veya XVI. yüzyıla sınırlı bir uygulama değildir ve sonraki yüzyıllarda savaş veya kuşatma mahalline yakın noktalarda top dökülmesine dair pek çok örnek vardır. Ancak Osmanlıların bu büyüklükte toplar dökmeleri XV. yüzyıl sonlarında büyük ölçüde ortadan kalmıştır. Bunda İtalyan Harpleri esnasında ortaya çıkan bazı gelişmelerin etkili olduğu düşünülebilir.

Fransız Kralı VIII. Charles’ın 1494 yılında üçte ikisi süvarilerden oluşan 18 bin kişi ve en az kırk adet topla teçhiz edilmiş ordusuyla birlikte İtalya’yı istila etmesi Avrupa devletler siteminde ve Dünya askeri tarihinde yeni alt üst oluşlar yaşanmasına sebebiyet vermiştir.¹²⁵ Fransız kralının ordusu aylarca hatta yıllarca direneceği düşünülen şehir ve kaleleri haftalar içerisinde fethetmişti. VIII. Charles, bu başarısını hızlı hareket eden ordusuna olduğu kadar ateşli silahlara, bilhassa da toplarına borçluydu. Fransızlar, ağır kuşatma topları yerine atlarla çekilerek orduyla birlikte hareket edebilen daha hafif topları benimsemişti ve bu toplar granit yerine metal güllerle atıyordu. Öz kütlesi taş göre daha yoğun olan metal güllerle çarptıkları kale duvarlarında aynı büyüklükteki taş güllerle göre daha çok hasar bırakırken, topların hızla yer değiştirebiliyor olması ve

¹²⁴ Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, s.352.

¹²⁵ Geoffrey Parker, *Askeri Devrim: Batı’nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*, (Çev: Tuncay Zorlu), Küre Yayınları, İstanbul 2018. s.39; John F. Guilmartin Jr. “The Military Revolution: Origins and First Test Abroad”, *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, Edited by Clifford J. Rogers, Routledge, New York, 2018. s.300.

büyük bombardırlara göre çok daha hızlı doldurulup seri ateşlenebiliyor olması Fransız ordusuna savaş alanında büyük bir üstünlük sağlıyordu.

Osmanlılar 1494 yılında başlayan İtalyan Harplerini ve Fransız ordusunun fetihlerini yakından takip ediyorlardı. Önce Rodos Şövalyelerinin, 1489 yılından sonra ise Roma'daki papanın gözetiminde bulunan Cem Sultan, Ocak 1495'te VIII. Charles'ın eline geçmişti. Fransız Kralı VIII. Charles'ın Türklere karşı haçlı seferi ilan etmesi, Osmanlıların İtalyan yarımadasındaki gelişmeleri daha yakından takip etmesini zorunlu kılıyordu.¹²⁶ Cem Sultan'ın Şubat 1495'te ölümü ve VIII. Charles'ın İtalya'yı terk etmek zorunda kalması II. Bayezid'in elini rahatlatırsa da Osmanlılar kısa süre sonra Fransız topçuları ile karşılaşacaklardı.

1501 yılında Philippe de Cleves komutasında Ege Denizi'ne yelken açan altmış parçalık bir Fransız ve Venedik filosu Midilli Kalesini kuşattı. Gemilerden açılan top ateşinin desteği altında adaya çıkarma yapan Fransızlar askerlerini ve toplarını kalenin önüne kadar getirip hisarı ateş altına aldı.¹²⁷ Midilli ve Karesi sancakbeylerinin savunduğu kale, hayli çetin geçen bir kuşatmaya dayanmayı başarmıştı ancak kuşatma esnasında Karesi beyi yaralanmış, pek çok asker kaybedilmiş, hisar ise harabeye dönmüştü. Kuşatma esnasında hareketli Fransız toplarının etkinliğinden etkilenen Osmanlı komutanları, kuşatma hakkında yazdığı raporunda Fransızların demir top gülleleri kullandığını vurgulamıştı.¹²⁸ Osmanlılar muhtemelen bu olayın ardından metal top güllelerini kullanmaya başlayıp Fransız tarzı hafif ve orta ağırlıktaki topçu birliklerini daha çok istihdam etmeye başladılar.¹²⁹ Küçük topların kullanılması sefer lojistiğini

¹²⁶ Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, s.49-52.

¹²⁷ İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân VIII. Defter*, Hazırlayan: Ahmet Uğur, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997. s.218-219; Fransızlara Venedikliler ve Rodos Şövalyeleri de eşlik etmekteydi. Midilli'nin düşman eline geçmesi diğer adalar halkının isyan etmesine ve adaların elden çıkmasına sebebiyet verebileceğinden kuşatma Osmanlılar tarafından son derece ciddiye alındı. Hersekzade Ahmed Paşa komutasında üç yüz parçalık bir donanma ve kalabalık bir askeri kuvvet adaya sevk edildi. Ancak bu yardım adaya ulaşana kadar Fransızlar kuşatmayı kaldırıp geri çekildi. Bkz. Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi II*, s.221-222.

¹²⁸ "...gemilerden taşra çıkub ve çokluk toplar çıkarub mezkûr hisarun karadan canibinden olan boğazlardan ne kadar bedenler ve top atacak yerler var ise demür toplar ile döge döge yıkub bi'l-külliyet harab eylediler... keferenin cümlesi karaya çıkub ve bir büyük top getirüb yukarı hisara mukabil kurup aşağı hisarı ve yukarı hisarı on gün büyük büyük demür toplar ile döğüb..." Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), TS.MA.e 714/1. (5 Rebiülahir 907 / 18 Ekim 1501).

¹²⁹ Imber, "The Transfer of Military Technology and Tactics", s.15; Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, s.353; Bu tür birlikler ve küçük çaplı taşınabilir toplar; ham maddeleri nakledip kuşatma sahasında top dökmeye göre daha pratikti. Ayrıca büyük topların zor hareket etme handikapını da ortadan

kolaylaştırmakla birlikte Osmanlılar büyük topları kullanmayı veya sahrada top dökme uygulamasını terk etmedi. XVI. ve XVII. yüzyıllarda imal edilmiş pek çok top XVIII. yüzyıl sonları hatta XIX. yüzyıl ortalarına kadar çeşitli kalelerin veya tabyaların envanterinde bulunmaya devam edip buraların savunmasında kullanılmaya devam etti.¹³⁰

Tophane-i Amire top üretimi ve ham madde kaynakları açısından kayda değer bir sorun yaşamıyor ve imparatorluğun taşra şehirlerindeki tophaneler ihtiyaca bağlı olarak üretim kapasitelerini artırıp zaman zaman İstanbul'un bile önüne geçebiliyordu. Bununla birlikte Osmanlılar açısından sahrada top dökmek oldukça pratik bir uygulamaydı ve dağ başlarında bile başarılı bir şekilde top dökümü yapabilmekteydiler.¹³¹ Sahrada top dökümü için gerekli uzman personel çoğunlukla Tophane-i Amire'den bazı durumlarda ise yakınlardaki yerel dökümhanelerden temin ediliyordu. Ancak bunu yeterli

kaldırmaktaydı. Söz konusu küçük toplar ve demir güller 1465-1477 arasında Fransa ile Burgundy arasındaki mücadelede geliştirilmiş ve kullanılmaya başlanmıştı. Bkz. McNeill, *Pursuit of Power*, s.87-88.

¹³⁰ III. Mustafa Devrinde (1757-1774) Çeşme faciasının (1770) hemen ardından Çanakkale tabyalarını gözden geçirerek güçlendiren Baron de Tott burada 600 kilogram ağırlığında taş güller atan, iki kısımdan oluşan ve vida ile tutturulan tunç bir top görmüştü. Boğazhisar paşasını uzun çabalardan sonra topu ateşlemeye ikna eden Tott, topun ateşlenmesiyle zeleleyi andıran bir sarsıntı olduğunu, taş güllenin üç yüz kulaç ötede denize çarptıktan sonra üç parçaya ayrılarak boğazın karşı kıyısına geçip kıyıdaki dağlara çarptığını detaylıca anlatmaktadır. Baron de Tott, *18. Yüzyılda Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, (Çev: M. Reşat Uzmen), Elips Kitap, Ankara 2004. s.200-201. Çanakkale'deki tabyaların güçlendirilmesi için bkz. Kahraman Şakul, *Ottoman Artillery and Warfare in the Eighteenth Century*, Unpublished Master Thesis, Boğaziçi University, İstanbul, 2001. s.60. Baron de Tott'un boğazdaki tabyaları tamir etmesinden bir süre önce, 1761 yılında İzmir'den İstanbul'a seyahat eden Danimarkalı Wilhelm Lüdeke, boğazın savunmasının düşünüldüğü kadar kuvvetli olmadığını belirtmekte ancak Asya yakasındaki topların muazzam büyüklükte olduklarını ifade etmekteydi. Lüdeke ayrıca buradaki toplardan birinin çapının bir arşın (65-75 cm) çapında olduğunu dile getirmişti. Bkz. Christopher Wilhelm Lüdeke, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi: İzmir, İstanbul 1759-1768*, (Çev: Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s.41. Yüzyılın sonunda Çanakkale'yi ziyaret eden William Eton ise, boğazın iki tarafında granit güller atan 14 büyük tunç top bulunduğunu, boylarının 22 İngiliz kademi (670 cm), çaplarının ise 23 veya 28 inç (58-71 cm) olduğunu ve bir defa ateşlendikten sonra topun doldurularak yeniden ateşlenmeye hazır hale gelmesinin yarım saat sürdüğünü ifade etmektedir. Eton ayrıca İstanbul tophanesinde bir asır önce yangında erimiş halde dev bir top kalıntısı olduğunu ve söz konusu topun İstanbul Kuşatmasında kullanılmış olup Çanakkale'deki topların onun yanında çok küçük kaldığını zikretmektedir. Bkz. William Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev: İbrahim Kapaklıkaya), Kitabevi, İstanbul, 2009, s.57. 1868 yılında Sultan Abdülaziz'in İngiltere Kraliçesine hediye ettiği iki parçalı şahi top 1464 yılında dökülmüştü ve muhtemelen Tott'un Çanakkale'de gördüğü toptu. Söz konusu top İngilizlerin 1807 yılında boğazı geçmeye çalıştıkları esnada aktif olarak kullanılmıştı. 1868 yılında Çanakkale Boğazı'nda yer alan benzer nitelikteki eski tunç toplar eritilerek hurdaya ayrılmıştı. Bkz. BOA, A.}MKT.MHM, 427/71; Kıbrıs, Rodos ve Akdeniz'deki çeşitli adalardaki eski topların da kullanılabilir durumda olanları kalelerde muhafaza edilirken harap haldekiler eritilmek üzere tophaneye gönderilmiş, Şövalyeler ve Venedik yönetimi döneminden kalan bazı toplar ise Osmanlı yönetiminden izin alınarak Fransa, İngiltere ve İtalya'daki askeri müzelere götürülmüştü. BOA, İ.HR. 229/13430; BOA, HR.MKT. 595/41; BOA. HR.MKT. 675/54.

¹³¹ Uyar-Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s.84.

olmadığını düşünen Osmanlılar 1667 yılında sefer zamanında top falyaları, havan ve humbaraları dökmek için ayrı bir dökmece birliği ihdas etmişlerdi.¹³² XVII. yüzyıl sonlarında İstanbul'daki Tophane-i Amire'nin günde iki-üç parça top dökebilme kapasitesi olduğu göz önüne alındığında sahrada dökülen topların lojistik kolaylık nedeniyle tercih edildiği daha kolay anlaşılabilmektedir.¹³³

İklim ve coğrafya koşullarının Osmanlı ordusunu en çok zorladığı yerlerden birisi olan Doğu Anadolu kalelerinin mühimmat teminine ve İran Seferlerine yakından bakmak Osmanlıların neden sahrada top döküklerini anlamak açısından faydalı olacaktır. Van Kalesi'nde mevcut topların kundaklarının kullanılmaz hale gelmesi nedeniyle Tophaneden talep edilen kundak ve mühimmatlar 1740 Haziran'ında Trabzon Limanı'na gönderilmişti.¹³⁴ Trabzon'a gelen çeşitli cinsteki top, havan, yuvarlak, humbara, kundak, demir dingil ve çeşitli mühimmat Erzurum üzerinden uzun, zahmetli ve bir o kadar masraflı bir yolculuğun ardından Van'a ulaşacaktı. Ancak bu mühimmatı hedefine ulaştırmak için bozuk yollardan, yüksek dağlardan, çeşitli geçitler ve ırmaklardan geçmek gerekmekteydi. Bütün bu sebepler bir araya geldiğinde Osmanlıların sınıra yakın bölgelerde yerel tophaneler veya sahra dökümhaneleri kurularak top dökme işi yerinde üretim ilkesini desteklemek açısından oldukça makul bir yaklaşım olarak gözükmektedir. Nitekim XVII. yüzyılda İran Savaşları bağlamında büyük bir askeri hareketliliğin yaşandığı bölgede, IV. Murad'ın Revan Seferi öncesinde bir kısım toplar Akdeniz ve Karadeniz limanları üzerinden nakledilirken sefer öncesinde ve sonrasında Erzurum civarındaki demir madenlerinden de çok sayıda top ve yuvarlak dökülerek ihtiyaç durulan mahallere gönderilmişti.¹³⁵ XVIII. yüzyılda da özellikle

¹³² Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları II*, S.56; Uyar-Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s.84.

¹³³ 1680-90'lı yıllarda yaşanan uzun savaşın da etkisiyle top ve mühimmat üretiminin arttığı yıllarda tophane her yıl yüzlerce top dökümü yapmakta ve dökülen topların toplam ağırlığı 300 ile 600 ton civarında değişebilmekteydi. Bkz. Agoston, "Reflections on Recent Research", s.414. 10 Şevval 1108 (2 Mayıs 1697) tarihli tezkiresinde Topçubaşı Abdülkerim Efendi, Kâğıthane ve Tophane kârhanelerine maden yetiştirmeyip "kârhane muattal" kalmak üzere olduğundan şikâyet etmekte ve acil olarak gönderilmesi gereken yuvarlakların Sakız'dan gelen humbaralardan döküldüğünü ancak iri humbaraların boz durulmadığını ifade etmektedir. 4 Nisan 1696-22 Nisan 1697 tarihlerini kapsayan muhasebe defterine göre, söz konusu tarih aralığında Kâğıthane Kârhanesinde 96 gün üretim yapılmayıp aktif çalışma yapılan 288 günde 52,044 adet yuvarlak dökülmüştü. Tophâne'de dökülen 8,950 yuvarlak da eklendiğinde depodakilerle birlikte toplam mevcut 71,494'ü bulunmuş ve bunun yaklaşık 50 bini ordu-yı hümayun, çeşitli kaleler ile donanma ihtiyaçları için sevk edilmişti. Bkz. BOA, D.BŞM.d.. Defter No: 40875.

¹³⁴ BOA, C.A.S., 530/22149.

¹³⁵ Süleyman Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2015. s.64-68.

Osmanlı - İran ve daha sonra da Osmanlı - Rus savaşları bağlamında Erzurum'da dökümhanenin yeniden ihdas edilmesi ve bölgeye topçu birliklerinin konuşlandırılmasına yönelik faaliyetler yürütülmekteydi.¹³⁶

1.5. OSMANLI TOPHANELERİ VE MADEN KAYNAKLARI

Osmanlılar top dökümü veya barut üretimi yaptıkları atölyeleri “kârhâne” olarak adlandırmaktaydı. İş yeri, bir sanatla meşgul olan işçi ve makinelerin kurulup işletildiği tesis anlamlarına gelen kârhâne, pek çok iş kolundaki atölyeler için kullanılan bir tabirdir.¹³⁷ Arşiv kayıtlarının, tarih kaynaklarının ve seyyahların anlatılarıyla izleri sürülebildiği kadarıyla başta İstanbul olmak üzere; İzmir, Selanik, Kırklareli, Gelibolu, Budin, Temeşvar, Samakov, Kavala, Pravişte, Halep, Bağdat, Konya, Akşehir, Iğın, Karapınar, Karaman ve Bor gibi pek çok şehirde askeri üretim yapan kârhanelerin yer aldığı tespit edilmektedir. Söz konusu atölyelerin işleyişi, üretim kapasiteleri ve ham madde kaynakları hakkında en detaylı bilgiler bu tesislere ait muhasebe defterlerinden elde edilebilmektedir. Osmanlı kayıtlarında bu tesislerden bahsedilirken çoğu zaman “mîrî” vurgusu yapılmaktadır. Nitekim günümüze ulaşan muhasebe defterlerinin tamamı devlete ait mîrî kârhanelere aittir ve tüccarların veya çeşitli zanaatkârların işlettiği özel atölyelerdeki üretimin detaylarına yeterince hâkim olabilmek ne yazık ki mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte özellikle tüfek ve tabanca gibi küçük ateşli silahların üretimi veya tamiri noktasında özel silaahanelerin önemli bir yeri olduğu muhakkaktır.

En büyük askeri atölyeler İstanbul'da bulunmakla birlikte Osmanlılar kendi kendine yeterli bir harp sanayisinin yerinde üretim ilkesiyle sürdürülebileceği kanaatindeydiler ve bu doğrultuda imparatorluğun çeşitli bölgelerinde harp sanayisini besleyen

¹³⁶ Ömer Gezer - Fatih Yeşil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda “Sürat” Topçuluğu I (1773-1788)”, *Osmanlı Araştırmaları*, 52, (2018), s.162; Barut, top, tüfek ve gülle gibi mühimmat uygun koşullarda saklanıp depolanmadığı durumda nem kapıp paslanmakta veya kullanılamaz hale gelebilmekteydi. Benzer bir durum araba, tekerlek ve dingil gibi lojistik malzemeler için de geçerliydi. Çürüyen kundak, tekerlek ve dingiller topların ve diğer harp malzemelerinin nakliyle kullanımını güçleştirmekteydi. Bu nedenle ordular çekilirken yanlarında götüremedikleri topların kundaklarını ve diğer ahşap kısımları yakarak imha etmekteydiler. Bkz. BOA, AE.SAMD.III. 15/1372; C.AS. 846/36136; 943/40903; Natasa Stefanec, “Arms Race on the Habsburg-Ottoman Border in the 16th Century: Arsenals, Small Firearms, Artillery and Ammunition on the Croatian and Slavonian Military Border”, *Life on the Ottoman Border: Essays in Honour of Nenad Moacanin*, Edited by Vjeran Kursar, FF Press, Zagreb 2022. s.330-331.

¹³⁷ Kelime sonradan anlam kaymasına uğrayarak umumhâne ve genelev anlamında kullanılır olmuştur. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011. s.382

manifaktürler kurmuşlardı. Söz konusu tesislerin yerleri ham madde kaynakları, ulaşım ve ordu ile donanmanın ihtiyaçları gibi çeşitli sebepler gözetilerek seçilmişti. Bu doğrultuda çeşitli liman şehirleri, maden kasabaları, güherçile yatakları, askeri üs niteliğindeki garnizonların çevreleri farklı nitelikteki atölyeler aracılığıyla harp malzemesi üretmekteydi. Söz konusu tesislerin bir kısmı İstanbul'un fethi öncesinde inşa edilip fetihden önce ve sonra uzun yıllar kullanılırken bazılarıysa İstanbul'da kurulan tophane ve baruthane gibi merkezlerden sonra ikincil öneme düşmüşlerdir. Ancak XV. yüzyıl sonlarında ve XVI. yüzyılda imparatorluğun sınırları genişledikçe yeni düzenlenecek sefer güzergâhlarında ve bilhassa sınır garnizonlarının ihtiyacını karşılamak üzere askeri tesisler kurulmuştu.

Adriyatik kıyısında yer alan Avlonya ve Preveze donanma üsleri olmalarının yanı sıra önemli birer top döküm merkeziydi. Avlonya'daki dökümhane muhtemelen Fatih devri sonlarında kurulmuş ve çeşitli dönemlerde faal olarak çalışmıştı. 1499-1503 Osmanlı – Venedik Savaşı sırasında Avlonya'da 288 top dökülmüştü. Bunlardan 53 tanesi büyük ve orta çaplı toplarken 29 tanesi kayıklarda kullanılan daha küçük cinsten toplardı ve geriye kalan 206 tanesi ise prangı cinsinde daha ufak parçalardan oluşmaktaydı.¹³⁸ Venedik Savaşıyla bağlantılı olarak Avlonya'da ayrıca çeşitli gemi inşa ve tamir faaliyetleri yürütülmüştü.¹³⁹ Avlonya'da yalnızca sefer ve donanma ihtiyaçları için top üretilmemiş fethin hemen ardından Modon Kalesi'ne konulmak üzere toplar da gönderilmişti.¹⁴⁰ Bu dönemde Avlonya'da ayrıca çok sayıda top güllesi ve çeşitli top levazımatı da hazırlanarak ordu ve donanmaya teslim edilmişti.¹⁴¹

Rumeli bölgesi zengin maden yataklarının yanı sıra Osmanlı sefer güzergâhında olması dolayısıyla top döküm faaliyetlerinin yürütüldüğü ve yuvarlak adı verilen demir veya taş güllerin üretildiği alanların başında gelmekteydi. Balkanlar'da Sidrekapsi (Sidrekapısı) Semendire, Novoberde, Rudnik, Banaluka, Pravişte, Kratova, Belgrad, Macaristan bölgesinde Budin ve Temeşvar fetihlerinin ardından Osmanlıların sefer

¹³⁸ Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.170.

¹³⁹ BOA, MAD.d. Defter No: 23051.

¹⁴⁰ BOA, AE. SBZT. II, 1/41.

¹⁴¹ Aydüz, *Tophâne-i Âmire*, s.54 ve 209.

hazırlıklarını yürüttükleri ve askeri üretim yaptıkları merkezler olarak işlev görmüştü.¹⁴² Bahsi geçen şehirlerdeki askeri üretim yapan atölyeler özellikle sefer yıllarında faaliyetlerini hızlandırmakta idi. Bu şehir ve kasabalar zengin maden kaynaklarına sahiplerdi. Buralarda yalnızca top dökümü ve tamiri yapılmıyor, tüfek, barut ve güherçile gibi diğer harp aletleri ile seferde kullanılan veya lojistik önem arz eden metal araç gereçler de üretiliyordu. İmalatı yapılan harp malzemelerinin nakli için gereken varil, sandık, çuval ve sepet gibi araç gereçler ile top ve nakliye arabaları da buralardaki zanaat erbabı tarafından imal ediliyordu.

Balkanlar'daki Osmanlı döküm merkezlerinden diğer önemlileri ve aynı zamanda her biri birer maden kasabası olan Samakov, Kamengrad ve Çağnice idi. Bulgaristan'da Sofya yakınlarındaki Samakov demir cevheriyle tanınıyordu. Bölgedeki maden çıkarma faaliyetleri Osmanlılar öncesinde başlamıştı ve Osmanlılar devrinde Samakov kasabasının ortaya çıkmasıyla madencilik faaliyetleri yüzlerce yıl yoğun bir şekilde yürütüldü.¹⁴³ Samakov'u ziyaret eden Evliya Çelebi, şehirde 110 adet demir işleyen kârhâne mevcut olduğunu, ateşi harlamak için kullanılan körüğün on kişinin çekemeyeceği kadar büyük olduğunu ve körüğün su değirmeni ile çalıştığını ifade etmektedir. Çelebi, fırında kırmızı kor haline gelen demiri ustaların ateşten çıkararak fil gövdesi büyüklüğünde demir örsler üzerine koyduklarını, yine su çarkları aracılığıyla işleyen büyük demir çekiçlerin kırmızı demire vurduğunda yerin titrediğini, ustaların her seferinde ikişer kantar demiri örs üzerine koyarak su çarkıyla çalışan çekiçe döverek uzattıklarını ve bu şekilde gece gündüz çalıştıklarını zikretmektedir.¹⁴⁴

Samakov'da üretilen demir kasaba çevresindeki fırınlarda eritildikten sonra ham demir şeklinde veya yuvarlak dökülerek bazen İstanbul'a gönderiliyor bazense ihtiyaç duyulan kaleler ile doğrudan Ordu-yı Hümâyuna naklediliyordu. Bosna yakınlarındaki

¹⁴² V. J. Parry, "Materials of War in the Ottoman Empire", *Studies in the Economic History of the Middle East from the rise off Islam to the present day*. Edited by M. A. Cook, Edited by M. A. Cook, (First published Oxford University Press, 1970) Routledge, New York, 2014. s.224; Mustafa Altunbay, *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010. s.11-12.

¹⁴³ Machiel Kiel, "Samakov", *TDVİA*, C.36, s.62; Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012. s.341; Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik" *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. ss.795-796.

¹⁴⁴ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (6. Kitap), Yayına Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman [ve diğerleri], Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011. s.67-68.

Kamengrad ve Çağnice demir madenleri de Osmanlı ordusunun ihtiyacı olan mühimmatın üretiminde önemli yerlerden birisiydi.¹⁴⁵ Osmanlı kaynaklarında Samakocuk olarak geçen Kırklareli yakınlarındaki Demirköy de demir top gülleleri, humbara ve havan başta olmak üzere ordu ve donanmanın ihtiyacı olan çeşitli malzemeleri üreten bir merkezdi.¹⁴⁶ Balkanlar'da demir madeninin dışında bakır, kurşun, altın ve gümüş çıkarılan çok sayıda maden bulunmaktaydı ve bunlar Bosna ve Sırbistan bölgelerinde yoğunlaşmaktaydı.¹⁴⁷ Anadolu'daki en büyük demir madenleri ise Bilecik, Keban ve Kiğı yakınlarında bulunmaktaydı. Bu madenlerde yalnızca ham demir işlenmiyor, ordunun ihtiyacını karşılamak üzere çok miktarda top yuvarlağı dökülerek emredilen mahallere naklediliyordu.¹⁴⁸

Osmanlılar başta top yuvarlağı imal edilen kasabalar olmak üzere çeşitli maden bölgelerine kale ve palankalar inşa ederek buralardaki üretimin devamlılığı ile güvenliğini sağlanmaya çalışmıştı. İki sıra ahşap kerestenin arasına toprak doldurularak inşa edilen palankalar, taştan inşa edilen kalelere göre çok daha ucuz ve hızlı bir şekilde tamamlanabiliyordu. Ahşap kerestelerin esnek yapısı, onları top ateşine karşı dayanıklı kılarken, taş yapı inşa etmenin imkânsız olduğu bataklık zeminlerde inşa edilen palankalar uzun süre zarar görmeden ayakta kalabiliyordu. Osmanlılar inşa ettikleri palankalara tabya, hendek, kışla, cephanelik, mazgal ve kule gibi yapılar ekleyerek çok daha işlevsel hale getirip ulaşım, iletişim ve güvenlik gibi amaçlarla kullanmaktaydılar.¹⁴⁹ Çeşitli madenlerin korunması, çıkarılan cevher, dökülen top

¹⁴⁵ Ahmed Refik [Altınay], *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s.iii; Mehtap Çelik, "16.Yüzyılın Sonlarında Balkanlarda Bir Maden İşletmesi: Kamengrad Demir Madeni", *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Güz 2020), s.598; Eyüp Kul, "1703 Tarihli Bir Rapora Göre Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene Madenlerinin Islahı", *Belleten*, Cilt LXXX, Sayı 288 (2016), s.396.

¹⁴⁶ BOA, İE.BH. 9/808; Aşır Arkayın- A. Rıza Bozkurt, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, III ncü Cilt 4 ncü Kısım: İkinci Viyana Kuşatmasından Nizam-ı Cedidin Teşkiline Kadar Olan Devre (1683-1793)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1982. s.171; Hadi Özbal, "Kırklareli Demirköy'de Osmanlı Dönemi Demir Dökümhanesi'nde Çok Disiplinli Endüstri Arkeolojisi Projesi", *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneyisel Çalışmalar*, Ed: Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013. s. 57-60.

¹⁴⁷ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s.97-100; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.259.

¹⁴⁸ Parry, "Materials of War in the Ottoman Empire", s.224.

¹⁴⁹ Burcu Özgüven, "The Palanka: A Characteristic Building Type of the Ottoman Fortification Network in Hungary", *EJOS*, IV (2001), Ed: M. Kiel, N. Landman &H. Theunissen, Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht- The Netherlands, August 23-29, 1999) No.34, s.1-2; Burcu Özgüven, "Palanka Forts and Construction Activity in the Late Ottoman Balkans", *The Frontiers of the Ottoman World*, Ed: A. C. S. Peacock, Oxford University Press, Oxford, 2009. s.171; Sadık Müfit

yuvarlağı, üretilen barut ve maden çıkarma araç gereçlerinin muhafazası amacıyla Balkanlar'da Bosna, Banaluka, Kamengrad ve Rodnik madenleri çevresinde bu tür palankalar inşa edilmişti ve buralara yüzlerce asker yerleştirilmişti.¹⁵⁰

İstanbul imparatorluktaki askeri tesislerin ve depoların en büyüklerine ev sahipliği yapmaktaydı ve başka yerlerde üretilen harp malzemelerinin bir kısmı buraya sevk edilirdi. Sınır garnizonlarının bir kısmı hem üretim merkezi vazifesi görmekteydi hem de İstanbul'dan veya diğer şehirlerden buralara ihtiyaç duyulan top, gülle ve mühimmat gönderilmekteydi. Top güllesi imal edilen sınır bölgelerinin başında Belgrad, Budin, Temeşvar gelmekteydi. Buralar her daim savaşa hazır bulunmak zaruriyetinde olduğu için cephanelerinde binlerce gülle bulunmaktaydı.¹⁵¹ Top yuvarlağı kârhânelerinde imal edilecek güllelerin ebatları, adetleri ve taştan mı yoksa metalden mi imal edileceği gibi gerekli bilgiler maden eminlerine bildirilmekte ve buna göre üretim yapmaları emredilmekteydi.¹⁵² Bazen de gülle siparişi yerine gülle yontucu ustaların veya yuvarlak dökücülerin geçici sürelerle başka bir mahale gönderilmeleri ve burada imalat yapmaları emredilmekteydi.¹⁵³

Anadolu'da top yuvarlağı üretilen en önemli merkez Bilecik idi. 3 Mayıs 1566 tarihli bir Mühimme kaydına göre Bilecik'te altmış yedi “ocak” bulunmakta ancak ocaklarda çalışacak nefer bulunmadığı için ocakların otuzdan fazlasının atıl durumda olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁴ Sultanönü, Hamid, Karahisar ve bölgedeki çeşitli beylere yazılan

Bilge, *Osmanlı'nın Macaristanı*, Kitabevi, İstanbul, 2010, s.134; Ömer Gezer, *Kale ve Nefer: Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askeri Gücü (1699-1715)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020. s.122-123.

¹⁵⁰ BOA, A. {DVNSMHH.d. Defter No: 18, Hüküm No: 216; BOA, A. {DVNSMHH.d Defter No: 23, Hüküm No: 779; BOA, AE.SMST.III, 303/24245; BOA, AE.SMMD.I, 132/9727, BOA, AE.SAMD.III, 124/12221, BOA, AE.SAMD.III, 63/6390, BOA, TS.MA.e, 1075/38; BOA, TS.MA.e, 1143/16; Mehmet Solak, *Habsburg Serhaddindeki Osmanlı Garnizonlarının Finansmanı: Bir Büyük Kale Defterinin Yorumlanması*, Kriter Yayınları, İstanbul 2021, s.103; Maden bölgelerine ayrıca çeşitli aşiretler iskan edilmesi suretiyle de madende çalışan reyanın ve civarın güvenliği sağlanmaya çalışılırdı. Örneğin Keban ve Ergani madenlerinin çevresi Dedeşli, Selmanlı, Çokşurutlu, Ayhanlı, Sofılar ve Kulıkak cemaatlerine tevdi edilmişti. Bkz. Refik, *Türkiye Madenleri*, s.vi.

¹⁵¹ 1697 tarihinde Belgrad tophanesinde bulunan top ve top levazımâtını gösteren deftere göre “bir okkalık beş bin, yarım okkalık beş bin, yüz dirhemlik beş bin ve dokuz okkadan dört okkaya kadar doksan bin top yuvarlağı ile elli dokuz bin maden yuvarlak, iki yüz kırk okkalık seksen, yüz yirmi ve yetmiş okkalık 2787 adet kazan humbarası, 840 tane altmış okkalık ve seksen adet on sekiz okkalık küçük humbara bulunmaktaydı”. Bkz. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları II*, s.45-48.

¹⁵² Ahmed Refik, *Türkiye Madenleri*, s.2.

¹⁵³ A. {DVNSMHH.d, Defter No: 10, Hüküm No:532.

¹⁵⁴ Yaya, müselleme, bâzdâr, canbâz, yörük, Tatar, voynuk, eflak ve akıncı gibi yardımcı askeri gruplar ocak denilen bir birim altında teşkilatlandırılmıştı. Buna göre 25-30 köylü hane halkı bir ocak oluşturmuyordu ve içlerinden genellikle akraba olan beşi “seferli” olarak tanımlanıyor ve dönüşümlü olarak

fermanlarla kazalarındaki yaya, müselleme ve piyadeler ile Bilecik madenine giderek top yuvarlağı imal etmeleri, gelmekte tereddüt eden beylerin ise sancaklarının alınması emredilmişti.¹⁵⁵

Muharip özelliklerini büyük ölçüde kaybetmiş olan yaya ve müselleme gibi yardımcı askeri birlikler bu tür zorlu görevler ile top çekme veya diğer muhtelif lojistik faaliyetlerini yürütmekte yaygın olarak kullanılıyordu.¹⁵⁶ Derbentçiler dışındaki yardımcı birliklerin bu tür görevlerde çalıştırılmadığını bilen pek çok yaya ve müselleme, kendilerini farklı yollarla sipahizâde, raiyyet veya derbentçi olarak kaydettirip top yuvarlağı hizmetinden sıyrılmaya çalışmakta ancak İstanbul'dan bu gibi kimselerin itirazlarına kulak asılmaması ve Bilecik madenine gönderilmeleri emredilmekteydi.¹⁵⁷

Osmanlılar döneminde aktif işlenen madenlerin büyük kısmı Anadolu ve Balkanlar'da bulunmaktaydı. Harp sanayisi ile ilişkili tesisler de bu mahallerde yoğunlaşmakla birlikte imparatorluğun daha uzak bölgelerinde tophaneler ve dökümhaneler de bulunmaktaydı. Bunlar belli dönemlerde önem kazanmakla birlikte daimi üretim yapan merkezler değildi ve çalışanları çoğunlukla İstanbul'dan gönderilmekteydi. Dolayısıyla imparatorluğa sonradan dâhil olan bu mahallerde daha önceden bir tophane mevcutsa bile Osmanlılar buraları her zaman aktif olarak kullanmamıştı. Bu duruma en uygun örnek Mısır'da Kahire'deki tophanenin durumudur. Memlûkler devrinde bölgede top üretildiği bilinse de Osmanlılar döneminde top üretimine dair en eski kayıtlar 1576 yılına aittir ve bu tarihte Mısır'da dökülen topların malzemelerinin yanı sıra dökücü ustaları da İstanbul'dan gönderilmişti.¹⁵⁸

sefere gidiyordu. Ocaktaki hane halkı sayısı ve seferli sayısı ihtiyaçlara göre değişiklik gösterebilmekteydi. Bkz. İncelik, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s.133.

¹⁵⁵ Ahmed Refik, *Türkiye Madenleri*, s.3-4.

¹⁵⁶ Feridun M. Emecen, "Yaya ve Müselleme", *TDVİA*, C.43. s.355-356; Uyar-Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, s. 112; Aydın, *Tophâne-i Âmiri*, s.187-191. Bilecik demir madeninde Afyon, Bolu, Ankara, Teke, Karesi, Kütahya, Menteşe, Sultanönü, Biga, Hüdavendigar ve Hamid Sancağı gibi pek çok bölgeden yaya, müselleme ve piyade gibi askeri sınıflar muhtelif tarihlerde çalıştırılmıştı. Bkz. Ahmet Önal, "16. Yüzyılın İkinci Yarısında Bilecik'te Top Gülleri Üretimi", *Tarih Boyunca Söğüt ve Kültürü*, Ed: Taner Bilgin – Halim Demiryürek, Söğüt Kaymakamlığı, Bilecik 2015. s. 194-195.

¹⁵⁷ 7 Şubat 1572 tarihli hüküm için Bkz. BOA, A. {DVNSMHM.d, Defter No: 16, Hüküm No:505; Piyade ve Müselleme Teşkilatı, Anadolu'daki çeşitli vilayetlerde 1582 yılında lağvedilmiş ve mensupları reaya olarak kaydedilmişti. Bkz. A. {DVNSMHM.d, Defter No: 47, Hüküm No:392.

¹⁵⁸ Aydın, *Tophâne-i Âmiri*, s.66-68.

Osmanlıların, imparatorluğun doğu bölgesinde en çok top döktükleri merkez olan Basra'nın durumu da Mısır'a hayli benzemekte ancak ham madde kaynakları çoğunlukla etraf bölgelerden karşılanmaktadır.¹⁵⁹ İran cephesindeki savaşlarda ve Portekizlilerle Hint Denizi'nde gerçekleştirilen mücadelede önemli bir üs konumundaki Basra'da bulunan dökümhane ve barut üretim merkezleri, yerinde üretim ilkesiyle hareket eden Osmanlılar açısından önem taşımaktaydı. Kereste gibi gemi inşa malzemeleri ve çeşitli mühimmat Birecik'ten gönderilmekteydi ancak gemilere konulan toplar Basra'da kurulan dökümhaneden temin edilmekteydi.¹⁶⁰

Fırat Irmağı üzerindeki Birecik, yalnızca Basra'ya kereste ve çeşitli malzemelerin sevk edildiği bir liman kasabası değil aynı zamanda gemi inşa edilen tersanesiyle önemli bir askeri merkezdi. Birecik'te bir kısmı gemi inşa faaliyetlerine katılmak üzere İstanbul, Halep ve Kıbrıs gibi yerlerden kısa süreliğine gelen çok sayıda kalifiye eleman bulunmaktaydı.¹⁶¹ Birecik'te çalışan kalifiye işçiler, diğer tersanelerde olduğu gibi yalnızca gemi inşa faaliyetleriyle ilgilenmeyip çeşitli mühimmat ve sefer malzemelerinin üretilmesine de aracılık etmekteydiler. Birecik'te dökülen toplar ve üretilen harp malzemeleri çoğunlukla nehir yoluyla daha güneydeki mahallere naklediliyordu.¹⁶² Ancak sefer zamanında dökülecek topların sayısı ve ebatlarının büyüklüğü nedeniyle genellikle Tophâne-i Âmire'den gelen ustalar buradaki top dökümünü gerçekleştirmektedirler. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, 1637 yılında gerçekleştirilen Bağdat Seferi sırasında dökülecek büyük kuşatma topları için İstanbul'dan gelen usta dökücüler tarafından Birecik'te fırınların inşa edildiğini ve Kâğıthane'den getirilen çamurla kalıpların hazırlandığını aktarmaktadır.¹⁶³

İran Savaşları açısından stratejik ve lojistik önemi bulunan Van, hem büyük çaplı bir cebehanenin bulunduğu hem de bölgedeki demir madeninden top yuvarlağı ve topun

¹⁵⁹ Aydıöz, *Tophâne-i Âmire*, s.70-71.

¹⁶⁰ Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *Tarih Dergisi*, Sayı 25 (1971), s.60; Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017. s.152; İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s.399-400.

¹⁶¹ Tahir Sevinç, "Osmanlı Devleti İdaresinde Birecik'te Gemi İnşası ve Birecik Tersanesinin Önemi (17. ve 18. Yüzyıllar)", *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa: Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa*, Ed: Kasım Şulul [ve diğerleri], Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, Şanlıurfa 2018, s.60-61.

¹⁶² Aydıöz, *Tophâne-i Âmire*, s.71.

¹⁶³ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi, Cilt II*, Yayına Hazırlayan: Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003. s.1060.

üretildiği bir merkezdi. Van’da üretilen silah ve mühimmat sefer zamanında ordunun ihtiyacını karşılamakta, diğer zamanlarda ise çevredeki kalelerin yanı sıra Irak ve Basra’ya gönderilmekteydi.¹⁶⁴

1.5.1. Bakır ve Kalay

Tunç toprakların ham maddesi olan bakır ve kalay top dökümünde en çok kullanılan madenlerdi. Ancak bakır ve kalay metalürjik olarak genellikle aynı topraklarda bulunmuyordu ve kalay bakıra göre çok daha nadir ve pahalıydı.¹⁶⁵ Osmanlı toprakları göz önüne alındığında bakır bölgedeki en zengin maden cevherlerinden birisiyken buna mukabil kalay yok denecek kadar azdı. Nitekim kalay Antik Çağ’dan beri çok uzak bölgelerden kervanlarla Anadolu’ya getirilen en önemli ticaret maddelerinden birisiydi. Osmanlı topraklarında kalay elde edilen bölgeler Erdel ve Irak (Mezopotamya) topraklarıyla sınırlıydı ancak bu madenler Osmanlı harp sanayisini beslemek için yeterli değildi.¹⁶⁶ Bu durumda Osmanlılar ihtiyaç duydukları kalayı elde etme noktasında büyük ölçüde ticarete bağıydılar ve bu ticarete İngiltere ile Hollanda ön plana çıkmaktadır.

Osmanlılar kalay kıtlığı yaşıyorken zengin bakır madenlerine hem Anadolu hem de Balkanlar’da rastlanmaktaydı. Bakır, Anadolu’da Kastamonu (Küre), Keban-Ergani, Tokat ve Çoruh vadisi civarlarında bolca çıkarılmakta, bunlar dışında da çeşitli dönemlerde işletilen daha az önemli bakır madenleri bulunmaktaydı.¹⁶⁷ Balkanlar Anadolu’ya göre bakır cevheri açısından daha fakir bölge olmakla birlikte Üsküp yakınlarında Kratova ve Majdenak, Bosna’da Kamengrad ve Sofya yakınlarındaki Berkofça yöreleri öne çıkan bakır üretim merkezleriydi.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Aydıöz, *Tophâne-i Âmire*, s.72-73.

¹⁶⁵ McNeill, *Pursuit of Power*, s.1.

¹⁶⁶ Parry, “*Materials of War in the Ottoman Empire*”, s.225-227; Erdem Saka, *Sultanın Silahları 1520-1560*, KDY Akademi, İstanbul 2022. s.49; Ergun Kaptan, “Türkiye Madencilik Tarihi İçinde Kalayın Önemi ve Kökeni”, *Maden Tetkik Arama Dergisi*, Cilt: 95-96, Yıl: 1981, s.165.

¹⁶⁷ Aydıöz, *Tophâne-i Âmire*, s.228. Ahmed Refik, *Türkiye Madenleri*, s.54; Fahrettin Tızlak, “Osmanlı Devleti’nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır”, *Belleten*, Cilt 59, Sayı 226 (1995), s.644-646; Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997. s.2-3.

¹⁶⁸ Altunbay, *Sidrekapsi*, s.11; Erdem Saka, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bakır Madenleri (1453-1789)”, *Journal of Universal History Studies*, Cilt 2, Sayı 2 (2019), s. 224; Altunbay, “Osmanlı’da Madencilik”, s.796-797.

1.5.2. Kurşun

Erime sıcaklığının düşüklüğü dolayısıyla kolayca ergitilerek istenilen şeklin verilebildiği kurşun da harp sanayisinde kullanılan bir diğer madendi. Yuvarlak bir şekil verildikten sonra tüfeklerde kullanılan ve misket veya tüfek fındığı olarak adlandırılan kurşun taneler, tüfek ve tabanca gibi küçük ateşli silahların yaygınlaşmasıyla birlikte seferlerin vazgeçilmez mühimmatları haline gelmişti. Kurşun genellikle gümüş madeni ile karışık olarak çıkmaktaydı ve hem Anadolu’da hem de Rumeli’de zengin kurşun yatakları mevcuttu. Kurşun ve gümüş madeninin birlikte işlenmesiyle hem harp sanayisini hem de Osmanlı hazinesini aynı anda besliyordu. İmparatorluğun kurşun ihtiyacı Balkanlar’da Banaluka, Novaberde, Kratova, Kuçanya, Srebrenitsa, Sidrekapsi Anadolu’da ise Gümüşhacıköy, Gümüşhane, Keban- Ergani, Toros, Bozkır, Hakkâri yöreleri ile daha az önem arzeden çeşitli madenlerden elde edilmekteydi.¹⁶⁹ Rhoads Murphey, 17. yüzyılın sonlarına doğru Sidrekapsi gibi büyük madenlerin vergi kıymetlerinin azalmasından hareketle erişilebilen maden damarlarının tükendiğini ve üretimin düştüğünü ileri sürmektedir.¹⁷⁰ Ordunun veya donanmanın ihtiyacı olan tüfek fındıkları söz konusu maden merkezlerinde dökülüp gönderildiği gibi İstanbul’a sevk edilen kurşun burada eritilip mermi yapılabiliyor veya külçeler ve çubuklar halinde ordu ile birlikte sefere götürülüyordu.¹⁷¹ İstanbul’da Üsküdar yakınlarında bulunan kurşunhane hem ordu için kurşun külçeler ve taneler dökmekte hem de sivil kullanıma yönelik kurşun işlemekteydi. Ayrıca Rumeli’deki madenlerde dökülen tüfek kurşunları Budin ve Belgrad gibi hudut şehirlerindeki silah mahzenlerinde depolanıp ihtiyaç duyulan mahallere gönderilirdi.¹⁷²

¹⁶⁹ Parry, “*Materials of War in the Ottoman Empire*”, s.223-224; Saka, *Sultanın Silahları*, s.58-59.

¹⁷⁰ Murphey, Sidrekapsi madeninde çarkla dönen kovalara ilaveten el pompalarıyla su boşaltma metotları, mekanik çarklarla çalışan havalandırma sistemi gibi özelliklerin Orta ve Batı Avrupa’daki maden işleme teknikleriyle çok benzeştiği ancak Sidrekapsi maden kuyusunun 150-200 zira (115-155 metre) derinliğe inerken bu mesafenin Avrupa’daki madenlerin ancak yarısı kadar olduğunu belirtmektedir. Bkz. Rhoads Murphey, “Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, Yayına Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s.14-15.

¹⁷¹ Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, s.41; Marsigli, Luigi Ferdinando (Graf Marsili), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatına Kadar Askeri Vaziyeti*, Çev: M. Kaymakam Nazmi, Büyük Erkân-ı Harbiye Matbaası, İstanbul 1934. s.151.

¹⁷² Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları II*, s.14.

1.6. BARUT SANAYİSİ: HAM MADDELER VE ÜRETİM MERKEZLERİ

Barut; güherçile, kükürt ve odun kömürünün karışımı ile elde edilen patlayıcı özellikte bir maddeydi. Barutun yanmasıyla ortaya çıkan enerjinin namlu içerisinde itme gücü kullanılması sayesinde ateşli silahların gelişmesine ve yaygınlaşmasına yardımcı olmuştu. XIX. Yüzyıla kadar üretilen kara barut için ideal karışım oranı % 75 güherçile (Potasyum Nitrat KNO_3), % 12,5 Kükürt (S) ve % 12,5 odun kömürü (Carbon C) şeklindeydi ve bölgeler veya ülkeler arasında küçük farklılıklar gözükülebilmekteydi.¹⁷³ Osmanlılar, barut üretiminde kullanılan ham maddeleri imparatorluğun her köşesinde üretmekte ve yine imparatorluğun her bölgesinde konumlanmış baruthanelere nakledip buralarda ihtiyaç duyduğu barutu imal etmekteydi.

1.6.1. Odun Kömürü

Barutun üç ana bileşeninden ikisini oluşturan odun kömürü ve güherçile Osmanlı topraklarında kolaylıkla bulunabiliyordu. Odun kömürü maden ergitmede kullanıldığı için Anadolu'da ve Balkanlar'da maden kasabaları yakınlarında bolca üretiliyor veya uygun mahallerden naklediliyordu.¹⁷⁴ Hatta madenciliğin yoğun olarak yapıldığı bazı bölgelerde ormansızlaşma hemen göze çarpıyordu ve Osmanlı yöneticileri izinsiz ağaç kesimi ve kömür yakılmasını yasaklayarak orman kaynaklarını kontrol altında tutmaya çalışıyordu.¹⁷⁵ Odun kömürü aynı zamanda ısınma amacıyla ve çeşitli sivil zanaatların

¹⁷³ Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.218; Çetin, *Barut Sanayi 1700-1900*, s.5; Agoston, “Behind the Turkish War Machine”, s.122-123; Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, s.148-149; Brenda J. Buchanan, “The Art and Mystery of Making Gunpowder: The English Experience in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *The Heirs of Archimedes: Science and Art of War through the Age of Enlightenment*, Edited By Brett D. Steele and Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2005. s.252.

¹⁷⁴ “...madenin cüz'ü a'zamı kömür maddesi olduğu cihetden cümleden evvel iktiza iden kömür vaktü zamanile tedarik olunmak lazıme-i halden olmağla (...) Keban madeninde kömürün kıletti derece-i kemalde olup eğer etraf ve havaliden peyderpey kömür tedarikiyle ianet olunmaz ise muattal olacağı nümayan olmağla” Bkz. Refik, *Türkiye Madenleri*, s.26-27; A. {DVNSMHM.d. Defter No:133, Hüküm No:1204.

¹⁷⁵ Özellikle İstanbul yakınlarındaki koru alanları sıkı bir denetime tabi tutularak izinsiz ağaç kesenler cezalandırılırdı. Evası-ı Şevval 1112 (21-30 Mart 1701) tarihinde, Hassa Bostancıbaşı Mustafa'nın arzı üzerine Üsküdar kadısına gönderilen fermanla mîrî koruya av veya başka bahane ile girilmemesi ve ağaç kesip kereste veya kömür yakanların engellenmesi emredilmektedir. Bkz. A. {DVNSMHM.d. Defter No:111, Hüküm No:1828.

Bu konuda hassa bostancıbaşıya ve İstanbul kadılarına gönderilmiş çok sayıda emir bulunmaktadır. Benzer şekilde Balkanlarda maden bölgeleri çevrelerinde yeterli miktarda odun ve kömür bulamama sorunu sıkça yaşanmaktaydı. 25 Haziran 1577'de Selanik kadısına gönderilen hükümde Selanik güherçile kârhanesi için çalışan Ahmed Çavuş'a odun bulunmadığı için itiraz eden kimselerin dikkate alınmayıp;

işlerini yürütmesinde de kullanılıyordu.¹⁷⁶ Ancak barut üretiminde genellikle söğüt, findık ve kavak gibi ağaçların kömürü tercih edilmekte nadir olarak da asma çubuklarından elde edilen kömür barut yapımında kullanılmaktaydı.¹⁷⁷ Barut imalinde kullanılabilecek en kaliteli kömür findık ve akça ağaçtan elde edilmekteydi. Bu nedenle başta İngiltere olmak üzere Avrupa’da bu iki ağaç tercih edilmekteydi.¹⁷⁸ Osmanlılar odun kömürü temininde kısa süreli zorluklarla karşılaşmakla birlikte ihtiyaç duydukları kömürü rahatlıkla temin edebilmekteydiler.

1.6.2. Kükürt

Zengin güherçile kaynaklarının aksine kükürt, Osmanlı topraklarında çok az rastlanılan bir madendi. Kükürt Anadolu’da Van, Erciş, Ahlat ve Hakkâri ile Ürdün bölgesindeki Lut Gölü çevresinden elde edilmekteydi. Bunlar arasında Hakkâri’deki kükürt madeni 1571 yılında keşfedildikten sonra kısa süre içerisinde yüksek kalitede olduğu anlaşılmış ve maden işlenmeye başlayarak elde edilen kükürt Trabzon üzerinden İstanbul’a sevk edilmiştir. Hakkâri’de üretilen kükürt ayrıca Bitlis ve Diyarbakır’da depolanıp ihtiyaç duyulan diğer mahallere de sevk edilmiştir.¹⁷⁹ Bu bölgeye ayrıca İran’dan kara kükürt diye tabir edilen koyu renkli bir cins kükürt daha gelmekte ve genellikle Erciş’te işlenmekteydi.¹⁸⁰

kahvehane ve bozahanelerde yanan odunları alıp güherçile kazanlarını işletmesi emredilmekteydi. BOA, A. {DVNSMHM.d. Defter No:30, Hüküm No:698.

¹⁷⁶ Payitaht İstanbul’un zahire ve yakacak ihtiyacının karşılanması sadrazamın sorumluluğunda idi. Şehirde yaşanabilecek kıtlık veya darlık isyana sebebiyet vereceğinden dolayı bu iki ürünün devamlı surette şehre sevk edilmesi zarurıydı. Nitekim İstanbul Ahkâm Defterlerine göz atıldığında bu konuda onlarca kayıt yer aldığı görülmektedir. Bkz. *İstanbul Ahkâm Defterleri / İstanbul Ticaret Tarihi (1742-1779)*, Ed: Ahmet Kal’a [ve diğerleri], İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1997. s.10.

¹⁷⁷ Barut yapımında en çok aksöğüt ağacından elde edilen kömür tercih edilmekteydi. Osmanlılar söğüt bulamadıkları zaman findık çubuklarından üretilen kömürü kullanıyordu. Söğüt kömürü yetersizliğini aşabilmek için baruthanelerin yakınlarına söğüt fidanları dikerek ihtiyaç duydukları kömürü karşılamaya çalışıyorlardı. Bkz. Çetin, *Barut Sanayi 1700-1900*, s.64. 1792 yılında Gelibolu Naibine gönderilen fermanda, bölgedeki bağların kesilerek asma çubuklarından kömür yakılarak Gelibolu Baruthanesine teslim edilmesi emredilmekteydi. “*Barut husûsü Devlet-i Aliyye'nin ehemmi-i umûrundan olmağla kadîmi ve olıgeldiği üzere nefis-i Gelibolu'da vâki' reâyâ ve Müslim bâğlarında hâsıl olan asma çubuklarının bir dânesi telef ve izâ'at olunmaksızın cümlesi hark olunup hâsıl olan kömürleri Baruthane-i mezkûreye teslim olunmak husûsunda ziyâde ihtimâm olunmak babında...*” Bkz. BOA, C.AS. 23/1023-4.

¹⁷⁸ Buchanan, “The Art and Mystery of Making Gunpowder”, s.261.

¹⁷⁹ Refik, *Türkiye Madenleri*, s.7; BOA, A. {DVNSMHM.d Defter No: 12, Hüküm No:832 ve 833; Orhan Kılıç, “Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükûmet Sancaklar: Hakkâri Hükûmeti Örneği”, *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri*, Cilt 1, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021. s.475.

¹⁸⁰ Parry, “War Materials in the Ottoman Empire”, s.221-222.

Balkanlar'daki en zengin kükürt yatakları ise XVI. yüzyılda keşfedilen Ohri bölgesindeki kükürt kaynakları özellikle XVIII. yüzyılda yoğun olarak işletilmiş ve üretilen kükürt Selanik Baruthanesi'nin ihtiyacını karşılamış, bir kısmı da İstanbul'a gönderilmiştir.¹⁸¹

Osmanlı topraklarındaki kükürt kaynakları Osmanlı ihtiyacını karşılamaya yeterli olmadığı için tüccar eliyle getirilen kükürt baruthaneler veya cebehane aracılığıyla satın alınmakta veya imparatorluğun en uzak köşelerinden getirilmekteydi. Osmanlılar, Macaristan bölgesindeki baruthanelerin ihtiyaç uyduğu kükürtü Polonya ve Habsburg topraklarından satın almaktaydı.¹⁸² 1572 yılında Temeşvar beylerbeyi ve defterdarına gönderilen emirde, tüccardan satın alınan 277 kantar güherçile ve 216 kantar kükürdün akçesinin ödenmesi, barutun diğer ihtiyaç maddeleriyle kıyaslanmayarak o mahalde ne kadar barut, güherçile ve kükürt bulunursa satın alması emredilmekteydi.¹⁸³ Benzer eğilim sonraki dönemlerde ve 18. yüzyılda da görülmektedir. Tüccar elinde kükürt olduğu öğrenildiğinde, söz konusu kükürt baruthane mühimmatı için genellikle piyasa fiyatından satın alınarak cebehaneye konulurdu.¹⁸⁴ İmparatorluktaki baruthanelerin cebehane mühimmatı için üretim yapıp imal edilen barutu doğrudan cebehaneye sevk ettikleri göz önüne alındığında kükürd temininin önemli kısmının cebehane tarafından sağlanıyor olması şaşırtıcı değildir.

1.6.3. Güherçile

Barutun en önemli bileşeni olan güherçile yönünden Osmanlı toprakları oldukça zengindi. Hem Anadolu hem de Balkanlar'da zengin güherçile kaynakları bulunmakta, buralarda işlenen güherçile çevrede bulunan baruthanelere veya doğrudan İstanbul'a gönderilmekteydi. Güherçile, Osmanlı topraklarında bolca bulunmasına rağmen çoğu harp malzemesi gibi memnu emtia kabul edilirdi ve dışarıya satışı yasaktı.¹⁸⁵

¹⁸¹ Mustafa Altunbay, "XVIII. Yüzyılda Ohri Sancağı'nda Kükürt Üretimi", *Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi Bildiriler Kitabı I*, 4-8 Ekim 2016, Editörler: Kenan İnan, Miraç Tosun, Deniz Çolak, Trabzon 2018. s.421-422.

¹⁸² Agoston, "Budin Baruthanesi", s.545.

¹⁸³ "...ne mikdar güherçile ve kükürd teklif olunagetürürler deyü bildirmesin imdi buyurdum ki vusul buldukta güherçile ve barut tedariki saire kıyas itmeyub ne vecihle mümkün ise ziyade güherçile ve kükürd ve barut tedarik idüb..." Bkz. A. {DVNSMHM.d Defter No: 18, Hüküm No:296.

¹⁸⁴ BOA, İE.MDN. 2/126; BOA, MAD.d. Defter No: 3861, s.7; BOA, C..ML.. 549/22594.

¹⁸⁵ Parry, "Barud", s.1063.

Doğada, toprakla karışık halde bulunan güherçile saf halde değildi ve diğer madenler gibi kazılarak elde edilememektedir. Güherçilenin barut sanayisinde kullanılabilmesi için çeşitli işlemlerden geçerek saflaştırılması gerekmektedir. Bunun için ilk olarak güherçileli topraklar havuzlarda veya fiçilerde su ile yıkanarak güherçilenin suda çözülmesi ve topraktan ayrışması gerekmektedir. Yıkandıktan sonra beyaz bir şerbet haline gelen güherçile, başka bir kaba alınmakta ve birkaç kez ısıtılarak ve yeniden yıkanarak içerisindeki tuzu ayrıştırılmakta ve bu yolla güherçilenin saflaşması sağlanmaktaydı. Birkaç saat dinlendirilen güherçile içerisinde bulunduğu kabın dibine çökmekteydi ve üzerindeki su içinde bulunduğu havuz veya fiçinin tapaları açılarak tahliye edildikten sonra dipte kalan güherçile bakır kazanlara alınıp 85-90 dereceye kadar ısıtılmakta ve ardından ahşap havuzlara alınarak güherçile çözeltisinin katılaşıp donması sağlanmaktaydı. Burada bir süre dinlendirilen güherçile ikinci bir ahşap havuza aktarılır ve burada güherçileyi süzdürme işlemine devam edilir ve bir-iki gün bekledikten sonra fiçilere alınarak ısısının 9-10 derecede tutulması ve üzerindeki yabancı tozlardan arındırılması için üzerine su dökülürdü. Son olarak demir kazanlarda nemi tamamen uçurulan güherçile kalıplara alınıp kurutulur ve barut imalinde kullanılabilir hale gelmiş halde depolanırdı.¹⁸⁶ Üretim sürecinin uzun ve zahmetli olması nedeniyle güherçile üreticileri genellikle bu kadar uğraşa girmemekte ve güherçileyi ideal derecede saflaştırmamaktaydı. Bunun sonucunda üretilen barutun kalitesi düşmekte ve istenilen patlama etkisi tam olarak sağlanamamaktaydı. Güherçile baruthaneye arzu edilen saflıkta ulaşmadığında burada yeniden yıkanarak saflaştırılmaktaydı ancak bu durum üretimi yavaşlatmaktaydı.¹⁸⁷

En büyük barut üretim merkezi konumundaki Baruthâne-i Âmire'nin güherçile temini Anadolu'da Ankara, Kayseri, Konya, Niğde, Akşehir, Karapınar, Karahisar, Aydın ve Seferihisar gibi bölgelerden karşılanmaktaydı.¹⁸⁸ Prensipite Anadolu'da üretilen güherçile buradaki baruthanelere ve İstanbul'a gönderilmekteydi ancak İstanbul'daki

¹⁸⁶ Kütükoğlu, "Baruthâne-i Âmire", s.98; Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.135-137; Yunus İnce, "Kârhânenin Baruthâneye Karaman Eyaleti'nde Güherçile Üretimi (18-19. Yüzyıllarda)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt 13, Sayı 1, (2011), s. 13-16.

¹⁸⁷ Saf haldeki güherçileye "kal-ı halis" adı verilmekteydi. Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.43; Güherçile üretiminde kaliteyi artırmak ve standardizasyon sağlamak isteyen Osmanlılar, güherçilenin saflaştırılması sürecinin nasıl işleyeceğini açıklayan yirmi altı maddelik bir nizamname yayınlamıştır. BOA, HAT, 1265/48964; Nizamnamenin değerlendirmesi için Bkz. Çetin, *Barut Sanayii 1700-1900*, s. 88-92.

¹⁸⁸ Erdoğan, "İstanbul Baruthaneleri", s. 126; Kütükoğlu, "Baruthâne-i Âmire", s.98; Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.148.

Baruthâne-i Âmire ihtiyacı olan güherçileyi tedarik etmekte zorlandığında Balkanlar'daki Rusçuk, Silistre ve Niğbolu gibi mahallerden İstanbul'a güherçile gönderilirdi.¹⁸⁹ Balkanlar'daki diğer belli başlı güherçile çıkartılan bölgeler ise Filibe, Tatarpazarı, Demirhisar, Selanik, Yenişehir, Serez, Manastır, Koçana, Kratova, Üsküp, Atina, Eğriboz, Temeşvar, Üsküp ve Sisam Adası idi.¹⁹⁰

1.7. İMPARATORLUKTAKİ KÜÇÜK ÇAPLI BARUT ÜRETİM MERKEZLERİ

Ateşli silahların yaygınlaşarak ordunun ana muharebe aracı haline dönüşmesi Osmanlıların ihtiyaç duyduğu barut miktarını da artmaktaydı. Büyük çaplı üretim yapan baruthanelerin henüz inşa edilmediği veya ihtiyaç duyulan barutu üretmeye muktedir olmadığı 16. yüzyılda imparatorluğun yakın ve uzak her köşesindeki kalelerde barut imal edilmekteydi. Büyük kalelerde üretilen barut başta kendi cephaneleri olmak üzere çevrelerindeki kalelerin ihtiyaçları gözetilerek dağıtılmakta, kalan kısmı ise her yıl belirli limanlara ve bölgelere sevk edilerek mahzenlerde muhafaza edilmekte ya da seferi orduya veya donanma gemilerine ulaştırılması sağlanmaktaydı.

Özellikle 16. yüzyılda pek çok kalede barut üretimi yapılıyor olmakla birlikte, bazı üretim merkezleri ham madde kaynakları veya lojistik kolaylık gibi nedenlerle diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu kalelerin üretim miktarları ile üretim yaptıkları dönemler diğerlerine göre daha uzundur. Nitekim 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyıl başlarında Anadolu'yu saran Celali İsyanları nedeniyle devlet, barut imalatı ve ateşli silahların denetimi konularında düzenlemeler yaparak yalnızca büyük merkezlerde üretim yapma yoluna gitmiş ve bu sayede denetimi artırmayı hedeflemiştir.¹⁹¹ Bunun sonucunda 16. yüzyılda tanıklık ettiğimiz verimsiz güherçile yataklarının işletilmesi uygulamasından vazgeçilmiş ve bunun yerine zengin güherçile

¹⁸⁹ İnce, "Karaman Eyaleti'nde Güherçile Üretimi", s. 24-25; Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.151.

¹⁹⁰ Altunbay, "Osmanlı'da Madencilik", s.796; Çetin, *Barut Sanayii 1700-1900*, s.47.

¹⁹¹ 27 Kasım 1575'te Halep beylerbeyine gönderilen hükümde, Halep Vilayetine bağlı bazı köy ve kasabalardaki bazı kimselerin barut işleyip bunu suhteler gibi taifelere sattıklarını, barutu alan kimselerin tüfekle yol keserek yağma ve eşkıyalık yaptığı, bu yüzden beylerbeyliğine bağlı mahallerde ne miktar barut bulunur ise mîrî için zabt olunması ve dergâh-ı mualla yeniçerilerinden başka kimsenin elinde barut ve tüfek bulunmasına izin vermeyip, mîrî kârhâneler haricinde hiçbir yerde barut yaptırılmasına müsaade etmemesi emredilmekteydi. Söz konusu emrin birer sureti Anadolu, Diyarbakır, Şam, Karaman, Maraş, Erzurum ve Rum Vilayeti Beylerbeyilerine gönderilmişti. Bkz. A. {DVNSMHH.d. Defter No: 27, Hüküm No: 394.

yataklarının bulunduğu mahallere kurulan baruthaneler ve güherçile ocaklıkları aracılığıyla barut üretiminde devamlılık sağlanmıştır. Reayanın çeşitli vergilerden muafiyet karşılığında mîrî kârhâneler için güherçile üretmesi, başlangıçta hem devlet hem de güherçile işlemek dışında geçim kaynaklarının oldukça sınırlı olduğu Karaman ve Niğde gibi bölgelerdeki halkı başlangıçta oldukça memnun etmişti. Ocaklık köy ve kazaların ürettiği güherçilenin baruthanelerin ihtiyacını karşılamaması durumunda devlet mîrî fiyat ile güherçile satın almaktaydı. Ancak mîrî fiyatın zamanla piyasa fiyatının çok altında kalması; halkın âlâ kalite güherçileyi daha yüksek ücret teklif eden tüccara, vasat kaliteyi ise baruthanelere vermesine yol açıyordu. Baruthanelere teslim edilen güherçilenin düşük kalitede olması veya belli bir standardizasyonunun olmayışı üretilen barutun kalitesini etkilediği gibi devletin memnu meta' kabul ettiği güherçilenin kaçırılıp tüccara satılması gibi istenmeyen durumlara yol açmaktaydı.

Merkeze uzak bölgelerdeki kalelerin mühimmat ihtiyacının karşılanması açısından Halep ve Bağdat baruthaneleri üretim miktarları ve konumları dolayısıyla önemli noktalarda konuşlanmıştı. Her iki şehir de başta İran savaşları olmak üzere Kızıldeniz ve Basra Körfezi gibi 16. yüzyılda imparatorluğun sınırlarının eriştiği mahallerdeki askeri etkinliklerin ana harekât noktalarındandı. Ayrıca buralardaki garnizonlar ve çevre kaleler, asayiş ve kervanların güvenliğini sağlıyordu.

Bağdat'taki baruthanenin zengin güherçile yatakları mevcuttu ve şehrin fethinden 17. yüzyıl başlarında bölgedeki Osmanlı otoritesinin zayıflayıp 1623 yılında Şah Abbas tarafından ele geçirilmesine kadar hem doğudaki seferlere hem de Akdeniz ve Avrupa seferlerine barut tedariki sağlamıştı.¹⁹² Güherçile yönünden zengin kaynaklara sahip Basra'da da bir baruthane bulunmaktaydı. Ancak bu baruthanelerin ve bölgedeki diğer askeri tesislerin en büyük problemi kömür temini ile alakalıydı. Her ne kadar Fırat ve Dicle nehirleri bölgeye çeşitli malzemelerin naklinde kullanılıyor olsa da barut üretimi için kullanılan kömür genellikle yerel cins ağaçlardan elde ediliyordu.¹⁹³

¹⁹² Parry, Bağdat'taki barut kârhânelerinin sayısının 14'ten az olmadığını belirtmektedir. Bkz. Parry, "Materials of War in the Ottoman Empire", s. 222; Erdoğan, "İstanbul Baruthaneleri", s.118; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.196-198; Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.15-16.

¹⁹³ Parry, "War Materials in the Ottoman Empire", s.221.

Halep'teki üretim koşulları da Bağdat'inki ile oldukça benzerdi ve burada üretilen barut genellikle Akdeniz limanlarına nakledilip ardından gemilere yüklenerek ihtiyaç duyulan mahallere sevk ediliyordu. 1566 ilkbaharında Halep, Hama, Birecik ve Trablus'a gönderilen emirde, o taraflarda güherçile olan toprakların işletilerek barut üretilmesi ve üretilen barut miktarının bildirilmesi emredilmiş, sonrasında ise gönderilen fermanlarla barut üretiminin artırılarak devam etmesi emredilmişti.¹⁹⁴ Halep beylerbeyine gönderilen hükümlere göre kaledeki baruthanede topçular çalıştırılmaktaydı ve topçuların başka ücret istemelerinin caiz olmayıp İstanbul'daki gibi ulufeleri karşılığında barut imalinde çalışmaları emredilmekteydi.¹⁹⁵ Halep Baruthanesi, 1570 yılındaki Kıbrıs seferi sırasında adaya bin kantar barut sevk etmişti. Ertesi yıl adadaki barut ihtiyacının devam etmesi üzerine Halep'te ne kadar barut üretilirse hepsinin bir an önce adaya sevk edilmesi emredilmiştir.¹⁹⁶ Bağdat'ta üretilmekte olan barut da kiralanan develer ile önce Halep'e ardından da Akdeniz'deki limanlara nakledilip buradan Rodos başta olmak üzere donanmayı besleyecek büyük kale cephanelerine naklediliyordu.¹⁹⁷

Çeşitli mühimme kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, en azından 16. yüzyılın ortalarında, Mısır üzerinden gönderilen barutun bir kısmı Yemen'de üretilmiş gibi gözükmektedir. Yemen beylerbeyine gönderilen Aralık 1565 tarihli fermana göre Yemen'de iyi kalitede barut üretildiği ve hali hazırda 1500 kantar barut bulunduğu haber alındığı ve Yemen beylerbeyinden söz konusu barutu Süveyş ve Muha üzerinden

¹⁹⁴ A. {DVNSMHH.d. Defter No: 5, Hüküm No:1059; A. {DVNSMHH.d. Defter No: 7, Hüküm No:967 ve 1412.

¹⁹⁵ A. {DVNSMHH.d. Defter No: 9, Hüküm No:42.

¹⁹⁶ A. {DVNSMHH.d. Defter No: 9, Hüküm No:123; A. {DVNSMHH.d. Defter No: 12, Hüküm No:153 ve 531; A. {DVNSMHH.d. Defter No: 14, Hüküm No:1533. Fethin ardından Magosa Kalesine on bin kantar barut konulması hedeflenmişti. Bu doğrultuda özellikle Bağdat ve Halep'ten barut imal edilerek Trablus Limanına, oradan da Kıbrıs'a nakli ile sevk edilen barutun toplam miktarının bildirilmesi konusunda sık sık emirler gönderilmişti. Bkz. A. {DVNSMHH.d. Defter No: 16, Hüküm No:616; A. {DVNSMHH.d. Defter No: 19, Hüküm No:661. Ayrıca Kıbrıs'taki barut ihtiyacının bir an önce karşılanabilmesi için Kıbrıs'taki uygun mahallerden güherçile işlenerek barut üretilmesi hedeflenmişti. Bunun için Kıbrıs'a Kayseri ve Karaman bölgesinden sürgün edilen ve güherçile işlemeyi bilen reaya kullanılmış, Kayseri'deki bazı reaya ise güherçile vermeleri karşılığında Kıbrıs'a sürgün edilmekten kurtulmuştu. 1571 yılında Kıbrıs hazinesinden mevâcib alan "güherçileciyân" adlı bir grubun yer alması adada güherçile çıkarılarak barut işlendiğini göstermektedir. Bkz. Refik, *Türkiye Madenleri*, s.12 ve 17; A. {DVNSMHH.d. Defter No: 12, Hüküm No: 1026 ve 1200; A. {DVNSMHH.d. Defter No: 16, Hüküm No: 255 ve 256; A. {DVNSMHH.d. Defter No: 19, Hüküm No: 331; Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İdâresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, Cilt IV, Sayı 7-8, Ocak 1967, s.25.

¹⁹⁷ A. {DVNSMHH.d. Defter No: 5, Hüküm No:405; A. {DVNSMHH.d. Defter No: 12, Hüküm No:92 ve 846;

Mısır'a göndermesi emredilmekteydi. Ayrıca kendisinden bahara kadar bin kantar daha barut hazır etmesi ve her yıl bu miktarda barutu Mısır'a göndermesi isteniliyordu.¹⁹⁸ Bu tarihlerde Yemen'den Habeş başta olmak üzere çeşitli mahallere barut, silah ve çeşitli mühimmat da gönderilirken 1580'li yılların ardından Yemen'de bir barut sıkıntısının baş göstermesi ve artık Mısır'dan hem Yemen'e hem de Habeş'e barut sevk edildiği görülmektedir. Elimizde kesin veriler olmamakla birlikte bu tarihlerde Yemen'deki baruthanenin bir biçimde artık işlemez hale geldiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁹

16. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Anadolu bölgesinde Erzurum ve Van'daki barut üretimi, belli bir süre devam etmiş ancak sonrasında barut atölyelerinin imalatı sona ermiş gibi gözükmemektedir.²⁰⁰ 19 Aralık 1565 tarihinde Van'a gönderilen emirde gerekli levazımın temin edilip bir an önce barut işlemeye başlanması ve eğer güherçile bulunamazsa Halep'ten iki usta getirilerek güherçile işlemesi emredilmekteydi.²⁰¹ Erzurum'daysa sadece bir mahalde barut üretilmiyor ve eyaletin çeşitli sancaklarında güherçile işleniyor ve barut imal ediliyordu. Barut imalinde kullanılan havanlar Trabzon üzerinden Erzurum'a gönderilmekteydi ve 1576 tarihli bir mühimme kaydından anlaşıldığına göre toplam 25 havan ile barut kazanları ve dibekler Erzurum'a gönderilmişti.²⁰² İnşa edilen barut atölyelerinin ne zaman muattal kaldıkları açık değildir. Bununla birlikte 1637 yılında Erzurum Valisi Mehmed Paşa'ya gönderilen iki fermanla, sefer-i hümayûn için barut gerekli olduğunun üzerinde durulup, daha önce Oltu Kalesi'ndeki baruthaneden kalan aletler ile barut işinden anlayan kimselerin acilen toplanıp inşa edilecek kârhanede barut imalatı yapmaları emredilmekteydi.²⁰³ Ancak bu baruthanenin de uzun süre çalışmadığı anlaşılmaktadır. 1702 yılında Erzurum'dan geçen Tournefort, bölgedeki toprağın alkali suyla yıkanmasıyla her yıl 100 kentalden fazla (10

¹⁹⁸ A. {DVNSMHHM.d. Defter No: 5, Hüküm No: 627, 628 ve 739. Yemen'de güherçile üretiminin incelenmesi için bölgeye ayrıca bir müfettiş de gönderilmişti. Bkz. Giancarlo Casale, *Osmanlı'nın Keşif Çağı*, Çev: Cemal Can Tarımcıoğlu, Fol Kitap, Ankara, 2023. s.265.

¹⁹⁹ A. {DVNSMHHM.d. Defter No: 26, Hüküm No:20; A. {DVNSMHHM.d. Defter No: 49, Hüküm No:211; A. {DVNSMHHM.d. Defter No: 61, Hüküm No:99; A. {DVNSMHHM.d. Defter No: 66, Hüküm No:285.

²⁰⁰ Yemişçi Hasan Paşa'nın telhisine göre Oltu'dan her yıl 700 kantar barut gönderilmekteydi. Orhonlu, *Telhîsler*, s.20; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.198; Erzurum'da işlenen barut ayrıca İran üzerine sefere çıkan serdarlar ile Gürcistan ve Doğu Anadolu'daki çeşitli kalelere gönderiliyordu. Bu mahallere ayrıca Erzurum'dan çeşitli cebehane mühimmatı da ulaştırılıyordu. Bkz. A. {DVNSMHHM.d. Defter No: 68, Hüküm No: 19 ve 136; A. {DVNSMHHM.d. Defter No: 72, Hüküm No: 708.

²⁰¹ A. {DVNSMHHM.d. Defter No: 5, Hüküm No: 681.

²⁰² A. {DVNSMHHM.d. Defter No: 28, Hüküm No: 441; A. {DVNSMHHM.d. Defter No: 32, Hüküm No: 2113.

²⁰³ A. {DVNSMHHM.d. Defter No: 87, Hüküm No: 313 ve 357.

ton) nitrat, yani güherçile elde edildiğini ve bunun barut yapımında kullanılmak üzere Irak bölgesine satıldığını dile getirmektedir.²⁰⁴

1577 yılı başlarında Diyarbakır beylerbeyine gönderilen fermanda Deyrizor'da güherçile bulunduğu haberinin alındığını, beylerbeyinin su kenarında bir baruthane inşa ederek barut işlemesi emredilmekteydi.²⁰⁵ Fırat Irmağı'nın kenarında kurulmuş olması gereken baruthane ile ilgili elimizde çok fazla kayıt mevcut değildir. Ancak baruthanenin bir müddet çalışmış olması muhtemeldir.

1692 yılında Girit'teki Kandiye Kalesi'ndeki Baruthane katırlarının semerlerinin tamiri ile yağ, keçe, sabun, süpürge, fıçı, varil gibi çeşitli malzemeler ile katırların yemlerinin ücretinin ödenmesine dair bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla bu tarihte Kandiye'de dört katırla işleyen küçük çaplı bir baruthane faaldi.²⁰⁶ Söz konusu baruthanenin hangi tarihte kurulduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte Kandiye Kalesi'ndeki baruthanenin 1683-1699 yılları arasında devam eden Kutsal İttifak Savaşlarıyla alakalı olarak bir üretim yapıyor olabileceği akıllara gelmektedir. Zira Venediklilerin savaş sırasında Girit'i ablukaya almalarıyla adada barut ve diğer harp malzemelerinin ihtiyacı kayda değer düzeyde artarken Osmanlıların söz konusu nakliyyeyi gerçekleştirmeleriye güçleşmişti. Konu hakkında bilgi veren kaynakların sınırlı oluşu kapsamlı değerlendirme yapmayı mümkün kılmamakla birlikte söz konusu baruthanenin savaş sonrasında da faaliyetlerini sürdürmüş olması mümkündür. Nitekim takip eden yüzyılın ortalarında Kandiye Kalesi'nde halen bir baruthanenin çalışmakta olduğu anlaşılmaktadır. 9 Aralık 1751 tarihli kayda göre, günlük 35 akçe ulufe ile Kandiye Kalesi'nde barutçubashılık hizmetinde olan Süleyman Ahmed, vazifesinden *hüsn-i rızasıyla kasr-ı yed edip* vazifesini kendi arzıyla *erbab-ı istihakdan* olan kardeşi

²⁰⁴ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, (Çev: Ali Berktaş – Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2013. s.197; 18. yüzyılın neredeyse tamamında barut ve harp malzemeleri Trabzon Limanına naklediliyor ve buradan kara yoluyla Erzurum'a ve bölgedeki diğer kalelere götürülüyordu. Mahzende eskiyen barutlar için İstanbul'dan zaman zaman barut perdahçıların gönderilmesi de bu tarihte artık bölgede barut üretimi ve barut ustası kalmadığını göstermektedir. Bkz. A. {DVNSMHH.d. Defter No: 136, Hüküm No: 663; BOA, C.AS., 530/22141.

²⁰⁵ A. {DVNSMHH.d. Defter No: 29, Hüküm No: 358.

²⁰⁶ BOA, AE.SAMD.II, 17/1848. Kandiye'deki baruthanenin üretiminin adanın toplam ihtiyacını karşılamaktan uzak olduğu Kutsal İttifak Savaşları sırasında adaya gönderilen barut ve harp levazimatından anlaşılmaktadır. 1687 yılında dokuz kalyon ile barut, zahire ve 500 nefer asker adaya gönderilmişti. Bkz. BOA, TS.MA.e, 532/13. Ayrıca 1692 yılında Kandiye Kalesini savunan 350 yeniçeri için aylık 175 vakiyye barut İstanbul'daki baruthane-i âmireden verilmekteydi. Bkz. BOA, İE. AS. 29/2586. s.9-10.

Mustafa Ahmed'e verilmesini talep etmişti. Kandiye Valisi ve Girit Mutasarrıfı Vezir Mustafa Paşa'nın buyuruldusuyla söz konusu talep onaylanmış ve Mustafa Ahmed'e berat verilmesi için Girit hazinesinden tezkire yazılmıştı.²⁰⁷

1.8. İMPARATORLUKTAKİ BÜYÜK BARUTHANELER

Osmanlı topraklarındaki pek çok kalede barut üretiliyor olmakla birlikte 16.yüzyıl gibi erken bir tarihten başlayarak barut üretiminin büyük bölümünü imparatorluğun geneline yayılmış bir dizi baruthane aracılığıyla imal etmekteydi. Başta İstanbul olmak üzere Anadolu, Rumeli ve Mısır gibi bölgelerdeki baruthaneler, ham madde kaynaklarının yanı sıra ordu ve donanmanın ihtiyaçları göz önünde bulundurularak konumlandırılmıştı. Bu sayede yerinde üretim ilkesi ile hareket eden Osmanlılar ciddi lojistik güçlüklerin önüne geçmekteydi. Zira barut üretiminde kullanılan ham maddelerin tek bir merkeze toplanıp burada imalat yapıldıktan sonra üretilen barutu imparatorluğun dört bir yanındaki kalelere dağıtmak son derece pahalı ve zahmetli bir süreç oluşturabilirdi. Dolayısıyla Osmanlılar bu sorunu imparatorluğun farklı bölgelerinde inşa ettikleri büyük barut imalathaneleri aracılığıyla aşmışlardı.

İstanbul dışında büyük barut atölyeleri Gelibolu, Bor, Selanik, İzmir ve Mısır'da Kahire ile Macaristan bölgesinde Budin ve Temeşvar'da bulunmaktaydı. Bu baruthaneler imparatorluğun askeri ihtiyaçlarıyla uyumlu olarak farklı tarihlerde faaliyete geçmiş veya üretimlerini sonlandırmışlardır. Bununla birlikte bahsi geçen baruthanelerin bir kısmının kapsamlı muhasebe defterleri günümüze ulaştığı için bunların faaliyetleri ve üretim miktarları hakkında daha ayrıntılı bilgilere sahip olunabilmektedir. Osmanlı barut imalatının kapsamını daha iyi anlamak ve dönem içinde yaşanan yeni gelişmeler karşısında ne tür tedbirler aldıklarını ortaya koyabilmek için imparatorluktaki büyük baruthaneleri yakından incelemek gerekmektedir.

1.8.1. Macaristan Bölgesinde Barut Üretimi

Avrupa'nın kuzey ve orta kesimleri güherçile eksikliği yaşasa da İspanya, Galiçya ve Macaristan bölgesi Avrupa'daki en bol güherçile kaynaklarına sahip bölgelerdendi.

²⁰⁷ BOA, AE.SMHD.I, 115/8276. 20 Muharrem 1165 (9 Aralık 1751). Kandiye Kalesi'ndeki barutçubaşılık vazifesinin 18. yüzyıl ortalarında varlığını sürdürmesi baruthanenin halen faaliyette olduğuna işaret etmekle birlikte söz konusu görevin kadimden gelen *gedik* olarak korunmuş olabileceği de ihtimal dâhilindedir.

Bunun sonucunda XVI. yüzyıl ortalarından itibaren kalelerin savunması için gerekli ham maddeleri sağlamak amacıyla Macaristan bölgesindeki bütün büyük Habsburg ve Osmanlı kalelerinde güherçile üretilmekteydi.²⁰⁸ Osmanlı Macaristan'ında Budin ve Temeşvar başta olmak üzere Simontornya, Göle ve Çanad sancakları ile bunlara bağlı köyler güherçile yönünden zengin bölgelerin başında gelmekteydi.²⁰⁹ Macaristan bölgesinde Erdelli tacirlerden güherçile satın alınmakla birlikte yerel güherçile kaynakları Budin ve Temeşvar Baruthanelerini beslemek için yeterliydi ancak çok büyük ihtimalle kükürt tüccardan satın alınıyordu. Bu iki garnizon şehri Habsburg cephesindeki savaşlarda ve bölgedeki diğer kalelerin mühimmatının sağlanmasında oldukça önemliydi. Üretilen barutun fazlası Belgrad'a ve İstanbul'a naklediliyordu.²¹⁰ Budin ve Temeşvar dışında Estergon'da da önemli miktarda üretim yapan bir baruthane yer almaktaydı. Estergon Baruthanesi, hem kendinin hem de bölgedeki kale cephanelerinin ihtiyacını karşılayıp Budin ve Temeşvar Baruthaneleri'nde yaşanan çeşitli yangınlar veya patlamalar sonucunda yerel üretimin kesilmeyip devam etmesini sağlıyordu.²¹¹

Budin ve Temeşvar Baruthaneleri un değirmenlerinden döndürülerek inşa edilmişti ve su gücü ile çalışmaktaydı. Fakat Eğri ve Zigetvar gibi daha küçük baruthanelerdeki çarklar ile havanlar daha maliyetli ve daha az verimli olmasına rağmen hayvan gücüyle,

²⁰⁸ Osmanlılar 1695 senesinde Sakız Adasına bir sefer düzenleyip adayı Venediklilerden geri almışlardı. Gece karanlığında kaleyi boşaltıp adadan ayrılan kalyonlardan birisi bütün mühimmat ve cephanesiyle limanda karaya oturmuştu. Osmanlılar gemideki malzemeleri fethettikleri ada cebehanesine geri koymuşlardı. Ele geçen mühimmat içerisindeki 1200 kantar “Engürüs perdâhı barut” Macaristan bölgesinde üretilen barutun Akdeniz'in pek çok bölgesinde kullanılacak kadar bol olduğunun yanı sıra bilinirliğini de göstermektedir. Bkz. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, [İnceleme – Metin (1066-1133 / 1695-1721), Hazırlayan: Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018. s.83.

²⁰⁹ Gabor Agoston, “XVI. Yüzyılda Macaristan'da Osmanlı Barut Üretimi: Budin Baruthanesi”, Çev: Zafer Gölen, *Belleten*, Cilt 67, Sayı 249 (2003), s.542.-543; Mehmet Solak, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Habsburg Sınır Bölgesinde Barut Üretim Politikası (1567-1574)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6 (2018), s.287.

²¹⁰ 6 Şevval 978 (31 Mart 1571) tarihinde Budin Beylerbeyine gönderilen hükümde Rumeli Beylerbeyi Hüseyin Paşa'nın barut sıkıntısı çektiği, daha önce Budin kârhânelerinden iki bin kantar barut sipariş edildiği hatırlatılmakta, Budin baruthanelerinde ne kadar barut üretildiği ve ne kadar barut mevcut olduğu sorularak bir an önce iki bin kantar barutun Belgrad'a gönderilmesi istenmekteydi. Aynı emrin bir sureti bin beş yüz kantar barut irsali için Temeşvar'a gönderilmişti. Bkz. BOA, A. {DVNSMHH.d. Defter No: 142, Hüküm No:1628; Söz konusu emrin gönderilmesinden yaklaşık bir buçuk ay önce 15 Ramazan 978 (10 Şubat 1571) yine Budin beylerbeyine gönderilen bir başka emirde lazım olan yerlere sevk etmek üzere daha önce Budin'den Belgrad'a gönderilmesi istenen bin kantar barutun acilen tedarik edilerek Belgrad'a sevk edilmesi emredilmekteydi. BOA, A. {DVNSMHH.d. Defter No: 142, Hüküm No:1042 ve 1337.

²¹¹ BOA, A. {DVNSMHH.d. Defter No: 52, Hüküm No:649.

daha küçük üretim yapan çeşitli barut atölyeleri ise kol gücüyle çalıştırılmaktaydı.²¹² Sokullu Mustafa Paşa tarafından yaptırılan Budin Baruthanesi, Veli Bey Ilcası yakınlarında inşa edilmişti ve çarkları su yardımıyla dönüyordu. Baruthane, 1686 yılında şehrin Habsburgların eline geçmesinin ardından “kral değirmeni” adıyla kullanılmaya devam etti. Temeşvar baruthanesi ise 1696 senesindeki Habsburg kuşatmasında ciddi hasar görmüştü ve bundan 11 yıl sonra 1706 yılında tamir edilip yeniden kullanılmaya başlamıştı. Bunula birlikte söz konusu baruthane, Ekim 1716’da şehirle birlikte Habsburgların eline geçmişti.²¹³

1.8.2. Bor Baruthanesi

Anadolu’daki en zengin güherçile yatakları Konya, Karaman, Niğde ve Kayseri bölgesindeydi. Bölgedeki güherçile üretiminin geçmişi hayli erken tarihlere kadar gitmekte olup üretilen güherçile İstanbul’a sevk edilerek buradaki baruthanelerde kullanılmaktaydı. Bununla birlikte 1637 yılında Bor’da bir baruthane açılmasıyla birlikte Karaman Eyaleti’nin Konya, Akşehir, Larende, Kenisehisar, Develi, Şarkışla, Aksaray ve Budaközü imalathanelerinde üretilen güherçile Bor Baruthanesi’nde işlenilmeye başlamıştır.²¹⁴ Üretilen güherçilenin bir kısmı öncesinde olduğu gibi İstanbul’a gönderilmeye devam etmiştir. Bor’daki baruthane su gücüyle çalışmaktaydı ve burada üretilen barut sandıklara veya torbalara konulduktan sonra develerle İstanbul’a nakledilmekteydi.²¹⁵ Karaman’da XVII. yüzyılda genellikle yıllık 1800 kantar (100 ton) barut ve 2200 kantar (119 ton) civarında da güherçile üretilmekteydi.²¹⁶ Bor Baruthanesinde XVIII. yüzyılda üretim bir miktar düşmüş gözükmektedir. Bununla

²¹² Agoston, “Buda Baruthanesi”, s.546; Cameron Rubaloff Nelson, *The Manufacture and Transportation of Gunpowder in the Ottoman Empire: 1400-1800*, A Thesis Submitted to the Faculty of the University of Utah, University of Utah, 2010. s. 32.

²¹³ Evliya Çelebi, *Seyahatname VI*, s.149; Eyice, Semavi, “Baruthane”, *TDVİA*, C.5, s.95; Semavi Eyice, “Budin’de Türk Eserleri”, *TDVİA*, C.6, s.351; Geza David, “The “Eyalet” of Temesvar in the Eighteenth Century” *Oriente Moderno*, (1999), s.117.

²¹⁴ Mustafa Korkmaz, “Şer’iye Sicillerine Göre” *XVII. Yüzyılda Bor’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s.138.

²¹⁵ Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.22-23. Bor’da bulunan baruthaneyle ilgili olarak XVII. yüzyıl ortalarında Katip Çelebi “*anda mirî barut işlenür, azim baruthânesi vardır ki, yüz aded dibegi vardır. Akarsuyu yine Niğde önünden geçen sudur*” ifadelerini kullanmaktadır. Bkz. Korkmaz, *Bor’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, s.139.

²¹⁶ Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.149-151.

birlikte Osmanlı arşivindeki perakende çeşitli evraktan güherçile ve barut üretiminin yüzyılın tamamında sürdüğü anlaşılmaktadır.²¹⁷

Konya, Karaman ve Niğde bölgesinin zengin güherçile yataklarına sahip olması bölgeyi barut üretimi için ideal bir yer haline getirmekteydi. Bununla birlikte pek çok köyde güherçile işlenmesi, reayanın barut imalatını öğrenmesine ve kaçak barut üretmesine de aracılık etmekteydi. Bunun neticesinde zaman zaman bölgedeki kaçak imalat yapan barut dibeklerinin imha edilmesi veya bunlara el konulması için bölgedeki ehl-i örfe fermanlar gönderilmekteydi.²¹⁸

1.8.3. Gelibolu Baruthanesi

Osmanlı baruthanelerinin coğrafi konumları sadece ham madde kaynaklarına göre değil aynı zamanda ordu ve donanmanın ihtiyaçları göz önünde bulundurularak konumlandırılmaktaydı. Bu bağlamda Osmanlıların en eski baruthanesi olduğu düşünülen ve 18. yüzyılda da faaliyette olan Gelibolu Baruthanesi büyük ölçüde donanmanın ve Akdeniz’de yer alan kalelerin barut ihtiyacını karşılamaktaydı. Kaptanpaşa yönetimindeki Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti’nin merkezi olan Gelibolu, donanma ihtiyaçlarının karşılandığı bir üs vazifesi görmesi nedeniyle buradaki baruthanenin önemi daha da artmaktaydı.

18. yüzyılda, imparatorluğun en önemli askeri gücünü kara ordusu temsil ediyor olsa da Osmanlılar aynı zamanda Akdeniz’deki en büyük deniz filolarından birine sahipti. Donanma, büyük bir deniz seferi olmaksızın bile Akdeniz ve Ege bölgesinde devriye gezen gemiler için büyük miktarda barut ve mühimmata ihtiyaç duymaktaydı. Buna bağlı olarak yıllık olarak üretilen barutun önemli bir kısmı donanma ihtiyaçlarına harcanmaktaydı. Nitekim 1714 yılında Gelibolu’dan Akdeniz’e açılan dokuz kalyona

²¹⁷ Bor Baruthanesinin 1770 yılında Defterdar Abdülkerim Efendiye teslim edilen alet edevat listesinde güherçile kal etmeye yarayan çeşitli aletlerin yanı sıra 59 tunç havan, Sandık yapımı için kullanılacak altı bin tahta ile 1300 vakiyye kükürt bulunmaktaydı. Üretilecek baruta % 12,5 oranında kükürt katılacağı göz önüne alınırsa mevcut kükürt toplam 10400 vakiyye veya yaklaşık 240 kantar/ 13 ton kara barut üretmeye yeterliydi. Bkz. BOA, C.AS. 640/26961.

²¹⁸ BOA, MAD.d. Defter No: 10393. Anadolu’da zengin güherçile yataklarına sahip bölgelerden bir diğeri Ankara’ydı ve burada da şehirde kaçak kazan ve dibekler kurularak barut işleniyordu. Bkz. BOA, C.AS. 923/39887.

1600 meşin varil içerisinde 2045 kantar barut verilmişti.²¹⁹ Aynı tarihlerde Gelibolu Baruthanesi yıllık 1500 kantar barut üretmekteydi. Bu miktar 1720’li yıllarda önce 2000 ardından 3000 kantara çıkmış, yüzyılın ortalarındaysa 1000 kantar seviyesine düşmüştü.²²⁰

Gelibolu’dan kalyonlara verilen baruttan sefer mevsiminde kullanılmayıp arta kalan kısmı dönüşte İstanbul’a götürülerek cebehaneye teslim edilmekteydi.²²¹ Donanmadan teslim alınan bu tür barutlar denizde uzun süre kaldığı için nemlenip bozulabiliyordu. Islanan barutlar sefer dönüşünde cebehanede perdaht edilip nemden arındırıldıktan sonra mahzenlere konuluyordu.²²² Gelibolu’da üretilen baruttan İstanbul’a gönderilmesi emredilen miktarı ise ya seferden Kasım ayında dönen gemilerle veya kiralanen gemilerle yine deniz yoluyla İstanbul’daki Cebahane-i Âmire’ye götürülürdü.²²³

Gelibolu Baruthanesi başlangıçta şehrin doğusunda Okmeydanı mevkiinde, Hamza Bey Limanı’na hâkim bir yerde bulunuyordu.²²⁴ Ancak 1707 yılı başlarında barut havanlarında ortaya çıkan bir kıvılcımın barut ve mühimmat mahzenlerine de sirayet etmesi neticesinde büyük bir yangın vuku bulmuş, baruthanenin yarıdan fazlası küle dönmüştü.²²⁵ Söz konusu yangının kapsamı baruthane ile sınırlı kalmayıp şehrin de önemli bir kısmı yangında zarar görmüştü. Bunun neticesinde baruthanenin şehrin dışında bir mahalde, Sinan Paşa Vakfına ait bir arsa üzerinde yeniden inşa edilmesine karar verilip inşaaata başlanmış, kısa süre sonra ise baruthane yeniden faal hale

²¹⁹ Aydın, *Sultanın Kalyonları*, s.365. Karadeniz canibine yelken açan kalyonların hareket noktası İstanbul olduğundan bu gemilerin barut ve mühimmat ihtiyacı genellikle cebehaneye ve tersaneden karşılanırdı. 29 Mart 1778 tarihinde Karadeniz’e açılan beş kalyona cebehaneden 660 kantar barut ve 19 kantar kurşun verilmişti. Bkz. BOA, C..BH., 238/11043.

²²⁰ Agoston, “Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthanesi”, s.458.

²²¹ Harp gemilerinin barut sarfiyatının ne şekilde denetlendiği ve çeşitli tarihlerde Akdeniz’deki gemilerin harcadığı barut miktarları için bkz. Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları: Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2011. s.362-377.

²²² BOA, C.BH. 273/12611.

²²³ BOA, AE.SMST.II, 46/4520. Gelibolu’da üretilen barut, baruthaneye ait mahzenler ile burası yetersiz kaldığında Kale-i Sultaniye ve Kilidbahir kalelerinde muhafaza edilip uygun gemilerle İstanbul’a sevk edilmekteydi. Bkz. BOA, A.{DVNSMHM.d. Defter No: 116, Hüküm No:1289, 1290, 1291, 1292, 1293, 1297, 1298, 1299, 1300, 1301.

²²⁴ Eyice, “Baruthane”, s.94.

²²⁵ Râşid Mehmed Efendi yangında 600 kadar insanın helak olduğunu ifade etmekle birlikte muhtemelen bu rakam yangından etkilenenlerin toplam sayısı olmalıdır. Bkz. Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, Cilt II, Haz: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul. s.781.

getirilmişti.²²⁶ Baruthaneden yanmadan kurtarılan barutlar ise bir süre dikkatlice muhafaza edildikten sonra kaptan paşanın tayin ettiği çektirilerle İstanbul'a nakledilmişti.²²⁷ Yangından olumsuz etkilenen Gelibolu halkının zararının tazmini içinse 1119-1120 yılları (1707-1708) avarızhane bedelleri tenzil edilmişti.²²⁸

Diğer baruthanelerde olduğu gibi Gelibolu baruthanesinde de yangınlar ve eskimeler neticesinde sıkça tamiratlar yapılmakta ayrıca belli aralıklarla çarklar ve dibekler yenileriyle değiştirilmekteydi. Bununla birlikte 22 Mayıs 1766 tarihinde Doğu Marmara'da yaşanan büyük depremin bir süre ardından bu defa aynı senenin 5 Ağustos'unda Batı Marmara, Ege ve Trakya'yı etkileyen ikinci büyük bir deprem meydana gelmişti. Söz konusu ikinci depremde Gelibolu'daki evlerin yarısı yıkılmış, şehirde oturacak sağlam ev kalmamıştı. Depremde ayrıca Gelibolu ve çevresindeki mîrî yapılar da büyük hasar almıştı. Pek çok cami yıkılmış, zaten kötü durumdaki tersanenin çatısı ve duvarları tamamen çökmüş, baruthane ile çevresindeki amele ve bekçi kulübeleri de ağır hasara maruz kalmıştı. Seddülbahir ve Kilidbahir ve Bozcaada kaleleri ile onarımı yılın başlarında tamamlanmış olan Midilli Kalesi de depremde büyük hasar almış, duvarları ve kuleleri yıkılmıştı.²²⁹

Gelibolu Baruthanesi, 1763 yılında onarım görmüş olsa da üç sene sonraki depremde büyük ölçüde hasar görmekten kurtulamamıştı. Baruthanenin bir an önce onarılması için yıkılmış olan tersane binasındaki ağaçların kullanılması emredilmişti.²³⁰ Bu tarihte baruthane nazırı Abdülkerim Ağa, baruthanenin onarımının yanı sıra Seddülbahir Kalesi'nin yıkılan kısımların yeniden inşasına da nezaret ediyordu.²³¹

1766 depreminin ardından yaklaşık 30 yıl daha kullanılan baruthanede sonraki yıllarda kazanların yenilenmesi gibi küçük çaplı yenilemeler yapıp barut imaline devam edilmişti.²³² İlk ciddi onarım 1784 yılı sonlarıyla ertesi yılın başlarında vuku bulmuştu. Barut mahzeni olarak kullanılan küçük bir kulenin çökmesi ve yakınındaki daha büyük

²²⁶ BOA, İE.EV. 43/4887; TS.MA.e 448/17; C.AS. 21/947; İE.AS. 89/8222

²²⁷ BOA, A. {DVNSMHHM.d. Defter No: 115, Hüküm No:2297 ve 2484.

²²⁸ BOA, İE.ML. 82/7706; İE.ML. 82/7715.

²²⁹ N. N. Ambraseys & Caroline F. Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler: Bir Tarihsel İnceleme 1500-1800*, (Çev: M. Umur Koçak), Tübitak Yayınları, Ankara 2006. s.132-143.

²³⁰ BOA, C.AS. 426/17720; C.AS. 1084/47814.

²³¹ BOA, C.AS. 930/40263.

²³² BOA, C.AS. 259/10801; 588/24766; C.AS. 1018/44614.

bir kulenin de çökmek üzere olduğunun anlaşılması üzerine bina emini tarafından bir keşif defteri hazırlanıp buna göre çöken kule yeniden inşa edilirken büyük kule ise onarılmıştı.²³³ Ancak 1788 yılında Osmanlıların Avusturya ve Rusya ile aynı anda savaşa girmesi Gelibolu Baruthanesinin durumunu daha da kötüleştirecekti. Baruthane ciddi şekilde tamire muhtaçken savaş ilanıyla birlikte baruthaneden üretmesi istenilen barut miktarı da artmıştı. Söz konusu imalatı gerçekleştirebilmek için 1788 yılında, Gelibolu Baruthanesi nazırına içerisinde iki yeni çarkın bulunduğu bir çarkhane inşasıyla perdahthanenin genişletilmesi için gerekli izinler verilip baruthane genişletilmişti.²³⁴ Savaşın son bulduğu 1792 yılında baruthanede yapılan keşifte, içerisinde dokuz çarkın yer aldığı çarkhane ile çarkhane binasının duvarlarının acilen onarılması gerektiği, şimdiden duvarların bir kısmının çökmeye başladığı ve eğer çarkhane yıkılacak olursa masrafın çok daha yüksek olacağı ifade edilmişti. İçerisinde 14 çark bulunan baruthane binasının duvarları da çarkhaneden farklı olmayıp acilen tamire muhtaçtı.²³⁵ Fakat tamirat için gereken ferman ancak bir yıl sonra Ali Raik Efendi'nin baruthaneler nazırı olduğu 1793 Mayıs'ında çıkacak ve sonrasında onarıma başlanabilecekti.²³⁶ Toplam 7.422 kuruşa mal olan tamiratta, Gelibolu baruthane nazırlarının yanı sıra Gelibolu Ayanı Kalyoncuzade Mehmed Efendi ve Hassa Mimar Halifesi Ali Halife aracılığıyla onarılmış ve yapılan keşif ve muayenenin ardından teslim alınmıştı.²³⁷

Çanakkale'nin, deniz seferlerinin başlangıç noktası olması ve bölgeden çok fazla asker geçtiği için burada çok sayıda barutçu dükkânı bulunmaktaydı. Ancak Gelibolu Baruthanesi devlet için üretim yaptığından bu dükkânlarda satılan barutlar özel baruthanelerde üretilip buraya getirilmekte veya tüccardan satın alınmaktaydı.

²³³ Yıkılan küçük barut kulesi, 20 zira' uzunlukta, 14 zira' genişlikte ve 8 zira' yükseklikte, kubbeli ve kiremitli bir yapıydı. Zira' veya Mimar Arşını 75,8 cm olduğuna göre söz konusu kule 15x10,5 metre genişliğinde ve yaklaşık 6 metre yüksekliğindeydi. 1785 yılında tamamlanan tamiratın masrafı 3.444 kuruş tutmuştu. Bkz. BOA, C.AS. 1080/47601; C.AS. 913/39403; Mehmet Ali Ünal, "Arşın", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.49.

²³⁴ BOA, C.AS. 332/13761.

²³⁵ BOA, C.AS. 572/ 24030; 481/ 20063; 690/28972; D.BŞM.BNE.d. Defter No: 16060.

²³⁶ BOA, C.AS. 1015/44479;

²³⁷ BOA, C.AS. 539/22551; C.AS. 116/5338; C.AS. 257/ 10720. Bölgedeki ayanların Gelibolu baruthanesinin faaliyetlerindeki rolü yalnızca baruthanenin onarımıyla sınırlı değildir. Rumeli vilayetindeki çoğu mahal, Gelibolu baruthanesinin güherçile ocaklığıydı. Bölgedeki ayanlar çeşitli vergilerin toplanması gibi görevlere ilave olarak güherçile işlenmesi ve nakli gibi vazifeleri de yürütmekteydiler. Bkz. BOA, C.AS. 651/27397.

Muhtelemen bu dükkânların bir diğer barut kaynağı da taşradaki yeniçerilere ve diğer neferlere belli dönemlerde talim yapmaları için verilen barutların askerler tarafından buradaki dükkân sahiplerine satılması suretiyle elde edilmekteydi. Güherçile çıkartılan ve barut imalatı yapılan bölgelerde halkın barut üretmeyi bilip evlerinde veya çeşitli mahallerde kaçak olarak ürettikleri barutların bir kısmı da bu dükkânlarda satılıyor olmalıdır. Nitekim Gelibolu Baruthanesi'nin güherçile ocaklıklarından olan Filibe, Pazarcık, Üsküp, Kırcaali, Karlova ve sair mahallerde ihdas edilen dinklerle güherçile işlenip barut imal edilmekteydi.²³⁸ Barut kaynakları nereden geliyor olursa olsun Gelibolu'daki söz konusu dükkânların akçesiyle alanlara barut satışı yapmaları aslında yasaldı. Sayıları kontrol altında tutulan bu tür dükkânların açılmasına sultan tarafından verilen beratla müsaade edilmekteydi. Fakat Kale-i Sultaniye'de barut satan dükkânların sayısının artması ve barut saklanan bu tür mekânların çeşitli yangınlara sebebiyet vermesi dolayısıyla şikâyetlere de konu olmaktaydı. Neticede 12 Mayıs 1777 tarihinde I. Abdülhamid'in emriyle barut depolanan ve barut satışı yapılan mahallerin şehrin dışına çıkarılmasına karar verilmişti.²³⁹

1.8.4. Selanik Baruthanesi

Sultan IV. Mehmed dönemi ortalarındaki 1663-64 Avusturya Seferi sırasında, muhtemelen artan barut ihtiyacına bir arayış olarak Selanik'de bir baruthane kurulması düşüncesi ortaya çıkmıştı. Bu doğrultuda emirler gönderilmesi ve keşif yapılmasının ardından Söğütlüsuyu Deresi üzerinde Müfti Değirmeni denilen mevkide bir baruthane kurulmuştu.²⁴⁰ 1666-67 yılında yürütülen kapsamlı inşa faaliyetlerinin yekûnu 1,2 milyon akçeyi bulmuştu ve bu masraf bölgeden toplanan cizyeden karşılanmıştı.²⁴¹ İnşa edilen baruthanenin su gücüyle çalışması sayesinde üretiminde büyük dalgalanmalar yaşanmıyordu ancak suyollarının açık ve işler tutulması baruthane için hem bir gider kalemi hem de sürekli takip edilmesi gereken bir konuydu.²⁴² Yıllık üretim 1500-2000

²³⁸ Bölgedeki kaçak barut üretiminin Gelibolu Baruthanesinin güherçile kaynaklarına zarar verdiği gerekçesiyle Ocak 1761 ve Haziran 1778 tarihlerinde iki ayrı ferman gönderilerek kaçak barut yapılmaması ve ihdas olunan dinklerin zabtetilmesi emredilmişti. Bkz. BOA, C.AS. 1040/45657; 1098/48493.

²³⁹ BOA, AE. SABH.I. 252/16892. BOA, C.AS. 73/3414.

²⁴⁰ Erdoğan, "İstanbul Baruthaneleri", s.116; Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.11.

²⁴¹ Agoston, "Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthanesi", s.450.

²⁴² 1756 ilkbaharında Selanik baruthanesinin suyollarının ve bentlerin tamiri Yenice-i Vardar kazasından avarız-ı divaniye, bedel-i nüzul ve tekâlif-i sairelerine karşılık olarak 75 nefer reaya tarafından tamir edilmesi gerekmekteydi fakat tamiratın gecikmesi baruthanedeki üretimin aksamasına neden olmuştu.

kantar (85-113 ton) seviyesindeydi ve XVIII. yüzyılın büyük bölümünde bu üretimi tutturmuştu. Üretilen barutun bir kısmı Selanik'teki mahzenlerde muhafaza edilmeye devam ederken bir kısmı ise diğer baruthanelerde olduğu gibi İstanbul'a gönderilerek cebahaneye teslim edilmekteydi.²⁴³ Selanik Baruthanesi ayrıca, elverişli konumu dolayısıyla, donanmanın yanı sıra Akdeniz ve Balkan bölgesindeki kalelerin ihtiyaç duyduğu barutu kolayca sevk edebiliyordu.²⁴⁴

Baruthanelerin sıkça yaşadığı irili ufaklı yangınlar ve patlamalarla Selanik Baruthanesi de çeşitli defalar karşı karşıya gelmiş ve bunların neticesince onarımlar görmüştü. Bunlardan en önemlilerinden birisi 1696 Temmuz'unda yaşanmış, söz konusu patlamada baruthane ile perdahthanenin yarısı ve dış duvarı yıkılmış, baruthanedeki beş kişi ağır şekilde yaralanmıştı.²⁴⁵ Patlama, Selanik Baruthanesi Nazırı Ömer Ağa'nın firarına neden olmuş ve yerine Hasan Ağa nazırlığa atanmıştı. Baruthanede oluşan hasarın bir kısmı eski Nazır Ömer Ağa'nın geride bıraktığı nakit ve eşyalara el konulup satılması yoluyla telafi edilmişken zararın büyük bölümü Hazine-i Âmire tarafından karşılanmıştı.²⁴⁶ Yaklaşık dört yıl sonra 2 Temmuz 1700 tarihinde yaşanan benzer bir patlamada da baruthanedeki kırk adet dinkteki 400 vakiyye barut ile 400 vakiyye barutluk güherçile, kükürt ve odun kömürünün yandığı ve baruthanede en az 75.420 akçelik tamirat masrafının olduğu Selanik Kadısı Es-seyyid Mahmud Efendi tarafından rapor edilmişti.²⁴⁷ Söz konusu onarımlarda en büyük masraf kalemini genellikle tunç dibekler ve dinkler oluşturuyordu. Söz konusu dibekler içlerinde barut dövülürken ortaya çıkan basınca ve şiddete mukavemet edebilecek güçte olmak zorundaydı ve bu nedenle bunların imalleri hem masraflı hem de zahmetliydi. Selanik Baruthane'sindeki tunç dibeklerin her biri yaklaşık 4 kantar ağırlığında (220 kilogram) gelmekteydi ve

1759-60 kışındaysa Selanik civarına yağın aşırı kar ve yağmurdan dolayı su kanallarının bir kısmı bozulmuş ve yeniden onarım görmüştü. BOA, C.AS. 245/10297; C.AS. 990/43240.

²⁴³ BOA, TS.MA.e, 793/30; A{DVNSMHM.d Defter No: 116, Hüküm No: 1294, 1295, 1296.

²⁴⁴ 1127-28 (1715-16) muhasebesine göre Selanik'te 1719 kantar barut üretilmiş, üretilen barut ile depo mevcudundan Niş ve bazı kaleler ile donanma kalyonlarına 1742 buçuk kantar kara barut teslim edilmiş, 23 kantar bakiye kalmış, 27 kantar ve 12 vakiyye barut ise atlatılan birkaç küçük yangında kül olmuştu. Mad.d. Defter No:3620, s.218.

²⁴⁵ “bir çarklı, on dörder vakiyye barut tabh olunur on aded at başı tokmaklı dinkler ile yedişer vakiyye barut tabh olunur asma tokmaklı on aded dinkler (...) barut tabh olunurken tokmakların darb ve şiddetinden ber-heva olub” Bkz. BOA, İE.DH., 14/1340; Ömer Ağa'nın nazırlığı sırasında yaşanan üç yangında toplam 30 kantara yakın barut ile 1582 vakiyye güherçile, 2600 vakiyye kükürt ve 2000 vakiyye odun kömürü zayi olmuştu. BOA, MAD.d., Defter No: 3620, s.27.

²⁴⁶ BOA, D.BŞM.d., Defter No: 841.

²⁴⁷ BOA, AE.SMST.II., 79/8451.

nakilleri de çeşitli güçlüklerle sebebiyet vermekteydi. Nitekim baruthane onarıldığında artan 31 adet tunç dibek İstanbul'a toplam dört gemi ile nakledilebilmişti.²⁴⁸

Selanik Baruthanesinin 18. yüzyıl ortalarında, 1768-74 Osmanlı- Rus Savaşı'nın hemen öncesinde, 1763-1764 yıllarında gördüğü tadilat ise öncekilerden çok daha geniş kapsamlıdır. Kırk iki çarktan müretteb baruthanedeki otuz çarkın zamanın etkisiyle eskimesi neticesinde baruthane yıkılıp harap hale gelmiş, bunun üzerine toplam masrafı 1,3 milyon akçenin üzerinde tutan kapsamlı bir onarım görmüştü. Baruthane Nazırı İsmail Ağa eliyle yapılan bu masrafla yalnızca baruthanedeki çarklar, dibekler, kazanlar ve tokmaklar yenilenmemiş, aynı zamanda baruthanenin çatısı, duvarları, kapıları, pencereleri ve tabanı onarılmıştı. Tamirat için harcanan 1,3 milyon akçelik ücrete, üstâdiye bedeli ve inşaat çalışanlarının iâşesi dâhildi.²⁴⁹ Benzer boyuttaki bir diğer tadilat da 1768-74 Osmanlı –Rus Savaşının sonrasında yapılmıştı. Barut ihtiyacı dolayısıyla ara vermeksizin çalışan baruthanedeki çarklar harap olup barut üretimini olumsuz etkiler hale gelmişti. Ayrıca baruthanede yaşanan yangınlar da yapıyı ve üretimi olumsuz etkilemekteydi. 1774 yılında Selanik Baruthanesinde yirmi ikişer dibekli dört büyük çark yer almaktaydı. Kaynaklarda yapının “iki kıt'a kebir kârâne, bitişiğinde bir perdahthane ve kurbünde bir bab kargir barut-ı siyah mahzeninden müretteb” bulunduğu ve çıkan yangında baruthanenin bir kısmıyla bir miktar barutun zarar gördüğü ifade edilmekteydi.²⁵⁰ 7 Eylül 1775 tarihli takrire göre Selanik Baruthanesi Nazırı Hasan Ağa'ya yapmış olduğu tadilatlar neticesinde 5445 kuruşluk bir ödeme yapılmış fakat bu onarım neredeyse her yıl tamirat yapıldığı gerekçesiyle İstanbul'un tepkisine neden olmuştu.²⁵¹ Ancak İstanbul'un tepkisine rağmen ne bu Selanik'teki son onarım olacaktı ne de ortaya çıkan hasar kısa sürede giderilebilecekti. 1774 yılında çıkan yangında hasar gören binalar Baruthane Nazırı İsmail Ağa ve Vekili Hüseyin Ağa'nın çabalarına rağmen 1776 yılı sonlarında henüz bitirilememişti.²⁵²

²⁴⁸ BOA, İE.AS. 36/3231.

²⁴⁹ Selanik Baruthanesinin tamirâtı 6 Safer 1177 (16 Ağustos 1763)'de başlayıp, 21 Ramazan 1177 (24 Mart 1764) tarihinde tamamlanmış ve 1 milyon 328 bin 874 akçeye mal olmuştur. Bkz. BOA, MAD.d. Defter No: 3160, s.426-427; C.AS. 1072/47190.

²⁵⁰ BOA, C.AS. 1079/47548.

²⁵¹ BOA, C.AS. 853/36491.

²⁵² BOA, C.AS. 502/20951.

1791-92 yıllarında kapsamlı bir onarım daha gören baruthanede, 1797 yılı başlarında halen barut üretilmekteydi.²⁵³ Bu tarihte çarklardan birinde alev alan 120 kıyye barut sekiz amelenin yaralanmasına sebep olmuştu. Nazır Vekili Maksud Ağa, bir tamir defteri hazırlayıp İstanbul'a göndermiş ve hasar gören yerlerin marifet-i şer' ile tamir edilmesini talep etmişti.²⁵⁴ Fakat bu tarihte İstanbul'daki Azatlı Baruthanesinin faaliyete geçmiş olması dolayısıyla Selanik Baruthanesi üretim anlamında gözden çıkarılmıştı. Baruthanenin kurulu olduğu alandaki çeşitli binalar depo olarak kullanılmaya devam ederken nazırın kullandığı büyük konak ile değirmen, bağ, bahçe, çayır, tarla ve bostan 1797 yılı Mart'ında mukataa kaydedilip taliplerine kiralanmaya başlanmıştı.²⁵⁵

Selanik bölgesinin güherçile ve kükürt yönünden zengin olması kaçak barut imalinin de bölgede hayli yaygınlaşmasına aracılık etmekteydi. Aslında baruthaneler çevresinde güherçile kaçırılması ve kaçak barut pişirilmesi imparatorluğun genelinde hayli yaygın bir problem idi. Dolayısıyla Selanik çevresinde de bu sorunlarla karşılaşmak neredeyse vaka-yı adiyeden bir durumdu. 22 Temmuz 1714 tarihli bir mühimme kaydı, bölgede kaçak barut üretenlerin yalnızca yerli reaya ile sınırlı olmayıp Konstantin ve Piro isimli Venedikli iki müstemenin Dimetoka'da bir evi baruthaneye çevirerek içerisine koydukları beş adet barut dibeg'i ve beş ağaç havan ile barut döverlerken beş kazan ile de güherçile tabh ettiklerini göstermektedir. Söz konusu evde barut imalinde kullanılan diğer malzemeler de bulunuyorken kaçak barut imal eden iki Venedikli müstemenden Konstantin yakalanmış fakat Piro kaçmayı başarmıştı. Evdeki barut, güherçile, kazan ve dibeklere el konulup Edirne cebehanesine nakledilmişti.²⁵⁶

Yüzyılın tamamında Selanik ve diğer baruthaneler çevresinden güherçile kaçırılması ve kaçak barut imaline dair şikâyetler ve yasaklamalara sıkça rastlanmaktadır. Ancak 29 Nisan 1796 tarihli bir emir hem barut imalinin ne kadar kârlı bir uğraş olduğunu gözler önüne sermekte hem de bölgedeki özel barut imalathaneleri hakkında bizlere bilgi vermektedir. Buna göre; Selanik Baruthanesi'nde olan dibeklerden başka etraf kazalardan dibek başına Selanik Baruthanesi tarafından yüzer kuruş alınarak dibek

²⁵³ BOA, C.AS. 760/32092; AE.SSLM.III. 213/12554.

²⁵⁴ BOA, C.AS. 33/1499.

²⁵⁵ BOA, C.AS. 6/231.

²⁵⁶ BOA, A{DVNSMHM.d Defter No: 122, Hüküm No: 269.

ihdası ve barut imaline ruhsat verilmekteydi. Bunun sonucunda bölgede çok sayıda barut dibegi türemiş ve imal olunan barutun ekserisi kim olduğu belli olmayan kimselere satılmıştı. Söz konusu dibeklerde üretilen barutun mîrî güherçilenin ziyanına sebep olduğu kadar bir süredir bölgeyi etkisi altına alan Dağlı Eşkîyası ile Arnavutların barut ve fişek kaynaklarını teşkil ettiği için Osmanlı yönetimi usule mugayir türeyen bu tür baruthaneleri tamamen kapatma kararı almıştı.²⁵⁷ Bununla birlikte söz konusu emrin başarıyla uygulanabilmesi için zamana ihtiyaç vardı fakat devlet bu tür baruthaneleri kapatmakta hayli kararlıydı. Nitekim yaklaşık iki yıl sonra 1798 yılı sonbaharında İslimye’de toplam 13 adet kaçak baruthane kapatılmıştı. Söz konusu baruthaneler dörder tokmaklı kırk aded dink ile her gün ikiyüz vakiyye mikdarı barut imal ediyordu ve hâlihazırda on bin vakiyyeden fazla satılık barut mevcuttu. Kaçak baruthaneler yıkılırken baruthanedeki dibekler ve dinklere el konulmuş, barutlar ve güherçile mühürlenip numuneleri ve miktarını içeren defterle birlikte İstanbul’daki Azatlu Baruthanesine gönderilmişti.²⁵⁸

1.8.5. İzmir Baruthanesi

İmparatorluktaki diğer askeri tesislerle kıyaslandığında İzmir Baruthanesinin faaliyetleri hakkında kapsamlı bilgilere ulaşmak hayli zor gözükmetedir. Bunun temel sebebi baruthaneye ait çok az evrakın günümüze ulaşmasının yanı sıra İzmir şehri hakkında yerel kayıtları sunan kadı sicillerinin de bulunmayışdır. Yine de arşivdeki çeşitli kayıtlardan baruthanenin uzunca bir dönem faal olduğu anlaşılmaktadır.

Gabor Agoston, Köprülüler Dönemi’nde, Girit Seferi sonlarında, 1668-69 yılında donanmanın barut ihtiyacına yaptığı iki bin kantarlık katkıya atfen baruthanenin yıllık üretim kapasitesinin bu civarda olduğunu dile getirmektedir.²⁵⁹ Muhtemelen İzmir Baruthanesinin kuruluşu da Girit Seferi ile alakalıydı. Kesin olmamakla birlikte, Venediklilerin Çanakkale Boğazını ablukaya alıp Osmanlıların lojistik yollarını kesmesi üzerine İzmir’in askeri önemi artmıştı ve Osmanlılar önce Sancakburnu’nda yeni bir kale inşa etmiş ardından da İzmir’in içerisinde limana yakın bir mahaldeki iki kârgir han

²⁵⁷ BOA, C.AS. 73/3414.

²⁵⁸ BOA, C.AS. 444/18515.

²⁵⁹ Agoston, “Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthanesi”, s.459; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.193-194.

içerisinde barut üretmeye başlamışlardı.²⁶⁰ Sonraki yıllara ait perakende evraklar da İzmir Baruthanesinin özellikle donanmanın ihtiyacını karşılamak üzere önemli sayılabilecek bir üretim yapmayı sürdürdüğünü göstermektedir.²⁶¹

10 Temmuz 1688 yılında gerçekleşen Büyük İzmir Depremi ve sonrasında şehirde ortaya çıkan yangın, en büyük hasarı baruthanenin de bulunduğu sahil şeridine vermişti.²⁶² Depremde şehirdeki pek çok yapıyla birlikte baruthane de yıkılmıştı. Baruthane Nazırı Ma'den Ağa, ürettiği barutların muhafaza edildiği Sancakburnu Kalesini ve baruthaneyi yeniden inşa etmişti.²⁶³ Depremden önceki iki yılda toplam 3144 kantar (177 ton) barut üreten İzmir Baruthanesi'nin, depremin sonrasında üretimi neredeyse yok denecek kadar azdı.²⁶⁴ Bununla birlikte, depremin hemen ardından tamir edilen baruthanenin işlemeye devam ederek kısa süre sonra eski üretim miktarına ulaştığı 1698 Temmuz'unda donanmaya beş bin kantar barut teslim etmesinden anlaşılmaktadır.²⁶⁵ Ancak İzmir Baruthanesi'ndeki üretim eskiden olduğu gibi depremin ardından da yine hayvan gücüyle çevrilen çarklar sayesinde yapılmış olmalıdır. Nitekim şehir merkezinde konumlanan baruthane su gücüyle çalışabilecek doğal kaynaklardan yoksundu.

²⁶⁰ Büyük Barut Han ve Küçük Barut Han olarak anılan yapılar, 1795 yılında İzmir'deki baruthanenin kapanması üzerine takip eden yıllarda farklı amaçlarla kullanılmıştı. Bunlardan Küçük Barut Han, daha önce inşa edilmişti ve her iki han yan yana konumlanmıştı. Yakın zamanda yapılan çeşitli hafriyat kazılarında ortaya çıkan havanlar, bu mahallin barut üretimi için kullanıldığını kanıtlar niteliktedir. Bkz. Çınar Atay, *Kapanan Kapılar: İzmir Hanları*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir, 2003. s.212.

²⁶¹ Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.17-18; Bostan, *Tersâne-i Âmire*, s. 243-244; Agoston, "Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthanesi", s.460.

²⁶² Ambraseys- Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler*, s.86-87.

²⁶³ BOA, MAD.d., Defter No: 21632, s.9-11. Depremde yıkılan şehrin onarılabilmesi için Seferihisar Kazası zenginlerinden üç bin kuruş toplanması emredilmişti ancak kaza ileri gelenleri bu parayı vermeye direnmişlerdi. Bkz. BOA, A.{DVNSMHM.d. Defter No: 98, Hüküm No:40; Seferihisar'ın yanı sıra Tire ayanlarından üç bin, Menemen ve Manisa ayanlarından ise ikişer bin kuruş, Turgut ve Gölhisar ayanlarından ve İzmir Baruthane nazırından biner kuruş toplanması emredilmişti. Miriden gönderilen yedi bin kuruş ile birlikte tamirat için ayrılan bütçe 20 bin kuruş etmekteydi. Bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995. s. 301; 1702 yılında İzmir'e gelen Fransız Seyyah Tournefort, şehrin depremlerle birçok kez yıkılıp yeniden yapıldığını dile getirmektedir. 1688 depreminde yerle bir olan Sancakburnu bu tarihte yeniden inşa edilmişti. Tournefort, Sancakburnu Kalesinin aynı zamanda Yenikale adıyla anıldığını, deniz kenarında üzerinde gezilebilen bir bataklıkla çevrili, kare planlı, yaklaşık yüz adım uzunluğunda, dört burçlu ve ortasında kare planlı bir kule ile savunulduğundan söz etmektedir. Bkz. Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, s.247-251.

²⁶⁴ BOA, MAD.d., Defter No: 885, s.9; BOA, MAD.d., Defter No: 21632, s.11.

²⁶⁵ Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, s.490.

18. yüzyılda İzmir Baruthanesi'nden donanmaya ve çeşitli kalelere barut verildiğine dair evrakların mevcudiyeti, baruthanenin yüzyılın tamamında faal olduğunu düşündürmektedir. İzmir'den yapılan barut sevkiyatına dair Osmanlı arşivindeki evrak, özellikle 1768-74 Osmanlı- Rus harbi esnasında ve takip eden yıllarda İzmir'de barut üretilip çeşitli mahallere nakledildiğini göstermektedir.²⁶⁶ İzmir'deki baruthane Selanik ve Gelibolu Baruthaneleri gibi 1795 yılında kapanmıştır.

1.8.6. Mısır Baruthanesi

Osmanlıların merkezden uzak eyaletlerindeki barut üretim merkezleri, bulundukları çevredeki askeri ihtiyacı karşıması açısından son derece önemliydi. Ayrıca bu baruthaneler, ürettikleri barut ve sefer mühimmatıyla çeşitli kalelerin ve donanmanın ihtiyaçlarını da karşılamaktaydılar. Barut ham maddelerinin imparatorluğun çoğu bölgesinde üretiliyor olması dolayısıyla da imalatla zorlanılmıyordu.

Mısır Baruthanesi, Kahire'de Paşa Sarı avlusunda iki kubbeli büyük bir avluda kurulmuştu ve her bir avluda kırkar havan bulunmaktaydı. Güherçile ihtiyacını çevresindeki 70 köyden karşılayan baruthanenin çarkları beygirler yardımıyla gece gündüz döndürülerek havanlardaki barutu dövmekeydi.²⁶⁷ Mısır'da Osmanlı yönetimi öncesinde de barut üretimi yapılmaktaydı. Osmanlılar devrinde üretilen barut, çoğunlukla Arap eyaletlerindeki kaleler ile donanma ihtiyaçlarına sarf olunmaktaydı. Mısır Baruthanesi, 16. yüzyıl ortalarında her yıl üç-dört bin kantar (170-226 ton) seviyesinde barutu Osmanlı ordusuna ve donanmasına teslim ediyorken takip eden yüzyılda bu miktar dönem dönem, beş bin kantar seviyesine çıkmıştı.²⁶⁸ Ancak Osmanlı müverrihleri, Mısır'dan gelen barutun kalitesiz olduğuna dair eleştiriler yapmakla birlikte Kahire Baruthanesi Osmanlı donanmasını beslemeye devam etmişti.²⁶⁹ Kahire Baruthanesi, yüzyılın ikinci yarısındaki uzun Girit Kuşatması sırasında, 1663-64 Avusturya Seferi ve sonrasında kendisinden istenilen barutu kuşatma mahalline ve

²⁶⁶ BOA, C.AS., 841/35917; BOA, C.AS. 981/42803; BOA, AE.SABH.I, 182/12152.

²⁶⁷ Erdoğan, "İstanbul Baruthaneleri", s.118; Mısır'da barut imaliyle görevli birlikler "cebeciyan-ı kal'a-yı Mısır" adıyla anılmakta ve 150 kadar neferden oluşmaktaydı. Bkz. Çetin, *Barut Sanayi 1700-1900*, s.17.

²⁶⁸ Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.195-196.

²⁶⁹ Tersâne-i Âmire mühimmatını sıralayan Hezarfen Hüseyin Efendi, her kadırgaya yirmişişer kantar barut verildiğini belirtmekte, Mısır'dan gelen barutun iyi terbiye edilmediği için ateş gücünün fazla olmadığını, bu nedenle top falyalarına zarar verdiğini zikretmektedir. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Hazırlayan: Sevim İlğürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s.165.

İstanbul'a göndermeye devam etti.²⁷⁰ Fakat takip eden yüzyıldaki 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında istenilen on bin kantar (565 ton) barutu göndermek konusunda hayli isteksiz davranmıştı. Bununla birlikte Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthanelerinden farklı olarak 1795 yılından sonra da üretimini sürdürmüştü.²⁷¹

1.8.7. İstanbul Baruthaneleri

İstanbul'da fetihten sonra farklı tarihlerde ve çeşitli mahallerde faal olarak kullanılmış baruthaneler mevcuttu. Bunlar genellikle yangınlar ve patlamalarla harap olup bazen aynı yerde bazense farklı bir mahalde yeniden inşa edilip kullanılmıştı.

İstanbul'un bilinen en eski baruthanesi Atmeydanı yakınlarındaki Güngörmez Tekkesi veya Kilisesi adıyla bilinen mahaldeydi. Kuruluş tarihi kesin olmayan bu atölye Hicri 895 (1489-90) senesinde yıldırım isabet etmesi neticesinde patlamış ve çevresindeki pek çok bina çıkan yangında yok olmuş, dört mahalle ise patlamadan zarar görmüştü.²⁷² Anlaşıldığı kadarıyla bu patlamanın ardından şehirden uzakta bir bölge olan Kâğıthane'de aynı tarihte yeni bir baruthane inşa edilmişti. Baruthane için bu mahallin seçilmesi, Kâğıthane Deresindeki suyun baruthane için gerekli çarkları döndürebilecek kuvvette olması dolayısıyla idi.²⁷³

Kâğıthane Baruthanesi başlangıçta ahşapken Kanuni devrinde tadilattan geçirilip kargir hale getirilmiştir.²⁷⁴ 1571 senesine İstanbul harc-ı hassa eminine gönderilen bir fermanan anlaşıldığına göre Kâğıthane kârhânesinde aylık 300 kantar (17 ton), şehir kârhânesinde ise 150 kantar (8,5 ton) barut imal ediliyordu.²⁷⁵ Hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmadığımız *şehir kârhânesi*, 1590'lı yılların ortasında da faaliyetlerini sürdürüyordu ve bir muhasebe defterine Kâğıthane Baruthanesi'nden ayrı olarak

²⁷⁰ Erdoğan, "İstanbul Baruthaneleri", s.118-119; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.196; Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.20-21; Eyice, "Baruthane", s.95; *Tarih-i Râşid ve Zeyli I*, s.119.

²⁷¹ Çetin, *Barut Sanayi 1700-1900*, s.18; Erdoğan, "İstanbul Baruthaneleri", s.119.

²⁷² Erdoğan, "İstanbul Baruthaneleri", s.120; Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, s.328; Aydın, "Silah Üretim Merkezleri", s.19.

²⁷³ Kâğıthane çevresindeki çayır ve bostanların dere suyuyla sulanması baruthaneye giden suyu azalttığı için sorun olmaktaydı. Haslar kadısına gönderilen 20 Mayıs 1571 tarihli ferman, baruthaneye zarar verebilecek bu tür eylemlerden kaçınılmasını emrediyordu. BOA, A.{DVNSMHM.d. Defter No: 14, Hüküm No: 1551.

²⁷⁴ Erdoğan, "İstanbul Baruthaneleri", s.120; Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.4; Eyice, "Baruthane", s.95.

²⁷⁵ Ahmet Refik [Altınay], *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı*, Yayına Hazırlayan: Celalettin Uzun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020. s.110; BOA, A.{DVNSMHM.d. Defter No: 16, Hüküm No: 656.

“Kârhâne-i İstanbul” başlığıyla kaydedilmişti.²⁷⁶ Agoston, söz konusu kayıttaki isimsiz “İstanbul Baruthanesi’nin” Şehremini’nde sonraki yüzyılda inşa edilen baruthane olamayacağını açıkça ifade etmekte ve burasının Atmeydanı’nda, 1490 yılında yıldırım düşmesi sonucu yanan baruthanenin yerine yeniden inşa edilmiş bir baruthane olabileceğini düşünmektedir.²⁷⁷ Ancak Güngörmez Tekkesi’ndeki baruthanenin yeniden inşa edildiğini gösteren tarihi vesikalar mevcut olmadığı gibi Evliya Çelebi, Atmeydanı’ndaki baruthanenin yeniçerilere mahsus kârhâne olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla söz konusu “şehir kârhânesi” Yeniçeri Baruthanesi’dir ve Evliya’ya göre burada 50 nefer çalışmaktadır.²⁷⁸ Nitekim Evliya Çelebi, İstanbul’daki baruthaneleri sayarken dördü şehir içinde, biri şehir dışında olmak üzere toplam beş baruthaneden bahsetmektedir. Buna göre şehir içindeki baruthaneler Unkapanı’ndaki Tüfenkhane içerisinde (on havan), Atmeydanı’nda Yeniçeri Baruthanesi, Ayasofya’da Cebehane içerisinde Cebeciler Baruthanesi, Macuncu Çarşısı yakınında barut emini emrindeki baruthane (otuz havan) ve şehir dışında ise Kâğıthane’deki büyük baruthanedir.²⁷⁹

Kâğıthane Baruthanesini ziyaret eden Evliya Çelebi, nehir üzerindeki bentlerin açılmasıyla çarkların döndüğünü ve her biri onar kantar ağırlığında yüz adet tunç havanın içerisinde 40-50 okkalık tokmaklarla barut dövdüğünü ve havan içerisindeki barutun ağaçlar yardımıyla karıştırıldığından bahsetmektedir. Kâğıthane Baruthanesi’nde Cebeci Ocağı’ndan bir barutçubaşı, kethüda, çavuşlar ve 200 nefer hizmetçi bulunmaktaydı.²⁸⁰ Evliya Çelebi, üretilen barutların Silivri Kapısı ile Yenikapı

²⁷⁶ BOA, MAD.d Defter No: 383, s.79. Bu tarihlerde Okmeydanı yakınlarında yeniçeriler tarafından işletilen başka bir baruthane daha bulunmaktaydı. 1 Temmuz 1595 tarihinde söz konusu baruthane büyük bir gürültüyle infilak etmişti ancak gündüz olması dolayısıyla yangın etrafa sıçramadan söndürülmüştü. Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî II (1003-1008 / 1595-1600)*, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999. s.614-615.

²⁷⁷ Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.175. Benzer yanılıya Birol Çetin de düşerek 16. yüzyıl ortalarında üretim yapan ikinci baruthanenin Şehremini olduğunu düşünmüştür. Bkz. Çetin, *Barut Sanayi 1700-1900*, s.22.

²⁷⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname I*, s.279. Topçular Kâtibi 9 Safer 1053 (29 Nisan 1643) tarihinde İstanbul Baruthanesinde barut dövülürken büyük bir patlama yaşandığını ve 40 nefer barutçunun öldüğünden söz etmektedir. Topçular Kâtibi’nin İstanbul’daki baruthaneden kastı Şehir Kârhânesi olmalıdır. Bkz. *Topçular Katibi*, s.1172-72.

²⁷⁹ Evliya Çelebi, barut taciri olarak nitelediği ayrı bir barutçu esnafından daha söz etmektedir. Sayılarını 40 dükkân ve 100 nefer olarak verdikten sonra bunların Kasımpaşa, Eyüp, Galata ve tophanede dükkanları olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname I*, s.305.

²⁸⁰ Evliya Çelebi tophane içerisinde de bir baruthane bulunduğu söz etmektedir. Eremya Çelebi Kömürçüyan ise Galata Surlarının Tophane ile birleştiği mahal olan Eğrikapı’da detaylarına girmeksizin *tüfenk barutu kârhânesi* bulunduğu söz etmektedir. Her iki seyyahın da bahsettikleri baruthane aynı yer olmalıdır ve muhtemelen buradaki baruthane küçük çaplı bir üretim yapmaktaydı. Tophane’de barut

arasında surların içerisinde muhafaza edildiğini, surlarda ne kadar kubbeli yapı varsa hepsinin barut mahzeni olarak kullanıldığını ve her birini beşer onar cebecinin koruduğunu zikretmektedir.²⁸¹ Kâğıthane'deki baruthane, 1690 yılına gelindiğinde harap haldeydi. Baruthanenin yeniden inşa edilebilmesi için Topçubaşı Vekili Hasan Ağa tarafından keşif yapılmıştı ve tamiratın yaklaşık 24970 akçeye mal olacağı hesaplanmıştı. İstanbul Defterdarı Mustafa Efendi'ye gönderilen emr-i şerifte tamirat için gerekli ücretin geciktirilmeksizin ödenmesi buyrulmuştu.²⁸²

II. Viyana Kuşatması'nın ardından başlayan Kutsal İttifak Savaşları esnasında ordunun ve donanmanın ihtiyaç duyduğu barut miktarı çok arttığı için İstanbul'da Şehremini Çarşısı, Teodosius Surları ve Topkapı'ya yakın bir mahalde yeni bir baruthane bina edilmişti.²⁸³ 1687-88 yıllarında Şehremini'de inşa edilen bu baruthane ne yazık ki fazla uzun ömürlü olamamıştı. 1698 yılında infilak ederek çevresindeki 425 kadar evin yanmasına, bazı baruthane çalışanlarının ölümüne ve yaralanmasına sebebiyet vermesi üzerine baruthanenin tamir edilmeyip şehrin dışında yeni bir atölye inşa edilmesine karar verilmişti.²⁸⁴ Böylece Bakırköy yakınlarında deniz kenarındaki İskender Çelebi

üretildiğine dair çeşitli kayıtları Salim Ayduz de teyit etmektedir. Bkz. Ayduz, *Tophâne-i Âmire*, s.294-295. Evliya Çelebi, *Seyahatname I*, s.238 ve 293; Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi*, s.36; Reşat Ekrem Koçu, "Baruthane", *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 4, İ.A. Neşriyat Kolektif Şirketi, İstanbul 1960. s.2128-2129.

²⁸¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname I*, s.293. İstanbul'un fethinden itibaren, Yenikapı ile Silivrikapı arasındaki surlardaki barut mahzenleri Ermeni ve Rum taifesinden 76 nefer zımmi bekçiler tarafından muhafaza ediliyordu. Bekçilerden birisi öldüğünde veya görevinden çekildiğinde yerine barutçubaşının teklifinin ardından cebecibaşının onayıyla başka birisine berat veriliyordu ve padişah cüluslarından sonra beratları yenileniyordu. Baruthane bekçileri, cizyelerini ödedikten sonra avarız-ı divaniye, tekâlif-i örfiye, yasakçı akçesi, kürek akçesi, ispençe, kul ve carıye ile rüsum-ı hamıdan muaftılar. 17 Ocak 1744'te yoklaması yapılan bekçilerden çoğunun elinde berat olmadığı görülüp beratlarının verilmesi emredilmişti. Bkz. BOA, C.AS. 1140/50649; AE.SMHD.I 185/14333; Baruthane bekçilerinin ücretleri ise İstanbul Gümrüğü mülhakatından olan İzmir Gümrüğü malından ödenmekteydi. 1188 Zilkadesi başından 1199 Rebiülevveli sonuna kadarki beş ay (2 Şubat-29 Temmuz 1775) için 7310 akçe ekmek ve et bahasının yanı sıra 304,5 kuruş tayinat ödenmişti. Zımmi bekçilerin sayılarının sabit kalması nedeniyle diğer yıllardaki tayinatları da aynı miktardaydı ve ödemeleri çoğunlukla İstanbul Gümrüğüne bağlı İzmir Gümrüğü mukataasından sağlanıyordu. Bkz. BOA, C.AS. 1149/51078; C.AS. 1036/45471. Bekçilerin berat şartları ve atamaları için bkz. BOA, C.AS. 36/1614; C.AS. 1075/47341; İE.AS. 32/ 2814; İE.AS. 37/3334; AE.SMST.II. 83/8938; AE.SAMD.III 177/17204 (MFB 79).

²⁸² 6 Muharrem 1202 (10 Ekim 1690) tarihli keşif defteri için Bkz. BOA, İE.AS. 26/2365.

²⁸³ Râşid Mehmed Efendi, inşasına başlanan donanma kalyonları için çok miktarda barut gerekmesi sebebiyle yeni bir baruthane inşa edildiği yazmaktadır. Bkz. Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli, I*, s.561; Erdoğan, "İstanbul Baruthaneleri", s.121; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.77; Çetin, *Barut Sanayi 1700-1900*, s.22.

²⁸⁴ Silahdar Mehmed Ağa patlamanın tarihini 23 Safer 110 (31 Ağustos 1698) olarak vermektedir. Bkz. *Nusretname*, s.491; Cezar, "Yangınlar ve Tabii Âfetler", s.345; Wolfgang Müller – Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, Yayına Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat

Bahçesi adıyla bilinen mahalde yeni bir baruthane inşa edilmesine karar verilerek bölgede keşif yapıp Aralık 1698’de inşaata başlandı.²⁸⁵

Bakırköy Baruthanesi veya daha yaygın bilinen adıyla *Baruthâne-i Âmire*, faaliyette olduğu yıllarda imparatorluğun ana baruthanesi hüviyetindeydi. İnşa edilirken yakınındaki Ayamama Deresi’nin suyundan çarkların çevrilmesinde istifade edileceği düşünülse de sonradan bu suyun çarklar için yetersiz olduğunun görülmesi dolayısıyla Baruthâne-i Âmire faaliyette olduğu dönemin tamamında hayvan gücüyle işletilmiştir. Bununla birlikte baruthanenin faaliyetlerini sürdürürken güherçilenin saflaştırılma süreci başta olmak üzere çok miktarda suya ihtiyaç duyuluyordu. Bu nedenle baruthaneyle birlikte inşa edilen su kanalları belli aralıklarla tamir ediliyordu.²⁸⁶ Su kanallarına ilave olarak baruthanede de sık sık onarımlar yapılmaktaydı. Ancak buna rağmen 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde Bakırköy Baruthanesi harap haldeydi.

Baruthâne-i Âmire’nin aktif olarak kullanıldığı III. Ahmed Devrinin (1703-1730) sonlarında İstanbul’daki Kızıl Adalarda başka bir baruthane inşa etme fikri ortaya atılmıştı. Söz konusu düşüncenin ortaya çıkmasında; mevcut baruthane mahzenlerinin azlığı dolayısıyla barut konulacak çok fazla yer olmayışı ve İskender Çelebi Bahçesi sahilinin rüzgaraltı bir mahal olup donanma gemilerinin barut almaları veya bırakmaları için münasip bir liman olmaması yüzünden gemilerin doğrudan Tersâne-i Âmire’ye gelmeleri ve bu durumun da tehlike yaratması en önemli etkenlerdi. Daha önce lafzen müzakeresi yapılan hususta gelecek ilkbahar ayında dikkatli bir şekilde keşif yapıp, taşı ve kirecinin hazırlanarak Kızıl Adalar’da kârgîr bir baruthane inşa edilmesi ve Tophane gibi büyük bir eser vücuda getirilmesi noktasında padişahın huzuruna arz

Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s.57. Patlamanın ardından Şehremini’de bulunan baruthane mahalline Yeniçeriler için oda, koğuş ve ahırlar inşa edilmiştir. Bkz. BOA, C.AS. 936/40577.

²⁸⁵ “bârût tabzı elzem-i mühimmât-ı seferiyyeden olmağla be-herhâl bir kârhâne binası muktazî olmağın, şehir-i İstanbul’un hâricinde Yedikulle hizasında leb-i deryaya karîb hadîka-i humâyûndan İskender Çelebi Bağçesi ayak basmaz ve kimesne uğramaz ücre mahalde vâki’ olup (...) bağçe-i mezbur bârût-hâne olmak münâsib olduğu rikab-ı humâyûna ‘arz u i’lam” Bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 648; BOA, A.{DVNSMHM.d. Defter No: 112, Hüküm No: 1419; Erdoğan, “İstanbul Baruthaneleri”, s.122; Eyice, “Baruthane”, s.96.

²⁸⁶ Baruthanenin suyolları ilk olarak 1714 yılında onarım görmüştü. Fakat bu tarihten sonra suyollarının birkaç yıl arayla, hatta bazen üst üste senelerde tamirat gördüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu tamiratlar vemasrafları için bkz. Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.41-42.

olunan husus, Sultan III. Ahmed'in 1730 yılı sonbaharında tahttan indirilmesi nedeniyle bir sonuca kavuşturulamamıştır.²⁸⁷

Baruthâne-i Âmire, faaliyete geçtiği 18. yüzyılın ilk yıllarında 2500 kantar (141 ton) seviyesinde üretim yapmaktaydı. Bu üretim 1714 yılında başlayan Osmanlı – Venedik ve devamındaki Habsburg Savaşları sırasında önce dört bin, ardından 8000 kantar (452 ton) seviyesine kadar çıktı. Lale Devri'ndeki İran Savaşları barut üretimini zaman zaman artırsa da üretim çoğunlukla iki bin kantar seviyesinde kaldı. 1740'lı yıllardan itibaren üretilmesi emredilen barut miktarı 1500 kantara (85 ton) , üretilen miktarsa 1000 kantar (56,5 ton) seviyelerinde dalgalandı. 1768-74 Rus Savaşı'nın birkaç yıl öncesinde savaş beklentisiyle barut üretim talebi üç bin kantara ve üretilen barut miktarıysa 1700 kantara yükselip savaşın ardından bunun biraz altına inip 1500 kantar seviyesinde dalgalandı.²⁸⁸ III. Selim'in saltanatının ilk yıllarındaki Osmanlı- Rus ve Avusturya Savaşları ise barut üretimini ancak 2000 kantar seviyesine yükseltebilmişti ki bu durum savaş sırasında barut tedarikinde büyük problemlere yol açmış ve III. Selim'i barut üretimi konusunda ıslahat yapmaya zorlamıştı.

III. Selim'i barut üretimi konusunda ıslahata zorlayan diğer konular ise teknik sebepler ve barut kalitesiyle alakalıydı. İlk olarak Baruthâne-i Âmire'deki çarklar hayvan gücüyle çevrilmekteydi. Baruthanedeki hayvanlar (at ve katır) genellikle satın alınmakta veya saray ahırlarından karşılanmaktaydı. Çarkları döndürmekte kullanılan hayvanların zamanla güçten düşerek verimsizleşmesi, hastalanması veya ölmesi gibi baruthanedeki iş gücünü olumsuz etkileyen unsurlar halis olmayan güherçile ile birleştiğinde ortaya kalitesiz barutlar çıkmaktaydı. Nitekim Osmanlılar 18. yüzyılın başından itibaren kendi barutlarının kalitesini İngilizlerinki ile kıyaslamaya başlamış ve ürettikleri veya ithal ettikleri barutun İngiliz kara barutu ile eşdeğer kalitede olmasına özen göstermişlerdir. Bunun sonucunda “İngiliz barutu kalitesinde barut üretme çabası” olarak nitelendirebilecek bir gayret ortaya çıkmıştır ve yüzyılın neredeyse tamamında baruthane nazırlarına gönderilen fermanlarda üretilen barutun yeterli kalitede

²⁸⁷ BOA, AE. SAMD.III, 228/21958. (Tarihsiz).

²⁸⁸ Baruthâne-i Âmire'nin üretim miktarları için bkz. Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.246-252. 1754 ve 1766 yıllarında yaşanan depremler Baruthâne-i Âmire'ye büyük ölçüde zarar verip bazı binalarının harap hale gelmesine neden olmuştur. Depremlerin ardından büyük çaplı onarımlar gerçekleştirilmiş ve barut üretiminin olumsuz etkilenmemesi için çaba harcanmıştır. Bkz. BOA, C.AS. 478/ 19923; D. BŞM. d. Defter No: 3780, 3781, 3782, 3783, 3784, 3785, 3834, 3848.

olmadığından şikâyet edilip İngiliz ya da Flemenk perdahtlı barut yapılması emredilmiştir.²⁸⁹

18. yüzyılın tamamında İngiliz ve Flemenk barutunun kalitesinin yaygın şekilde kabul görmesiyle birlikte Osmanlı barut ustaları, ne kadar hünerli olduklarını ürettikleri barutun kalitesinin Avrupa barutlarından daha aşağı olmadığını ileri sürerek yapmaktaydılar. Bu konuda 1698 yılında sultana sunulan bir arzuhalde; arzı sunan Eski Barutçubaşı Hacı Mehmed, kendisinin “*Efrenç barutlarından daha âlâ barut imal ettiğini*”, fakat mevcut Barutçubaşı Halil’in çeşitli kimselere rüşvet vererek kendisini makamından ettiğini ileri sürmekteydi.²⁹⁰ Benzer bir şikâyet 1703 yılında bu kez Selanik Baruthanesi nazırlığı hakkında yapılmıştır. Uzun süre saray mutfağında çalışan Abdullah Ağa, emekli olmak istediğinde arpalık olarak kendisine bahsi geçen nazırlığın verilmesini istemiş fakat yapılan itiraz sonucunda, Selanik Baruthanesi nezaretinin diğer bazı görevler gibi; ekmek mukabili verilecek bir makam olmadığı, İngiliz cinsi perdahtlı barut işlemeye muktedir kimselere verilmesi gereken önemli bir nezaret olduğu kararına varılmıştı.²⁹¹ Ancak yüzyılın sonunda III. Selim saltanatına dek baruthane nazırlıklarının Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyûn payeli kimselere verilmesine ve barut kalitesiyle ilgili sorunlar yaşanmasına devam edilmiştir. III. Selim’in tahta çıktığı dönemde (1789), İstanbul Baruthanesi Nazırı Mehmed Ağa (1788) ve sonraki nazır El-Hac İsmail Ağa (1789), ürettikleri barutun kalitesiz olması dolayısıyla görevden alınmıştı.²⁹² Baruthanenin bu dönemde karşı karşıya kaldığı diğer sorunlar ise güherçile tedarikinde ve kalitesinde yaşanan sıkıntılar ile Baruthâne-i Âmire’nin büyük ölçüde tamire muhtaç olmasıydı.

III. Selim ve Nizam-ı Cedit ekibinin yaptığı ilk düzenlemeler top dökümü ve barut üretimiyle ilgiliydi. Sultan, 18. yüzyılda metalürji ve top döküm teknolojisindeki gelişmelerin gerisinde kaldığını düşündüğü Tophâne-i Âmire’de Avrupa’dan gelen

²⁸⁹ Çeşitli tarihlerde gönderilen emirler için bkz. BOA, C.AS. 195/8406; C. AS. 920/39751; C.AS. 927/40116; C.AS. 406/16780; C.İKTS. 20/997; AE.SMST.III, 254/20320.

²⁹⁰ BOA, İE. AS. 35/3195.

²⁹¹ BOA, C. AS. 102/4627. 1756 yılında Selanik Baruthanesi nazırlığı, Gümrük Emni Abdurrahman Ağa’ya yılda 1500 kantar âlâsından “İngiltere perdahtlı” barut vermesi şartıyla tevzi edilmişti. Bkz. BOA, C.AS. 245/10298.

²⁹² BOA, C.AS. 1129/50129; C.AS. 925/40020.

uzmanlar istihdam ederek bilgi ve teknoloji transferi yapmayı hedeflemişti.²⁹³ Barut üretimindeki problemlerden de haberdar olan ve konuyla bizzat ilgilenen III. Selim, Bakırköy'deki baruthaneye tebdil-i kıyafet gidip durumu yerinde incelemişti. Kendisini tanımayan baruthane çalışanları ile sohbet eden III. Selim, neden az barut üretildiğini sorduğunda çalışanlar gündeliklerinin düşük olduğundan şikâyet edip bu ücretle nasıl iyi barut pişirilebilir diye sormuşlardı. III. Selim ise kaymakam paşadan iyi ve daha fazla barut üretilmesi için ne yapılabileceğine dair bir nizamnâme hazırlayıp tarafına bildirilmesini istemekteydi.²⁹⁴ Barut nizamına dair kendisine sunulan evrakdan III. Selim'in ilk olarak barut sarfıyatının azaltılması için donanma gemilerinin denetimiyle mîri barutun tüccar kalyonları ile barutçu esnafına verilmemesini emrettiği anlaşılmaktadır. Üretimin artırılması içinse İstanbul baruthanesindeki personel sayısının ve maaşlarının artırılması yoluna gidilmişti.²⁹⁵ Nitekim 1798 yılında yayımlanan eserinde barut nizamı konusunda neden ve hangi çalışmaların yapıldığına dair bilgi veren Mahmud Râif Efendi, İstanbul, Gelibolu ve Selanik Baruthanelerinin kendilerinden istenen barutun ancak yarısını imal ettiklerini, üretilen barutun da toprak ve çamurdan farksız olup donanma kalyonlarında veya kara harbinde ateş almadığını, ateş olsa bile menzilin çok az olduğunu dile getirmektedir. Râif Efendi, adı geçen üç baruthanedeki tertibatın yıldan yıla eskiyip harap hale geldiğini ancak üretilen barutun ise "çamur gibi bir şey olup yalnızca şenliklerde kullanılabileceği; savaşmak için uygun olmadığını" oldukça sert sözlerle ifade etmektedir.²⁹⁶

İmparatorlukta üretilen barutun kalitesinden hayli memnuniyetsiz olan III. Selim tahta çıkar çıkmaz barut üretimi ile ilgili meseleleri yakından takip etmeye başlamıştı. Henüz daha 1789 yılı içerisinde İstanbul, Gelibolu ve Selanik baruthanelerinin ahvâli

²⁹³ Fatih Yeşil, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine (1793-1826)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016. s.137-139.

²⁹⁴ "Kaymakam paşa, dünkü gün tebdilen Baruthane'ye vardım, beni bilmediler. Niçin bunda barut az tabh olunur diye sual eyledim. "Ağam bizim gündelik altışar paradır, altı para ile adam günde olabilir mi? Doğrudan doğruya nice eyü barut tabh olunabilir" deyü cevap verdiler. Ziyade tabh olunmasına ve hem eyü olmasına bir iyi nizam verüp tarafıma bildiresin" Bkz. BOA, HAT, 180/8171.

²⁹⁵ BOA, HAT, 194/9579; KK.d. 6696. Daha kaliteli barut üretebilmek için güherçile ücretine de zam yapılarak mîri fiyat yerine piyasa fiyatından satın alınması baruthanede üretilen barutun maliyetini artırmıştı. 18. Yüzyılın büyük bölümünde bir kantar barutun maliyeti 20 kuruş civarındayken 1794 yılından sonra aynı miktardaki barutun maliyeti iki kattan daha fazla artmıştı. Bkz. Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.246.

²⁹⁶ *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Eseri*, s.68; Nizam-ı Cedit düzenlemeleri doğrultusunda, barut üretiminden anlayan kimselere baruthane nezaretinin verilmesi ilkesi benimsenmiştir. Bkz. Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.239.

hususunda çeşitli yazışmalar gerçekleştirilmişti. İstanbul'daki baruthanenin ve buradaki barut imalinin kaptan paşaya ihale edilmesi konusunda ileri sürülen fikir III. Selim tarafından uygun bulunmamıştı. Bunun temel nedeni ise barut imalinin kaptan paşa emrine verilmesi durumunda baruthane için başka bir mahalin gerekeceği ve baruthane levazimatının tedarikinin zaman alacağı dolayısıyla idi. Aynı şekilde Selanik ve Gelibolu baruthanelerinde üretilen barutların da kertelerinin düşük olması dolayısıyla yeniden barut pişirilmesi ile daha çabuk tedbirler alınmasına karar verilmişti.²⁹⁷ Ancak kalıcı çözümlerin üretilmesi için zamana ihtiyaç vardı. Sonraki yıllarda barut nizamının nasıl olacağı konusunda III. Selim ve Nizam-ı Cedit ekibinin yaptıkları meşverette, imparatorlukta üç büyük baruthane olan Selanik, Gelibolu ve İstanbul Baruthanelerinin yönetimini birleştirerek nazırlığına Ali Raik Efendi'nin getirilmesine karar verilecekti. 3 Mayıs 1793 tarihinde baruthaneler nazırı olarak görevi devralan Raik Efendi, yaklaşık 11 ay bu görevi yürüttükten sonra 3 Nisan 1794'te görevden affolunmuş, yerineyse defterdar-ı sabık Mehmet Şerif Efendi atanmıştı.²⁹⁸

Raik Efendi'nin nazırlığı sırasında baruthanelerin modernleştirilmesiyle ilgili önemli girişimler yapılmıştır. Raik Efendi ilk olarak kış aylarında barut üretiminin güçlüğüyle yapıldığını ileri sürmüş, hazırlanan barut hamurlarının güneşte kurutuluyor olması dolayısıyla yılın her döneminde verimli bir üretim yapılamadığından şikâyet edip İngiltere'deki gibi bir kârhâne yapılarak imalata yaz kış devam edilmesini talep etmişti. Zira baruthanede yapılan barut hamurunun işlenmesi için yaklaşık iki hafta bekletilmesi gerekiyordu. Ancak yaz günlerinde güneşin etkisiyle hamur çok çabuk kuruyordu. Ayrıca güneş ışığı, barutun gücünü azaltıyor ve imal edilecek barutun patlama şiddetine olumsuz tesir ediyordu. Baruthanede kış günlerinde yapılan hamur ise uzun süre çamur

²⁹⁷ BOA, HAT. 1382/54562.

²⁹⁸ Ali Raik Efendi'nin görevden ayrıldıktan kısa süre sonra vefat etmiş olması kendisinin muhtemelen bir süredir hasta olduğuna ve görevini yeterince takip edemediğine işaret etmektedir. Nitekim Raik Efendi söz konusu baruthaneleri vekilleri Françoise, Ali Ağa ve Ahmet Bey aracılığıyla idare etmekteydi. III. Selim, muhtemelen 1794 yılı başlarına İstanbul'da dökülen toprak hakkında kendisine sunulan bir takririn üzerine yazdığı hattı hümayununda "Ali Raik Efendi baruthaneleri ne yapıyor? Nizam veriyor mu? Hiçbir haber yoktur." Diyerek durumdan haberdar olmak istediğini açıkça ifade etmekteydi. Bkz. BOA, C.AS. 112/5044; HAT, 254/14437; HAT, 255/14553. Raik Efendi'den müteveffa olarak söz eden 11 Mayıs 1794 (10 L 1208) tarihli buyruldu, kendisinin görevden ayrıldıktan en geç bir ay içerisinde vefat ettiğini göstermektedir. Bkz. BOA, C.AS. 135/6017. Bazı kayıtlarda Raik Efendi'nin baruthane nazırıken vefat ettiğine dair çelişkili ifadeler de yer almaktadır. Raik Efendi'nin emvallerinin dikkatle tahrir edilmesine dair III. Selim'in hattı hümayunu ile Raik Efendi'nin alacakları için Bkz. BOA, HAT, 183/8418; C.AS. 135/6017; C.AS. 603/25428.

halde kalıyordu. Ayrıca kış günlerinde hava koşullarının olumsuz etkisiyle barut hamurunun işlenmesi geciktiğinde yine imal edilen barutun kalitesini düşürüyordu. Dolayısıyla Raik Efendi ihdas olunacak yeni kârhanede kışları camların açılarak barut hamurunun rüzgâr ile hafifletilebileceğini ve yazları ise camların örtülerek güneşin şiddetinin azaltılacağı yeni bir bina inşa edilmesini talep etmekteydi.²⁹⁹

Raik Efendi 1793 yılında, Bakırköy Baruthanesini su gücüyle çalıştırmak için bir girişimde bulunmuştu. Ancak bu çaba yakınlardaki su kaynaklarının yetersizliği, inşa edilecek bent ve kanalların çok maliyetli olması dolayısıyla akamete uğradı ve nihayetinde bu düşünceden vazgeçilip Küçükçekmece gölünün kuzeyinde, Sazlıdere Irmağı'nın yanında Azatlı Baruthanesi'nin inşa edilmesine karar verildi.³⁰⁰ Bu esnada baruthanedeki çeşitli tamiratlar yapılarak çarkların iyileştirilmesinin yanı sıra baruthaneyi su gücüyle çalıştırmak için uğraşlar da devam ediyordu. 1794 yılında Françeşko'nun Bakırköy Baruthanesi için yaptığı iki yeni çarkın hem su gücüyle hem de hayvan kuvvetiyle tahrik edileceği, bunun da çok miktarda ve iyi kalitede barut üretmede yardımcı olacağı düşünülüyordu. Ancak çarkların inşasının bitmesi ve test edilmesi sürecin bu kadar kolay olmayacağını gösteriyordu. İki beygirle döndürülmesi beklenen çark tüm çabalara rağmen hareket etmemiş, fazla zorlandığıdaysa kırılmıştı. Çarkların durumunu yakından takip eden III. Selim, bu haberi aldığı anda hiddetlenerek Reisülküttab Raşid Efendi'den yeni bir usta bularak baruthanedeki tamiratın bitirilmesini istemişti. Raşid Efendi, eskiden değirmen ustalığı yapmış saatçisi Arakel Dadyan'ı III. Selim'e önermiş ve Arakel Usta söz konusu çarkın onarımını yaptıktan sonra bu çarktan daha üstün niteliklere sahip başka çarklar da imal etmişti.³⁰¹ Böylece Osmanlı barutçuluğunda önemli bir yeri olan Ermeni Dadyan Ailesi'nin baruthanene hizmeti de başlamış oluyordu.

²⁹⁹ Ali Raik Efendi'nin talebini 27 Ca 207 (10 Ocak 1793) tarihinde onaylayan Sultan III. Selim, konuyu defterdar efendiye havale ederken hatt-ı hümayunun bir sureti baş muhasebeye kayd olunmuş ve Raik Efendi'ye de bir suret verilmişti. BOA, C.AS. 590/24850.

³⁰⁰ Baruthanenin mahalline karar vermeden önce İstanbul ve çevresinde çok kapsamlı araştırmalar yapılmıştı. Pek çok derenin debisi ölçülmüş ve sularının çarkları çevirmeye yetip yetmeyeceği incelenmişti. Bu çalışmaların bir kısmına Sultan III. Selim bizzat katılmıştı. Bkz. BOA, C. BLD. 69/3433; HAT, 1433/58768; İnce, *Azadlı Baruthanesi (1794-1878)*, s.70-72.

³⁰¹ Çetin, *Barut Sanayii 1700-1900*, s.118-120. İstanbul Baruthanesinde eskiden dörder katır ile çevrilen yirmi çark bulunmaktaydı. Ancak, Arakel Usta'nın 1796 yılında inşa ettiği beş adet büyük barut çarkı dörder hayvanla, iki adet cila çarkı sekiz, kükürt değirmeni iki ve yine Arakel Usta'nın resm ettiği büyük çark ise beş hayvanla döndürülebiliyordu. Eskiden baruthanede 80 hayvana ihtiyaç duyuluyorken yapılan değişiklikler neticesinde 35 hayvanla idare edilebiliyordu. Bkz. BOA, C.AS. 33/ 1527.

Arakel'in Bakırköy Baruthanesi için yaptığı çarkların çalışmasının beğenilmesi üzerine Azatlı Baruthanesi için Mehmed Şerif Efendi nezaretinde yeni çarklar tasarlayıp üretti. Bunlardan en önemlisi Azatlı'da kullanılacak olan 100 tokmaklı barut çarkı idi. İçlerinde Şerif Efendi ve defterdarın da bulunduğu Osmanlı devlet ricali baruthaneyi ziyaret edip çarkı incelediklerinde hepsi son derece etkilenip hayran kalmışlardı. III. Selim'e çark hakkında bilgi veren sadrazam, daha önce böyle bir çark görmediklerini ve Avrupa'da bile benzer nitelikte bir çarkın olmadığını beyan etmişti. III. Selim bu durumdan hayli memnun olup hademe ve amelenin düzenlenerek üretime başlanmasını emretmişti.³⁰² III. Selim, Azatlı Baruthanesini Nizam-ı Cedid hareketinin en önemli halkalarından birisi olarak gördüğü için çalışmaları yakından takip edip Azatlı'daki barut üretiminin bir an önce başlamasını istiyordu.³⁰³

Azatlı Baruthanesi, III. Selim'in konuyla yakından ilgilenmesi ve gerekli desteği vermesiyle üretime başlanarak birkaç yıl içerisinde yıllık on bin kantar seviyesinde üretim hacmine ulaşmıştı. Kaliteli barut üretebilmek için güherçile alış fiyatı iki katına çıkartılmış, bu sayede kaliteli ham madde temin edilmesi amaçlanmıştı. Azatlı Baruthanesinin imalata başlamasının ardından üretilen barut miktarının ve kalitesinin yeterli olduğu düşünülerek Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthaneleri kapatıldı.³⁰⁴ Bahsi geçen baruthanelerin malzemeleri ve güherçile kaynakları Azatlı baruthanesi için kullanılırken Gelibolu ve Selanik'teki baruthaneler depo olarak kullanıldı. İzmir'deki baruthanenin şehrin merkezinde yer alıyor olması dolayısıyla buraya barut veya güherçile depolanmasının güvenli olamayacağından baruthane yapıları han olarak kullanıldı. Bakırköy Baruthanesi bir süre üretime devam ettikten sonra daha çok depo amacıyla kullanılmaya başlandı. Azatlı Baruthanesinin imalata geçmesinin ardından yakaladığı yüksek üretim kapasitesi sayesinde üretilen barutun sabit bir standardının olması mümkün kılındı. İmparatorluğun uzak köşelerinde faaliyetlerini sürdüren baruthanelerin merkezi olmayan ve birbirinden farklı üretim yapılarının yarattığı teknik ve teknolojik sorunların bu yolla üstesinden gelinmiş oldu.³⁰⁵

³⁰² BOA, HAT, 205/10701.

³⁰³ Erdoğan, "İstanbul Baruthaneleri", s.130-131; Çetin, *Barut Sanayii 1700-1900*, s.123; Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.241-243.

³⁰⁴ Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Eseri, s.68; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.214.

³⁰⁵ Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, s.36-37.

III. Selim zamanında başlayan barut kalitesini artırma çabaları II. Mahmud döneminde de devam etmiş ve Osmanlıların Avrupa ile aynı kalitede barut üretmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda, baruthane personelinen bazı kimselerin İngiltere'ye giderek İngiliz perdahtlı barut yapımını öğrenmeleri hedeflenmiştir. İngiltere'ye gönderilen isimler arasında Nizam-ı Cedid yenilikleri esnasında Azadlu Baruthanesinin kuruluşunda önemli roller üstlenen ve barutçubaşılık makamına getirilen Arakel Dadyan'ın oğlu Ohannes ve torunu Arakel Dadyan da bulunmaktaydı.³⁰⁶

³⁰⁶ Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.240; Yeşil, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu*, s.120; Ahmet Gündüz, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014. s. 206-210.

2. BÖLÜM: OSMANLI SAVAŞ SANAYİSİNİN MERKEZ KURUMU: CEBEHÂNE-İ ÂMİRE

Osmanlı Devleti'nin merkez kuvvetlerini teşkil eden Kapıkulu Ocakları'nın yaya bölüklerinden olan Cebeci Ocağı'nın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Yeniçeri Ocağı ile veya ondan biraz sonra kurulmuş olduğu düşünülmektedir.³⁰⁷ Kapıkullarının silah, zırh ve mühimmatının devlet eliyle karşılanıyor olması, bu ihtiyaçları gidermek ve çeşitli muharebe alanlarını tahkim etmek üzere cebeci birliklerinin orduya eklemelenmesini zorunlu kılıyordu. Bununla birlikte Fatih Kanunnamesi'nde cebecilerden bahsediliyor olması ve İstanbul'un fethinde orduda bulunup fetihten sonra Tarihçi Tursun Bey ile birlikte İstanbul'un tahriri vazifesiyle görevlendirilen Cebe Ali Bey gibi kumandanlardan hareketle Cebeci Ocağı'nın Yeniçeri Ocağı ile birlikte kurulduğu ve Fatih devrinde kurumsallaştığı düşünülmektedir.³⁰⁸ Bunun nedeni Cebeci Ocağı'nın Osmanlı teşrifatındaki yerinin Fatih Kanunnamesiyle düzenlenmiş olmasıyla alakalıdır.

Cebeci Ocağı'na ismini veren cebe, Moğolca'da “zırh” anlamına gelmektedir ve Osmanlı kaynaklarında genellikle “cebe ve cevşen” şeklinde geçmekte, bazen de yine bu anlamda “bekter” kullanılmaktaydı.³⁰⁹ Cebe çoğunlukla, “halka şeklinde puldan yapılmış ve yekpare olmayan zırh” şeklinde tarif edilmekte ve her zaman metalden imal edilmeyip bazen “meşin hırka” yani deri şeklinde olabilmekteydi.³¹⁰ Savaşta kullanıcısını ok, kılıç ve mızrak gibi çeşitli silah darbelerinden korumak amacıyla ortaya çıkan zırhları *örme zırh*, *pullu zırh* ve *plaka zırh* olarak üçe ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki, yani örme zırhlar genellikle 15-20 kilogram ağırlığında olup, ipek veya keten gömlekler üzerine giyilmekteydi ve kullanıcılarına rahat hareket etme imkânı

³⁰⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Cebeci”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1963, C.III, s.36.

³⁰⁸ Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, s.68. Cebe Ali Bey, İstanbul'un fethinin ardından Haliç tarafındaki kapılardan birinden şehre girmiş ve bu zata atfen kapıya ve o semte “Cebe Ali” denmiştir. Halk arasında bu ismin bozulmasıyla semt ve kapının adı “Cibali” diye anılmıştır. Bkz. Reşat Ekrem Koçu, “Cebe Ali”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1963, s.267. Cibali Kapısı ismine hiçbir Bizans müellifinin eserinde rastlanmamaktadır. Bu kapının eski isminin *Porta Puteae* veya *Porta del Pozzo* olması muhtemeldir. Bkz. P. Ğ. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Tahşiyi Eden: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1956, s.118.

³⁰⁹ “Zırh” kelimesi ise Farsça kökenlidir. Bkz. Uzunçarşılı, “Cebeci”, s.36.

³¹⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s.261; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Cebeci”, s.36.

tanımlıydı. Pullu zırhlar ise deri veya keten bir zemin üzerine ağaç, deri veya çeşitli metal malzemeden elde edilen pulların balıksırtı biçiminde birbirinin üzerine gelecek şekilde birleştirilmesiyle elde ediliyordu. Pullu zırhlara kısmen benzemekte olan plaka zırhlar ise genellikle iki parçadan oluşmaktaydı. Deri veya metal plakaların birleştirilmesiyle imal edilen bu zırhlar daha çok vücudun hayati organlarının yer aldığı göğüs ve sırt kısımlarını korumak amacıyla kullanılıyordu.³¹¹

Osmanlı silahlarında olduğu gibi zırhların ve miğferlerinin de bir standardizasyonu yoktu. Erken dönemlerde Osmanlı askerlerinin kullandıkları zırhların önemli bir kısmı tamamen deriden oluşmakta veya derinin üzerine metal pullar eklenerek yapılmaktaydı.³¹² Küçük metal halkaların birbirine geçirilmesiyle yapılan örme zırhlar, bu zanaatta uzmanlaşan ustaların azlığı ve yapımının zorluğu dolayısıyla oldukça pahalıydı. Aynı sebeplerden dolayı örme zırhların bulunabilirliği de sınırlıydı. Deri zırhların diğer tercih edilme sebebiyse metal zırhlara oranla çok daha hafif olmalarıydı. Yaya bir askerin zırh, silah ve çeşitli teçhizatları yaklaşık 23 kilogram, yanına alacağı ortalama 10 günlük tayının ağırlığı ise 13 kilogramı bulmaktaydı.³¹³ Piyadenin bu durumda toplam 36 kilogramlık bir ağırlığı sefer güzergâhı boyunca yüzlerce kilometre taşıması gerekmektedir. Atlı askerlerin donanımlarıysa genellikle yayalardan daha fazlaydı ve atların taşıyabileceği makul yük sipahileri ve 30 kilogramlık teçhizatlarla sınırlıydı. Ancak yolculuk sırasında atın beslenmesi için de bir miktar yem gerekli olacağı düşünüldüğünde yedekte en az bir at götürülmesi zorunluydu. Sefere götürülecek ikinci atın beslenmesi için gereken yem ve çeşitli teçhizatın ağırlığı veya atın yaralanması da göz önüne alındığında bir sipahinin sefere birkaç at ile atların bakımı için muhtemelen yanında yardımcısı ile gitmesi gerektiği açıktır. Bununla

³¹¹ Aydın Usta, “Zırh”, *TDVİA*, C. 44, s.391-92; Osman Sermed Muhtar Alus, *Müze-i Askerî-i Osmanî Züvvârına Mahsûs Rehber*, Hazırlayanlar: Mehmet Mert Sunar- Zeynep Demir Okyay, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2022. s.222-223.

³¹² Imber, “The Transfer of Military Technology and Tactics”, s.22; Saka, *Sultanın Silahları 1520-1566*, s.82-83.

³¹³ 1768-74 Osmanlı- Rus Savaşı’nda Rus askerlerin bir kısmının tayınları 30 kilogramlık çavdar unu ile 15 kilogramlık *kasha* adı verilen hububattan (arpa, buğday, yulaf ezmesi) oluşuyorken ordunun büyük bölümü kendi zahiresini ve hayvanlarının yemini savaş bölgesinden satın alarak kendileri karşılamak zorundaydı. Her ne kadar sefer sırasında çeşitli iye problemleri yaşansa da Osmanlı askerlerinin tayınları Ruslara göre çok daha iyi kalitede ve çeşitliydi. Önceki seferlere göre ekmek yerine peksimet tüketimi bu savaş sırasında öne çıksa da Osmanlı askerinin tayınları arasında et, tereyağı, pirinç, bulgur ve kuru bakliyat bulunuyordu. Ayrıca önceki seferlerde olduğu gibi mümkün olduğunca muharebe zamanlarında Osmanlı askerlerine daha çok tayınat verilmeye gayret ediliyordu. Bkz. Virginia H. Aksan, “Feeding the Ottoman Troops on the Danube, 1768-1774”, *War & Society*, Vol. 13, No: 1 (May 1995), s.2-3.

birlikte sefere gittikçe artan sayıda kişi ve at ile gidilmesi taşınması gereken ağırlıkları daha fazla bir oranla artırmakta ve ortaya verimsiz bir tablo çıkmaktaydı.³¹⁴ Bununla birlikte miğfer, gömlek, göğüslük, dizçek, baldırlık, kolçak ve elçekten oluşan sağlam bir zırhın ağırlığı 45-50 kilogramı bulabilmekteydi.³¹⁵ Neticede, sefer güzergâhlarının uzunluğu ve sefere götürülecek silahların çeşitliliği gibi etkenlerle, erken dönemlerde Osmanlı ordusunda önemli bir yekûnu oluşturan gönüllüler ve cebelüler gibi silahlarını kendileri satın almak zorunda olan yardımcı kuvvetler; fiyat ve hafiflik gibi avantajları dolayısıyla metal halkalar veya levhalarla güçlendirilmiş kolsuz yelek şeklindeki deri zırhlara yönelmekteydi.³¹⁶ Bu durum aynı zamanda neden Osmanlı ordusunun büyük ölçüde hafif süvariler ve piyadelerden oluşup ağır zırhların tercih edilmediğini de açıklamaktadır. Bununla birlikte, 18. yüzyılın başlarında eserini kaleme alan Marsigli, demirden örülmüş zırhların Avrupa’dakilerle aynı mahiyette olduğunu belirtmektedir.³¹⁷

Cebeci Ocağı, “zırh” anlamına gelen cebe kelimesinden isim verilerek adlandırılrsa da ocağın tek vazifesi zırh imali değildir. Paul Ricaut, “silahçılara cebeci denir” tanımını yaparak onların temel vazifesinin çerçevesini çizmektedir. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi ise “cebecilerin hizmeti barut ıslah etmektir ve sâyir cebehaneyi hıfzdır” ifadelerini kullanarak Ricaut ile benzer bir izahat yapmaktadır.³¹⁸ Biri Osmanlı ricalinden diğeri Avrupalı bir gözlemci olan her iki yazarın da vurguladıkları başka bir nokta ise cebecilerin bütün seferlerde ve muharebe günlerinde gerekli olduklarıdır. Bunun nedeni Cebeci Ocağı’nın mensuplarının; Yeniçerilerin silahlarını üretmek, bunların bakım, onarım ve muhafazalarını sağlayarak savaş zamanlarında seferin varış noktasına kadar bu silah ve mühimmatı naklederek burada yeniçerilere tevzi etmekle görevli olmalarından kaynaklanmaktadır. Cebecilerin silah ve mühimmatı yeniçerilere

³¹⁴ “Azalan verim yasası” olarak adlandırılan bu durum seferi birliklerin iaşesinin yerinden sağlanamadığı durumlarda ordunun hareket kapasitesini son derece olumsuz etkilemekteydi. Bkz. Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, s.20-22.

³¹⁵ Bu tür zırhlar kumandanlar ile onların muhafızları tarafından giyilmekte, ayrıca bu gibi kimselerin atları da zırh ve başlık kullanmaktaydı. Bkz. Tülin Çoruhlu, “Türk Devletlerinde Zırh”, *TDVİA*, C.44, s.394-95.

³¹⁶ Tim Stanley, “Men-at-arms, hauberks and bards: Military obligations in the Book of Ottoman Custom”, *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*, Eds: Çiğdem Balım-Harding & Colin Imber, The Isis Press, İstanbul 2000. s.340-342.

³¹⁷ Marsigli, Osmanlı zırhlarıyla ilgili olarak “Türklerde zırh yani zırhlı ceket mevcuttur ve gömlek gibi elbise üzerine giyerler” ifadelerini kullanmaktadır. Bkz. Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Askeri Vaziyeti*, s.159-160.

³¹⁸ *Topçular Kâtibi*, s.437; Paul Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, Çev: Halil İnalcık- Nihan Özyıldırım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, s.310.

savaş alanının hemen öncesinde veya kuşatılacak kalenin önünde veriyor olmasının en önemli sebebi silahların eskimesi, bozulması veya kaybolmasını engellemek ve hiç şüphesiz ki yeniçerilerin isyan etmesinden korkulmasıyla alakalıdır. Özetle cebeci kelimesi “silahçı, cephaneci” demek olup cebehâne ise cephaneye konulan yer ile harp mühimmatını üreten, bakımını ve denetimini yapan müessese anlamına gelmektedir.³¹⁹

Önceleri Cebeci Ocağı daha sonra ise genellikle Cebehâne-i Âmire adıyla anılan imparatorluğun merkez cephanesi, cebecilerin kışlaları ve cebecibaşı ağanın konağı İstanbul’da Ayasofya civarındaydı. Cebecilerin silah depoları, tamirhaneleri ve imalat yaptıkları atölyeleri de bu mahalde bulunuyordu. Cebeci neferleri bu atölyelerin ve depoların yanı sıra Ayasofya bölgesinin güvenliğinden sorumluydular. Bunun dışında yeniçeriler kol gezerken zaman zaman fermanla onlara katılarak şehirdeki eşkıyaların cezalandırılmasında rol oynuyorlardı.³²⁰

Marsigli, cebecilerin altmış ortadan oluştuğunu ifade etmekte, görevlerine ilişkin olarak ise vazifelerinin top ve silahları tamir etmek, temizlemek ve verilen talimatlara göre bu silahları yeniçerilere tevzi etmek olarak açıklamaktadır.³²¹ Cebeciler, bakım ve onarımından sorumlu oldukları silahları aynı zamanda eski zaferlerin birer nişanesi ve fütühatların yadigârı olarak görerek kışlalarında ve depolarında özenle saklamaktaydılar.³²² Zaman zaman geçitlerde veya Ayasofya civarındaki odaları önünde bu silahları sergileyen cebeciler bu yönüyle söz konusu silahların saklanarak sonraki kuşaklara aktarılmasına hatta Türkiye’de müzecilik faaliyetlerinin başlamasına öncülük etmişlerdir.

Topkapı Sarayı’nın birinci avlusunun içerisinde bulunan Aya İrini Kilisesi, konumundan ötürü *iç cebehâne* olarak anılıyor ve eski silahların muhafaza edildiği bir depo vazifesini görüyordu. Aya İrini’den söz eden pek çok seyyah burası için “eşyalar evi” veya “silah evi” tabirini kullanmakta, içerisinde pek çok antika silah, mızrak, yay

³¹⁹ Sermed Muhtar, *Müze-i Askerî-i Osmanî*, s.79-80.

³²⁰ Reşat Ekrem Koçu, “Cebeciler Kışlası, Cebeci Odaları”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, s.3404-3405; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi’nâmesi*, Hazırlayan: Fahri Ç. Derin, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2008. s.102-103.

³²¹ Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Askeri Vaziyeti*, s.89.

³²² Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları II*, s.4; Reşat Ekrem Koçu, “Cebeci Ocağı, Cebeciler”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, s.3408-3409.

ve zırhları barındıran büyük bir salonun yer aldığını, bu silahlar ile zırhların bir kısmının bayram alaylarında atlar üzerinde şehirde gezdirilip teşhir edildiğini anlatmaktadır. İçerisindeki antika silahları sergilemek amacıyla 1726 yılında yeniden dizayn edilip “Dârülesliha” adını alan iç cebehânenin bu fonksiyonu 1744’teki tadilata kadar sürdü ve yapı sergi işlevini büyük ölçüde yitirip daha çok depo amacıyla kullanılmaya devam etti.³²³ Muhtemelen 1757 yılında burayı ziyaret eden Baron de Tott, Aya İrini’nin eski silah deposu olarak kullanıldığını ve Avrupa’da bile eşi benzerine az rastlanır silahları barındırdığını belirttikten sonra kendisinin dikkatini en çok çeken şeyin bir yığın eski silahın altında duran eski bir mancınık olduğunu ifade etmektedir.³²⁴ İç cebehânenin modern anlamda bir müzeye dönüşmesi ise sonraki yüzyılın ortalarını bulmuştur. Tophane Müşiri Fethi Ahmed Paşa, kilisenin teşhire müsait olan yerini ikiye bölerek birinde “Mecmua-i Ešliha-i Âtika” (Eski Silah Koleksiyonu), diğerinde ise “Mecmua-i Âsâr-i Âtika” (Eski Eser Koleksiyonu) adlarında iki sergi oluşturup buradaki eserlerin bir envanter listesini hazırlatmıştı.³²⁵ Bu şekilde cebecilerin eskiden beri koruyup muhafaza ettikleri silahlar modern anlamda sergilenmeye başlamış ve buradaki koleksiyona yeni eklenen eserler ile başta Askeri Müze olmak üzere İstanbul’daki çeşitli müzelerin temeli atılmış oldu. Dolayısıyla, bu yönüyle Cebehane sadece bir silah deposu olmayıp Osmanlılardaki askeri müzeciliğin öncüsü olarak görülmektedir.³²⁶

Cebecilerin üretimi, bakımı, onarımı ve nakliyesinden sorumlu oldukları silahlar dönem içerisinde değişiklik göstermiştir. Ateşli silahların henüz yaygın olmadığı dönemlerde ok, yay, kılıç, kalkan, mızrak, miğfer, zırh ve zırh parçaları gibi aletler çoğunluktaiken sonraları tüfek, kurşun ve barut gibi ateşli silahlar ile bunlara ait mühimmat üretilmiştir.³²⁷ Bununla birlikte zırh, kolçak, harbe, kazma- kürek, külünk, küskü, balta, keser, bıçkı, burgu, çengel, demir tel ve çatal, çekiç, testere, çivi ve torba gibi

³²³ Uğur Demir, “Fatih Devri Tüfeklerinin Askeri Müzelere İntikali Meselesi”, s.43.

³²⁴ Tott, 18. *Yüzyılda Türkler*, s.67.

³²⁵ Hayrullah Cengiz, “İstanbul Müzeleri Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 8, Sayı 16, 2010 (İstanbul Tarihi), s.277-78.

³²⁶ Sermed Muhtar, *Müze-i Askerî-i Osmanî*, s.70-95; Bilge Ar, *Osmanlı Döneminde Aya İrini ve Yakın Çevresi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2013. s.116-118; Eremya Çelebi, *XVII. Asırda İstanbul*, s.12; İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s.45; Uğur Demir, “Fatih Devri Tüfeklerinin Askeri Müzelere Devri Meselesi”, *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı 1 (Haziran 2020), s.43.

³²⁷ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi I*, s.513.

malzemeler hemen her seferde kullanılan mühimattan oldukları için 16. yüzyıldan itibaren cebehâne mühimmatı arasında sayılıyor ve özellikle kuşatma savaşlarına mutlaka götürülüyordu.³²⁸ Cebehâne depolarında ayrıca bu silah ve malzemelerin üretileceği demir, bakır, kurşun, kalay gibi metaller ile güherçile ve kükürt gibi barut ham maddeleri, çeşitli yağlar, zift, keten bezler ve halatlar ile zincirler gibi sayısı yüzlerle ifade edilebilecek cinsten ham ve mamul madde bulunuyordu.

Cebehâne-i Âmire mahzenlerindeki çeşitli mühimmatlar ihtiyaç duyulan mahallere gerektiği miktarda sevk edilmekteydi. Cebehâne’de ayrıca *cebehâne takımı*, *sefer takımı* ve *serasker takımı* gibi çeşitli mühimmat listeleri hazırlanmaktaydı. Bu tür mühimmatlar seferde veya kalelerde ihtiyaç duyulan temel harp gereçlerini belirli miktarlarda içermekteydi. Cebehâne’de hazırlanan bu mühimmatlar bilhassa hudut muhafazasında görev yapan seraskerlerin kullanımı veya kalelerin cephaneleri için gönderilmekteydi. Bu takımlardan temelini *cebehâne takımı* oluşturmaktaydı ve içerisinde barut, kurşun, tüfek, kılıç, ok ve yay gibi çeşitli savaş aletlerini yanı sıra fitil, keçe, pamuk gibi levazımlarla çok sayıda yağlar, boya ve kimyasal maddeler yer almaktaydı.³²⁹ Serasker takımı, Cebehâne takımına göre daha kapsamlı olup cebehâne takımındaki mühimmatlara ilave olarak mehterhâne (çadır) ve havan mühimmatı da içermekteydi. Cebehâne’de oluşturulan en kapsamlı mühimmat listesi ise *sefer takımı* idi ve isminden anlaşılacağı üzere bir seferde gerekli olabilecek mühimmatların tamamını içeriyordu. Söz konusu mühimmatın miktarı da cebehane ve sefer takımlarına göre daha yüksekti.

Cebehâne-i Âmire’de bulunan mühimmatın bir kısmı cebeci neferleri tarafından imal edilirken bir kısmı ise İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki esnafa ücreti karşılığında ürettirilerek cebehane anbarlarında muhafaza edilmekteydi. 1788 yılında Osmanlı –Rus Savaşı başladığında sefer mühimmatının çoğaltılması amacıyla 55 bin adet kazma üretilmesine karar verilmişti. Ancak bu kadar kazmanın İstanbul’daki demirciler tarafından üretilmesinin uzun zaman alacağından ötürü otuz bin

³²⁸ Veysel Göger, *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014. s.190.

³²⁹ Cebehâne-i Âmire’de 4 Aralık 1787 tarihinde oluşturulan Cebehâne Takımı’nın içerdiği mühimmatların listesi ve miktarı için bkz. BOA, D.BŞM.CBH.d. 18497 ve Ek 9.

kazmanın Filibe, Samakov, Tatarcık gibi mahallerdede demirciler tarafından üretilerek cebehaneye teslim edilmesine karar verilmişti.³³⁰

Cebecilerin rutin sorumlulukları harp aletlerinin imali, bakımı ve onarımıyla alakalı olsa da bunlardan başka görevleri de bulunmaktaydı. Sefer kararı alındığında ilk yapılacak işlerden birisi sefer malzemelerinin hazırlanması olduğundan bu aşamada cebecilere önemli iş düşmekteydi. Sefer mühimmatının hazırlanıp cebehaneye önünde gerçekleştirilen törenin ardından cebeciler, seferin nihai varış noktasına doğru harekete geçerlerdi. *Cebeciyan-ı Dergâh-ı Âlî Alayı* adı verilen bu geçitte cebeciler tıpkı yeniçeriler gibi Alay Köşkü'nün altından geçerek padişahı selamlamaktaydılar. Alay Köşkü'nü geçtikten sonra Demirkapı önünde cebecibaşı, çorbacılar, kapı çavuşu, başçavuş başhalife, başkâtip, ağa halifesi, çavuş halifesi ve ağa kethüdasına hilatler giydirilmekte, ardından da sakabaşıya cebeci neferlerine dağıtılmak üzere bir miktar para verilmekteydi.³³¹

Seferin önemine göre görevlendirilen cebeci subaylarının ve neferlerinin sayısı değişmekteydi. Cebecibaşı'nın sefere katılmadığı durumda ocağın en yüksek rütbeli ikinci subayı konumundaki cebeciler kethüdası sefere memur edilir ve cephaneye ve ocaktan belli sayıda neferle birlikte yola çıkardı.³³² Kuşatılacak kale yakınlarında veya ordugâhın kurulduğu sahrada, cephaneye emin bir mahalde tutulurdu ve genellikle padişah veya serdar-ı ekremin otağı bu mahale yakın bir yerde olup tuğlar cebehanenin önüne dikilirdi.³³³ Cebeciler sefere götürülen mühimmatın güvenliğinden sorumlu bulunduklarından otağlarını cephanenin yakın çevresine kurarlar, harp düzeninde ise ordunun merkez kısmının gerisinde bulunurlardı.³³⁴ Topçular Kâtibi, sefer sırasında

³³⁰ Her birinin 500 dirhem ağırlığında üretilen kazmalar için 699 kantar (39,5 ton) Samakov demirinin her kantarına 660 akçe ücret ve yine her kantar için 120'şer akçe demirci ücreti ile 80'er akçe nakliye ücreti eklendiğinde gereken toplam ücret 4903 buçuk kuruşa ulaşmaktaydı. 30 bin adet kazmanın 7.500'ü Sofya ve 7.500'ü Samakov kazalarında üretilirken 4.000'er adedi Donice, İnebolu ve Filibe kazalarında ve kalan 3.000 adedi de Tatarcık kazasında imal edilip cebehaneye teslim edilecekti. Bkz. BOA, C.AS. 680/28569.

³³¹ BOA, AE.SMHD.I. 199/15684; BOA, TSMAe 326/10; 457/8; 792/90. Cebecilerin ardından topçular ve top arabacıların alayı aynı nizamla geçiş yapmaktaydı. Bkz. Mustafa Kesbi, *İbretnümâ-yı Devlet*, Hazırlayan: Ahmet Öğreten, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002. s.110-114; Can Çevik, *Naili Abdullah Paşa Defter-i Teşrifat (Metin- Değerlendirme)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018. s.133.

³³² *Topçular Kâtibi*, s.10 ve 29.

³³³ *Topçular Kâtibi*, s.13-14.

³³⁴ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları II*, s.15.

cebehaneden kifayet miktarı barut ve harp aleti aldıktan sonra cephaneyi koruyabilmek amacıyla metrislerde hendekler kazıldığını, bu yolla düşman toplarının vereceği zarardan azade tutulduğunu zikretmektedir.³³⁵ Benzer uygulama kalelerdeki barutu düşmanın top ve havan atışlarından korumak amacıyla da yapılmaktaydı. Ancak barut uygun olmayan koşullarda muhafaza edilmediğinde nem kapdığı için patlayıcı özelliğini yitirebilmekteydi. 1787 senesinde Anapa Kalesi'nde barutun kalenin içerisinde kazılan böyle bir çukurda saklanması sonucunda barutun içerisine su sızmıştı ve kullanılabilmesi için yeniden perdah edilmesi gerekmektedir. Anapa cebecibaşısı, durumu incelediğinde gülle, humbara, fitil, tüfek ve kılıç gibi harp aletlerinin de olmadığını görüp söz konusu mühimmatın acilen ulaştırılması için İstanbul'a arzuhal göndermişti.³³⁶

Kuşatma savaşları sırasında cebecilere düşen görevler artmaktaydı. Cebeciler seferlerin tamamına katılmaları dolayısıyla tecrübeli askerlerden oluşmakta, yaptıkları işin doğası gereği askerlik konusundaki teknik ve pratik bilgi düzeyleriye yüksekti. Bu nedenle kuşatılacak kaleye varıldığında Cebecibaşı, Yeniçeri Ağası, Topçubaşı ve kethüdaları gibi yüksek rütbeli askerilerle muhasara edilecek kaleye gizlice yaklaşıp hisarı inceledikten sonra metris kazılacak yerleri belirlenerek cebehaneden yeniçerilere kazma kürekler dağıtılıp siperler kazılmaya başlanırdı.³³⁷ Siperlerin kazılmasında piyade sınıfı, özellikle de yeniçeriler görevliydi ve bu esnada cebecilerin görevi ise metrislerin güvenliğini sağlamaktı.³³⁸ Özellikle metrislerin bir an önce kazılması gereken zamanlarda cebeciler ile diğer askeri gruplar da siper kazılmasında veya metrise girilmesinde görev alabilmekteydiler. Nitekim 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında piyade ve süvari ayırt etmeksizin bütün askeri grupların metris kazılmasında görev

³³⁵ “yeniçeri ocaklarına elvâh ve kürek ve kazma ve tûfeng ve harbeler vetîr ü kemânlar ve barut ve kurşun ve rişte-i penbe ve tevzî’ olunur. Ve sâyir meterislere elvâh, kürekler ve kazmalar ve âlât-ı harb ve toplara lâzım yuvarlaklar ve cebe-hâne’den kifâyet mikdârı bârût-i siyâh ve cemî’ mühimmatlara meterisde hendekler kazup; cebehâneyi hıfz için” Bkz. *Topçular Kâtibi*, s.39-40.

³³⁶ Mustafa Kesbi, *İbretnümâ-yı Devlet*, s.445.

³³⁷ *Topçular Kâtibi*, 283-284.

³³⁸ Eserini 18. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alan Cebeciler Kethüdası Hasan Ağa, “*kal’a muhasarası ve metrise girmek piyadenindir*” ifadeleriyle ordu içerisindeki yerleşik uygulamayı gözler önüne sermektedir. Bkz. Menderes Velioğlu, *Cebeciler Kethüdası Hasan Ağa’nın Osmanlı Askeri Teşkilatına Dair Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013. s.80.

aldığına dair çok sayıda örnek bulunmaktadır.³³⁹ Yine aynı savaş esnasında, Şumnu çevresine hendek kazılacağı vakit yalnızca askeri birlikler değil çevredeki kasaba ve köylerin reayası da bu vazife için kullanılmıştı.³⁴⁰ Dolayısıyla harp sahrasında çok miktarda süvarinin olduğu durumlarda veya seferber edilebilecek reayanın bulunduğu vakitlerde ehl-i örf görev dağılımı buna göre yeniden gözden geçirip bu kimseleri kullanabilmekteydi.

Cebeciler siper kazma faaliyetlerinin dışında özellikle Avrupa cephesindeki pek çok seferde çeşitli kale ve palankaların kuşatılmasında tüfekli piyade olarak görev yapmış, çatışmaların içerisinde doğrudan yer almışlardır.³⁴¹ Bunun dışında kuşatmalar sırasında fırsat buldukça *çete* ve *potera* faaliyetlerine de katılmışlardır.³⁴² Dolayısıyla cebeciler seferin mahiyetine göre harp aletlerinin üretimi ve bakımının dışında görevleri de yerine getirmekte oldukları ifade edilmelidir.

Sefer sırasında tüfekli birlikler olarak görev yapan cebeciler tıpkı yeniçeriler gibi belli aralıklarla talim yapmak zorundaydılar. Ocak nizamları bozulmadan önce cebeciler ve yeniçeriler, kış aylarında haftada bir, yaz aylarındaysa haftada iki gün tüfek talimi yapmak zorundaydılar.³⁴³ Cebeciler Kâtibi Abdulkadir Efendi'nin aktardıklarından anlaşıldığı kadarıyla yeniçeriler yalnızca seferden önce kendilerine talim yapmaları

³³⁹ “umûmen süvâri ve husûsen piyâde asâkir ile ağa paşa ordusundan hareket ve meteris ittihâz olunacak mahaller tavzîh ve ta'yîn olunmazdan mukaddem bir günde iki sâ'atlik mesâfe meteris mahalli teftîşi ile sekiz sâ'at serseri-i deşt olunub, âhîrû'l-emr mecmû hareket-i asâkir-i îslâm a'dâ tarafından müşâhede olunacak bir mahalle nüzûl ve fart-ı sür'atden bî-tâb oldukları hâlde ba'de'l-asr meteris hafrine meşgûl oldular”. Bkz. Muharrem Saffet Çalışkan, *(Vekayi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1182-1188 / 1768-1774)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000. s.193.

³⁴⁰ “müceddeden sâdır olan buyuruldılar mücibince etrâf u eknâfda vâki kasabât ve kurâ ahâlisinden münâvebe ile ameleler ihzâr ve üzerlerine bir eyyâm mirimîrândan Ali Paşa'yı ve ba'dehû süvâri mukabelesi Es-seyyid Abdulkerim Efendi'yi ta'yîn ile umûr-ı hafrda istihdâm iderek bir gün evvel karîn-i hitâm olmasına ihtimâm eylediklerinden mâ'adâ dergâh-ı âlî yeniçerileri ağası vezîr Yeğen Mehmed Paşa'yıl ve sipâh ve silâhdâr ağalarıyla cebeci ve topçu ocakları ağaların mevcûd olan neferleriyle hasbe'l-münâvebe her birin bir cânibe ta'yîn” Bkz. Enveri Sadullah Efendi Tarihi I, s.434.

³⁴¹ 1695-96 Avusturya Seferi sırasında başkethüdâlıktan cebecibaşılığa terfi eden Abdurrahman Ağa'ya seferdeki yararlılığından dolayı kendisine “iltifatın Rumili payesi” verilmişti. Bkz. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, s.235.

³⁴² Evliya Çelebi, *Seyahatname VIII*, s.185. 100 kişiden daha az kişi ile yapılan akınlara çete veya potera /potura adı verilmekteydi. Bkz. Abdülkadir Özcan, “Akıncı”, TDVİA, ss.249-250.

³⁴³ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s.366; Göger, *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları*, s.112-113.

fermanla emredildiğinde Atmeydanı ve Okmeydanı'ndaki talimhanelerde tüfekle talim yapıp “tüfek ilmini öğrenmeyi amaçlıyorlardı”.³⁴⁴

Cebecilerin sefer kararı alındığında yeniçerilerden farklı olarak cebehane mühimmatı ile ilgileniyor olacakları için bu esnada onlar kadar talim yapamayacakları muhtemeldir. Nitekim Cebeciler Kethüdası Hasan Ağa'nın Osmanlı askerinin eğitimine dair aktardığı bilgilerin kışlada verilecek eğitimlerden ziyade sefer öncesinde ve sırasında askeri hazırlayıcı nitelikteki öğütlerden oluşması, cebecilerin yaptıkları talimlerin yoğun olmadığına işaret etmektedir.³⁴⁵ Bu durum Paul Ricaut'nun cebeciler için yaptığı eleştiri ile örtüşmektedir. Ricaut, cebecilerin bütün seferlerde ve muharebe günlerinde gerekli olmalarına karşın aynen diğer ocaklarda olduğu gibi cebecilerden “işlerini uyduranlar, dostları olanlar ve himaye görenlerin evlerinden çıkmadan huzur içinde ücretlerini alıp savaşa gitmeksizin emekli ücretlerini muhafaza ettiklerini” dile getirmektedir.³⁴⁶ *Oturak* adı verilen bu uygulamayı Ahmed Cevdet Paşa da eleştirmekte ve esâmîlerin ancak öşrü, yani onda birinin ocaklılara ait olup kalan kısmın “kapılı” olduğunu belirtmektedir. Cevdet Paşa ayrıca talim ve disiplin konularını da sert şekilde eleştirerek cebeci, topçu ve top arabacı ocaklarının hallerinin Yeniçeri Ocağı'ndan daha beter olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁷

³⁴⁴ Yeniçerilerin seferler öncesinde kaç gün talim yapacakları kendilerine gönderilen fermanlarda açıkça belirtilmekteydi ve yeniçeriler buna göre talim yapıyorlardı. Bkz. *Topçular Kâtibi*, s.110, s.401, s.480 ve s.480. At Meydanındaki Talimhane, II. Bayezid zamanında kurulmuş, sonraki eklemeler neticesinde burada toplam beş talimhane binası inşa edilmiştir. Talimhanede başlangıçta ok talimi yapılmıyordu sonradan tüfek talimi de yapılmaya başlanmıştı. Ancak belli bir tarihten sonra buraya ok ve tüfek atmaktan anlamayan zabıtların tayin edilmesi ve muhtemelen yapıların bakımsız kalması dolayısıyla yeniçeriler çarşılardaki talimhanelerde para ile talim yapmaya başlamışlar, daimi surette buna para veremeyecek durumda olmaları neticesinde de talim âdeti terk edilmeye başlamıştı Bkz. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s.226-229. Yeniçerilerin talimi konusunda hayli detaylı bilgiler veren ve 1606 yılında kaleme alınan *Kavanin-i Yeniçeriyan*'a göre ise: Talimhanelerdeki bölükbaşlar, talimhane hizmeti için aletleri, masrafları almaya devam etmekte fakat işlerini yapmayıp talimhanenin “örümcek tutmasına” sebep olmuşlardı. Okçubaşı veya avcıbaşının durumunun da benzer olduğunu dile getiren müellif, eskiden üç dört ayda bir bütün yeniçerilerin atış yapıp vurana birer gümüş tas veya bir altın verilip, bilmeyenlereyse okçubaşının orada öğrettiğini ancak bunların hayli zamandır unutulduğunu ifade etmektedir. Eskiden barut ve fitilin devlet hazinesinden verildiğini fakat hayli zamandır bunların unutulduğunu ve talim yapılmadığını aktaran *Kavanin* müellifi, “barut, fitil verilse dahi az verilip, fitili mum fitili yapıp, zabıtların evlerinde yaktıklarından” şikâyet etmektedir. Bkz. *Kavanin-i Yeniçeriyan (Yeniçeri Kanunları)*, Yayına Hazırlayan: Tayfun Toroser, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011. s. 209-210.

³⁴⁵ Velioğlu, *Cebeciler Kethüdası Hasan Ağa*, s.46.

³⁴⁶ Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi*, s.310.

³⁴⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet, I. Cilt*, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018. s.99-108.

Yeniçerilerin ve diğer kapıkullarının uzun zamandan beri talim alışkanlığını terk etmiş olmalarının neticesinde, III. Selim zamanında kendilerine talim yapmaları emredildiğinde “*yeniçeriler ta’lim hâric-i ez-kânûndur diyerek cümlesi yani gerek Dersa ‘adet’de ve gerekse taşrada bulunanları ta’limden feragat*” etmişlerdi.³⁴⁸ Bununla birlikte yeniçerilerin ocak içerisinde *tüfenkçibaşılar, tüfenkçi odabaşıları, aşçılar, sakalar* ve *karakullukçular* tertip edilip, Topkapı dışında Seyirdim’de inşa edilecek talimhanede ve Sadabad’da Rûz-ı Hızır’dan Rûz-ı Kasım’a kadar haftada iki defa talim yapmalarına karar verilip uygulamaya konulmuştu. Yeniçerilerin tüfek taliminde kullanacakları fişek ve nişan destileri için hazineden masraf ödenmesine karar verilmişti. Geleneklerine düşkünlüğüyle tanınan yeniçerilerin *ser-talimcisi* ise kadimden olageldiği üzere Ellidördüncü Bölük Çorbacısı tayin edilmişti.³⁴⁹

III. Selim döneminde cebecilerin yapacakları talimin ne şekilde gerçekleştirileceği konusundaysa farklı görüşler orataya atılmıştır. Çeşitli layiha yazarları cebecilerin muharebe sırasında metrise girerek düşmana mukabelede bulunmak gibi aslında görev alanları dâhilinde olmayan emirler almaları sebebiyle asıl işleri olan cebehâneyi muhafaza edememekte olduklarını ileri sürüp, cebecilerin sadece aslî işleri olan cebehaneyi korumakla görevlendirilmeleri düşüncesini dillendirmektedir.³⁵⁰ Cevdet Paşa’ya göre ise cebeciler, asli görevleri olan cephane naklini bile becerememekte ve sahip oldukları mühimmâta ihanet etmekteydiler. Cevdet Paşa, sefer kararı alındığında cebecilerin sürgün avı gibi düzensiz bir alay toplayıp, mühimmatı yollarda döküp telef ettiklerini ve İstanbul’dan yola çıkan mühimmatın ancak yarısını sefer mahalline ulaştırabildiklerini, onu da düşmanın ilk ayak patırtısını duyduklarında terk edip kaçtıklarını ileri sürmektedir.³⁵¹ Neticede diğer kapıkulu ocaklarındaki problemlerin

³⁴⁸ Ahmed Cevad Paşa, *Târih-i Askerî-i Osmânî, Cilt I*, Hazırlayanlar: Fatih Akyüz- Fatih Tetik, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2021. s.134-135.

³⁴⁹ BOA, AE.SSLM.III. 107/6515; AE.SSLM.III. 169/10047; C.AS. 1202/53817; Beydilli-Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd’e Dair Eseri*, s.67.

³⁵⁰ Fatih Yeşil, “III. Selim Devri Siyasi Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Layiha Üzerine Notlar”, *Belleken*, Cilt 76, Sayı 275, (Nisan 2012), s. 107.

³⁵¹ Cevdet Paşa ayrıca sahip oldukları arabaları esnafa ve başka kimselere kiraya verdikleri gerekçesiyle de cebecileri eleştirmektedir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet I*, s.108-109. III. Selim de çeşitli hattı hümayunlarında “böyle yeniçerilik ve askerlik mi olur? Böyle adamlar ile nasıl cenk olunacaktır? Mevacib ve tayinata gelince dünyayı alıyorlar ama cenge gelince kimse durmuyor” ifadeleriyle ordunun durumunu eleştirmektedir. Bkz. Şakul, *Ottoman Artillery and Warfare*, s.230. Cebeci ve topçuların tayinatlarında yapılan usulsüzlükler konusunda Sultan I. Abdülhamd’in sadrazama hatt-ı hümayunu için bkz. BOA, TSMA.e. 807/4.

benzerlerine Cebeci Ocağın'da da rast gelinmekteydi ve bunlar sefer anında büyük sorunlara yol açabilmekteydi. Bu yüzden de Cebeci Ocağı nizamının gözden geçirilmesi zarureti hâsıl olmuştu. Nizam-ı Cedid düzenlemeleri kapsamında, cebecilerin harp aletlerini üretmenin yanı sıra bizzat savaşa katılacak kadar neferinin bulunduğu kanaat getirilerek gerektiği zamanlarda metrise girip piyade gibi savaşımaya devam etmesine karar verilmişti. Dolayısıyla da kendilerine yeniçeriler gibi haftada iki gün talim yapmaları emredilmişti.³⁵² Zabitleriyle birlikte bütün cebeci neferlerinin haftada iki gün talim yapmalarının emredilmesiyle cebehaneden her talim için nefer başına 50 dirhem barut ve 100 dirhem kurşun verilerek masrafının baş muhasebeden ödenmesi kararlaştırılmıştı.³⁵³

Diğer kapıkullarında olduğu gibi cebecilerin en büyük problemi de ulufelerin çok geç ödeniyor olmasıydı. Mevaciblerin geç ödenmesi zaman zaman karışıklıklara ve büyük isyanlara sebebiyet vermektedir. Ulufelerin birkaç kıst ve hatta birkaç yıl geriden ödeniyor olması bütün kapıkullarının ortak problemi ve isyanlarda onları bir araya getiriyordu.³⁵⁴ Cebecilerin dâhil oldukları isyanların başarıya ulaşma ihtimali kontrolleri altında tuttıkları silah ve mühimmat dolayısıyla çok daha olasıydı. Nitekim İstanbul'da isyan eden ve silaha ihtiyaç duyan yeniçeriler ile diğer isyancılar ilk olarak Ayasofya civarındaki cebehaneye giderek cebecileri kendilerine silah verip isyana katılma konusunda ikna etmeye çalışıyorlardı. Dolayısıyla isyanı bastırmak isteyenlerin ilk arzu edecekleri şey cebecilerin isyancılara katılmamaları, devamındaysa kendileriyle işbirliği yapmalarıydı.³⁵⁵

³⁵² “Cebeci ocaklusu ve neferâtı mühimmât-ı cebehânenin i'mal ü muhafazalarına me'mur ve an-asl Yeniçeri piyâdesi misillü hîn-i hâcette piyâdeleri meterise girüp, ceng etmek üzere müretteb olub, Cebeci neferâtının Âsitâne-i Sa'âdet'de ve Rumeli ve Anadolu taraflarında keseret ü vefreti cihetiyle i'mal ü muhafaza-i mühimmâta kifayetinden başka harb u darba vâfi olacak külliyetlü neferât olmağla, neferât-ı Cebehâne-i Âmire dahi Yeniçeri neferâtı misillü haftada iki def'a ber-minvâl-i mezkûr ta'lim ü ta'allüm-i sanâyi'-i harbiyye etmek üzere râbta verilüp” Bkz. Beydilli-Şahin, Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedid'e Dair Eseri, s.67.

³⁵³ 6 Zilkade 1212 (22 Nisan 1798) tarihli fermana Zilkade ayının başından sonuna kadar 212 nefer cebecinin talim yapacağı emredilmektedir. 212 nefer için cebehaneden toplam 120 buçuk kıyye barut ile 205 buçuk kıyye habbe kurşun cebecibaşı ağanın takriiriyle verilmiştir. Bkz. BOA, C.AS. 976/42522.

³⁵⁴ Aysel Yıldız, “İstanbul'un Asi Kulları: Yeniçeriler, Sipahlar ve Cebeciler”, *Payitaht Yeniçerileri: Padişahın “Asi” Kulları, 1700-1826*, Ed: Aysel Yıldız, Yannis Spyropoulos, M. Mert Sunar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2022. s.214-215.

³⁵⁵ 1703 İsyanı, 1807 Kabakçı Mustafa İsyanı ve Yeniçeriliğin ilgasıyla sona eren 1828 Ayaklanması için Bkz. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, s.717-723; Fahri Ç. Derin, “Tüfengçi-başı Ârif

Taşradaki cebecilerin bir kısmı ulufe yerine timar işlemekteydi. Çoğunlukla yerlikulu cebeciler bu kategorideydi. Kalelerde görev yapan Dergâh-ı Âlî cebecilerinin mevaciblerinin ödenmesindeyse İstanbul'dakilere benzer sorunlar hatta daha büyük gecikmeler yaşanıyordu. Mevaciblerin gecikmesine çoğunlukla orta neferlerine sağlanması gereken iaşenin verilmemesi eşlik etmekteydi. Bu iki etkenin bir araya gelmesi askerlerin başka gelir kapıları aramalarına ve çeşitli usulsüzlüklere neden olmaktaydı. Ancak burada belirtilmelidir ki iaşelerin verilmemesi iaşenin olmamasından daha çok ocaktaki zabitlerle alakalı bir durumdu. Ocaktaki zabitler iaşenin büyük bölümünü kendilerine ayırıp neferlerin payını çok az vermektedirler. Neticede ise ocaktaki neferler neredeyse açlıkla karşı karşıya kalmakta ve bu duruma tepki göstermektedirler.³⁵⁶ Askerlere yiyecek verilmediği için bir kısmının silahlarını satarak geçindiğinden padişahın da haberi vardı. III. Selim, konuyla ilgili hatt-ı hümayununda sorumluların araştırılarak cezalandırılmasını ve bu konuya kalıcı bir çözüm getirmesini kat'i surette emretmekteydi.³⁵⁷ Dolayısıyla III. Selim'in kadim askeri ocaklardaki neferlerin sorunlarını takip ederek yaptığı çeşitli düzenlemeler ve emirnameler ile orduyla alakalı meselelerde bir dereceye kadar çözüm ürettiği söylenebilir.

Efendi Tarihçesi", *Belleten*, Cilt 38, Sayı 151 (Temmuz 1974), s.393; Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, Hazırlayan: Mehmed Arslan, Kitabevi, İstanbul, 2005. s.58-66.

³⁵⁶ "ocaklarında ağa ve kethüda ve çavuş ve çorbacı olanlar hâllerine göre üç yüz ve beş yüz ve bin akçelik yemeklik peydâ edip nefer suâl olursa omuz silkerek ve seleflerinden bahâne bularak şunun bunun etbânı gösterirlerdi" Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet I*, s.108.

³⁵⁷ "Sûret-i Hatt-ı Hümayûn. Benim vekil-i mutlakım ve serdâr-ı ekremim. Ordu-yı Hümayûn'umda Yeniçeri Ocağı ortalarına vürüd eden askerlerine yiyecek vermediklerinden ekserine fütûr gelüp, açlıktan fırara şürû' eyledikleri ve sebeb-i illet ancak açlık idiğünü tahkik ettim. Bu nasıl şeydir, ben bu askeri cem' edinceye dek ne kadar ikdâmlar ettim, henüz düşmene mukâbele etmedin bu hâlet zuhûruna sebep kimlerdir, mevcûdun iki üç katı ta'yînâtı verilirken askeri aç koyanlar Allahü te'âlâ'dan havf ve peygamberden hayâ etmezler mi, bu husûsu ağa-paşaya ve cebeci ve topçu ve arabacı-başılara gereği gibi tenbîh edesin. Bundan sonra işitmeyeyim. Ortaları da'imâ taharrî etsinler kangı orta neferâtına yiyecek vermez ise veyahud az verse aşçı ve zâbitanını te'dîb etsinler ve buna asâleten bir râbita versünler ve bu râbitaya mugayir hareket edenlerin cezâların tertîb etsinler. Ben bunun nizâmını ağa paşa'dan isterim fî-mâba'd istimâ' eder isem infî'âl ederim ben ta'yînâtı kul için veriyorum kul aç kaldıkda cengi kim eder bunun nizâm-ı hayrını seri'an tarafıma yazasun ve da'imâ sen gereği gibi nezâret eylesün ortaların bu etdikleri hyânet değil midir elbet buna nizâm ve cesaret edenlerin tertib-i cezâlarına ihtimâm vacibdir hasbünallahu ve ni'mel-vekil". Bkz. Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyî'*, Hazırlayan: Adnan Baycar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998. s.59.

2.1. CEBECİ OCAĞI AĞALARI, KETHÜDALARI VE DİĞER ZABİTLERİ

Fatih Kanunnamesine göre ocağın en yüksek rütbeli subayı *cebecibaşı* olup teşrifattaki yeri kapıcılar kethüdasının altında, topçubaşının ise üzerinde yer almaktadır.³⁵⁸ Cebecibaşı ile topçubaşı arasındaki bu hiyerarşi sonraki yüzyıllarda da değişmeden kalmıştır ve cebecibaşı ağalar teşrifatta topçubaşının daima üzerinde yer almıştır.³⁵⁹

Cebecibaşından sonra ocaktaki diğer subayların başında en rütbelisine *baş kethüda* denilen *dört kethüda* gelmektedir. Sonrasında cebeciler baş çavuşu, bölük ve orta kumandanları ile bunların bir derece aşağısında odabaşılar ve diğer zabitler ocaktaki en önemli subayları oluşturmaktadır.³⁶⁰ Ocaktaki üst düzey yöneticilerden cebeciler çavuşuna *karakullukçu*, cebeci ortalarının komutanları olan bölük ağalarına ise *çorbacı* adı verilmekteydi.³⁶¹ Ocağın mensubu cebeciler, başlangıçta diğer kapıkulları gibi pençik ve devşirme sistemi ile toplanan Acemi Oğlanları'ndan alınmaktayken daha sonraları ocakzade adı verilen kapıkullarının çocukları bu ocağın nefer kaynağını teşkil etmeye başlamıştır. Ocağa dâhil olan neferlere *şakird* adı verilir, bu kişiler daha sonra *usta* mertebesine erişirdi. Cebeci ustaları harp malzemesinin üretiminde uzmanlaşmış zanaatkârlardı ve aynı zamanda ocaktaki düşük rütbeli zabitlerdendi. Ocakta ayrıca *cebeciler kâtibi*, *başhalife* ve *kisedar* gibi yazı ve hesap işlerini yürüten görevliler bulunmaktaydı.³⁶²

Cebecibaşının nasıl atanacağına ve görevde ne kadar kalacaklarına dair kesin bir kaide yoktur. Bununla birlikte cebecibaşının genellikle ocak içerisinde yükselip bu makama

³⁵⁸ Kanunnamede kapıcılar kethüdasının günlük ulufesi altmış akçe iken cebecibaşı ve topçubaşının ulufeleri ellışer akçe olarak belirlenmişti. Bkz. *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2013. s.6 ve s.21.

³⁵⁹ Büyük memurlar bir yere atandıkları sırada sadrazam ile kethüdasının yanı sıra davet ve ruus kalemlerine belli bir miktar bahşış vermeleri gerekmekteydi. Buna göre cebecibaşılık için sadrazama 6000, kethüda beye 2000 ve ruus kalemine 500 olmak üzere toplam 8500 akçe bahşış veriliyorken topçubaşılık için sadrazama 3500, kethüdasına 1000 ve ruus kalemine 500 akçe, toplamdaysa 5000 akçe bahşış veriliyordu. 18.yüzyılda pek çok tarihçinin atanmış olduğu cebeciler kitabeti için verilen bahşış ise 1250 akçe idi. Kapıkulu Ocakları içerisinde en prestijlisi ve güçlüsü olan Yeniçeri Ağalığı için sadrazama 20 kethüdaya 5 bin olmak üzere toplam 25.000 akçe ödenmekteydi. Atlı kapıkullarından sipahi ağalığı için sadrazama 4500, kethüdaya 1250 ve Davet/Ruus kalemine 750 olmak üzere 6500 akçe, silahdar ağalığı içinse silahdar ağaya benzer şekilde sadrazam ve ruus kalemine 4500 ve 750'şer akçe ödenirken kethüdaya 450 (toplam:6450) akçe bahşış veriliyordu. Bkz. Esad Efendi, *Teşrifât-ı Kadîme (Osmanlılarda Töre ve Törenler)*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1979. s.121-123.

³⁶⁰ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları II*, s.9-10.

³⁶¹ Sermed Muhtar, *Müze-i Askerî-i Osmanî*, s.276.

³⁶² Yasemin Kılıçarslan, "Cebeci", *TDVİA*, C.7, İstanbul 1993, s.182; Uzunçarşılı, "Cebeci", s.36.

getirildikleri göze çarpmaktadır. Özellikle baş kethüdalıktan cebecibaşılığa yükselen çok sayıda ağa bulunmaktadır.³⁶³ Baş kethüdanın ağalığa terfi ettiği durumlarda genellikle ocaktaki diğer kethüdaların rütbeleri de birer kademe artmakta ve bu şekilde ikinci kethüda baş kethüdalığa yükselmekteydi. Kethüdaların silsile halinde yükselmedikleri vakitlerde ise Özi ve Azak gibi önemli kalelerdeki cebeciler üzerine cebecibaşı tayin edilmiş kimseler ocaktaki ikinci kethüdalığa tayin edilebilmekte veya ikinci – üçüncü kethüdayken bu tür mahallere gidip bir süre sonra yeniden İstanbul’a dönmekteydiler.³⁶⁴ Başkethüda veya başka birinin cebecibaşılığa atanması ise sadrazamın arzı ve sultanın onayı ile mümkün olup yeni cebecibaşıya hilat giydirilmesi adetti.³⁶⁵

Cebeci Ağaları’nın görevde kaldıkları süreler de değişiklik göstermektedir ve bazen yıllarca bu makamda bulunan ağalar olduğu gibi bazense birkaç ay hatta sadece birkaç gün ağalık yapan cebecibaşılar bulunmaktadır. Görevde en kısa süre kalan cebecibaşı 1768-74 Osmanlı Rus Savaşının başlarında cebecibaşı tayin edilen Kara Mehmed Ağa’dır. Kendisi 1769 yılının başlarında Cebecibaşı Yazıcızâde Mustafa Bey azledildiğinde ocak baş kethüdalığından cebecibaşılığa terfi etmişti. Kara Mehmed Ağa cebecibaşı tayin edildiğinde İkinci Kethüda Mehmed Ağa da baş kethüda olmuştu. Ancak Kara Mehmed Ağa’nın ocak ağası olduktan sonra 36 saat içerisinde ölmesi üzerine baş kethüdalık makamındaki Mehmed Ağa Cebecibaşı nasb olunmuştu.³⁶⁶

Daha önce cebeciler kethüdası olup cebecibaşılığa yükselen çok sayıda ağanın varlığı cebeciler kethüdalığının oldukça önemli bir mevki olduğunu açıkça göstermektedir ki bu makama getirilenler ocak içinde bilgisi ve liyakati ile öne çıkan kimselerden seçilmekteydi. Bunun dışında eski cebecibaşılarının yeniden bu makama atandığı veya kapıcılar kethüdalığı gibi çeşitli kethüdalıklar ile çavuşbaşı, mehterbaşı, mirahur,

³⁶³ Bkz. Ek: Cebecibaşılar Listesi.

³⁶⁴ BOA, A.{RSK.d. Defter No: 1571, s.6-7.

³⁶⁵ Padişahlar sadrazamları yapacakları atamalarda büyük ölçüde serbest bırakmaktaydılar. 1785 yılında Sadrazam Hazinekar Şahin Ali Paşa, Göynüklü Mustafa Ağa’yı cebecibaşı atamak için I. Abdülhamid’e yazdığı telhise, padişah “*cenânın münasib gördükde cariye tevcih eylesin, hemân ricalimden ve ocaklu kullarımı sıyanet edecek hüsn-i tenbih eylesin*” şeklindeki hatt-ı hümayunla cevap vermiş ve yapacağı muteber atamalara müdahale etmeyeceğini ifade etmişti. Bkz. BOA, AE.SABH.I. 12/1041.

³⁶⁶ BOA, C.AS. 1203/53885; Münir Aktepe, *Şem’âni-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür’it Tevârih II-A*, Hazırlayan: M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976. s.110.

sipahiler ağası gibi yüksek rütbeli subaylardan cebecibaşı atandığına dair örnekler bulunmaktadır.

Görevden azledilen cebecibaşların azil sebebine göre kendilerine verilen ceza veya uygulanan sürgün kararları yapmış oldukları hata veya suça göre çeşitlilik göstermekteydi. Bununla birlikte çok büyük kabahatler işlemeyen cebecibaşları genellikle birkaç gün veya birkaç ay sürgünde kaldıktan sonra kendilerine verilen görevlerle İstanbul'a dönüyor veya çeşitli vilayetlere gidiyorlardı. Cebecibaşının imparatorluktaki en yüksek rütbeli subaylardan birisi olması nedeniyle çok fazla tenzil-i rütbeye uğramıyorlardı. Cezalandırma amacıyla azledilmedikleri müddetçe genellikle vezir payeli beylerbeyilik, sadaret kethüdalığı, İstanbul Kaymakamlığı, surre eminliği, Haremeyn suyollarının tamiri gibi son derece saygın görevlere getirilmek için değiştiriliyordu. Görevdeyken vefat eden ağalar olduğu gibi cezalandırmak amacıyla azledilip Bağdat, Tekirdağ, Gelibolu ve Bozcaada gibi yerlere sürgün edilen cebecibaşlar da vardı. 1730'da Patrona Vakası sırasındaki tutumu nedeniyle ileride cezalandırılacak olan Cebecibaşı Abdullah Ağa bu tür kişilerin başında gelmektedir. Abdullah Ağa, cebeciler kethüdası iken 1724 yılında Sebzi Mehmed Ağa'nın yerine cebecibaşı tayin edilmişti. Her ne kadar Patrona Vakası sırasında isyanı bastırmaya yönelik girişimleri olmuşsa da cebecilerden isyana çok sayıda katılım olması dolayısıyla bazı devlet ricalinin tepkisini çekmişti. Ayrıca Abdullah Ağa'nın Patrona vakası sırasında ve I. Mahmud'un cülusu esnasında cebecilerin esameleri ile oynayarak aslında mevcut olmayan çok sayıda cebecinin ulufesini kendi zimmetine geçirdiği yönündeki iddialar da hafife alınamayacak nitelikteydi. Abdullah Ağa'nın cebeciler üzerindeki nüfuzundan çekinildiği için bir müddet daha ocak ağalığına devam etmesine göz yumulsa da 1732 Eylül'ünde kendisine iki tuğlu vezir rütbesi ihsanıyla Boğazhisar muhafazasına tayin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı.³⁶⁷ Ancak paşanın Seddülbahir'deki ikameti çok uzun süreli olmayacaktı. Abdullah Ağa, Seddülbahir'de iken cebecibaşılık görevi dönemindeki mahlül esamiler hususunda sorgulanıp zimmetindeki alacaklar tahsil edildikten sonra 1733 Haziran'ında kendisine Rodos

³⁶⁷ Vak'anüvis Subhi Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi (Sâmi ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte)*, Hazırlayan: Mesut Aydın, Kitabevi, İstanbul, 2007. s.173; *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi: Mür'î't-Tevârih I*, Hazırlayan: M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976. s.36

Adası'nda ikamet etmesi ve yeni bir ferman sadır olmadıkça iskân mahallini terk etmemesi için emir gönderilmiş, paşa zorunlu ikamet mahalline vardığıdaysa idam edilmişti.³⁶⁸ Abdullah Paşa iki tuğla Boğazhisar muhafazasına tayin edildiğinde yerine atanan Ocak Kethüdası Abdülkadir Ağa ise yaklaşık iki yıl sürecek cebecibaşılığın ardından 27 Kasım 1734'te Tekfurdağı'na sürülmüş ve yerine yine ocak kethüdası olan Mustafa Ağa atanmıştı.³⁶⁹

Gelibolu'ya sürgün edilen bir diğer ocak ağası İsmail Ağa'dır. 11 Ocak 1741'de serhat muhafazasındaki cebecilerinin ulufelerini ödemek konusunda ağır davranan cebecibaşı İsmail Ağa azledilip Gelibolu'ya sürgün edilmişti. Yerine Köse Ali Ağa'nın tayin edildiği İsmail Ağa, seksen kese akçe teslim etmesi üzerine affedilerek çiftliğinde ikametine izin verilmişti.³⁷⁰ 1 Ekim 1759 tarihinde Sultan III. Mustafa'nın tebdil-i kıyafet ile cebehaneye geldiğinde cebecibaşı Hezârfen Mustafa Ağa ve ocak baş kethüdasının henüz cebehaneye gelmediklerini duyduğunda hiddetlenip her ikisini de görevlerinden azletmişti. III. Mustafa, Hezârfen Mustafa Ağa'nın çavuşbaşı unvanını da ref' ederek Tekfurdağı'na sürgün etmişti. Ancak Mustafa Ağa, çoğu diğer sürgün gibi bir süre sonra affedilecek ve 1763 Şubat'ında yeniden atanacağı cebecibaşılıkta yaklaşık dört yıl kalacaktı.

Ocak başkethüdalığından cebecibaşılığa yükselen Eyyübî Mustafa Ağa'nın Eylül 1761 tarihinde, tam bir yıl cebecibaşı makamında bulunduktan sonra azledilmesinin sebebi öncekilerden daha farklıdır. Mustafa Ağa, ocakla ilgili önemli-önemsiz hiçbir konuda sadarete bilgi vermemekteydi. Bunun üzerine 12 Ocak 1757 -8 Nisan 1763 tarihlerinde

³⁶⁸ BOA, A. {DVNSMHHM.d. Defter No: 139, Hüküm No:128 ve 950; *Sâmî ve Şâkir ve Subhî Tarihi*, s.224. Daha önce 1703 yılında Cebecibaşı Boşnak Hacı İbrahim Ağa da benzer şekilde azledilerek Bağdat'a sürgün edilmiş ve orada idamı gerçekleştirilmişti. Boşnak İbrahim'in idamı ile sonuçlanan süreç, cebecilerin tahrik edilerek gecikmiş on kıstlık ulufelerini isteyerek bir direniş başlatmaları ve kısa süre içerisinde bu direnişe yeniçeriler, seyyidler ve suhteler gibi çeşitli grupların katılmasıyla yalnızca ekonomik değil aynı zamanda büyük bir siyasal isyana sebebiyet vermeleri şeklinde tezahür etmişti. Bkz. *Nusretname*, s.809; Yıldız, "İstanbul'un Asi Kulları", Rifa'at Ali Abou-Al-Haj, *1703 İsyanı: Osmanlı Siyasasının Yapısı*, (Çev: Çağdaş Sümer), Tan Yayıncılık, Ankara, 2011. s.242-243; 31-33; Abdülkadir Özcan, "Edirne Vak'ası", *TDVİA*, C.10, s.445-446.

³⁶⁹ *Sâmî ve Şâkir ve Subhî Tarihi*, s.245.

³⁷⁰ *Sâmî ve Şâkir ve Subhî Tarihi*, s.660-661; Göynüklü Ahmed Efendi, *Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759)*, Hazırlayanlar: Songül Çolak- Metin Aydar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2019. s.461.

sadrazamlık yapan Koca Mehmed Ragıp Paşa'nın gazabına uğrayan Mustafa Ağa, azledilerek Gelibolu'ya sürgün edilmişti.³⁷¹

1778 yazında yaklaşık 40 gün cebecibaşılık yapan eski arpa emini, Türkmen Ağasızâde Ali Ağa diğer aziller kadar şanslı ve masum değildi. Her fırsatta arpa eminliği yaptığı vakitten “mirîde külli alacağı” olduğunu dile getiren Ali Ağa'ya sus payı olarak 27 Haziran 1778'de cebecibaşılık verilmişti. Ancak Ali Ağa, önceki vazifesinden övgüyle bahsederken yeni görevinde aç gözlülüğünün kurbanı olacaktı. 1778 yazında veba nedeniyle çok sayıda askerin vefat etmesini fırsat bilen Ali Ağa, mirasçısız ölen cebecilerin tamamının mallarını satıp parasını zimmetine geçirmişti. Hakkında başka şikâyetlerin de yükselmesi üzerine 10 Ağustos'ta görevinden azledilip birkaç gün sonra İsmâ'il ordusuna memur edilerek görevden uzaklaştırılırken, çok vakit geçmeden de idam edildi.³⁷² Yerine atanan Süleyman Ağa da yaklaşık bir yıl görevde kaldıktan sonra İstanbul'da vuku bulan bir yangına yeterince ihtimam göstermediği için Topçubaşı Karahisârîzâde Ahmed Bey gibi önde gelen devlet ricaliyle birlikte 6 Ağustos 1779'da Akdeniz'deki çeşitli mahallere sürgün edilecekti. Sakız'a sürgün edilen Süleyman Ağa birkaç ay sonra affedilip bina emini vazifesiyle, yanan yeniçeri kışlaları başta olmak üzere pek çok inşaata nezaret edecektir.³⁷³

19 Kasım 1785- 11 Temmuz 1786 tarihlerinde görevde bulunan Göynüklü Mustafa Ağa'nın Bozcaada'ya sürgün edilme sebebi de cebecilerin bulundukları mahallerin güvenliklerini sağlayamamalarıyla alakalıdır. Mustafa Ağa'nın azil sebebi “rahatına düşkün olup cebecilerin hududunu gereği gibi koruyamaması ve Ramazan gecelerinde köşe bucakta kargaşa çıkaran kimselerin zuhur etmesi” olarak kayıtlara geçmişti.³⁷⁴ Mustafa Ağa'nın görevini bu denli ihmal etmesinin asıl sebebi ise cebecibaşılının

³⁷¹ Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)* 2. Cilt, Hazırlayan: Tahir Güngör, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2019. s.1036.

³⁷² Hikmet Çiçek, *(Vekayi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187-1197 / 1774-1783)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2018. s.743-44; Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l- Ahbâr 1774-1779 (H.1188-1193)*, Yayına Hazırlayan: Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014. s.122.

³⁷³ BOA, C.AS.1193/53301; C.AS. 913/39409; AE.SABH.I. 144/9712; MAD.d. 19534; Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, II. Cilt - I. Kitap, Hazırlayan: Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018. s.131.

³⁷⁴ Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l- Ahbâr 1774-1779*, s.298 ve 351. Vasîf Efendi, Göynüklü Mustafa Ağa'nın Bozcaada'ya sürgün edildiğini belirtmekle birlikte Kürd Mehmed Ağa'nın cebecibaşı atanması için I. Abdülhamid'e sunulan arzuhalde sabık cebecibaşının Midilli Ceziresi'nde hizmet edeceği ifadesi yer almaktadır. Bkz. BOA, AE.SABH.I. 15/1331.

çoğunlukla bir yıl bu makamda kalıp sonrasında tebdil edilmeleriyle alakalıdır. Nitekim Sadrazamın I. Abdülhamid'e sunduğu telhiste Mustafa Ağa'dan ağır başlı olmayan bir kimse olarak söz edip senesini tamamladığı ve bayramdan sonra azledileceğini düşündüğü için vazifesini boşladığına dair şikâyetle bulunup kendisinin azledilerek yerine Kürd Mehmed Ağa'nın getirilmesini talep etmekteydi.³⁷⁵ Neticede Göynüklü Mustafa Ağa, sultanın hatt-ı hümayunu ile azledilip sonrasında Bozcaada'ya sürgün edilmişti. Mustafa Ağa ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken nokta ise kendisinin ocak kethüdalığı ve Özi cebecibaşılığı gibi görevler yapıp ocak içerisinde gelen bir kişi olmasına rağmen aslında basit denebilecek bir konuda gönülsüzlüğünden dolayı başarısız olup azledilmesidir. Konunun daha ilginç boyutuysa hudut cebehanelerinden birisinin kendisine muhtemelen üç yıl gibi bir süreliğine emanet edilmiş olmasıdır. Bu durum ve diğer azillerin bir kısmı, aslında cebecibaşların tamamının bu makam için ehil kişiler arasından seçilmediğini akla getirmektedir.

Kısa süre cebecibaşılık yaptıktan sonra azledilen pek çok ağa olduğu gibi 18. yüzyıl ortalarında bazı cebecibaşların birkaç kez ocak ağalığı görevini yürüttükleri de vakidir. Bazılarıyla görevde kaldıkları süre itibariyle diğer ağalardan öne çıkmaktadırlar. Bunlardan ilki Mehterbaşı Abdullah Ağa'dır ve iki defa cebecibaşı olmuştur. İlki 24 Ocak – 27 Haziran 1746 arasında yaklaşık beş ay sürmüş, ikincisinde ise 16 Temmuz 1748'den vefat ettiği tarih olan 13 Ağustos 1755'e kadar yedi yılı aşkın süre cebecibaşı makamında oturmuştu. Abdullah Ağa, dönemin önde gelen devlet adamlarından olup Cebeci Ocağı'ndaki pek çok zabıt gibi teknik konularda uzmanlığı bulunmaktaydı.³⁷⁶ Tecrübeli, işbilir ve güvenilir bir devlet adamı olması dolayısıyla sık sık başka görevlere atanmaktaydı. Nitekim ağalıktan ilk azledildiği tarihte görevinde başarısız bulunduğu için değil aksine daha önemli görülen bir başka vazife nedeniyle yerine Moralı Salih Ağa tayin edilmiş, kendisi ise Mekke-i Mükerrreme'deki bazı suyuollarının tamirine

³⁷⁵ “cebecibaşı kulları gayet küsek bir âdem olduğundan gayri senemi tek mil eyledim bayram ertesi azil olacağım deyü hudud ve sinurunu muhafaza etmeği bi'l-küllîye terk eylemekden naşi azil ve nefyi lazım gelüb dergâh-ı âli kapucubaşlarından Kürd Mehmed Ağa kulları fi'l-asl cebeci ocağından neşet eylemiş ve dört beş def'a cebecibaşı olub sefer ve hazerde hıdmet-i seyf eylemiş emekdâran-ı devlet-i âliyyelerinden olduğuna binaen bu defa cebecibaşı nasb...” Bkz. BOA, AE.SABH.I. 17/1492.

³⁷⁶ Mehterbaşı Abdullah Ağa, 3 Aralık 1737- 23 Mart 1739 tarihleri arasında sadrazamlık yapan Antalyalı Yeğen Mehmed Paşa'nın sadaret kethüdalığı görevinde bulunmuştur. Bkz. Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi I*, s.306.

memur edilmişti.³⁷⁷ Salih Ağa ise yaklaşık üç ay cebecibaşılık görevini sürdürdükten sonra yerine eski Mısır Valisi Yedekçi Mehmed Paşa'nın yeğeni Çavuşbaşı Ali Ağa atanmıştı.³⁷⁸ Amcasına atfen “Yeğen” adıyla tanınan Ali Ağa, yaklaşık 11 ay cebecibaşılık yaptıktan sonra 24 Ağustos 1747 tarihinde Sadrazam Seyyid Abdullah Paşa'nın sadaret kethüdalığına getirilmiş, cebecibaşılığa ise Seyyid Abdi Ağa tayin edilmişti.³⁷⁹ Bu sırada Mehterbaşı Abdullah Ağa, Mekke'deki su yollarını onarıp hac farızasını yerine getirdikten sonra İstanbul'a dönerek kısa süre hanesinde ikamet etmiş, 16 Temmuz 1748 tarihinde de Abdi Ağa'nın yerine ikinci kez cebecibaşılığa getirilmişti.³⁸⁰

Abdullah Ağa'nın ikinci cebecibaşılık dönemindeki en önemli olay cebeci kışlalarının yeniden inşa edilmesidir. 1751 yılında Sultan I. Mahmud'un desteği ve ser-mimarın marifeti ile yalnızca Ayasofya civarındaki cebeci kışlaları değil eskimiş olan Cebecibaşı Ağa'nın Konağı ile Süleymaniye Camii yakınlarında yer alan ve *Ağakapısı* adıyla anılan Yeniçeri Ağalarına tahsis edilen saray da yeniden inşa edilmişti.³⁸¹ Cebehane mühimmatının bir kısmı inşaat malzemelerinden oluştuğu için söz konusu onarımlarda malzeme sıkıntısı yaşanmamış ayrıca çok sayıda işçi bulunması dolayısıyla tamiratlar son derece kısa sürede tamamlanmıştı. Kışlalarla birlikte cebehane kapısı da yeniden inşa edilmiş, bir de Cebehane Çeşmesi adı verilen yeni bir çeşme yapılmıştı.³⁸² İzzî

³⁷⁷ İzzî Süleymân Efendi, *İzzî Tarihi (Osmanlı Tarihi 1157-1165/ 1744-1752)*, Hazırlayan: Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2019, s.217.

³⁷⁸ Morali Salih Ağa, birkaç defa çavuşbaşı ve cebecibaşılık yapmıştı. Cebecibaşılık görevinin ardından bir süre Çekmece yakınlarındaki çiftliğinde ikamet etmişti. 26 Haziran 1748 tarihinde öldüğünde halen sipah ağası idi. Bkz. Süleyman İzzî Efendi, *İzzî Tarihi*, s. 569.

³⁷⁹ Yeğen Ali Ağa, 25 Aralık 1747 tarihine kadar sadaret kethüdalığı vazifesinde kaldıktan sonra vezir rütbesi ile Mora Muhassıllığına, 1750 Aralık'ındaysa Rumeli Beylerbeyliğine getirildi. Erzurum Valiliği ve Aydın Muhaassıllığı gibi görevler de yürüten Yeğen Ali Paşa, 1784 Mayıs'ında vefat ettiğinde Cidde Valisiydi. Bkz. *İzzî Tarihi*, s.989; Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l- Ahbâr [1782-1787 (H.1196-1201)]*, Yayına Hazırlayan: Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s.210.

³⁸⁰ Seyyid Abdi Ağa da selefleri gibi devrin önde gelen ricalindendi. Kendisi iki defa çavuşbaşı ile cebecibaşılığının öncesinde ve sonrasında toplamda iki defa sadaret kethüdalığına getirilmiştir. Tıpkı Yeğen Ali Paşa gibi Abdi Paşa da 24 Ağustos 1747-2 Ocak 1750 tarihleri arasında Sadrazamlık yapan Seyyid Abdullah Paşa'nın sadaret kethüdalığında bulunmuştur. 4 Şubat 1749 tarihinde kethüdalığa atanan Abdi Paşa, aynı yılın 16 Eylül'üne kadar bu görevde kalmış ve bu tarihte kendisine vezir rütbesi tevdi edilmiştir. Sonrasında Seyyid Abdi Paşa, Bosna Valiliği, Aydın Muhassıllığı, Eğriboz ve Belgrad Muhafızlığı gibi çeşitli görevlere tayin edilmiştir. Bkz. Süleyman İzzî Efendi, *İzzî Tarihi*, s. 704 ve 980.

³⁸¹ Süleyman İzzî Efendi, *İzzî Tarihi*, s.848-850.

³⁸² *Şem'dâni-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi I*, s.156-158. Cebehanedeki tamiratın tamamlanmasının yaklaşık bir ay sonrasında, 20 Temmuz 1751'tarihinde Fatih Sultan Mehmed Camisi yakınlarındaki Karaman Çarşısında çıkan yangın dolayısıyla *Yeni Odalar* adıyla anılan Yeniçeri kışlaları küle dönmüş ve bu tarihte yeniden inşa edilmişti. Bkz. Süleyman İzzî Efendi, *İzzî Tarihi*, s.848-865; Göynüklü Ahmed Efendi, *Târîh-i Göynüklü*, s.515.

Süleyman Efendi, 1744/1752 arasını kapsayan eserinde söz konusu tamirat hakkında kapsamlı bilgiler verdikten sonra cebehaneyi “içi ve dışı çeşitli sanayiyle donatılmış ve görülmemiş usullerle ustalıkla nakşedilmiş” bir alan şeklinde betimlemektedir.³⁸³

18. yüzyılda en uzun süre cebecibaşılık yapanlardan birisi konumundaki Abdullah Ağa, yaşlılığından dolayı hastalanıp 13 Ağustos 1755 tarihinde vefat ettiğinde yerine uzun süredir Ocak Başkethüdası olan Kadrîzâde Mehmed Ağa atanmıştır.³⁸⁴ Çeşitli dönemlerde üç defa cebecibaşılık yapan Kadrîzâde Mehmed Ağa’nın ilk ağalığı yaklaşık iki buçuk yıl sürmüştür. Bu sürenin sonunda, 26 Ocak 1758’de Surre Eminliği görevi için cebecibaşıliktan azledilen Kadrîzâde’nin yerine sırasıyla eski Topçubaşı Hezârfen Kara Mustafa Ağa, Derzi Hüseyin Ağa ve Kethüda Eyyûbî Ağa getirilmiştir. Kadrîzâde Mehmed Ağa, 1761 Eylül’ünde Silahdar Ağalığı makamında bulunuyorken Gelibolu’ya sürgün edilen Eyyûbî Ağa’nın yerine ikinci defa cebecibaşıliğa getirilmiştir. İkinci kez geldiği bu görevde 17 ay kalan Kadrîzâde, 1763 Şubat’ında görevini Hezârfen Mustafa Ağa’ya devretmiştir. Kadrîzâde Mehmed, 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı’nın hemen öncesinde üçüncü defa, 10 Aralık 1774’te ise dördüncü defa cebecibaşı tayin edilmiştir.³⁸⁵ Kadrîzâde Mehmed Ağa, yaklaşık sekiz ay sonra 1775 Temmuz’unda cebecibaşı vazifesine devam ederken hanesinde vefat etmiş yerine ise yine ocak kethüdası olan Kara Mehmed Ağa atanmıştır.³⁸⁶

Kadrîzâde Mehmed Ağa vefat ettiğinde emval ve eşyası tahrir edilip mîrî tarafından zapt edilmişti. Mehmed Ağa’nın terekesinde 588 kuruş nakitin dışında çeşitli sarraflar elinde 4800 kuruş alacağı bulunuyordu. Konağı, Çerkez asıllı cariyeleri ve eşyalarının kıymeti de takdir edilip rehindeki 4500 kuruş borcu düşüldüğünde terekenin toplam kıymeti 10 bin kuruşa ancak ulaşıyordu.³⁸⁷ Kadrîzâde’nin cebecibaşı vazifesindeyken mübâyaa edip cebehaneye teslim ettiği mühimmat behâsından zimmetinde ne miktar alacağın olduğuna dair araştırma yapılırken aynı esnada cebehanede mevcut mühimmat

³⁸³ “*Ve’l-hâsıl derûn ve birûnu envâ’-ı sanâyi’ ve rusûm-i bedâyi’ birle reşkîn-sâz-ı nigâr-hâne-i çin ve bisât-ı rengîn ve vesâyid-i zerrîn ile ferşide vü tezyin olunduktan sonra, işbu şehir-i şa’bânü’l-mu’azzamın ikinci yevm-i sebt’de (26 Haziran 1751) derûnuna nakl ü iskân fermân olunmağla*”, Bkz. Süleyman İzzî Efendi, *İzzî Tarihi*, s.850.

³⁸⁴ Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi I*, s.297.

³⁸⁵ Bkz. Ek. Cebecibaşılar Listesi.

³⁸⁶ Kâdrizade Mehmed Ağa’nın muhallefatı 21 Cemaziyelevvel 1189 / 20 Temmuz 1775 tarihinde tahrir edilmiştir. Bkz. BOA, D.BŞM.MHD.d. Defter No: 12822.

³⁸⁷ BOA, D.BŞM.MHD.d. Defter No: 12822.

da tahrir edilip satın alınan mühimmatın behâları araştırılıp cebehane mahzeninde eksik veya fazla olup olmadığı titiz bir şekilde incelenmişti. Defterdar efendinin yaptığı araştırma neticesinde Kadrîzâde'nin cebehane mühimmatı için satın aldığı malzemelerden 5276 buçuk kuruş zimmeti olduğu sonucuna ulaşılmış ve bu alacağın 4800 kuruşu sarraflardaki Kadrîzâde'nin temessüklerle sabit alacağından düşülmüş, bâkî kalan 476 buçuk kuruş ise metrukâtta bulunan nakit paradan karşılanmıştı. Terekenin kalan kısmının müteveffanın varisleri olan zevcesi Hacı Aîşe ve Kerimesi Âmine Hatun'a mı teslim edileceği yoksa devlet tarafından el mi konulacağı hususu ise varislerin terekenin kendilerine bırakılmasını rica eden arzuhal ile birlikte I. Abdülhamid'in kararına sunulmuştu. Padişah, 31 Temmuz 1775 tarihli hatt-ı hümayununda müteveffanın mirîye olan borçları düşüldükten sonra mirasın varislere teslim edilmesini emretmişti.³⁸⁸

18. yüzyılın tamamında Kadrîzâde'den daha fazla cebecibaşılığa atanan tek kişi Kürd Mehmed Ağa'dır. Cebecibaşılığın adeta gediklisi olan Mehmed Ağa, yüzyılın ikinci yarısında toplam beş defa bu makama gelmiştir. Kendisinin ilk iki vazifesi 1768-74 Savaşı sırasında, üçüncüsü 1776-78 yılları arasında, dördüncüsü 10 Temmuz 1782-20 Mayıs 1783 tarihleri arasındadır ve bu tarihte ocaktaki mahlûl ulufelerin pek çoğunu kendisine ve çevresindekilere tahsis ettiği iddiasının ayyuka çıkması üzerine azledilip Bozcaada'ya sürgün edilmişti.³⁸⁹ Ancak bu durum diğer devlet görevlilerinde olduğu gibi kısa bir süreliğine kendisinin İstanbul'dan uzak kalmasına sebep olup sonrasında affedilmesiyle sonuçlanacaktı. Ancak bunun için Mehmed Ağa'nın ilk olarak Bozcaada Kalesinin harap kısımlarını tamir ve yeniden inşa etmesi gerekmektedir. 7 Ekim 1784 tarihli masraf defterine göre kalenin tamiri 14 bin 539 kuruşa mal olmuştu ve toplam meblağın 3 bin 539 kuruşu tenzil edilerek kalan miktar Mehmed Ağa'ya teslim edilmişti.³⁹⁰ Mehmed Ağa, hasta ve yaşlı olmasına karşın 11 Temmuz 1786 tarihinde

³⁸⁸ BOA, D.BŞM.MHD.d. Defter No: 12822; AE.SABH.I. 283/19002; C.AS. 780/33012; 880/37803. Osmanlı payitahtında veya taşrasında serveti padişahınki ile kıyaslanabilecek her hangi bir kimse bulunmuyordu. Bunun en önemli nedenlerinden birisi merkezi elitlerin tamamının servetlerini padişaha borçlu olmalarından ve önemli ölçüde miras hakkından mahrum olmalarıdır. Bkz. Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2, Editörler: Halil İnalcık, Donald Quataert, (Çev: Ayşe Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006. s.764.

³⁸⁹ Çiçek, *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi II*, s.1060.

³⁹⁰ BOA, C.AS. 1116/49452.

beşinci defa cebecibaşılığa atanmış fakat bu görevi uzun sürmeyip yaklaşık dört ay sonra 7 Kasım 1786'da vefat etmesiyle sona ermiştir.³⁹¹

Görevdeyken vefat eden cebecibaşların terekeleri mîrîden atanan bir görevli tarafından tahrir edilerek terekenin yalnızca az bir kısmının varislere intikal etmesine izin verilmekteydi. Bu uygulama eski cebecibaşlar için de benzer şekilde yürütülmekte ve onların metrukâtı da titiz bir şekilde kayda geçirilmekteydi.³⁹² Cebecibaşların almakta oldukları maaşlar bazen sonraki cebecibaşına aktarılırken bazense hiç kimseye verilmeyip tamamı hazineye aktarılıyordu. Nitekim Kürd Mehmed Ağa vefat ettiğinde günlük 1127 akçe tutarında yetmiş üç neferin esamisini elinde tutuyordu. Söz konusu mevacib sonraki cebecibaşına aktarılmayıp sadrazam arzı ve hatt-ı hümayun mucebince tamamı “hazine-mânde” olarak kaydedilerek hazineye intikal ettirilmişti.³⁹³ Bunun nedeni yüksek mevacib alan bazı devlet görevlilerine maaş yerine belli bir yerin mukâtaasının tahsis edilmesiyle alakalıydı. Mora ve çevresi buğday rûsumu mukâtaasından 1786-87 senesi için cebecibaşına ödenen mevacib taksiti Kürd Mehmed Ağa'nın seleflerinin maaşlarını çeşitli mukâtaalardan aldıklarını göstermektedir.³⁹⁴

Cebecibaşlar mevcut görevlerine ilave olarak çeşitli hizmetleri de yürütebiliyorlardı. Örneğin Cebecibaşı İsmail Ağa, memur olduğu cebecibaşılık vazifesindeki doğruluktan şaşmayan icraatlarından mütevellit, görevini kötüye kullanarak 80 bin koyunun telef olmasına sebebiyet verdiği için azledilen Mehmed Ağa yerine 8 Aralık 1783 tarihinde cebecibaşılığa ilaveten kasapbaşı tayin edilmiştir.³⁹⁵

Cebeciler, sefer için gerekli mühimmatı İstanbul'dan sefer mahalline kadar götürüp getirmekle sorumlu olduklarından çoğunlukla cebecibaşlar da ordu ile birlikte sefere katılıyordu. Özellikle harp için gerekli malzemelerin hazırlanmasından sorumlu olmaları dolayısıyla savaş sırasında veya öncesindeki meşveretlerde yer alıyorlardı ve

³⁹¹ BOA, C.AS. 1166/51936; Kürd Mehmed Ağa'nın yerine cebecibaşı atanan Davetdâr Mehmed Paşazâde Abdi Bey de uzun süre bu görevde kalamayıp yalnızca 26 gün sonra vebadan vefat etmiş ve yerine Mehmed Sadık Ağa cebecibaşı tayin edilmiştir. Bkz. Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr 1782-1787*, s.369-373.

³⁹² BOA, D.BŞM.MHF 36/1; 36/61.

³⁹³ BOA, TS.MA.e 804/23.

³⁹⁴ BOA, TS.MA.e 953/36. Mevaciblerin ödenmesiyle ilgili diğer uygulamalar için Bkz. Erhan Afyoncu, “Mevâcib”, *TDVİA*, C. 29, s.418-420.

³⁹⁵ Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr 1782-1787*, s.71-72; Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, III. Cilt, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018. s.6-7.

düşünceleri alınacak karara etki ediyordu. Nitekim 1783 yılında Kırım'ın Ruslar tarafından ilhak edilmesi üzerine Ruslara verilecek cevap ve alınacak tedbirlerin tartışıldığı meclis-i meşverette Cebecibaşı İsmail Ağa da bulunuyordu. Bütün devlet ricalinin hazır olduğu meşverette İsmail Ağa savaşa kesin şekilde karşı çıkan ekipteydi ve meşverettekileri susmak yerine görüşlerini açıklamaya ve bir an önce sulh kararı almaya davet etmişti. Cebecibaşı el-Hac İsmail Ağa savaşa karşı çıkarken hazinenin sefer harcamalarını karşılayabilecek durumda olmadığını dile getirdikten sonra oldukça sert bir biçimde “*bizim askerde iş yok, eğip bükmenin ma'nası yoktur (...) mukavemet mümkün değildir*” diyerek ordunun mevcut durumuyla sefer yürütmenin imkânsız olduğunu dile getirmekteydi.³⁹⁶

İsmail Ağa'nın Rusya üzerine gerçekleştirilecek sefere itirazı askeri olduğu kadar dönemin ekonomik ve politik koşullarıyla da alakalıydı. Harp kararının alınmasıyla birlikte çok sayıda cebeci ve yeniçerinin seferber edilerek Tuna bölgesinden Kırım ve Kafkasya'ya kadar oldukça geniş bir cephe hattına gönderilmesi gerekecekti. Cebecibaşı İsmail Ağa açısından İstanbul ve taşradaki cebecilerin seferber edilmesi gerekeceği gibi yeni neferlerin tahrir edilerek mevcut sayının artırılması sağlanmalıydı ki sefer harcamalarıyla birlikte düşünüldüğünde bu karşılanması gereken büyük bir meblağdı. Nitekim geçmiş bazı seferler göz önüne alındığında çok sayıda yeni askere, teçhizata ve bunların karşılanabilmesi içinse nakit akçeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Dolayısıyla savaşın yalnızca askeri bir hareketlilik getirmekle kalmayıp büyük bir ekonomik yük de getirdiğinin bilincinde olan İsmail Ağa da 1783 yılında savaş karşıtı cephede yer almaktaydı.

18. yüzyılın çeşitli seferlerindeki Osmanlı ordusunun mevcudu ve yeni eklenen neferlerin sayısına kısa bir göz gezdirmek sefer mevsiminde yaşanan askeri ve iktisadi hareketliliği anlamak açısından önemlidir. 1717 yılında Habsburglar Belgrad'ı kuşattıklarında şehrin önlerine giden Osmanlı kurtarma ordusunun toplam sayısı, en

³⁹⁶ Cebecibaşı İsmail Ağa meclis-i meşverette şu sözleri sarf etmiştir: “ben seferlerin ekserisinde bulundum. Bâ-husus geçenki seferde her mahallinde ve Şumnu'da beraber idim. Sefer gayri şeye benzemez, ol vakit bir düşmana cevap veremedik, ben sağdan sağa söylerim: böyle işde sükûtun ma'nası yoktur, din ü devlete hayırlı olanı söylemelidir, cebehânedan dört ortayı çıkarıncaya değin dünyâ kadar akçe harç etdim, bizim askerde iş yok, eğip bükmenin ma'nası yoktur, hâllerimiz besbelli hemen musâlahaya karâr ile bu meclisde bunu kat' buyurun ve illâ mukavemet mümkün değildir” Bkz. Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr 1782-1787*, s.95; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, III, s. 44

azından kâğıt üzerinde 140 bini geçiyordu ve bu sayıya yaklaşık 40.000 civarındaki Kırım-Tatar askeri dâhil değildi. Sefere 126.451 nefer yeniçeri, 8.050 nefer cebeci, 4.864 nefer topçu, 1.556 nefer top arabacısı olmak üzere 140.921 kapıkulu katılmıştı.³⁹⁷ Habsburg ve Rus savaşlarına göre daha küçük bir cephe hattında ve daha düşük yoğunluklu çatışmalarla devam eden Osmanlı - İran Savaşları için 1732 yılında çok sayıda paşanın kapı halkına ilave olarak Anadolu'daki çeşitli eyaletlerin timar ve zeamet sahipleri seferber edilmişti. Bu sayı yetersiz olacağı için yine Anadolu'dan ilk etapta 4000 nefer cebeci, 400 arabacı, 10.000 piyade levendat, 600 topçu ve çok sayıda süvari tahrir edilmişti. Kısa süre sonra İskenderun Limanından nakledilecek toplar için 1140 nefer cebeci ve top arabacısı daha bu sayıya eklenecekti.³⁹⁸ İran Savaşlarının devam ettiği ve batıda Avusturya cephesinin açılmasıyla artan nefer ihtiyacını karşılamak üzere, 21 Mayıs 1736 tarihinde acemi oğlanları arasından 2.927 nefer, toplam 29.593 akçe ulufeyi aşmamak kaydı ile cebeci ocağına dâhil edilmişti.³⁹⁹ Takip eden yaklaşık bir yıl zarfında, 30 Nisan 1737'ye kadar, Cebeci Ocağına 4.434 yeni cebeci daha kaydedilecekti. Yine bu bir yılda 26.567 nefer sekban yeniçeriler zümresine ilhak edilirken topçulara 2300, top arabacılarına 852, sipahlara ve silahdarlara ise 1.500'er yeni nefer kaydedilmişti. Serhad kalelerinin muhafazası için tahrir edilen askerlerle birlikte sefer için tertib olunan askerlerin toplamı 89.038 neferi bulmaktaydı.⁴⁰⁰ Bu geniş zümrenin içerisinde cebeciler sayıca çok kalabalık göçükmeseler de diğer askeri gruplarla birlikte seferin yürütülmesindeki ana unsurlardan birisi konumundaydı.

Cebecilerin harp malzemelerini üretmenin yanında en önemli vazifelerinden bir diğeri de depolardaki silah ve mühimmat miktarını kontrol ederek eksiklerin giderilmesidir.

³⁹⁷ Hakan Karagöz, "Pasarofça Barışı'na Giden Süreçte Osmanlı-Habsburg Rekabeti (1716-1717)", *Harp ve Sulh: 300. Yılında Pasarofça Antlaşması*, Yayına Hazırlayan: Gültekin Yıldız, Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019. s.70.

³⁹⁸ Tahrir edilen cebeci ve topçuların "sahibü'l-esâmi ve çalık yeniçeri ve kuloğulları" arasından seçilmesi istenilmekteydi. *Sâmî ve Şâkir ve Subhî Tarihi*, s.180-185 ve 196.

³⁹⁹ A.{RSK.d. Defter No: 1584. Sözkonusu defterdeki cebecilerin çoğu dokuz akçe ulufe almaktaydı. Cebecilerden birisi ölüp ulufesi mahlûl kaldığında yerine başka birisi atanabilir veya ulufesi başka cebecilere "terakki" olarak paylaştırılabilirdi. Aynı uygulama diğer kapıkulları arasında da yaygın şekilde tatbik ediliyordu. Bkz. A.{RSK.d. Defter No: 1698G.

⁴⁰⁰ BOA, TSMA.e 590/4. Aynı defterdeki Hicri 1123 (1711) tarihli nefer kaydında ise 52.982 yeniçeri, 10.347 cebeci, 5.500 topçu, 1.809 top arabacı, 2.500 sipah ve 2.502 silahdarın kapıkullarına ilhak edildiği anlaşılmaktadır. Bunlara ilave olarak serhad kalelerinin muhafazası için toplanan askerlerle birlikte sefer için yeni tahrir edilen askerlerin sayısı 123.296'yı buluyordu.

Cebeciler kâtibi ve diğer kâtipler depodaki mühimmatın listesini çıkartarak miktarı azalan malzemeleri cebecibaşına bildirirler, cebecibaşı da bunları temin yoluna giderdi. Cebeciler kâtibi aynı zamanda bir kalenin fethinden sonra elde edilen silah ve barut gibi mühimmatın da listesini hazırlar, buna göre kaleye konulacak top, tüfek ve mühimmatın neler olacağına karar verilirdi. Çeşitli kaleler veya şehirlerin fethinin ardından ilk yapılan işlemlerden birisi kaledeki emin bir mahallin belirlenip onarımdan geçirilmesi veya sağlam bir bina inşa edilerek içine kalenin ihtiyaç duyacağı kadar cebehane konulmasıdır. Cebeci kâtipleri ayrıca seferden sonra elde kalan malzemelerin listesini de hazırlamakta ve cebeci ağaları değişip yenisi atandığında cebecibaşı ile birlikte cebehane anbarlarında sayım yapmaktaydı.⁴⁰¹ Yeni bir cebecibaşının tayini aynı zamanda ocaktaki pek çok görevlinin mevkilerinin değişmesini de beraberinde getirmekteydi.

1 Ekim 1759 tarihinde Cebecibaşı Hezârfen Kara Mustafa Ağa azledilip yerine Sadrazam Kethüdası Derzi Hüseyin Ağa atandığında, Kara Mustafa Ağa'nın ocaktaki sadık adamları olan ve makbul kimseler olarak kabul görmeyen baş kethüda ile başçavuş da sürgün edilmişti. Aynı tarihte Cebehane Başhalifesi Mustafa Efendi'nin de vefat etmesi dolayısıyla adet olduğu üzere ikinci kethüda baş kethüdalığa, ikinci halife baş halifelığe ve üçüncüler ikinciliğe terfi ettirilmişti.⁴⁰² Yine adet olduğu üzere, cebecibaşı, kethüdaları ve kâtiplerine cebehane-i amiredeki mühimmat birer birer incelenerek yazılmış ve yine bu tarihte bir sefer-i hümâyûn takımı oluşturulmuştu. Cebeciler Kâtibi vazifesinde bulunan müverrih Mehmed Hâkim Efendi söz konusu tahririn gerçekleştirilmesinde görev almıştı. Cebecibaşı, kâtibi, halifesi, kethüdaları ve baş muhasebeden tayin olunan Şerbetçizâde Mustafa Efendi marifetiyle gerçekleştirilen sayım 25 günde tamamlanmıştı.⁴⁰³

Hâkim Efendi 4 Mayıs 1753- 4 Kasım 1766 yılları arasında vakanüvislik görevinde bulunmuş, bu görevi sürdürürken 1754-1759 yılları arasında Haslar Mukatası görevini de yürütmüştür. Hâkim, Haslar Mukatasındaki görevinden ayrıldığı 31 Mayıs 1759 tarihinde Cebeciler Kitabeti vazifesine getirilmişti ve bu görevi yaklaşık bir yıl

⁴⁰¹ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları II*, s.10.

⁴⁰² BOA, AE.SMST.III, 369/29296; C.AS. 49/2278; Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi II*, s.862-864.

⁴⁰³ Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi II*, s.864 ve 889.

sürdürdükten sonra 20 Mayıs 1760 tarihinde azledilmişti.⁴⁰⁴ Sonrasında Sipah Kitabeti ve Küçük Ruznamçecilik görevlerini yürüten Hâkim Efendi, vakanüvislik görevinden azlolunduğu 4 Kasım 1766 tarihinde yeniden Cebeciler Kitabeti vazifesine atanmıştı. Cebeciler kitabeti vazifesini yürütmüş olan bir diğer tanınmış müverrih, 1711-1759 yıllarını kapsayan tarihi bulunan Göynüklü Ahmed Efendi'dir. Göynüklü'nün eserinde aktardığı çeşitli bilgilerden ve dönemin diğer kroniklerinden anlaşıldığı kadarıyla muhtemelen ilki 1720 yılında olmak üzere kendisi en az beş kez cebeciler kitabetine getirilmişti. Göynüklü ayrıca hazine-i birûn katibliği, piyade mukabeleciliği, mevkufatçılık, silahtar kitabeti, büyük kale tezkireciliği, küçük ruznamçecilik, kalyonlar defterdarlığı, Anadolu muhasebeciliği gibi hâcegân-ı dîvan-ı hümayun payeli çeşitli görevlerde bulunmuştu. 25 Ekim 1746 tarihinde atandığı Şıkk-ı Sâni defterdarlığını ise 100 yaşını aşkın şekilde vefat ettiği 1759 Nisan'ına kadar sürdürmüştü.⁴⁰⁵ 20 Temmuz 1722 tarihinden 24 Temmuz 1723'e kadar cebeciler kitabeti vazifesini yürüten Sâmî Mustafa Efendi de dönemin diğer tanınan müverrihlerindendir. Sâmî Mustafa Efendi Cebeciler Kitabeti'nin ardından piyade mukabeleciliği ve küçük ruznamçecilik gibi görevlerde bulunmuştur.⁴⁰⁶ 1769-1794 yılları arasında toplam beş defa vakanüvislik görevinde bulunan Enverî Sadullah Efendi de yaklaşık bir yıl cebeciler kitabetine bulunmuştur. 20 Ocak 1774'ten aynı yılın 30 Kasım'ına kadar cebeciler kitabeti görevinde kalan Enverî, bu tarihte küçük evkaf muhasebeciliğine atanmıştır.⁴⁰⁷ Gerek Cebeciler Kitabeti gerekse diğer Hâcegan rütbeli kâtipler çoğunlukla bir yıl sonra değiştirilip yerlerine başka başka kimseler atanıyordu. Bahsi geçen müverrihlerin cebeciler kitabetine uzun süre kalmamış olmaları veya farklı tarihlerde yeniden atanmaları bu durumla alakalıdır.⁴⁰⁸

Cebecibaşlıkların ve kethüdalarının bu görevlerinin öncesi ve sonrasında atanmış oldukları diğer mevkiler incelendiğinde hepsinin merkez tevcihâtındaki yüksek makamlardan olduğu ilk bakışta anlaşılmaktadır. Nitekim "Hademe-i Bâb-ı Âsafî"

⁴⁰⁴ Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi I*, s. LIX- LX; Erhan Afyoncu, "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tевcihat Kayıtları I", *Belgeler*, Cilt XX, Sayı 24 (Ocak 1999), s.111.

⁴⁰⁵ Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi I*, s.58, 672, 782-83 ve 802; Süleyman İzzî Efendi, *İzzî Tarihi*, s.127, 246, 475; Göynüklü Ahmed Efendi, *Târîh-i Göynüklü*, s.15-19, s.384; Sâmî ve Şâkir ve Subhî Tarihi, s.760 ve 827.

⁴⁰⁶ Afyoncu, "Tevcihat Kayıtları I", s.99; Sâmî ve Şâkir ve Subhî Tarihi, s.XLVIII.

⁴⁰⁷ Çalışkan, *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi I*, s.XII; Çiçek, *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi II*, s.12-13.

⁴⁰⁸ BOA, A. {RSK.d. Defter No: 1596; 1620.

olarak adlandırılan on yüksek memuriyet, sayısı 22'yi bulan ocak ve diğer ağalıklar ile sayıları 53'e varan hâcegânlık ve eminliklerle merkez bürokrasisindeki yüksek rütbeli görevlilerin toplam sayısı 85 idi.⁴⁰⁹ Söz konusu görevliler yukarıda işaret edildiği üzere genellikle bir veya iki yıl aynı makamda bulunduktan sonra başka mevkilere atanıp aynı rütbede uzun süre nadiren bulunmaktaydılar. Bununla birlikte söz konusu atama ve azillerin bir kısmı sadrazamlığa veya vezarete yükselen paşaların kendi hizbinden kimseleri yükseltmek istemeleri neticesinde vuku bulmaktaydı. Paşalar bu yolla kendi ekiplerini kurmayı amaçlayıp atamaları buna göre şekillendiriyorlardı. 18. yüzyılda sık sık sadrazam değişikliklerinin yaşanması dolayısıyla bu durum cebecibaşılar gibi diğer ehl-i örfün görev süreleriyle terfî ve azillerini yakından ilgilendirmekteydi.

2.2. CEBEHÂNE-İ ÂMİRE'DE ATEŞLİ SİLAHLARIN ÜRETİM VE DENETİMİ: TÜFEKHANE VE FİŞEKHANE

Orduların ateşli silahları savaş alanında kullanmaya başlamaları teknik, taktik ve stratejik alanlarda belâ başlı yenilikleri beraberinde getirmişti. Ancak insangücü, hem en büyük sınırlılıklardan hem de söz konusu yeniliklerin uygulanabilirliğini sağlayan en önemli unsurdu. Avrupa ordularının tamamına paralel olarak Osmanlılar da daha çok insanı silahaltına alıp cepheye sevk ederken yeni neferlerin büyük çoğunluğunu ateşli silahlarla teçhiz etmekte, bir kısmınıysa lojistik hizmetlerde kullanmaktaydılar. Bu durum neticesinde ateşli silahların XV. yüzyıl ortalarından itibaren savaş alanındaki yaygınlığının artması orduların içerisindeki tüfekle teçhiz edilmiş piyade sayısını ve bu sınıfın önemini geri dönülemez bir biçimde artırmıştı.

Ordular içerisindeki toplam sayısı tüfekli piyadeler kadar kalabalık olmasa bile, XV. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar ordu mevcudunda niceliği artan bir diğer grup topçulardır. Topçu sınıfıyla alakalı olarak Avrupa'daki kara ordularına dair bazı gözlemler yapmak, Osmanlı ordusunun temel dinamiklerini anlamak açısından önemlidir. Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sırasında orduda her bin nefer muharip için ortalama 1,5 top bulunuyordu. Bu oran Fransa Kralı XIV. Louis'in krallığı (1643-1715) zamanında gerçekleşen savaşlarda çoğunlukla 0,75 ile 1,36 arasında değişim

⁴⁰⁹ Hademe-i Bâb-ı Âsafi olarak bilinen memuriyetler şunlardır: Sadaret Kethüdalığı, Reisülküttâblık, Çavuşbaşılık, Mektûbculuk, Tezkire-i evvel, Tezkire-i Sâni, Teşrifâtılık, Beylikcilik, Kethudâ Kitabeti ve Çavuşlar kitabeti. Bkz. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, TATAV, İstanbul 2001. s.133-147; BOA, A. {RSK.d. Defter No: 1629.

gösteriyorken İspanyol Veraset Savaşları esnasında 1,75'e kadar yükselmişti. Bin nefere düşen top sayısı, 1740-48 yıllarında cereyan eden Avusturya Veraset Savaşları ve yüzyılın ortalarında Fransızlar ile İngilizler arasında yaşanan Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-63) 3,33'e, yüzyılın sonunda Napoleon Savaşlarında ise 3,5'e çıkmıştı.⁴¹⁰ Söz konusu savaşlar sırasında muharebelerin şiddetinin arttığının bir diğer göstergesi de orduların toplam sayısının hızla yükselip savaşlar içerisinde muhاریplerin toplamının 100.000 kişiyi aştığı büyük muharebelere daha sık rastlanıyor olmasıdır. Buna ilave olarak önceden bir savaş veya sefer sırasında toplamda bir- iki defa gerçekleşiyorken savaşın kitleselleşmesiyle birlikte bu tür muharebelerin sayısı da artmaktaydı.

Kara ordularına nazaran çok daha yoğun şekilde top gücüyle donatılmış olan donanmanın top sayısının toplamı ve artış ivmesi çok daha hızlıdır. Yüzyıl başında İstanbul'daki Rus Elçisi Tolstoy'un ifade ettiğine göre Osmanlıların sancak gemilerinde farklı çaplarda 110 ve 106 top bulunuyorken, dokuz gemide yetmişer, 11 gemide altmışar, yedi gemide ellışer ve bu tarihte artık önemini kaybetmeye başlayan kadirgelerde ise 24 ile 40 arasında top bulunmaktaydı.⁴¹¹ 1699 yılında Osmanlı sancak gemisinde 600, bunun dışındaki diğer tüm gemilerde ise 200-400 arasında mürettebat bulunuyordu. 18. yüzyılda gemi ebatlarının büyümesiyle sancak gemisinin mürettebatı 1738 yılında 1470'e, diğer gemilerde ise 400 ila 800'e yükselmişti. Bunun sonucunda en büyük 33 Osmanlı gemisini yüzdürmek için gereken personel sayısı ise yüzyılın başına oranla üç kattan fazla artarak 21800 kişiye ulaşmıştı.⁴¹²

⁴¹⁰ R. R. Palmer, "Frederick the Great, Guibert, Bülow: From Dynastic to National War", *Makers of Modern Strategy: from Machiavelli to the Nuclear Age*, Edited by Peter Paret, Princeton University Press, Princeton, 1986. s. 100; John A. Lynn, *Giant of the Grand Siècle: The French Army 1610-1715*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997. s.508-509.

⁴¹¹ M. R. Arunova- F. S. Oroşkova, *Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev: İbrahim Allahverdi), Yayına Hazırlayan: İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016, s.63-66. Osmanlıların 18. Yüzyılın başlarında yeni inşa ettiği *kebir kalyon*'da 130 top bulunmaktadır. Bkz. Aydın, *Sultanın Kalyonları*, s.331; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s.468-479.

⁴¹² Bkz. Daniel Panzac, "Yelkenli Gemilerin Altın Çağında Osmanlı Donanmasına İnsangücünün Sağlanması (1660-1850)", *Devletin Silâhlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Derleyen: Eric Jan Zürcher, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.50-51; Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (Çev: Ahmet Maden- Sertaç Canpolat), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.188; Mehmet Taş, *18. Yüzyıl Osmanlı Donanmasında Mürettebat*, Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2023, s.14-18. Karşılaştırma anlamında 18. yüzyılın başlarında Bosna civarındaki kapudanlıklardaki nefer sayıları 40 ila 80 arasında değişiyorken kale ve palankalardaki nefer sayısı askeri hareketliliğin yaşanmadığı vakitlerde büyük garnizonlar haricinde nadiren 500'ün üzerine çıkıyordu. Gezer, *Kale ve Nefer*, s.226-28. Anadolu ve Rumeli'deki büyük serhad kalelerinin 17. yüzyılın ikinci yarısındaki vaziyeti de büyük ölçüde buna benzemektedir. Serhadlerdeki büyük kalelerin muhafazasına atanan nefer sayıları için bkz. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân*, s.150-152.

Gemilerin top mevcudunun ve mürettebat sayısının artma eğilimi yalnızca Osmanlılara has bir durum olmayıp 18. yüzyılda Avrupa donanmaları da benzer bir süreci yaşamıştır. Yüzyılın başlarında Osmanlı kalyonlarındaki her bin nefer için yaklaşık 175 top bulunuyorken kadirga tipi gemilerde bu sayı 125'e denk gelmektedir. Başka bir ifadeyle kalyonlarda 5,7 askere, kadirgalarda ise 8 askere 1 top düşmektedir. Ancak burada, Osmanlı gemilerindeki piyade sayısının Avrupa'ya nazaran daha yüksek olduğunu belirtmek gerekmektedir. 1697 yılında 9.912 topu bulunan İngiliz donanmasının yalnızca 24.000 denizcisi vardı. Bu durum İngiliz donanmasındaki top başına denizci oranının 2,4'e denk geldiğini göstermektedir ki aynı tarihlerdeki Osmanlı gemileriyle kıyaslandığında iki kat daha yüksek bir rakam olarak göze çarpmaktadır.⁴¹³ Dolayısıyla personel sayısı ve ateş gücü anlamında yüzer kaleler niteliğindeki savaş gemilerine yerleştirilen topların sayısı geminin boyutuna göre değişebilmekle birlikte büyük boylardaki muharebe gemilerindeki top sayısı imparatorluktaki pek çok kaledekinden fazlaydı.

İnşa edilen yeni gemiler ve kara ordusunun artan ihtiyacı için yeni topların dökülmesi ile eskiyen topların yenilenmesi dökümhanelerin sürekli faal olmasını zorunlu kılıyordu. Diğer bir zorunluluk ise sayısı sürekli artma eğiliminde olan piyadeler için imal edilmesi gereken tüfekler ile her iki silahın da kullanımı için en mühim madde olan barutun imal edilmesi idi. Bu noktada daha önce işaret edildiği üzere top dökümü ve mühimmatının üretimi temelde tophane-i amirenin sorumluluğundayken bunun haricindeki silah ve mühimmatın imali Cebehane-i Amire kontrolündeydi. Dolayısıyla cebehane ve Osmanlı hazinesi, hem sürekli artma eğilimindeki çatışmaların şiddeti ve boyutu dolayısıyla daha çok miktarda harp malzemesi tedarikini karşılamak zorluğuna göğüs geriyordu hem de imparatorluğun kara ve deniz sınırlarını müdafa eden garnizonlara daha fazla miktarda asker ve mühimmat sevk etmek mecburiyetine katlanıyordu.

Savaşın kitleselleşmesine ek olarak 18. yüzyılın Osmanlılar açısından bir barış dönemi olmaktan çok uzaktı ve birbirini takip eden yeni savaşlara gebe bir dönemdi. Karlofça Antlaşması ile kaybedilen yerleri geri kazanmak için başlatılan Prut (1711) ve Mora Seferleri (1714) ile bunu takip eden 1714-18 Osmanlı-Venedik, 1716-18 Osmanlı Habsburg Savaşları, aralıklarla devam eden 1723-46 ve 1774-1779 Osmanlı İran

⁴¹³ Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, s.90.

Savaşları, 1735-39 Osmanlı Rus ve Habsburg Savaşları, 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı ile 1787-92 Osmanlı –Rus ve Avusturya Savaşları şiddetli muharebelerin yaşandığı ve kalabalık askeri birliklerin seferber edildiği muharebeler zinciriydi. 18. yüzyıldaki bu savaşların yanında ayrıca imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki iç karışıklıklarla mücadele edilen daha düşük yoğunlukla çeşitli seferler de yaşanmıştı. Başta Gürcistan ve Kafkasya bölgesi, Arap Eyaletleri, Karadenizin kuzeyindeki bazı bölgelerle Eflak-Boğdan gibi imparatorluğa yarı bağlı prensliklerdeki isyanlar ve çatışmalar Osmanlılar açısından yeni mali harcamalar ve askeri hareketlilikler anlamı taşıyordu. Doğrudan seferlerin yanı sıra bu bölgelerdeki Osmanlı otoritesinin tesis edilebilmesi ve bu tampon bölgelerin arkasındaki esas düşman unsurlarına karşı gelinebilmesi için bu mahallerin savunulmasında rol oynayan kalelerin inşa ve tamiri için büyük bir çaba gösterecekti. Cebehane-i Amire, söz konusu süreçlerin tamamına hem malzeme hem de teknik destek vererek katkı sağlarken, başta İstanbul olmak üzere askeri tesislerde harp malzemesi üreterek imparatorluğun cephanesini her zaman savaşa hazır tutmaya çalışıyordu.

2.2.1. Tüfekhâne-i Âmire⁴¹⁴

Osmanlılar ve hasımlarının piyade sayısının sürekli artma eğiliminde olması söz konusu orduların teçhiz edileceği ateşli silahları kitlesel halde üretmeyi, geliştirmeyi, kullanmayı ve etkin bir biçimde nakletmeyi zorunlu kılıyordu. Osmanlılar, artan ateşli silah ve barut ihtiyacını başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun çeşitli bölgelerinde kurmuş oldukları atölyeler aracılığıyla karşılarken ham maddelerin devamlılığını ve stokların seviyesini cebecibaşı aracılığıyla takip ediyorlardı. Cebecibaşı ağının kontrolünde ilerleyen bu süreçte cebeci atölyelerinde üretilen silah veya teçhizat yeterli olmadığı zamanlarda ihtiyaç duyulan silahlar hariçten ustalara sipariş edilerek yaptırılmakta veya tüccardan satın alınmaktaydı.

Osmanlılar tüfeklerini ürettikleri, tamirlerini ve bakımlarını yaptıkları atölyeleri, tüfekhane, silahhane, mîrî kârhane gibi isimlerle adlandırıyorlardı. Tüfek imalatı yapılan atölyelerin en büyüğü, İstanbul'da Unkapanı ile Cibali arasında, sur dışında kapanmış

⁴¹⁴ Barut imali ve barut sanayisi konusunda ilk bölümde bilgi verilmesi dolayısıyla burada tüfek ve tabanca gibi elde kullanılan ateşli silahların üretimi ile bakım-onarımları konuları ele alınacaktır. Ayrıca daha erken tarihlerde de kullanılan ancak 18. yüzyılda piyadeler için zorunlu bir mühimmat halini alan kâğıt fişeklerin imali ve yaygınlaşması süreci ile cebehanedeki fişek üretimi burada incelenip tartışılacaktır.

bir kapının arka tarafında yer almakta ve Tüfekhane-i Âmire adıyla bilinmekteydi.⁴¹⁵ Kurulduğu mahalden dolayı Unkapanı Tüfekhanesi olarak da adlandırılan Tüfekhane-i Âmire, muhtemelen Fatih devrinde inşa edilmişti ve bu yönüyle İstanbul'un en eski tüfekhanesiydi. Öncesindeyse özellikle Balkanlar bölgesinde tüfek imal edilen atölyeler yer almaktaydı. Söz konusu atölyeler top dökümhanelerine benzer biçimde farklı milletlerden zanaatkârları bir araya getiriyordu ve buralarda özellikle Sırp tüfek ustaları yoğunlukla istihdam ediliyordu. Sonraki yüzyıllarda Balkanlarda yayılım gösterecek olan küçük silah atölyelerinin temeli bu atölyelerle atılmıştı.⁴¹⁶

Unkapanı veya daha bilinen adıyla Tüfekhane-i Âmire'deki tüfekçi ustaları başlangıçta Cebeci Ocağı'na bağlı değillerdi. Tüfekçilerin Cebeci Ocağı'na bağlanmaları ve mîrî tüfeklerin imâlinin de cebecibaşının kontrolüne girmesi 1579 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihte Cebecibaşı Hasan Ağa'ya hitaben yazılan fermanda; tüfekhanedeki tüfekçilerin cümlesinin cebeciler zümresine ilhak edildiği ve tüfekçilerin mevaciclerini bundan sonra cebeciler ile birlikte alacakları bildirilmişti.⁴¹⁷ Ancak bu karar Yeniçeri tüfekçilerini bağlamıyordu ve Yeniçeri ağasına bağlı şekilde imalat ve tamirat yapan atölye eskiden olduğu gibi varlığını sürdürmekteydi. Yeniçeri ağasına bağlı olarak faaliyet yürüten bu tüfekçilere *sertüfenkci* veya *sertüfengirân* adı verilmekte ve bağlı oldukları ortanın neferleriyle birlikte yeniçeri tüfeklerinin tamir ve imaliyle ilgilenmekteydiler.⁴¹⁸ Yeniçeri ağasına bağlı olarak imal edilen başka silahlar da bulunmaktaydı. Unkapanı tüfekhanesinin cebecilere ilhak edilmesinin öncesinde 19 Ocak 1578 tarihinde Yeniçeri ağasına hitaben yazılan bir ferman, bu tarihlerde silah imali hakkında kapsamlı düzenlemeler yapıldığına işaret etmektedir. Fermanda yeniçeri odaları yakınındaki Evkaf Meydanı'nda bir dükkân bina edilerek burada Topçubaşı

⁴¹⁵ İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s.118; Eremya Çelebi, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 165; “Asitane-i Saadette sur haricinde Unkapanı ve Cibali mabeyninde leb-i deryada vaki' mîrî tüfenkhâne”, “Cibali Kapusu haricinde kal'a duvarı ittisalinde tüfenkhane-i mîrî”. Bkz. BOA, C.AS., 655/ 27558; “mahmiyye-i İstanbul'da Cibali Kapusu haricinde vaki tüfenkhane”, BOA, C.AS., 1031/ 45252.

⁴¹⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1992. s.124; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Modernleşmesinde İlk Adımlar: Teknoloji, Bilim ve Eğitim*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022. s.40.

⁴¹⁷ 4 Ekim 1579 tarihli mühimme kaydı için Bkz. BOA, A.DVNSMHM.d., Defter No: 40, Hüküm No: 224.

⁴¹⁸ Uzunçarşılı, 1623 tarihli yeniçeri ulufe defterindeki ser tüfenkci ortasının mevcudunun 142, 1663-64 yılı mevacic defterinde ise 250 olduğunu ifade etmektedir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları I*, s.230-31.

Bölükbaşlarından Mustafa Nuh ve bölüğünden on bir nefer ile iki şakirdi gözetiminde derya ve kara seferlerine lazım olan fitil otu ve kumbara imali ile barut ıslah edilmesi emredilmekteydi. Yeniçeri ağasına ayrıca söz konusu nefer ve zabıtların ulufelerinin ruznameden çıkarılarak yeniçeri ağasının uhdesine verildiği ve işledikleri mühimmatın da yine yeniçeri ağası tarafından zabt edileceği bildirilmekteydi.⁴¹⁹

Çağdaş gözlemciler, Unkapanı'nda yer alan tüfekhaneye ilgili eserlerinde farklı betimlemelere yer vermekle birlikte söz konusu yapının tek bir binadan oluşmayıp karmaşık bir tesis olduğu konusunda büyük ölçüde hemfikirdirler. Evliya Çelebi Tüfekhane-i Âmire'nin Unkapanı haricinde, Odunkapısı'nın iç yüzünde, Divanyolu'nda ve başka yerlerde olmak üzere toplam 400 dükkân ve 1000 neferden oluştuğunu ifade ederken Eremya Çelebi bu kadar ayrıntıya girmemekte ancak farklı tezgâh ve dükkanlardan söz etmektedir.⁴²⁰ Tüfekhane'yi 19. yüzyılın başlarında tasvir eden Sarraf Hovhannesyan ise söz konusu yapıdan "Unkapanı'nın biraz ilerisinde surun önünde, sahilde üstü kapalı Tüfenkhane denilen ve tüfek imal edilen bir yer vardır" şeklinde bahsederek yapının daha çok ana binasından söz etmekte ve sanki tek bir binadan oluştuğu izlenimini vermektedir.⁴²¹ Bununla birlikte tüfekhanenin içerisinde yer alan mahzenler, kaynakhane ve kundakhane gibi yapılardan hareketle söz konusu atölyelerin daha geniş bir alanı kapsadığını düşünmek akla daha yatkındır. Nitekim Evliya Çelebi, tüfekhanenin işleyişiyle ilgili bizlere başka ayrıntılar da aktarmaktadır. Bunların başında tüfekçibaşıya "yamak" dokuz esnafın bulunduğunu ifade ediyor olması gelmektedir. Evliya Çelebi'ye göre tüfek imaliyle ilgili işler yapan ve tüfekçibaşıya yamak olan esnaflar; *âhengerân-ı kaynakcıyân, kundakcıyân, vezneciyân, keseciyân-ı silâh-ı tûfeng, tabancacıyân, tûfeng açıcıyân, fişekçiyân-ı tûfeng, fişekçiyân-ı hevâyî, bârûdcıyân ve fitilciyân-ı tûfeng- endâzân*'dan oluşmaktadır.⁴²² Evliya'nın bu tarifi bize tüfekhanenin görevinin yalnızca çeşitli tüfek parçalarının imali ve tamiri gibi işlerle sınırlı olmayıp burada aynı zamanda barut ve fişek üretildiğini de göstermektedir. Evliya Çelebi'nin ayrıca havai fişek ve tüfek fişegi ayrımını net şekilde vurgulayarak Unkapanı'ndaki

⁴¹⁹ 10 Zilkade 985 tarihli kayıt için Bkz. Ahmet Refik, *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı*, s.117-18.

⁴²⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname I*, s.303; Eremya Çelebi, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 18.

⁴²¹ Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, (Çev: Elmon Hançer), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s.22.

⁴²² Evliya Çelebi, fişekçiyân esnafını *fişekçiyân-ı tûfeng* ve *fişekçiyân-ı hevâyî* olmak üzere iki ayrı başlığa ayırdığı için burada tüfekçibaşıya bağlı toplam on esnaf kolu saymaktadır. Bkz. *Seyahatname I*, s.303-305.

tüfekhanede her iki türden fişek üretildiğini ifade etmektedir. Anlaşılabacağı üzere Unkapanı Tüfekhanesi'nde girift bir yapı mevcuttu ve daha önce değinildiği üzere tüfekhanede on havanda barut üretimi de yapılıyordu. Fakat harp emtiası üreten askeri atölyelerin çoğunun benzer bir üretim tarzı içerisinde olduğunu ve yalnızca bir veya birkaç emtia üretmeyip ordunun ihtiyacı olan çok çeşitli malzemelerin aynı mahalde üretildiğini ifade etmek gerekmektedir. Nitekim bu durum en başta cebecilerin onlarca farklı zanaatla ilgilenmekte oldukları Ayasofya yakınlarındaki Cebeci kışlaları için geçerlidir. Cebeciler burada diğer harp aletlerinin yanı sıra tüfekhanede olduğu gibi aynı anda hem mîrî tüfeklerin imali ve tamiriyle uğraşmaktaydılar hem de barut üretmekteydiler.⁴²³

Evliya Çelebi'nin tüfekhanenin 1000 neferden oluştuğuna dair ifadeleri İstanbul'daki askeri imalathanelerde çalışanların toplam yekûnunu tespit açısından önemlidir. Zira tüfekhanenin yanı sıra İstanbul'da ordu ve donanmanın ihtiyacı için imalat yapan atölyelerde çeşitli askeri rütbelerden kimselerle, mühendisler, ustalar ile binlerce işçi çalışmaktaydı. Nitekim İstanbul'daki muhtelif çarşılarda kendi hesabına çalışan işçiler ve tüccarlar ile yalnızca kendi çalışanların sayısı binleri geçen tersane ve tophane-i âmire haricinde, askeri sanayide çalışanların sayısı 5200 civarında bulunmaktaydı.⁴²⁴

Tüfekhane-i Âmire, uzun zaman kullanılmış olması dolayısıyla çeşitli tarihlerde geniş kapsamlı tamiratlar görmüştü. Söz konusu onarımlar diğer askeri tesislerde olduğu gibi bazen yangın veya depremler neticesinde meydana gelirken bazense sadece eskiyen kısımlar tamir ediliyor veya yapıya yeni bölümler ilave ediliyordu. 1695 yılında gerçekleştirilen tamirat tüfekçi başı ve tüfekhane neferlerinin çoğu seferde iken yapılmıştı. Bu tarihte tüfekhanenin odunluğunun ve fırınlarının tamir edilmesi için hassa mimar başı görevlendirilmişti. Söz konusu tamiratın kısa sürede tamamlanması için gerekli akçenin İstanbul'da toplanarak buraya sarfedilmişti.⁴²⁵ Tüfekhane, bundan 30 yıl sonra, 1725 yılında bu defa Matbah-ı Amire Emini el-Hac Halil Efendi tarafından tamir

⁴²³ BOA, C.AS. 1120/ 49621; 1131/ 50205; Cebecilerin kışlalarının içerisinde barut işledikleri atölye *baruthane-i hassa* adıyla anılıyordu. Bkz. BOA, AE.SMHMD.I. 169/ 12934.

⁴²⁴ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, II. Cilt, (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay- Enver Özcan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990. s.4-9; Tahsin Esencan, *Türk Topçuluğu ve Kaynakları (Nizamıceditten Evvel ve Sonra)*, As. Fb. Basımevi, Ankara 1946. s.48.

⁴²⁵ BOA, AE.SAMD.III. 79/7956.

edilmişti.⁴²⁶ Kapsamı tam olarak bilinmemekle birlikte 3 Eylül 1770 tarihinde tüfekhanede bir yangın vuku bulmuştu. Muhtemelen bu yangının ardından tüfekhanenin bir kısmı yeniden inşa edilmişti ancak arşiv kayıtları ve dönemin kronikleri ne yazık ki bu konuda suskun gözükmektedirler.⁴²⁷ 1770'teki yangının ardından 1790'ların ortasına kadar kullanılan tüfekhanede bu tarihte bir yangın daha meydana gelmiş ve bunun üzerine yeniden tamir görmüştü. Tüfekhane-i Âmire, söz konusu tamiratın ardından üretime devam ederek 1830'larda kapsamlı inşa ve modernizasyon çalışmalarıyla birlikte imparatorluğun merkez tüfekhanesi olma özelliğini sürdürmüştür.⁴²⁸ Ancak bu dönemde yapılan kapsamlı modernizasyonun bir sebebi yine yangınlardır. 31 Ağustos 1833 yılında meydana gelen Cibali Yangını, Cibali kapısındaki tüfekhanede ortaya çıkmış ve ardından bölgeye sirayet etmişti.⁴²⁹

2.2.1.1. Osmanlı Tüfekleri ve Kalibreleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri vaziyeti hakkında kaleme aldığı eserinde Ferdinando Marsigli, Türk neferlerinin ateşli silahının fitilli tüfeklerden ibaret olduğunu, bu tüfeklerin çok ağır olmaları dolayısıyla seferde nakillerin güçlüğünden söz etmektedir. Tüfeklerin çaplarıyla ilgili olaraksa Osmanlı tüfeklerinin 6, 9, 12, 15 ve 25 dirhem ağırlığında kurşun attığını belirtmektedir. Marsigli ayrıca bu silahların çaplarının farklı olması dolayısıyla cebahanenin onlara yeterli miktarda kurşun ita edemediği ve bu yüzden Osmanlıların yanlarında kurşun külçeler taşıyarak icap eden zamanlarda kurşunları eriterek tüfeklerinde kullandıklarını belirtmektedir.⁴³⁰

Marsigli'nin Osmanlı tüfekleri ve fişekleri hakkındaki gözlemleri kısmen doğrudur. İlk olarak Marsigli'nin eseri kendisinin ölümünün iki yıl ardından 1732 senesinde yayınlanmıştı ve hayatının son döneminde askeri vazifede bulunmayışı nedeniyle Osmanlılara ilişkin gözlemleri bir nebze eskiydi. Bununla birlikte Marsigli'yi destekler şekilde Osmanlı ordusunun fitilli tüfekleri tercih etme sebepleri de bulunuyordu. İlk çakmaklı tüfeklerin fitilli tüfekler kadar güvenli olmamaları ve her zaman ateşleme

⁴²⁶ BOA, C.AS. 655/ 27558.

⁴²⁷ Süleyman Göksu, *Müellifi Meçhul Bir Rûznâme: Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul (1769-1774)*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2016. s.16; Şem'dâni-Zâde Findıklılı *Süleyman Efendi Tarihi II-B*, s.26.

⁴²⁸ Serdal Soyluer, "Tüfekhane-i Âmire'yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü", *Osmanlı Araştırmaları*, Yıl 2018, Cilt 52, s.269.

⁴²⁹ Cezar, "Yangınlar ve Tabii Âfetler", s.371-72.

⁴³⁰ Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Vaziyeti*, s.162-163.

mekanizmasının sağlıklı çalışmaması yüzünden yeniçeriler 17. yüzyılın sonlarına kadar fitilli tüfekleri kullanmaya devam etmişti ancak 18. yüzyılda önemli ölçüde İspanyol *Miquelet* tertibatıyla çalışan çakmaklı tüfekleri kullanıyorlardı.⁴³¹ Hatta çok daha erken tarihlerden itibaren Osmanlı ordusunda çakmaklı ve zemberekli tüfeklerin de bulunuyor ve kullanılıyor olmaları dolayısıyla ordudaki yegâne ateşli silahların fitilli tüfekler olduğunu düşünmek hatalı olacaktır.

Marsigli'nin gözlemleriyle ilgili eleştirilmesi gereken bir diğer nokta tüfeklerin kalibreleriyle alakalıdır. Cebehâne'de üretilen kurşunlar (*tüfenk fındığı*) çoğunlukla 4-5 dirhem ağırlığındayken İtalyan asker ve kartografin Osmanlı tüfeklerinin çok ağır olduğunu belirterek büyük çaplı kurşunlardan söz etmesi muhtemelen kendisinin görmüş olduğu silahların Osmanlıların kuşatma savaşlarında ve kalelerde kullandıkları sekiz köşeli veya kaval namlulu *metris tüfekleri* olmasıyla alakalıdır.⁴³² Metris tüfekleri *Miquelet* tertibatı veya fitil yardımıyla ateşlenebiliyordu. Ancak bu silahlar namlularının uzun olması dolayısıyla genellikle çok ağırdılar ve dikey bir ayak yardımıyla yerden destek almak suretiyle veya siper kenarındaki toprağa yaslayarak kullanılıyordu. Sahradayken toprak üzerine dikilen ayaklarla, kalelerde ise sur duvarı üzerine konuşlandırılarak desteklenen metris tüfekleri, bu sayede hem daha az geri tepiyor hem de daha isabetli atış yapmak mümkün olabiliyordu.⁴³³

Marsigli'nin Osmanlı tüfeklerine dair gözlemlerindeki en doğru noktalardan birisi tüfeklerin muhtelif çaplarda olmasıyla alakalıdır. Üniformalar ve silahlarda bir standardizasyonun olmayışı Osmanlı ordusu kadar çağdaşı Avrupa ordularının da en büyük problemlerinden birisiydi. Bu zorluğun en büyük nedeni incelenen dönemdeki askeri atölyelerin kitlesel üretim yapabilecek kapasitelerinin olmayışymış gibi gözükmektedir. Buna bir de ordu mevcutlarının sürekli artma eğiliminde olması eklendiğinde, orduların yeni askerleri teçhiz edebilmek için eski silahları kullanmaktan veya bulabildikleri silah ve üniformaları kullanmaları neredeyse tek seçenektir. Bunun

⁴³¹ Gabor Agoston, "Tüfek", TDVİA, C.41, s.460.

⁴³² Gabor Agoston ve Feridun Emecen gibi araştırmacılar Osmanlı arşiv kaynaklarından hareketle yaptıkları çalışmalarda Osmanlıların genellikle küçük tipte, kullanışlı ve hafif tüfekleri tercih ettiklerini vurgulamaktadır. Bkz. Agoston, *Barut Top ve Tüfek*, s.127; Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, s.41-42.

⁴³³ Agoston, "Tüfek", s.460; Nejat Erarp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993. s.129.

neticesinde ordularda farklı kalibre ve farklı türde ateşli silahlar aynı anda kullanılıyordu. Söz konusu silahların bir kısmı uzun yıllardır ordunun envanterinde olan ve atölyelerde yeni imal edilmiş ateşli silahlarken bir kısmı ise ganimet yoluyla muzaffer orduların elde ettiği malzemelerdi. Ganimet olarak ele geçirilen bu tür silahlar doğrudan devlet hazinesine geçmekte ve cebeciler tarafından bakımları yapıldıktan sonra kullanılmaktaydılar. Bu tür silahlardan sağlam durumdakilerin üzerlerine mîrî damgalar vuruluyor, bazen çeşitli tezyinatlar yapılıyor ve eğer tüfek sağlam durumda değilse de başta namlu olmak üzere kullanılabilir parçalar diğer tüfeklerin tamirinde yedek parça işlevi görüyordu.⁴³⁴

Muhtelif çaplardaki silahların aynı esnada kullanılması mühimmat teçhizinde orduların büyük müşkülât çekmesine sebebiyet vermektedir. Osmanlıların sefere giderken yanlarında külçe kurşun ve kalıplar götürerek sefer esnasında ihtiyaç duydukları çapta tüfek kurşunu dökmeleri bununla ilgilidir. Eriterek tüfek fındığı dökmenin mümkün olmadığı zamanlarda ise çubuk şeklindeki kurşunları özel makaslar veya baltalar yardımıyla dört köşe keserek tüfekler ve tabancalarda kullanılmaktaydılar.⁴³⁵ Ancak Osmanlıların farklı boyutlarda tüfek fındıklarını büyük miktarlarda yanlarında taşıyarak sefer mahalline nakletmek yerine yanlarında külçe veya çubuk kurşunlar götürerek ihtiyaç duydukları ebatlarda dökmeleri daha kolaydı ve yalnızca 18. yüzyılda icra edilmemişti. Osmanlılar, ateşli silahların savaş alanlarında yaygın olarak kullanılmaya başladığı 16. yüzyılda pek çok kuşatmaya hem belli sayıda tüfek fındığı hem de ihtiyaten külçe ve çubuk kurşun götürüyorlardı. Bu bağlamda Osmanlı ordusu, 1521 yılındaki Rodos Seferi sırasında yanlarında bin adet metris tüfeği götürürken söz konusu tüfekler için toplam 150 bin kurşun (tüfek başına 1500 kurşun) sefer mahalline

⁴³⁴ Tülin Çoruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techizatları (Askeri Müzeden Örneklerle)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993. s.10.

⁴³⁵ Donanma gemilerinde kullanılan tüfeklerin sayısı daha sınırlı olduğundan muhtemelen gemilerdeki silahların kalibrelerinin bir birine benzemektedir. Bu nedenle donanmaya külçe veya çubuk kurşun yerine doğrudan fındık ve gerekli diğer harp malzemesi veriliyordu. Cebecibaşına hitaben yazılan bir tezkirede “donanma-yı hümayun gemileri mühimmi için dört yüz kabza mükemmel tüfenk ve dört yüz elli aded harbe ve beş yüz aded keman ve dört yüz elli aded kalkan ve otuz sandık fındık ve otuz sandık ok lâzım olduğu” bildirilmekte ve adet üzere verilip defterine kayıt etmesi istenmekteydi. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları II*, s.11.

nakledilmişti. Daha küçük çaptaki dört bin tüfek içinse tüfek başına 1200 kurşun hesabı ile toplam 4 milyon 800 bin adet tüfek fındığı Rodos'a götürülmüştü.⁴³⁶

2.2.1.2. Tüfek İmalatı

19. yüzyılın öncesinde henüz fabrikalarda seri üretim yapılmıyorken imal edilen tüfeklerin ve tabancaların tamamı el işçiliği ile üretiliyordu. Osmanlıların en büyük ve en önemli tüfek üretim merkezi olan Tüfekhâne-i Âmire'deki üretim de bu şekildeydi. Tüfekhâne'deki üretim cebeci neferleri ve ustalarının kontrolünde yürütülmekteydi. Ancak Osmanlı Arşivinde, Tüfekhâne-i Âmirede üretilen tüfeklere dair kayıtlar baruthane ve diğer askeri tesislere oranla oldukça sınırlıdır. Tüfekhâne'nin kesintisiz muhasebe defterleri günümüze ulaşmamış gibi gözükmemektedir ve arşivdeki belgeler perakende vaziyette çeşitli fonlarda yer almaktadır. Söz konusu perakende evrak, Tüfekhâne-i Âmire'nin işleyişine dair önemli bilgiler sunmakla birlikte ne yazık ki bu kayıtlara bakarak atölyedeki yıllık üretim miktarı, toplam çalışan sayısı ve bunların dönem içindeki değişimleri hakkında detaylı çıkarımlar yapmak hayli güçtür.

Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler, Tüfekhâne-i Âmire'nin 1579 yılında Cebeci Ocağına ilhak edildikten sonra, belli aralıklarla onarımlar görüp kesintisiz şekilde faaliyette bulunduğunu göstermektedir. Tüfekhâne'deki üretim, devletin silaha ihtiyaç duyduğu muharebe yıllarında artmakta ve bazen imal edilen tüfeklerin sayısı on binleri bulabilmekteydi. Ancak bu tür kayıtlar istisnai olup genellikle birkaç yüz veya birkaç bin tüfeğin üretilmesi, tamir edilmesi veya hariçten satın alınmasına ile bunların bedellerinin ödenmesiyle alakalıdır. Fakat bu noktada vurgulanması gereken husus söz konusu kayıtlar Tüfekhâne'nin toplam üretimi yansıtmamasıdır. İmal edilen veya cebehane dışından ustalara tamir ettirilen tüfeklerin ücretlerinin ödenmesine ilişkin belgeler, ödemelerin çeşitli mukataalar aracılığıyla veya doğrudan baş muhasebeden yapıldığını göstermektedir. Cebehanenin satın aldığı silahların ödemelerinde öne çıkan diğer kurumlar ise İstanbul Gümrüğü ve çeşitli cizye kalemleri idi. Nitekim 1716 yılında Kandiye Kalesi cebehanesinde bulunan mîrî tüfekler ve namluları tamir edildiğinde 1.113 kuruş tutan ücret İstanbul ve Tevabii Yahudi Cizyesi'nden

⁴³⁶ Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, s.41. 1526 yılındaki Mohaç Seferi'ne götürülen silah ve malzeme listesi incelendiğinde de Osmanlıların farklı ebatlarda tüfek, tüfenk fındığı ve ihtiyaç duyulduğunda kurşun eriterek misket dökmek üzere fındık kalıbı götürüldüğü görülmektedir. Bkz. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, s.214-215.

ödenmişti.⁴³⁷ Bundan birkaç yıl sonra, 1723 yılında cebehanedeki tabanca ve tüfeklerin namlu ve kundaklarını hariçten ustalara tamir ettirdiğinde 64 bin akçelik onarım masrafı aynı yılın İstanbul Gümrüğü malından ödenmişti.⁴³⁸

Tüfekhâne-i Âmire’de kayda geçmiş olan en kapsamlı üretimlerden birisi 1683 yılından 1699 yılına kadar süren uzun savaş döneminde gerçekleştirilmiştir. Detayları hakkında fazla bilginin olmadığı bu imalat kapsamında, 1693 yılında on bin tüfek üretilmişti. Söz konusu tüfeklerin bahası için Bursa İpek Mukatasından 100 bin akçelik havale yapılmıştı. Ancak bu havale imalatın toplam maliyeti değil yalnızca bir kısmının karşılığı olarak gerçekleştirilmişti.⁴³⁹ Söz konusu üretimin maliyetini mukayese edebilmek açısından yakın tarihte gerçekleşen bir imalat ve satın alma bizlere bir dereceye kadar fikir verebilir. Ekim 1694 tarihinde yeniçeri tüfekçibaşına 2.000 tüfeğin imal edilmesi için sipariş verilmişti. Ancak tüfekçibaşının atölyedeki kaynatma-hanenin yıkık ve imalata el verişsiz olduğunu bildirmesi üzerine tüfekhanenin ilgili bölümü İstanbul kaymakamı tarafından tamir edilip sipariş edilen tüfekler üretilebilmişti. Yeniçeri tüfekçibaşının imal ettiği 2.000 tüfeğin her birinin masrafı 2.000 akçe tutmuştu.⁴⁴⁰ 1696 yılında gerçekleşen daha küçük çaplı bir satınalmada ise cebecibaşı marifetiyle hassa bostancılar için toplam 100 tüfek satın alınmıştı ve bunların bedeli 1359 kuruş tutmuştu.⁴⁴¹

Cebehane tüfek satın almanın yanında depolarında bulunan silahların tamiri ve yenilerinin üretilmesi için kundak ve çakmaktaşı gibi çeşitli malzemeler de satın almaktaydı. Kundak, Sakarya ve Batı Karadeniz bölgesi başta olmak üzere İstanbul’a yakın mahallerden temin edilmekteydi.⁴⁴² Bunun mümkün olmadığı zamanlarda ise kundak imalinde kullanılan ağaçlar satın alınarak tüfekhaneye naklediliyor ve burada işleniyordu. Kundak imalinde ıhlamur gibi özkütlesi yoğun olmayan ve işlemesi kolay ağaçlar tercih ediliyordu. Bunun nedeni tüfeklerin ağırlıklarının ideal bir düzeyde tutulmak istenmesiyle alakalıdır. Ateşleme mekanizmasında kullanılan fitiller ve

⁴³⁷ BOA, AE.SAMD.III. 147/14422.

⁴³⁸ BOA, AE.SAMD.III. 147/14400.

⁴³⁹ BOA, İE.AS. 48/4443.

⁴⁴⁰ Tahir Sevinç, *Sultanın Son Seferleri: 1695 ve 1696 Avusturya Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2019. s.161.

⁴⁴¹ BOA, C.SM. 138/ 6945.

⁴⁴² BOA, C.BH. 74/3536.

çakmaktaşıları kısa sürede eskidikleri veya tükendikleri için sık sık satın alınan malzemelerdendi. Her iki mühimmat da bol miktarda cebehane anbarlarında, taşra kalelerinde, sefer ve serasker takımlarında bulunduruluyordu.

Tüfekhâne’de imal edilen tüfek ve tabancalar için satın alınan malzemeler daha önce işaret edildiği üzere cebecibaşı eliyle mübayaa ediliyordu. Kundak veya çakmak gibi parçalar cebehane veya tüfekhane mahzenlerinde saklanıp ateşli silahların eskiyen parçalarının tamirinde kullanılıyordu. Bu malzemeler ayrıca taşra cebehanelerinden İstanbul’a gönderilen veya imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki reaya elinden toplanan silahların onarılarak cebehane envanterine konulmasında da kullanılıyordu.

Osmanlılar, 1768 Ekim’inde Ruslara savaş ilan ettiğinde, Kasım ayının ortalarında Mora muhassılı vezire ve Mora’daki kadılara hitaben bir ferman göndererek reaya elindeki tüfek, piştov ve bıçak gibi harp aletlerinin toplanmasını emretmişti.⁴⁴³ Muhtemelen bölgedeki Rumların isyan etmesinden çekinen Osmanlılar, Mora’daki gayrimüslim reaya elinden 7.900 tüfek, 2.159 piştov ve 1.546 bıçak toplamıştı. Bölgeden toplanan tüfeklerden 1.115’i, piştovların 630’u ve bıçakların ise 486’sı satılarak bedelleri sahiplerine verilmişti. Geriye kalan silahlar ise Mora’dan gemilerle İstanbul’a gönderilmiş ve cebehaneye teslim edilmişti. Söz konusu silahlardan 6.785 tüfeğin 3.684’ü, 1.529 piştovun ise 1.044’ü çakmaklı, kundaklı ve genel olarak sağlam durumdayken kalan silahlar bazen çakmaksız kundaklı ve bazense çakmaksız ve kundaksız yani sade demir şeklindeydi.⁴⁴⁴

Mora’dan toplanıp cebehaneye teslim edilen bu silahlar muhtemelen cebehane kontrol edildikten sonra tamir edilerek seferi orduya veya kalelere gönderilecekti. Bu

⁴⁴³ Fermanın anlaşıldığına göre bu hüküm daha önce Anadolu’daki üç kol üzerindeki ehl-i örf’e gönderilmişti ve ticaretle uğraşan reaya haricindeki kimselerin elinde bulunan silahların toplanmasını emrediyordu. Bkz. BOA, AE.SMST.III, 79/5836. Benzer bir ferman daha sonra Akdeniz’deki adalara ve Rumeli’nin sol kol kazalarına gönderilerek reaya elindeki silahların açığa çıkartılarak Müslümanlara satılması ve ücretlerinin silah sahiplerine ödenmesini, satılmayan silahların ise münasip mahallerde saklanması emrediyordu. Bkz. BOA, C.DH. 155/ 7701; AE.SMST.III 57/4231. Ancak söz konusu fermanlara rağmen çoğu bölgeden silah toplanmadığı anlaşılmaktadır. Eğin Kazası’ndan gelen 3 Nisan 1772 tarihli ilamda 1183 tarihli fermanın kendilerine ulaşmadığı ve bu defa gelen buyruldu üzerine tetkik edildiğindeyse Eğin’de tüfek, kılıç, piştov ve sair alat-ı harbiyyenin olmadığı beyan ediliyordu. Bkz. C.DH. 148/7372.

⁴⁴⁴ BOA, C.DH. 64/ 3189; C.ZB. 8/378; İE. AS. 60/5468; Mora’dan toplanan silahların nahiyelere dağılımı ve isyanın gidişatı hakkında Bkz. Cengiz Fedakar, “Mora İsyanı (1770)”, *Abdülkadir Özcan’a Armağan: Tarihin Peşinde Bir Ömür*, Hazırlayanlar: Hayrunisa Alan, Ömer İşbilir, Zeynep Aycibin, Muhammet Ali Kılıç, Kronik Kitap, İstanbul, 2018. s.597-600.

durum, cebehane tüfekçileri veya hariçten ustalar eliyle tamir edilerek yeniden kullanılan silahların cebehaneye nasıl girdiğini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Bununla birlikte söz konusu durum Mora'daki reayadan silahların toplanmasına dair ilk vaka değildir. 1715 yılında Mora'ya sefer düzenlendiğinde buradaki reaya elindeki harp aletleri toplanmıştı. Reayadan zabtedilen 6.327 tüfeğin iki bini sağlamken kalanların tabanca ve kundakları bozuk veya kırıkty.⁴⁴⁵ 21 Şubat 1716 tarihli kayda göre, sağlam durumdaki iki bin adet tüfeğin Cebehane-i Âmire'ye teslim olunmak üzere Mora bölgesinde kışlakta olan çekdirilere yüklenip donanma-yı hümayunla birlikte İstanbul'a gönderilmesi emredilmişti.⁴⁴⁶ Aynı kayıta, tabanca ve kundakları bozuk diğer tüfeklerin ise Anabolu Kalesi cebehanesine nakledilmesi istenmekteydi. Ayrıca yol ücretleri ve diğer masrafları baş muhasebeden ödenmek şartıyla ikişer nefer tüfekçi ve kundakçının Anabolu'ya gönderilerek söz konusu silahların tamir edilmesine karar verilmişti. Ancak bozuk veya kırık durumdaki tüfeklerin çokluğu nedeniyle bu silahların başka kalelere de nakledilerek peyderpey onarıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre Kandiye Kalesi'ne üç tüfekçi ve üç kundakçı gönderilmiş, sonrasındaysa bunlara ikişer nefer usta daha ilave edilmişti. Diğer kalelere gönderilenlerde olduğu gibi Kandiye Kalesine giden tüfekçi ve kundakçıların her birine 30 kuruş harcırah ile 25 kuruşluk ücretleri peşin olarak ödenmişti.⁴⁴⁷

İstanbul'da Tüfekhâne-i Âmire haricinde; mîrî tüfek imal edilen başka atölyeler de bulunmaktaydı. Tersane'de ve Tophane'de tüfek üreten neferler ve zabitler yer almaktaydı.⁴⁴⁸ Bunun yanı sıra İmparatorluğun Balkan topraklarında geçmişi çok erken tarihlere uzanan tüfek imalathaneleri yer almaktaydı. Balkanlarda madencilik

⁴⁴⁵ Reaya elindeki silahların toplanmasına dair başka örnekler de bulunmaktadır. 1712 yılında yine Rumeli bölgesindeki bir kısım gayrimüslim reayanın ellerinde bulunan silahlarına el konulmuştu. Bölgedeki ehl-i örf; Niğbolu, Silistre, Vize, Çirmen, Kırkkilise ve Vidin sancaklarında sakin kefare reayası elinden toplanacak silahlar mîrî için uygun mahallerde saklanması emredilmişti. 31 Temmuz 1734 tarihinde Bursa Mutasarrıfı Süleyman Paşa'ya hitaben gönderilen emirde de Bursa ve çevresinde bazı kimselerin pala, yatağan ve tüfek ile gezerek insanları tehdit ettikleri bildirilmekte ve böyle kimselerin ellerindeki silahların alınarak cebehaneye teslim edilmesi istenmekteydi. Bkz. BOA, A. {DVNSMHM.d. Defter No: 119, Hüküm No: 614, 748, 754; C.ZB. 29/1419.

⁴⁴⁶ BOA, İE.AS. 60/5468. 18. yüzyılın başlarında Osmanlı donanmasındaki yelkenli gemilerin sayısı artmaktaydı ancak buna rağmen 1715 yılındaki Mora Seferine katılan donanma gemilerinin hemen hemen yarısı firkate, kalyate, kadirga, üstüaçık ve şayka gibi kürekle işleyen gemilerden oluşuyordu. Bkz. Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu: 1715 Mora Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018. s.254.

⁴⁴⁷ BOA, İE.AS. 60/5468.

⁴⁴⁸ BOA, C.AS. 65/3083; C.BH.69/3296; Müller –Wiener, "İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", s.59-60 ve s.69.

faaliyetlerinin yoğun olarak yürütülmesi ve buna bağlı iş kollarının hayli gelişmiş olması dolayısıyla 18. yüzyılda bölgede tüfekçi ustalarının bulunduğu çok sayıda şehir vardı. Balkanlarda tüfek imalinin yanı sıra cebahanenin ihtiyacı olan çeşitli aletler de üretilmekteydi. Nitekim önceki yüzyılda bölgeyi gezen Evliya Çelebi, Budin’de şehrin demircilerinin türlü türlü silahlar ürettiğine değinmekte ve ustaların güzel karabina tüfekler, ferhadi külünkler, kolçak, balta ve nacaklarla sanatkârane *cevher-dâr*⁴⁴⁹ silahlar yaptıklarından söz etmektedir.⁴⁵⁰

1768 yılında Rus harbi başladığında cebahanedeki çok sayıda tüfek ve tabancaların bakımlarının yapılması gerekiyordu. Ancak Tüfekhâne’deki ustaların sayısının bu iş için yeterli olmayışı ve ihtiyacın İstanbul’dan da karşılanamayışı dolayısıyla Bulgaristan bölgesindeki İslimye ve Gabrova’ya bir mübaşir tayin edilerek buradan tüfekçi esnafı getirilip cebahanedeki tüfeklerin tamir edilmesine karar verilmişti.⁴⁵¹ Savaşın tüm şiddetiyle devam ettiği 1770 yılında, ücretleri baş muhasebeden ödenmek üzere, İslimye’den 1.250 kuruş karşılığında 500 adet namlu ile yine aynı tarihte 2.000 kuruşa 500 kundak ile 500 adet *İstânbulî tabanca* satın alınmıştı.⁴⁵² Savaşın son yıllarına doğru, 1773 yılında, cebahanede bulunması için imal edilen 1.000 adet *filinta* tüfeğin cebahaneye 1.775 kuruşa mâl olması tüfeklerin fiyatlarının niteliğine göre değişken olduğunu göstermektedir.⁴⁵³

Balkanlarda tüfek ve tabanca imalathanelerinin yoğunlaştığı diğer bölgeler, yine çevresinde pek çok maden kasabasının yer aldığı Bosna ve Makedonya civarındır. Saraybosna ve Hersek başta olmak üzere Faynika, Foça, Karadağ, Prizren, Üsküp, Debre ve Paçenka gibi merkezlerde yoğunlaşmış silah atölyeleri bulunmaktaydı.

⁴⁴⁹ *Cevherdar* veya *dzeferdar* Balkanlarda yaygın olarak kullanılan bir tüfek cinsidir.

⁴⁵⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname* VI, s.153.

⁴⁵¹ BOA, C.AS. 988/ 43122. İslimye veya modern adıyla Sliven, günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde yer almaktadır. Şehirde Osmanlı döneminde çok sayıda dokuma ve silah atölyesi yer almaktaydı. Bkz. Machiel Kiel, “İslimye”, *TDVİA*, C. 23, s.23-25.

⁴⁵² BOA, C.AS. 1123/ 49788. *İstânbulî tabanca* ile kastedilenin tüfeğin tetik mekanizmasıdır.

⁴⁵³ “*Bin aded tüfenk ve tabanca kundakları ve açkı ve kundak metrisi ve mesarif-i sairesi canib-i mîriden ita olunmak cebecibaşı ağa kulları işbu memhur defteriyle ilam...*”. BOA, C.AS. 1120/ 49621. Cebecibaşılar yalnızca cebehane mühimmatı için silah veya malzeme satın almıyordu. Hassa bostancıbaşıların kullanacakları tüfekler veya enderun cephanesinde bulundurulmuş silah ve malzemelerin tamamı cebecibaşı marifetiyle tedarik edilmekteydi. Enderun cebahanesindeki silahların bakım ve onarımları da yine cebecibaşılar marifetiyle gerçekleştiriliyordu. Söz konusu silahlar Topkapı Sarayı’ndaki silah odasında, hazine-i âmire ve çeşitli alanlarda muhafaza ediliyordu. Bkz. BOA, C.SM. 138/6945; C.AS. 1127/50028; TSMA.d 4631; 8120.

Günümüze ulaşan Osmanlı silahlarından İstanbul'daki Askeri Müze koleksiyonunda yer alan tabancaların yarısının Balkanlar bölgesinde imal edilmiş olması bölgenin tamamına yayılmış yoğun bir silah üretim faaliyeti olduğunu açıkça göstermektedir.⁴⁵⁴ Bu atölyelerdeki üretim bazen bütün tüfek ve tabanca parçalarının imal edilip birleştirilmesi şeklindeyken bazense tüccardan satın alınan tüfek mekanizmalarının birleştirilmesi suretiyle gerçekleştiriliyordu.

Osmanlılar başta İngiltere, Hollanda, Fransa, Venedik ve diğer İtalyan tüccarlarından olmak üzere tabanca ve tüfek namlusu, çakmak mekanizması gibi parçalar satın almaktaydı. 18. yüzyılın ikinci yarısındaki gümrük kayıtları incelendiğinde tüfek ve tabanca çakmağının yabancı tüccarlardan sıkça satın alındığı görülmektedir.⁴⁵⁵ Aynı defterler, çakmak mekanizması kadar yüksek miktarda olmasa bile tabanca ve tüfek namlusu satın alındığını da göstermektedir. Dolayısıyla bu durum, İstanbul ve taşradaki atölyelerin bir kısmının tüccardan satın alınan malzemelere kundak ve diğer parçaları ekleyerek daha çok montaj denilebilecek bir imalat yaptığını düşündürmektedir.

Balkanlardaki tüfek kârhaneleri dışında Şam, Kuzey Afrika ve Mısır gibi imparatorluktaki çeşitli şehirlerde ve Anadolu'da da tüfekhaneler yer alıyordu.⁴⁵⁶ Bunların bir kısmı devlete ait atölyelerken, tüfekçiler aynı zamanda Anadolu ve Balkanlardaki çoğu önemli şehirde örgütlü bir esnaf kolunu oluşturmaktaydılar. Tüfekçi esnafı, meskûn oldukları şehirlerde tüfek ve tabanca üretmenin yanı sıra eskiyen veya bozulan silahları tamir etmekteydiler. Söz konusu esnafın sayısı bulundukları şehirlerin boyutu ve şehirde yerleşik bir silah üretim alışkanlığı olup olmamasına göre değişiyordu. Anadolu'da önde gelen şehirlerden birisi konumundaki Ankara'da örgütlü 72 esnaf kolu bulunuyorken bunlardan ikisi harp aletlerinin üretilmesiyle ilgilenen *esnaf-ı tüfenkçiyân* ve *kılıççıyân* adlarını taşıyordu.⁴⁵⁷ Bu iş kolları yalnızca Müslüman

⁴⁵⁴ Çoruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techizatları*, s.9-10. Balkan menşeyli çeşitli tüfek ve tabancaların fiyatları için bkz. *Es'ar Defteri (1640 Tarihi)*, Yayına Hazırlayan: Yaşar Yücel, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992. s. 98-100.

⁴⁵⁵ BOA, D.HMK.d Defter No: 22163; 22177; 22212; 22216.

⁴⁵⁶ Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, s.40; Serdal Soyluer, "Tüfekhane-i Âmire'yi Mamur Kılmak", s.270.

⁴⁵⁷ Ankara'da 10 tüfekçi ve 8 kılıççı esnafı bulunmaktaydı. Bkz. Rifat Özdemir, "Ankara Esnaf Teşkilatı (1785-1840)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1986, Cilt:1, Sayı 1, s.172.

kimselere ait olmayıp Ankara’da ve diğer şehirlerde gayrimüslim tüfekçilere veya İslam’a yeni geçmiş kimselere sıkça rastlanıyordu.⁴⁵⁸

Ankara’ya göre daha küçük bir kasaba hüviyetindeki Sinop’ta da belli sayıda tüfekçinin yaşadığı şer’iyye sicillerinden anlaşılmaktadır. Sinop Şer’iyye Sicilindeki 1745 tarihli kayda göre, muhtemelen yeni Müslüman olmuş İsmail Beşe ibn Abdullah isimli kişi tüfekçi esnafıydı.⁴⁵⁹ Ancak şehirdeki esnafın listesini sunan kapsamlı kayıtlar olmadığından bu tür kasabalarda toplam kaç tüfekçi esnafının bulunduğunu tespit etmek güçtür. Tüfekçiler, diğer esnaf kollarında olduğu gibi usta çırak ilişkisi içerisinde yetişerek zanaatlarını öğreniyor ve sonraki kuşaklara aktarıyorlardı. Dolayısıyla İsmail Beşe eğer Sinop’a sonradan gelmediyse tüfekçiliği öğrendiği ustaları da kendisi gibi Sinop’ta tüfek imali ve tamiri işleriyle meşgul olmalıydılar. Anadolu’da Kastamonu’da olduğu gibi çeşitli kalelerin içerisinde tüfek imalathaneleri de bulunmaktaydı.⁴⁶⁰

Anadolu ve Rumeli’nin yanı sıra Akdeniz’deki adalarda da yerleşik tüfekçi esnafı mevcuttu. Ancak bu zanaatta uzmanlaşan kimselerin sayıları genellikle çok kalabalık olmadığı için diğer esnaf gruplarındaki gibi haklarında kapsamlı açıklamalar ortaya koyarak loncalarının işleyişi gibi konulara dair bilgilere ulaşmak hayli zordur. Bununla birlikte çeşitli mahkeme kayıtlarında isimlerinin şahit olarak geçmesinden veya kendilerinin taraf oldukları dava ve hüccetlerden isimleri ile meslekleri öğrenilmektedir. Kıbrıs Şer’iyye Sicillerine yansıyan kayıtlardan adada Müslim ve gayrimüslim kimselerden tüfekçi ustalar bulunurken Müslüman tüfekçilerden bazılarının İslam’a sonradan geçtikleri baba adlarının Abdullah adıyla kaydedilmesinden anlaşılmaktadır.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ 1830 Ankara nüfus sayımına yansıdığı kadarıyla şehirde gayrimüslim tüfekçiler bulunmaya devam ediyordu. Bu tarihte şehirdeki Mihriyâr Mahallesi’nde ikamet eden Tüfenkçioğlu Kirkor ve Tüfenkçioğlu Artıyon muhtemelen Ermeni reayadandı. Bkz. *1830 Sayımında Ankara*, Hazırlayanlar: Musa Çadircı, A. Latif Armağan, Sedat Bingöl, Bekir Koç, Ankara Büyükşehir Belediyesi Eğitim Kültür Daire Başkanlığı, Ankara, 2000. s.462.

⁴⁵⁹ İbrahim Güler, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop (İdari Taksimat ve Ekonomik Tarihi)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1992. s.161.

⁴⁶⁰ Çoruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Teczizatları*, s.9.

⁴⁶¹ 7 Şaban 1125 (29 Ağustos 1713) tarihli mahkeme kaydında medine-i Lefkoşa’da mukim Ahmed bin Durmuş’tan “ârifân tüfenkçi” olarak söz edilmektedir. 4 Şevval 1136 (26 Haziran 1724) tarihli başka bir mahkeme kaydından el-Hac Ahmed bin Durmuş’un kardeşinin de (Tüfenkçi Ahmed Çelebi bin Durmuş) kendisi gibi tüfenkçi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi, Kıbrıs Şer’iyye Sicilleri (KŞS), Defter No: Defter No: 8, s.41, Hüküm No:210; Defter No: 13, s.63, Hüküm No:202. Kıbrıs’ta tüfekçilik yapan ve muhtemelen sonradan Müslüman olmuş Yahya bin Abdullah’ın ölümünden sonra evinin satılması ve adadaki gayrimüslim zimmi tüfekçilerden Eci Lefteri için bkz. KŞS, Defter No: 15, s.132, Hüküm No: 482-483; KŞS, Defter No: 20, s.58, Hüküm

Kıbrıs'ta ayrıca bazı muhassılların emrinde çalışan bir tüfekçi grubunun bulunduğu dair de kayıtlar vardır. Bunlar muhtemelen söz konusu paşaların kapıhalkındandı ve muhassıl başka bir mahalle atandığında onunla birlikte adadan ayrılıyorlardı.⁴⁶² Vezirlerin ve diğer yüksek rütbeli Osmanlı paşalarının her birinin cephanelerinin olması tüfekçilerin ve diğer harp aletlerini imal eden zanaatkârlarının neden paşaların emrinde çalıştıklarını açıklamaktadır.

Tüfekhane-i Âmire'nin üretim kapasitesinin sınırlı oluşu ve Osmanlı taşrasına yayılmış olan çok sayıdaki tüfek atölyesinin yer alması, Osmanlı tüfeklerinin bir standarttan yoksun şekilde üretilmesine sebebiyet vermektedir. Tüfeklerin çok büyük bir kısmının bu tür atölyelerde imal edilmesi aynı zamanda denetimi de güçleştirmektedir. Özellikle merkeze uzak şehir ve kasabalarda üretilen ateşli silahların eşkıya eline geçmesi tahmin edileceğinden çok daha kolaydı.

Tüfeklerin savaş esnasında oynadıkları rol dolayısıyla kıymetli silahlar olmaları dolayısıyla bakımlarının özenle yapıp titiz bir şekilde saklanmaları önemliydi. Bu noktada İstanbul'daki mîrî silahlar cebecilerin kontrolündeydi. Ancak taşradaki silahların bakım ve onarımında şehirlerdeki tüfekçi esnafına mühim bir rol düşmekteydi. Çünkü tüfekler dikkatli kullanılıp bakımları yapıldığı takdirde uzun ömürlü silahlar olabilmekteydiler ve orduların sayısının sürekli artma eğilimi taşıdığı bir dönemde ordudaki ateşli silahların toplam sayısı önem taşıyordu. Nitekim cebecilerin yeniçerilerin kullanacakları silahların bakımlarını düzenli şekilde yapmaları ve silahları kuşatma mahalline kadar yeniçerilere teslim etmeyip kendi gözetimlerinde tutmalarının en önemli sebebi silahların yıpranmasının önlenmesidir.

Tüfeklerin uzun süre kullanmaya müsait silahlar olmaları ve farklı yollarla ordu envanterine giren farklı çap ve özellikteki silahların yer alması çeşitli güçlükleri de beraberinde getirmektedir. Mühimmat temininde yaşanması muhtemel problemler

No: 140; Mehmet Demiryürek, *Kıbrıs Esnaf Teşkilatı: Şeyh-i Seb'a, Esnaf Grupları ve İhtisab Rüşumu (1750-1850)*, KTEZO Yayınları, Lefkoşa, 2011. s.146.

⁴⁶² Tüfenkçi el-Hâc Mustafa ibn-i Abdullah, aslen Kayseri sakinlerindendi ve 5 Receb 1184 (25 Ekim 1770) tarihinde adadayken vefat ettiğinde terekisini kabza Tüfenkçibaşı es-Seyyid el-Hâc Mehmed Beşe ibn-i es-Seyyid Hüseyin memur edilmişti. Tüfenkçibaşı Mehmed Beşe ve Tüfenkçi Mustafa bu tarihte Kıbrıs Muhassılı el-Hâc Ömer Ağa'nın hizmetinde bulunuyorlardı. Bkz. KŞS, Defter No: 18, s.31, Hüküm No: 74; s.33, Hüküm No: 79.

şüphesiz ki ilk akla gelen zorluktur. Diğer bir güçlük de orduların saf halinde ateş ettiği bir dönemde farklı tipteki silahların birbirinden farklı sürelerde yeniden doldurulabiliyor olmasının ateş etme süresini geciktirmesidir. Osmanlılar bu zorluklardan mühimmat teminiyle ilgili olanı sefere götürdükleri külçe ve çubuk kurşunları ihtiyaç duydukları çapta eritip tüfek fındığı dökerek çözüyorlardı. Ancak 18. yüzyılda önem kazanan yeni bir uygulama hem mühimmat temini noktasında hem de piyadenin tüfeğini ateşledikten sonra silahını doldurup yeniden ateşe hazır hale gelme süresini hızlandırmıştır. Osmanlılar ve Avrupa orduları, kullandıkları kâğıt fişekler yardımıyla toplam ateş gücünü maksimize etme noktasında önemli bir aşama kaydetmişlerdir.

2.2.2. Fişekhane-i Âmire

Ateşli silah sanayisinin cebecilerin kontrolünde olması dolayısıyla tüfeklerin içerisinde kullanılan fişeklerin üretimi ve denetimi de tamamen cebecilerin elindeydi. Burada bahsi geçen fişekler, yaklaşık bir el boyutundaki kâğıdın içerisine tüfeği ateşlemeye yetecek kadar barut ve tüfek fındığı adı verilen yuvarlak şekilli bir kurşun tanesi konulduktan sonra genellikle rulo halinde sarılması ve ardından bir ip yardımıyla bağlanması suretiyle imal ediliyordu. Hazırlanan fişekler çoğunlukla sandıklar içerisinde stoklanarak sefere götürülüyor, hudut kalelerine dağıtılıyor veya donanmaya veriliyordu. Fişegi kullanacak olan askerler, eli veya dişi ile fişegi saran kâğıdı yırtıp barutu namlunun içine döker, kurşunu tüfeğin namlusuna koyup sonra elindeki kâğıt ile tüfeğin namlu ucunu tıkayıp harbi adı verilen değnek yardımıyla namlunun dibine kadar iterek barut ve kurşunu burada sıkıştırıp ateş etmeye hazır hale geliyordu.⁴⁶³ Fitilli tüfeklere göre çok daha güvenli ve gelişkin bir silah olan çakmaklı tüfeklerin kâğıt fişeklerle kullanılması tüfeği doldurmak, namlu ağzını tıkamak ve ateş etmek için gerekli süreyi üçte bir oranında azaltmaktaydı.

18. yüzyıl tüfeklerinin genel özellikleri göz önüne alındığında, tüfeğin yeniden doldurma süresinin üçte bir oranda kısalması, ordunun ateş gücünü yükseltmek açısından büyük önem taşımaktaydı. Çünkü tüfeklerin çoğunlukla yivsiz olmaları, içerisine konan kurşunun yuvarlak şekilli oluşu ve barutun kalitesizliği gibi dezavantajlar, tüfeklerin isabet oranını ve silah belli bir mesafenin üzerinde

⁴⁶³ Christer Jörgensen vd., *Dünya Savaş Tarihi: Erken Modern Çağ 1500-1763*, Çev: Özgür Kolçak, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011. s.44.

ateşlendiğinde düşmana isabet etse bile öldürücü bir yara açması ihtimalini hayli zayıflatıyordu. Bu durumda ordular açısından ateş gücünü en üst düzeye çıkarmak dışında çok az seçenek kalıyordu.⁴⁶⁴ Nitekim fişekler 16. yüzyılın ikinci yarısında ilk kez ortaya çıkıp yüzyılın sonlarında belli bir kullanım düzeyi yakalasalar da bu tarihte henüz vazgeçilmez bir mühimmat olmaktan hayli uzaktaydılar.⁴⁶⁵ Ancak ordu mevcutlarının hızla artması ve sayısı yüz bini aşan orduların iâşe ve lojistiklerinin gittikçe zorlaşması devletlerin ordu sayılarını belli bir düzeyde tutarak ateş gücünü artırmak için başka çözümlere yönelmesine sebep olmaktaydı. Bunun neticesinde fişek kullanımı giderek yaygınlaştı ve 18. yüzyılda piyadelerin standart donanımlarından biri haline geldi.

18. yüzyılın ilk yarısında orduların kullandığı tüfek namlularının yivsiz olması ve kurşunun da namlu çapından daha küçük olması gaz kaçağına yol açmakta ve askerler açısından nişan almayı ve hedefi vurmaya güçleştirmekteydi.⁴⁶⁶ Dolayısıyla ordular saf halinde ve aynı anda ateş ederek birim zamanda atım sayısını artırıp bu sayede etkili bir ateş gücü yakalamayı hedeflemekteydi. Nitekim piyadeler savaş esnasında yanlarında taşıdıkları çantalarındaki hazır fişekleri kullanarak hem saf halinde daha hızlı ateş ediyorlardı hem de çatışmanın tüm hızıyla cereyan ettiği esnada tüfeği ateşlemek için gereken doğru miktarda barutu ayarlamakla uğraşmamış oluyordu. Sahip olduğu bu

⁴⁶⁴ Peter Wilson, “Eski Rejimde Savaşlar 1648-1789”, *Top, Tüfek ve Süngü*, Ed: Jeremy Black, Çev: Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003. s.98-99.

⁴⁶⁵ Kâğıt fişeklerin ilk olarak Saksonya Dükası I. Christian’ın (1586-1591) askerleri tarafından kullanıldığı ileri sürülse de aynı tarihlerde Polonya ve Napoli ordularında da fişek kullanıldığı bilinmektedir. Benzer şekilde 1570’li ve 80’li yıllardan kalma Alman menşeyli fişek kutularının Newyork Metropolitan Museum gibi çeşitli müzelerin envanterinde yer alması fişeklerin 16. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa orduları tarafından kullanılmakta olduğunu göstermektedir. Bkz. William Wellington Greener, *The Gun and Its Development*, Cassell and Company, Londra, Newyork, Toronto ve Melbourne 1907. s.589; “Cartridge Box”, <https://jstor.org/stable/community.18677754> Erişim Tarihi: 1 Ekim 2022. Ayrıca bkz. Ekler.

⁴⁶⁶ Namlu içi düz olan bu tüfeklerin yanı sıra genellikle namluları altıgen biçimli yivli tüfekler de bulunmaktaydı. Fakat bu tür yivli tüfeklerin atışa hazır hale getirilmeleri kurşunun namlu içerisindeki yivlere tam olarak oturtulması gerektiğinden yivsiz düz namlulu tüfeklere göre çok daha uzun sürüyordu. Bu silahların etkin menzilleri yivsiz tüfeklere göre daha uzun olsa bile silahların yivlerin düzgün olması da atışın niteliğini etkiliyordu. Ancak orduların saf halinde ve olabildiğince hızlı bir biçimde ateş ettikleri bu dönemde tek ve kesin bir atış yapmaktan ziyade toplam ateş gücünün daha önemli olması gibi sebeplerle yivli tüfeklerin daha pahalı olması bu silahların piyadeler açısından kullanılmasını güçleştiriyordu. Bunun neticesinde yivli tüfekler, Osmanlı’da ve Avrupa’da daha çok elit zümreler tarafından avcılıkta kullanılıyordu. Çünkü avcılıkta savaşta aksine daha çok ateş etmek değil hedefin vurulması önemliydi. Bkz. Jonathan Metcalf, *Guns: A Visual History*, s.110-111; Kahraman Şakul, “Altı Kaval Üstü Şeşhane Osmanlı Silahları”, *Derin Tarih*, Temmuz 2012, s.2-4.

avantajlar sayesinde fişekler, yavaş ama kesin bir biçimde orduların temel sefer mühimmatından birisi haline gelmişti.

Osmanlıların fişekleri ilk olarak hangi tarihte öğrenip kullandıkları kesin değildir. Bununla birlikte 1590 yılı başlarında Mısır Muhafızı Vezir Veyis Paşa'ya hitaben gönderilen emirde, Yemen Muhafazasına memur edilen Hasan Paşa'ya fişek gönderildiğinin ifade edilmesi Osmanlıların da Avrupa ile benzer tarihlerde fişek kullandığı açıkça ortaya koymaktadır.⁴⁶⁷ Sonraki yüzyılda İstanbul'da fişekçi esnafının olduğu ve Osmanlıların imal edilen fişekleri sefer esnasında ve kalelerde kullandıkları da bilinmektedir. Nitekim Evliya Çelebi'ye göre İstanbul'da 40 dükkân ve 100 neferden oluşan *fişekçiyân-ı tûfeng* esnafı bulunuyordu. Evliya, *fişekçiyân-ı tûfeng* esnafının havai fişek üretenlerden farklı bir grup olduğunu kesin surette zikrettikten sonra bunların “tüfeklerin kalıplarına göre nice bin deste kurşun fındıklar üzere barut-ı siyah ile tûfenglere seyishâneler üzre fişeng bağladıklarını” ve “seferde lâzımlı esnaf olduklarını” ifade etmektedir.⁴⁶⁸

İstanbul'daki havai fişek üreten esnafdan da söz eden Evliya, 18 dükkân ve 50 neferden müretteb olan bu grubun “ekserisinin cebehane ocağı askerlerinden oluştuğunu” zikretmektedir. Evliya ayrıca havai fişekçilerin kârhanelerinin Süleymaniye Tîmârhânesi'nin yakınında bulunduğunu ifade ettikten sonra Eyüp, Galata, Tophane ve Beşiktaş'ta da dükkânları olduğunu belirtmektedir.⁴⁶⁹ Osmanlı Arşivi'ndeki kayıtlar Evliya Çelebi'nin ifadeleriyle örtüşen biçimde hem tüfek fişeklerinin hem de havai fişeklerin cebecibaşı marifetiyle imal edildiğini göstermektedir. Dügünlerde, çeşitli mevlütlerde, fetihlerde ve diğer kutlamalarda atılacak havai fişeklerin üretiminde kullanılan barut, güherçile, kükürt ve katran gibi diğer malzemeler Cebehâne-i Âmire anbarlarından verilmekteydi. Bahsi geçen fişekler cebecibaşına bağlı olarak görev yapan neferler tarafından İstanbul'daki çeşitli mahallerde imal edilmekteydi.⁴⁷⁰

⁴⁶⁷ BOA, A. {DVNSMHHM.d. Defter No:66, Hühüm No: 478.

⁴⁶⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 1. Kitap, s.304.

⁴⁶⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 1. Kitap, s.304.

⁴⁷⁰ Osmanlı kaynaklarında şenliklerde seyirlik amacıyla atılan bu fişekler genellikle yalnızca “fişek” tabiriyle anılırken bazı durumlarda daha açık biçimde “hava-i fişek” olarak geçmektedir. Cebecibaşı ağasının ürettiği havai fişekler için cebehaneden verilen barut için bkz. BOA, AE.SABH.I. 53/3785; AE.SMST.III. 321/25795-25797-25798; C.AS. 907/ 39120; C.SM. 154/7728; 156/7833.

18. yüzyılın başlarında, 1702 yılında, Anadolu'dan geçen Fransız seyyah Tournefort'un notları kâğıt fişeklerin yalnızca ordu tarafından kullanılmadığı ve imparatorluğun en uzak köşelerindeki halkın da bu fişekleri imal edip avcılık sırasında kullandıklarını göstermektedir. Erzurum yakınlarında barut satın alıp fişek doldurduklarını ifade eden Tournefort, doğuda kullanılan av çantalarını ve fişeklikleri detaylıca tarif etmektedir. Fransız seyyahın omuza asılarak kolayca taşınabilmeleri ve hafif olmaları nedeniyle dikkatini çeken bu çantaların üzerinde dört-beş parmak boyunda, özel bir deriyle kaplı borular bulunuyordu. Çantadaki her borunun bir "dolum hakkı" bulunduğunu ifade eden seyyah, dolum hakkını da "bir atış yapmak için yeterli barut ve kurşunla dolu kâğıt silindir" olarak tarif etmektedir.⁴⁷¹ Söz konusu fişeklerin ne şekilde kullanıldıkları hakkında da bilgi veren Tournefort, tüfek doldurulmak istendiğinde avcının torbasından bir fişek çıkartıp kâğıdı dış darbesiyle açıp, barutu tüfeğin namlusundan içeri boşalttıktan sonra içindeki kurşunu da namlunun içine kaydırıp bir çubuk yardımıyla bastırarak dolum yapıldığını ifade etmektedir. Tournefort, son olarak barut ve kurşunun içinde bulunduğu kâğıdın tıkaç vazifesi yaptığını aktarmaktadır.⁴⁷²

Top dökümü ve tüfek imalinden farklı olarak fişek üretmek için özel bir alan gerekmemesi dolayısıyla İstanbul'da ve diğer çeşitli yerlerdeki uygun mahallerde fişek bağlandığına dair kayıtlar mevcuttur. Ancak imal edilen fişeklerin nemlenerek bozulabilmesi gibi sebeplerle cebehane anbarında hazır halde çok sayıda fişeğin bekletilmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla fişekhane olarak kullanılan alanlar uzun süre faal olarak kullanılmamakta bunun yerine daha çok sefer yıllarında ve askeri hareketliliğin yoğun olarak yaşandığı zamanlarda fişek üretimi gerçekleştirilmekteydi. Bu iş için başta cebehane olmak üzere, tüfekhane ve tersane gibi alanlar en sık kullanılan yerlerin başında gelmekteydi. Sefer öncesinde bu mahallerde bağlanan fişekler depolarda saklanmak üzere cebehaneye, kalyonların ihtiyacı için donanmaya

⁴⁷¹ İçerisine fişeklerin tek tek konulduğu bu silindirik şekilli kaplar genellikle kemer üzerine yerleştirilerek bele veya omuza çapraz şekilde asılarak taşınıyordu. Fişekliklerin yanı sıra Osmanlıların *kütüklük* adı verdikleri metal veya deri kutular da benzer bir işlev görmekte ve genellikle kemere takılarak kullanılmaktaydı. Bkz. Tülin Çoruhlu, "Kütüklükler, Fişeklikler", *İlgi Dergisi*, S.65 (1991), s.8-11; Halide Sarioğlu- Melda Özdemir, "İstanbul Askeri Müzesi'ndeki Deri Askeri Eşya ve Aksesuarlardan Örnekler", *Erdem*, S.48 (2007), s.95-99. *Bandoulière* adı verilen bu tür fişeklikler Avrupa ordularında da yaygın şekilde kullanılıyordu. Bkz. Osman Sermed Muhtar Alus, *Müze-i Askerî-i Osmanî Züvvârına Mahsûs Rehber*, s.194-197.

⁴⁷² Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, II. Cilt, s.197.

veya çeşitli kalelere göndererek ihtiyaç duyulduğunda kullanıma hazır halde bulunduruluyordu.⁴⁷³

İstanbul'da fişekhane olarak kullanılan mahallerden bir diğeri Tekfursarayı'dır. 1747 yılına ait bir kayda göre Tekfursarayı, zenberekçiler ve fişekçiler tarafından ortak şekilde kullanılmaktaydı. Ancak Zenberekçiler kethüdası, sunmuş olduğu arzuhalde Tekfursarayı'nda fişekçilerin kullandığı ve depoladığı barutun tehlike yarattığını ileri sürmüştü. Tekfursarayı'nın bulunduğu Eğrikapı bölgesinde barutçu, saçmacı ve kurşuncu esnaflarına ait dükkânlarının bulunması muhtemelen bu mahallin fişek imalinde kullanılmasında belirgin bir rol oynamış ancak aynı zamanda barutun tehlikeli bir madde olması dolayısıyla bölgedeki diğer esnafları rahatsız da etmişti.⁴⁷⁴ Bunun üzerine mimar ağa tarafından Tekfursarayı'nın içerisinde yapılan tamiratla iki esnaf grubunun kullandığı mahallin ortasına taş bir duvar örülüp sarayın harap kısımları onarılmıştı.⁴⁷⁵ Tamiratın ardından her iki esnaf grubu da Tekfursarayı'nı kullanmaya devam etmişti. Nitekim tamirattan yaklaşık 15 yıl sonrasına ait bazı belgeler Tekfursarayı'nda cebecibaşı himayesinde havai fişek ve tüfek fişegi imal edildiğini açıkça ortaya koymaktadır.⁴⁷⁶

Tersane-i Âmire de İstanbul'da fişek imal edilen önemli mahallerden birisidir. Donanma gemilerine kullanıma hazır haldeki kâğıt fişeklerin verilmesinin yaygın bir uygulama oluşu dolayısıyla Tersane-i Amire'de fişekçibaşı rütbeli bir zabıt bulunuyordu ve kendisinin kontrolünde fişek imal ediliyordu. Tersanedeki fişekçibaşı Baba Mustafa 1779 yılında vefat ettiğinde yerine "*fişenkçilik fenninde mahir olması hasebiyle*" Fişekçibaşı Halifesi Mehmed Emin, aylık 1.000 akçe ücret ile tersanede fişekçibaşılığa atanmıştı.⁴⁷⁷

Tersanede üretilen fişekler yalnızca donanma ihtiyaçları için kullanılmıyordu, burada bağlanan fişekler hudut boylarındaki kalelere de sevk ediliyordu. Büyük sınır

⁴⁷³ BOA, C.BH. 267/ 12313; C.BH. 268/12379; C.BH. 269/12438; BOA, TSMA.d. 6013.

⁴⁷⁴ BOA, C.BLD. 55/2735; 134/6681.

⁴⁷⁵ BOA, C.İKTS. 42/2071.

⁴⁷⁶ BOA, C.AS. 639/26912; AE.SABD.I. 53/3785. Tekfursarayı yüzyılın son çeyreğinde şişecilerle anılan bir mahal haline gelip sonrasında burada bir şişehane kurulmuştu. Şişe fırınlarının aynı zamanda humbara imalinde kullanılması bölgenin 18. yüzyılda askeri bir imalathane hüviyetinde olduğunu göstermektedir. Bkz. BOA, HAT, 1488/28; C.BLD. 125/6204; C.İKTS. 7/304; İE.TCT. 17/1944; BOA, TSMA.e 877/79.

⁴⁷⁷ BOA, C.BH. 69/3296.

garnizonlarında önemli miktarda asker ve mühimmat ile bu mühimmattan sorumlu olan cebeci neferleri bulunmaktaydı. Bu tür kaleler uzun kuşatmaları atlatabilecek harp malzemesini barındırmak zorunda olduğu için buralara söz konusu garnizonlardaki cebecibaşlar ve muhafız paşaların talebiyle çok miktarda cephane sevk ediliyordu. Nitekim 1778 yılında Kırım seraskerinin talebiyle İsmail Kalesi cebehanesi için 250 kantar (14 ton) barut ve 5.000 deste fişek, Akkirman Kalesi içinse 400 kantar (22,5 ton) barut ile 4.000 deste fişek Baruthâne-i Âmire'den Arnavutköy'e ve ardından da burada demirlemiş gemi aracılığıyla bahsi geçen kalelere nakledilmişti.⁴⁷⁸ Garnizonların büyüklüğüne göre kendilerine gönderilen cephanenin miktarı da değişiklik göstermekteydi. Tuna kıyısındaki Rusçuk kasabası, İsmail ve Akkirman'dan daha az önemli bir askeri garnizondur. Bununla ilişkili olarak, 1773 yazında Rusçuk cebehanesine 20 kantar barut (1.130 kg), 5 kantar (283 kg) kurşun, 100 tüfek, 100 kılıç ve çeşitli diğer mühimmatla birlikte 1.000 deste de fişek gönderilmişti.⁴⁷⁹

Tüfek ve fişek imali veya tamirine dair kayıtların genellikle bir arada yer alması hem cebecibaşının her iki konudan da sorumlu olmasıyla hem de söz konusu imalat ve tamiratın aynı mahallerde gerçekleştirilmesiyle alakalıdır. Askeri imalathanelerin çoğunda yalnızca tek bir silah ve mühimmatın üretimi gerçekleştirilmiyor ve bu mahaller çok yönlü olarak kullanılıyordu. Bu tür kayıtlar bizlere Osmanlıların kullanmakta olduğu tüfeklerin kalibreleri ve imal edilen fişeklerin boyutları hakkında bilgi vermesi dolayısıyla da önem taşımaktadır. Çünkü bazı kayıtlarda bağlanması istenen fişeklerin boyutları net şekilde ifade edilmektedir. Benzer şekilde fişeklerin imal edilme süreci hakkında da ayrıntılara erişilmektedir. Buna göre fişekler adet değil "deste" şeklinde sipariş edilerek üretilmekte, sonrasında hazırlanan fişekler variller veya sandıklar içerisinde konularak emredilen mahallere nakledilmekteydi.⁴⁸⁰ Kullanılan kâğıt, kurşun ve iplik gibi malzemeler genellikle cebehaneden teslim edilmekte, bazı durumlarda ise baruthane, kurşunhane veya darphane gibi yerlerden barut veya kurşun talep edilmekte, bağlanan fişeklerin usta ve amele ücretleri ise çoğunlukla baş muhasebeden ödenmekteydi. Cebecibaşı söz konusu süreçlerin

⁴⁷⁸ BOA, C.AS. 974/42445.

⁴⁷⁹ BOA, C.AS. 783/33177. (26 Haziran 1773).

⁴⁸⁰ BOA, AE.SMST.III. 7/471. 15 Ocak 1777 tarihinde Edirne Cebehanesindeki cephane sayılıp defteri tutulduğunda cebehanede 47 sandık fişek bulunuyordu. Bkz. BOA, D.BŞM.CBH.d. Defter No: 18481.

tamamını yakından takip etmekteydi. Fişeklere konulacak olan külçe veya habbe (tane) kurşunların, barutun, kâğıdın ve gereken diğer maddelerle ödenecek ücretlerin tesviyesiyle ilgilenmekteydi.

1771 yılında ordu-yı hümayunun ihtiyacı için Cebecibaşı marifetiyle 20.479 deste fişegin bağlanması ve bir miktar cevherdar ve çakmaklı karademir tüfeğin tamiri emredilmişti. Söz konusu sipariş için cebehaneden 1.65 buçuk vakiyye karabarut, 3.640 buçuk vakiyye külçe kurşun ve 62 adet kurşun kalıbı verilirken, kâğıtlar ücreti ile satın alınmıştı.⁴⁸¹ Cebehaneden verilen barut ve kurşunla boyutları dört ile dokuz dirhem arasında değişen toplam 20.479 deste fişek bağlanmıştı.⁴⁸² Fişeklerin 1.900 destesi dört dirhem (12,8 gram), 3.939'u beş dirhem (16 gram), 5.941'i altı dirhem (19,2 gram), 4.057'si yedi dirhem (22,4 gram), 735'i sekiz dirhem (25,6 gram) ve 3.907'si dokuz dirhem (28,8 gram) ağırlığındaydı. İmal edilen fişekler için baş muhasebeden 1.468 kuruş 10 para ödenmişti. Üretilen fişeklerin tamamının dört ile dokuz dirhem aralığında yani yaklaşık 12,8 ve 28,8 gram ağırlığında olması Osmanlı tüfeklerinin kalibrelerinin aslında zannedildiği veya iddia edildiği gibi büyük çaplı olmayıp küçük ve orta kalibrede olduklarına dair ipucu vermektedir. Ancak farklı tarihlerdeki fişek üretimlerinde daha büyük çaptaki "kebir fişeklerin" de üretilerek donanma ve çeşitli kalelerin ihtiyaçları için sevk edildiğini ifade etmek gerekmektedir.⁴⁸³

Fişekler yalnızca İstanbul'da üretilip orduya veya kalelere dağıtılmıyordu. Bazen merkeze uzak kalelerde veya kuşatma altındaki mahallerde de fişekler üretilip şehrin savunmasını daha etkili bir biçimde sürdürmek amaçlanıyordu. 1765 yılında Kıbrıs'ta çıkan bir dizi ayaklanma sırasında ulemadan Molla Mustafa'nın liderliğinde Lefkoşa kuşatılıp devamında da Girne Kalesi Dizdarı Halil'in isyancıları katılmasıyla şehri savunan Vali Hafız Mehmed Paşa zor duruma düşüp surlardaki ve kapılardaki nöbetçileri iki katına çıkarmak zorunda kalmıştı. Mehmed Paşa, cebehânde yeterli barut olmadığı için şehri savunan askerlerin kaynaklarını iyileştirip kendileri lehine avantaj sağlayabilmek adına 3.200 kuruşa 2.200 kıyye barut ve 165 kuruşa kâğıt satın

⁴⁸¹ BOA, C.AS. 1039/45609.

⁴⁸² Dirhem, Osmanlı döneminde 16 kırat veya 3,207 grama denk gelen bir ağırlık ölçüsü idi.

⁴⁸³ BOA, TSMA.e. 879/52; TSMA.d. 6013. Bazı durumlarda sevk edilecek fişeklerin hangi kalibrede olması gerektiği açıkça belirtilmekteydi. Örneğin 1773 yılında Tuna kıyısındaki Tutrakan şehrinin muhafızı Abdullah Paşa şehrin savunulmasında kullanılmak üzere ordu cebehanesinden beş bin deste fişek istemişti. Bkz. BOA, C.AS. 382/15776.

almıştı. Paşa ayrıca 475 kuruş da fişenkçi ustalarına ücret ödeyerek kurşun döktürüp fişek bağlatmıştı.⁴⁸⁴

1787-92 yılları arasında vuku bulan Osmanlı – Rus ve Avusturya Savaşları sırasında Osmanlılar çok sayıda fişek imal edip muharebelerde kullanmışlardı. Fişek siparişleri çoğunlukla birkaç bin ile elli bin deste civarında değişmekteydi.⁴⁸⁵ Bu savaş sırasında Osmanlıların kesin surette fişek kullanımını benimsediklerini savaş esnasında ve sonrasında artan fişek imalatından rahatlıkla çıkarılabilmektedir.

İmal edilen fişekler cebehane mahzenlerinde ve diğer uygun alanlarda depolanıyor olsa da cebehanenin normal zamanlardaki fişek stokları savaştaki büyük çaplı ihtiyacı karşılayabilecek seviyede değildi. Dolayısıyla savaş kararı alındığında cebehanede 100 bin deste fişek bağlanmasına karar verilmiş ve 1.078 kuruşa mal edilen fişekler 1788 yılının Ocak ayında hazır edilmişti.⁴⁸⁶ Ancak bu miktardaki fişek de uzun savaşın mühimmat ihtiyacına yetmeyecekti. 1789 Temmuz’unda savaş hazırlıkları ile ilgilenen Çerkes Hasan Paşa, cebehanenin elinde ne kadar fişek bulunduğunu sormuş ve ordu-yı hümayun için 5-6 bin deste fişek talep etmişti.⁴⁸⁷ Hasan Paşa’nın takriri üzerine cebehane defterlerinde yapılan incelemede mevcutta 22 bin deste fişeğin olduğu görülüp fişeklerin beş bini ordu-yı hümayuna gönderilmişti. Cebahanede çok az fişek kalması üzerine de bir an önce yeni fişekler bağlatılarak ücretlerinin baş muhasebeden ödenmesi kararlaştırılmıştı. 6 Ekim 1789 tarihli bir navlun ödemesinden imaline karar verilen fişeklerin bağlandığı anlaşılmaktadır. İlgili kayıta toplam kaç deste fişek bağlandığı ve fişeklerin kalibrelerinin ne olduğu gibi hususlar anlaşılmassa da Balıkpazarı

⁴⁸⁴ Hafız Mehmed Paşa ayrıca kale burçlarının bazılarını tamir ettirip Lefkoşa Kalesi’nin muhafazası için tüfekçi neferler yazdırmıştı. Bkz. KŞS, Defter No: 18, s.80, Hüküm No: 171. Aralıklarla 1764-66 yılları arasında süren Molla Mustafa ve Dizdar Halil’in isyanları için Bkz. Theoharis Stavrides, “Ottoman Nicosia, Besieged: Blockades of Nicosia in the long Eighteenth Century”, Studies on Ottoman Nicosia: From the Ottoman Conquest to the Early British Period, Ed: Mehmet Demiryürek [and the others], The Isiss Press, Istanbul, 2019. s.199-206.

⁴⁸⁵ BOA, C.AS. 1127/50028; C.AS. 65/3093; C.AS. 1078/47510; C.AS. 461/19245; AE.SMST.III. 77/5721;

⁴⁸⁶ BOA, C.AS. 704/29538.

⁴⁸⁷ BOA, C.AS. 1059/46586.

İskelesi'nden Baruthâne'ye sevk edilecek fişekler için 21 adet at kayığının kiralınması bu tarihte büyük çapta bir fişek imalatının gerçekleştiğini göstermektedir.⁴⁸⁸

1787-92 Savaşı öncesindeki fişek siparişlerinde toplam adetler birkaç on binler seviyesindeyken savaş esnasında ve sonraki yıllara ait kayıtlarda tek defada birkaç yüz bin destelik imalatların yapıldığı görülmektedir. Bunlardan muhtemelen en büyüğü yüzyılın sonlarında, 1798 yılında, Selanik'te bağlanarak hazır edilmesi istenen 300 bin destelik fişek siparişiydi. Söz konusu imalat için Selanik Duhan Gümrüğü Emni Osman Ağa görevlendirilmişti. Üretim için gereken barut, kurşun, kâğıt, iplik ve üstadiye ücreti eklendiğinde destesinin dört paradan daha ucuza yaptırılamayacağı hesaplanan fişeklerin toplam masrafının 30.000 kuruş olacağı tahmin ediliyordu.⁴⁸⁹ Fişeklerin bağlanması hususunda cebecibaşı ağadan bilgi istenildiğinde, cebecibaşı bu kadar büyük bir siparişin tek defada imal edilemeyeceğini ve fişeklerin yüzer bin destelik üç parça halinde imal edilmesinin uygun olacağını ifade etmişti. Cebecibaşı, ihtiyaç duyulan barutun Selanik Baruthanesi mevcudundan alınmasını, kurşunun ise Selanik'teki mahzenler ve Sidrekapsi Madeninden tedarik edilmesi suretiyle imalatın daha ucuza mal edileceğini düşünüyordu. Ayrıca bağlanacak fişeklerin İstanbul'dan gönderilecek numunelere uygun şekilde imal edilerek acilen 100 bin deste fişegin bağlanıp uygun mahallere nakledilebilmesi için yapılacak sandıklarda muhafaza edilmesi için cebecibaşının takririne uygun olarak gerekli mahallere emirler gönderilmişti. Söz konusu 300 bin destelik fişeklerin beş dirhem (16 gram), altı dirhem (19,2 gram) ve yedi dirhem (22,4 gram) çaplarında imal edilecek olması da Osmanlı tüfeklerinin çoğunlukla bu kalibrede olduğunu göstermektedir.⁴⁹⁰

Donanmaya verilen barut ve gülle sarfiyatının sıkı bir biçimde kontrol edildiği gibi fişeklerin nerede ve ne miktarda harcandığı cebehane tarafından takip edilmekteydi. Hicri 1200 tarihli (Miladi 1785-86) bir muhasebe defterine göre Üsküdar'dan Sivas'a kadar giden askerlere yaklaşık 41.000 deste fişek verilmişti.⁴⁹¹ Askere verilen fişeklerin miktarının ve mahallerinin titiz bir şekilde kaydedilmesi cebehanenin fişeklerin

⁴⁸⁸ Nakliye için kiralanan 21 at kayığının 52 kuruşluk ücretine 10 kuruş tenzilatla toplam 42 kuruş ödenmişti. Bkz. BOA, C.AS. 213/9103.

⁴⁸⁹ BOA, C.AS. 111/4983.

⁴⁹⁰ BOA, C.AS. 111/4983.

⁴⁹¹ BOA, D.BŞM.d. Defter No:42332, s.2-6.

kontROLSÜZ bir biçimde harcanmasını istemediğini göstermektedir. Benzer şekilde Rumeli’de eşkıya ile mücadele eden birliklere verilen fişeklerin miktarı da yakından takip edilip kontrol altında tutuluyordu.⁴⁹²

Fişek imalatında barut ve kurşunun dışında kâğıda ihtiyaç duyulması kâğıdı sivil kullanımının yanı sıra bir harp malzemesi haline getirmektedir. Kâğıdın bu amaç doğrultusunda çeşitli kalelere sevk edilmesi ve sefere götürülmesi, kâğıt imalini Osmanlılar açısından hassas bir noktaya konumlandırmaktaydı. Kâğıt tedariki erken dönemlerde müteferrika unvanlı enderun ve bîrun kâğıt eminleri vasıtasıyla sağlanıyorken bu görev 18. yüzyılda saray dışından kâğıtçı esnafının seçtiği kâğıtçıbaşya havale edilmişti.⁴⁹³ Kâğıtçıbaşı, hâcegân rütbesine sahipti ve senet mukabilinde devlet dairelerine verilen kâğıt, mürekkep, kalem ve kozak gibi yazı gereçlerinin tedarikinden sorumluydu.⁴⁹⁴ Kâğıtçıbaşı, daha çok İstanbul’daki kâğıtçı esnafından ve yabancı tüccardan satın aldığı kâğıtları çeşitli devlet dairelerine aylık, dört aylık, altı aylık veya yıllık periyotlar dâhilinde teslim etmekteydi.⁴⁹⁵ En büyük kâğıt tedariklerinden birisi hem yazı gereci hem de askeri kullanımı dolayısıyla ordu-yı hümâyuna gerçekleştiriliyordu. Altı ayda bir orduya teslim edilen kâğıtlar farklı boy, kalite ve işlevlere sahipti. Kâğıt emini, ordu-yı hümâyun ile birlikte sefere giderek

⁴⁹² BOA, C.DH. 54/2670; HAT, 1403/56677. Dağlı eşkıyasının imhası göreviyle vazifelendirilen Rumeli Valisi Mehmed Hakkı Paşa’ya otuz bin deste fişek ve yüz aded humbara verilmişti. Paşa’ya kısa süre sonra 49 bin deste fişek daha gönderildiğinde fişeklerden 120 destesi noksan çıkmıştı. Muhtemelen bir sandıklık bu kayıp, cebehane tarafından soruşturulmuştu. Bkz. BOA, C.AS. 946/41080; C.AS. 390/16113.

⁴⁹³ Bîrun kâğıt emini, arpa, matbah, darphâne ve şehremini eminlikleriyle birlikte sarayda bîrun hizmetleriyle ilgilenen beş büyük bürokrattan birisiydi. Hazine darbaşına karşı sorumlu olan kâğıt emininin görevlerinin başında yeni berat alan veya beratlarını tecdit ettirenlerin işlemlerini gerçekleştirip berat harçlarını tahsil etmek gelmekteydi. Beratların yenilenmesi dolayısıyla önemli miktarda nakdi gelir elde eden kâğıt eminleri, bu gelirleri İstanbul’daki bir kısım kapıkulları ile çeşitli kalelerdeki neferatın mevacibleri, tayinatları, hınta ve beygir ücretleri ve elçilerin masrafları gibi kalemlere sarf etmekteydiler. Sarayın Enderun kısmının kâğıt ve kırtasiye ihtiyaçlarına ise Enderun kâğıt emini bakmaktayken çeşitli taşra şehirlerinde de kâğıt eminleri bulunmaktaydı. Bkz. Gülden Sarıyıldız, “Kâğıt Emini”, *TDVİA*, Ek 2. Cilt, s.2-3; Osman Ersoy, “Kâğıt”, *TDVİA*, C.24, s.163-166; BOA, AE.SMST.III, 244/19448; 244/19451; 244/19452; 244/19453; C.ML. 471/19215; C.HR. 88/4365.

⁴⁹⁴ BOA, C.DH. 45/2237; C.HR. 9/414.

⁴⁹⁵ 18. yüzyılda İzmir Gümrüğüne giren pek çok Fransız gemisinin yükleri arasında kâğıt yer almaktadır. İlgili kayıtlara göre Osmanlı ülkesine Venedik kâğıtları gelmeye devam etmekle birlikte erken tarihlerde kâğıt tedarikinde Venediklilerin oynadığı rolü bu tarihlerde Fransızların almış olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte yüzyılın son on yıllarında ve takip eden yıllarda Trieste Limanı’ndan çok sayıda Nemçe gemisinin Prusya menşeyli kâğıt getiriyor olması Osmanlılar kâğıt tedarikçilerinin dönem dönem değiştiğini göstermektedir. Bkz. BOA, KK.d. Defter No: 5239; D.HMK.d. 22162; 22163; 22167; A. Mesut Küçükcalay, “Imports to Smyrna between 1794 and 1802: New Statistics from the Ottoman Sources”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, Vol.51, No:3 (2008), s.494.

çeşitli yazışmaların yanı sıra hartuç ve fişek gibi harp malzemelerinin imalinde kullanılması için verilen kâğıtlardan bizzat sorumlu bulunuyordu. Deste olarak ölçülen ve tevzi edilen kâğıtlar ordu ile aynı amaçlar doğrultusunda taşradaki çeşitli kalelere ile donanmaya da sevk edilmekteydi.⁴⁹⁶

⁴⁹⁶ BOA, C.AS. 1203/53875; C.AS. 1165/51847; C.AS. 350/14480; AE.SAMD.III. 98/9672; AE.SMST.III. 324/26116; C.BH. 169/7952; D.BŞM.KGB.d. 16579; BOA, YB.04. 4/10.

3. BÖLÜM: İMPARATORLUĞUN SINIR GARNİZONLARINA MÜHİMMAT SAĞLAMAK: TAŞRA CEBEHANELERİ

Bir şehir veya kale fethedildiğinde ilk yapılan işlerden birisi şehri savunmaya yetecek kadar veya ihtiyaç anında başka bir mahale nakledilebilecek miktarda silah ve mühimmatın depolanabileceği sağlam bir cephanelik inşa edilmesiydi. Bahsi geçen cephanenin miktarı ile cephane konulacak mahzenin boyutu; şehrin önemi ve konumuyla doğru orantılı olarak değişmekteydi. Hudut boylarından ve ana yollardan uzaktaki çoğu kalede az miktarda cephane bulunmakta, dolayısıyla buna uygun olarak inşa edilen küçük bir mahal cephanelik olarak kullanılmaktaydı. Ancak her an düşman tehdidi altında bulunan sınır garnizonlarında çok daha büyük miktarlarda harp malzemesi ile bunların saklanacağı uygun mahzenler gerekmekteydi. Bu tür garnizonların asker ve mühimmatı çok büyük kuşatmaları atlatabilecek güçte olmak zorundaydı. Dolayısıyla söz konusu garnizonlarda bazen sayısı birden fazla olan cephanelikler inşa edilmekteydi ve buralarda aynı zamanda İstanbul'dan genellikle üçer yıllığına bu kalelere gelen cebeciler görev yapmaktaydı. Bunların başlarında cebecibaşı adını taşıyan bir sorumlu yer almaktaydı ancak İstanbul'daki cebecibaşı ağa ile karıştırılmaması için genellikle *cebecibaşı vekili* adıyla anılıyordu. Taşradaki bu cebecibaşılara cephane teslim edilirken İstanbul'daki gibi detaylı sayımlar yapılmıyordu. Eksik çıkan mühimmat eski cebecibaşına veya kaledeki cebecilere zimmet çıkartılıyordu.⁴⁹⁷

Merkeze uzak kalelerdeki cebecilerin bir kısmı *yerli kulu* adıyla anılmaktaydı. Bunların statüleri *dergâh-ı âli* cebecilerinden biraz daha farklıydı. Kapıkulu cebecileri İstanbul'dan genellikle üç yıllığına taşradaki kalelere gönderilip gittikleri mahallerde görev yapıyorlarken yerli kulu cebeciler muvazzaf oldukları kalelerde daimi bir biçimde görev yapıyorlardı. *Dergâh-ı âli* cebecileri maaş olarak mevâcib alıyorken yerli kulu cebeciler genellikle bulundukları mahallerden timar işleyerek gelir elde ediyorlardı, ancak aralarında ulufeli cebeciler de mevcuttu. Timarlarının boyutu birkaç bin akçeden başlayıp cebecilerin vazifesine göre on bin akçenin üzerine çıkabiliyor hatta zeamet

⁴⁹⁷ Kili Kalesinde azledilen *Dergâh-ı Âli* cebecibaşı vekili yerine tayin olan kişiye mühimmatın tesliminde dikkat edilecek hususlar bir liste halinde bildirilmişti. BOA, AE.SABH.I. 32/1911.

sahibi olabiliyorlardı. Dolayısıyla bu tür cebecilerin timar gelirleri yalnızca bir köy ile sınırlı olmayıp birkaç köyü kapsayabiliyordu. Yerli kulu cebeci olup ulufe alanlar ise bölgedeki timarların garnizondaki askerlerin tamamının giderlerini karşılamaktan uzak olduğu sınır kalelerinde yoğunlaşmaktaydı.

Taşradaki her kalede belli bir ebatta bir cephanelik mutlaka bulunuyordu. Bazı cebehaneler o mahalde bulunan ve savunma stratejisi açısından iletişim halinde bulunup birbirlerini tamamlayan kalelere sevkedilecek mühimmatın merkezi konumundaydı. Dolayısıyla bu tür kalelere inşa edilen cebehanelerin mühimmat anbarları oldukça büyüktü ve sadece kaleyi koruyacak mühimmatı değil aynı zamanda ihtiyaç durumunda bölgedeki kalelere veya sefer anında orduyu beslemeye yetecek mühimmatı da içerisinde barındırmaktaydı. Cebeciler taşradaki kalelerin tamamında görev yapmayıp yalnızca bu tür yüksek miktarda cephanenin bulunduğu kalelerde yer alıyorlardı. Kıbrıs'taki kale organizasyonu dâhilinde görev yapan cebeciler bu durumu en iyi şekilde örneklemektedir. Nitekim Kıbrıs'ta Lefkoşa, Magosa, Leymosun, Tuzla, Baf ve Girne'de kaleler ve çeşitli bölgelerde daha küçük kuleler yer alıyorken bunlardan yalnızca Lefkoşa ve Magosa'da cebeciler vardı. Fetihten sonra Kıbrıs'ta görev yapan askeri gruplar içerisinde sayısı en düşük olan cebecilerdi ve toplam 63 nefer Kıbrıs bütçesinden mevâcib alıyordu. Bunların 31'i Lefkoşa, 32'si ise Magosa Kalesi'nde görev yapıyorken her iki mahallin ortak özelliği de aynı zamanda birer kale şehir olmalarıydı.⁴⁹⁸ Fetihte oluşturulan bu yapı sonraki yüzyıllarda da aynı şekilde korunmuştu ve cebeciler Lefkoşa ile Magosa Kaleleri'nde bulunmaya devam etmişlerdi.

Lefkoşa ve Magosa'da bulunan cebecilerin miktarında zaman zaman değişiklikler yaşanmakla birlikte büyük ölçüde sabit kalmıştı. 18. yüzyılın ikinci yarısında, 1766 yılında, Kıbrıs kalelerinde yapılan sayıma göre Magosa Kalesinde 201 sipahi, 353 mustahfız, 256 azeb, 139 topçu ve 30 da cebeci bulunuyordu.⁴⁹⁹ Söz konusu askeri gruplar timar işleyerek gelir sağlıyorken sahip oldukları timarların boyutu oldukça değişkendi. Buna göre, daha yüksek veya daha düşük gelirler olmakla birlikte, sipahilerin büyük kısmı 5.000 ile 6.666 akçelik timara sahipken; mustahfızlar, topçular ve cebeciler genellikle 4.000 akçe, azebler ise 3.200 akçelik timar işliyordu. 1780 tarihli

⁴⁹⁸ Sahillioğlu, "Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", s.23-24.

⁴⁹⁹ BOA, TSMA.d. Defter No: 7949.

derdest defterine göre Lefkoşa Kalesinde 29 cebeci bulunuyordu. Buradaki cebeci neferleri de yine çoğunlukla 4.000 akçelik timar sahibiyken yalnızca bölükbaşılar ve kethüdalar bunun üzerinde bir gelire sahipti.⁵⁰⁰

Akdeniz, Rumeli veya Kafkasya bölgesindeki yerli kulu cebecilerin ve diğer kale neferlerinin sahip oldukları timarların boyutları birbirinden farklıydı. 18. yüzyıl ortalarında Akdeniz ve Rumeli vilayetlerindeki kalelerin yerli kulu neferlerinin tayinleri incelendiğinde cebeciler ve diğer askeri gruplar arasında timarların boyutu noktasında belli bir dengenin gözetildiği anlaşılmaktadır. Buna göre yerli cebeciler ve topçular genellikle 2.000-2.500 akçe civarında timarlara sahipken aynı kalelerdeki en düşük gelire sahip mustahfızlar 1.200- 1.500 akçe, azebler ise 1500- 2.000 akçelik timar işlemekteydiler. Ancak söz konusu askeri grupların subayları daha yüksek gelire sahipken, gelirleri yine bulundukları kalenin boyutuna ve önemine göre yükseliyordu. Buna göre Mora ve Bahr-i Sefid vilayetlerindeki Anabolu, Balyabadra, Kastel-i Bahriye (Mora/Rio Kalesi), Benefşe ve Nakşa gibi kalelerdeki cebecibaşılar çoğunlukla 10.000 akçelik timar sahibiyken aynı kalelerdeki topçubaşılar ve dizdarlar da yine buna yakın gelirlere sahiptiler. Bu kalelerdeki cebecilerin en yüksek rütbeli ikinci zabiti konumunda bulunan kethüdalar ise çoğunlukla cebecibaşının timarının yarısı boyutunda yani 5.000 akçelik timar işliyorlardı. Girit gibi asker mevcudu çok daha yüksek kalelerdeki cebecibaşı, azeb, gönüllüyan ve yeniçeri ağalarıyla genellikle 20 bin akçenin üzerinde zeamet sahibiydiler.⁵⁰¹ Söz konusu kalelerde ayrıca bölükbaşı, çavuş, alemdar ve kâtip gibi cebeci subayları ile kalem erbabı da görev yapıyordu. Yerli kulu cebecilerle kaledeki subaylardan birisi öldüğünde veya görevden kendi rızalarıyla el çektiklerinde, yerlerine kalenin cebecibaşısının arzıyla genellikle bu kişilerin çocukları veya başka bir yakınları atanıyordu. Çocuksuz şekilde vefat eden veya görevini bırakarak firar eden kimselerin yerineyse yine kale cebecibaşının arzı ile uygun kimseler atanıp kendilerine berat veriliyordu. Benzer atama uygulaması yerli kulu cebecibaşılar için de uygulanıyordu. Ancak bu atamada cebecibaşının arzı tek başına yeterli olmayıp bulunduğu vilayetin muhassılının onayı da gerekiyordu. Yerli kulu cebecibaşı olarak atanacak kimseler tıpkı Cebeci Ocağında olduğu gibi çoğunlukla kaledeki ikinci yüksek

⁵⁰⁰ Halil İnalçık, Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu (Hazırlayanlar), *Kıbrıs Tahrir Defterleri: Mufasssal, İcmâl ve Derdest* (Tıpkıbasım), Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2013. s.567-569.

⁵⁰¹ BOA, A. {RSK.d. Defter No: 1595.

rütbeli subay olan kethüdalarından seçiliyordu. Bu nedenle cebecibaşılar görev yaptıkları kalelerdeki boş vazifelere kendi çocuklarını getirerek onların zabitler arasında yükselmesini sağlıyorlardı.⁵⁰²

İstanbul'da mukim cebecilerin statüleri ve tabi oldukları kurallar ise yerli kulu cebecilerinden farklıydı. İstanbul'daki kapıkulu cebecileri üç yıllığına taşra cebehanelerine giderek buradaki mühimmat tamirlerini ve bakımlarını yapıyor, aynı zamanda kale muhafazasında bulunuyorlardı. Cebecilerin bu kalelere gitmesinin temel nedeni mahzenlerde uzun süre bekleyen silah ve mühimmatın düzenli bakıma ihtiyaç duymasından ileri gelmektedir. Kalelerdeki cephanelikte bekleyen her mühimmat farklı bir bakım ve onarıma muhtaçtı. Örneğin fiç, sandık veya torbalarda muhafaza edilen barut, bir süre sonra birbirine yapışarak taneli ve toz özelliğini kaybetmekte ve tüfeklerde kullanım için uygunsuz hale gelebilmekteydi. Bu tür barutlar cebeciler veya perdaht ustaları tarafından perdahtlama denilen bir işleme tabi tutularak nemden arındırılıp yeniden taneli şekle sokulup kullanıma hazır hale getiriliyordu. Benzer işlemler kalelerdeki tüfeklerin temizlenmesi, yağlanması ve gereken onarımlarının gerçekleştirilerek kullanıma hazır halde tutulmaları için de yapılıyordu.

Taşradaki kalelerde görev yapan dergâh-ı mualla cebecileri belli aralıklarla veya ihtiyaç hâsıl olduğunda görev yaptıkları kaleler İstanbul'dan gelen emirle değişmekteydi. Çeşitli seferlerin öncesinde bu tür değişikliklerin yaşandığı da olmaktaydı. 1714 yılında çeşitli kalelerde görev yapan cebecilerin yerleri bu tarihteki Mora Seferi dolayısıyla değiştirilmişti. Bunların bir kısmı İstanbul'a gelirken bazıları Belgrad'a gitmişti. Sonraki seferlerde de buna benzer yer değişiklikleri sıkça yaşanmıştı. Bu tür yer değişikliklerinde nöbete giden cebeci sayıları da görevlendirildikleri kalelere göre değişiklik göstermekteydi.

Cebehane-i Âmire'den taşra kalelerine gönderilen mühimmat ve çeşitli eşya da kalelere göre değişiklik gösteriyordu. Soğucak Kalesi çevresinde un değirmeni bulunmadığı için Soğucak'a Cebehâne-i Âmire'den yüz çift el değirmeni sevk edilmesi buna örnek teşkil etmektedir. Ancak kalelere gönderilen mühimmat arasında sayıca en yüksek seviyede bulunan maddeler siper levazımatıyla ilgilidir. Kalelerdeki cebehane mühimmatından

⁵⁰² BOA, A. {RSK.d. Defter No: 1595. s.17; s.20; s.25; s.50; s.61; s.70; s.86;

barut, top ve tüfek ilk akla gelenler olsa da özellikle kazma ve kürek gibi siper malzemeleri ile yine sefer zamanındaki en büyük ihtiyaçlardan birisi olan çuval ve halat gibi malzemeler cephaneliklerin olmazsa olmazlarındandı. Kazma ve kürekler sefer zamanında kalenin yaklaşma istikametlerini kapatacak şekilde metrislerin kazılması için gerekliydi. Fakat kazma ve kürek gibi malzemeler genellikle tek başına gönderilmeyip kalabalık bir mühimmat listesinin bir parçası olarak sevk edilmekteydi. Örneğin 1784 yılında cebehane Özi Kalesi ve tabyaları için gönderilen mühimmat 20 kantar barut-ı siyah, 15 kantar kurşun ve 50 tüfeğin yanı sıra çeşitli siper levazımatından oluşuyordu.⁵⁰³

Taşradaki garnizonlarda iki tür mühimmat bulunuyordu. Cebehane ve tophane mühimmatı genellikle aynı tarihte ayrı ayrı sayılıyor ve her iki mühimmat türü için ayrıntılı defterler hazırlanıp İstanbul'a gönderiliyordu. Söz konusu mühimmatın eksikleri yine aynı usulle tamamlanıyordu. Tophane ve cebehane sayımına ilişkin ayrıntılı dökümler bazen ayrı defterler şeklinde bazense aynı defterde listelenip gönderilmekteydi.⁵⁰⁴ Bazı durumlarda cephanelikte bulunan mühimmat için ikiden fazla rapor da tutulabilmekteydi. 18 Eylül 1781 tarihinde Hotin Kalesinde bulunan tophane mühimmatı için iki defter ve cebehane mühimmatı için ise iki defter olmak üzere toplamda dört defter tutulmuş ve İstanbul'a gönderilmişti.⁵⁰⁵ Cebehane ve tophane mühimmatının her birinin iki ayrı defterde kaydedilmesinin sebebi ise işe yarar ve işe yaramaz mühimmatın ayrı ayrı kaydedilmesinden ileri gelmektedir. Benzer listeler farklı kale cebehaneleri için de kaleme alınmıştır. Bu bağlamda 29 Haziran 1786 tarihinde Kandiye Muhassılı Sadr-ı Esbak Vezir Mehmed Paşa ile Kandiye kadısı, kale cebecibaşısı ve topçubaşısına gönderilen fermanda, Kandiye Kalesindeki işe yarar ve yaramaz mühimmatın kaydedilmesi emredilirken işe yaramayan mühimmatın yerine yenilerinin gönderileceği bildirilmişti.⁵⁰⁶

Taşra cebehanelerindeki tahrirleri yapmak üzere bazen cebehane-i amireden bir mübaşir görevlendirilip kendisine harcırah ödenerek sayım yapılacak kaleye ulaşmaktayken bazı

⁵⁰³ BOA, C.AS. 1107/48986.

⁵⁰⁴ 1768 yılı başlarında Vidin Kalesi'nde mevcut cebehane ve tophane mühimmatını (top, havan, yuvarlak, humbara, hartuç vs) içeren iki defter için bkz. BOA, C.AS. 1189/53115; C.AS. 914/39483.

⁵⁰⁵ BOA, AE. SABH.I. 166/11162.

⁵⁰⁶ BOA, C.AS. 212/9087.

durumlardaysa cebehaneleri ilgili mahallin kadısı, naibi veya valisi gibi ehl-i örften kimseler tahrir etmekteydi. Bu bağlamda 5 Mart 1775 tarihinde Zıstovi kalesinde cebehane yoklaması yapıldığında söz konusu sayım için İstanbul'dan bir mübaşir görevlendirilirken ayrıca mübaşire gittiği mahaldeki ahali ve devlet görevlilerinin de yardımcı olmaları emredilmişti.⁵⁰⁷ Cebehane mübaşirleri yalnızca bu tür sayımlar için görevlendirilmeyip Ordu-yı Hümâyun'a veya bir serhad kalesine cephane sevk edileceği zamanlarda da tayin edilmekteydi. Nitekim 29 Ağustos 1773 tarihinde İstanbul'dan Rusçuk, Silistre ve Tutrakan havalilerine mühimmat sevk edildiğinde her kaleye gidecek mühimmatın başına ikişer kişi olmak üzere toplam altı mübaşir tayin edilmişti. Bu tarihte mübaşirlere harcırah olarak onar kuruştan toplam 60 kuruş ödeme yapılmıştı.⁵⁰⁸

Cebehane-i Âmire'den sayım yapmak üzere görevlendirilen mübaşirler ocaktaki kâtip veya zâbitan arasından seçilebileceği gibi hâcegân-ı divân-ı hümâyun payeli kimseler de bu işle vazifelendirilebilmekteydi. Kale cebehanelerinin mevcudunda bulunan mühimmat titiz bir şekilde sayılmakla birlikte daha yüksek rütbeli bir görevlinin cebehane yoklamasıyla ilgilenmesi yaşanabilecek olumsuzlukların önüne geçme amacı taşımaktaydı.⁵⁰⁹ Yapılan kale yoklamalarında cebehanede eksik mühimmat çıktığı durumlarda kayıp mühimmat genellikle kale cebecibaşına tazmin ettirilmekteydi.⁵¹⁰ Kalelerdeki cebecibaşı vekilleri ile ilgili ortaya atılan yolsuzlukluk veya ihmal gibi iddiaların soruşturulması sırasında da kaledeki mühimmat yoklanarak eksik veya kusur olup olmadığı yakından incelenirdi.⁵¹¹ Benzer şekilde kalelerde çıkan yangınlardan

⁵⁰⁷ “Serhad hududu kıla’ı cebehanelerinde mevcut olan mühimmat-ı cebehanenin dikkat ü dikkat yoklanub mevcudu ve nâ-mevcudu malum olmak lazım’ül-mühimden olduğuna binaen Zıstovi Kalesinde dahi kezalik mevcut olan ecnas-ı mühimmat-ı cebehanenin marifet-i şer’i ve cümle marifeti ve cebehane-i amire ocağından tayin olunan mübaşir marifetiyle muayene olunarak yoklanub...” Bkz. BOA, C.AS. 880/37811.

⁵⁰⁸ BOA, AE.SMST.III. 14/917.

⁵⁰⁹ 13 Nisan 1774 tarihinde Edirne cebehanesinde yapılan yoklama Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyundan Defter-i Hâkâni Emini İbrahim Nazım Efendi ve Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşılarından Edirne Bostancıbaşısı Seyyid Mehmed Ağa marifetleriyle gerçekleştirilmişti. Bkz. BOA, C.AS. 413/17084.

⁵¹⁰ 8 Ocak 1788 tarihli fermana göre, Erzurum Kalesi’nde mevcut tophane, cebehane ve top arabası mühimmatı mübaşir marifetiyle tahrir olduğunda cebehane mühimmatından 1.617 buçuk kuruş ve tophane mühimmatından 1.590 buçuk kuruş kıymetinde noksan çıkmıştı. Söz konusu mühimmatın ücreti Erzurum Kalesi cebecibaşı ve topçubaşı vekillerinden tahsil edilerek Dersaadet’e gönderilmesi için 8 Ocak 1788 tarihinde Erzurum Valisi ve Seraskeri Vezir Ahmed Paşa ile Erzurum kadısına ferman gönderilmişti. Bkz. BOA, C.AS. 1124/49854.

⁵¹¹ 2 Temmuz 1734 tarihinde Girit’teki Hanya Kalesi Cebecibaşı Vekili Musa Ağa’nın Kale cebehanesindeki mühimmatı telef ettiği iddiaları üzerine Hanya Muhafızı el-Hac Ali Paşa’nın yanı sıra

sonra cebehane zarar görmüşse yine sayım yapılarak hem yanan mühimmatın listesi çıkarılır hem de söz konusu yangında ihmali varsa kale cebecibaşı soruşturularak cezalandırılırdı. Ancak yangın bir kuşatma sırasında veya yıldırım düşmesi gibi doğal bir nedenle çıkmışsa cephanedeki zarar kale cebecibaşına tazmin ettirilmezdi.⁵¹²

1768-74 Osmanlı –Rus Savaşının sonunda özellikle cephe ve cephenin artbölgesinde kullanılmamış olan mühimmat dikkatli bir şekilde sayılıp uygun mahallere nakledilmişti. Balkanlardaki bazı büyük garnizonlar ile İstanbul'daki cebehane-i amire bahsi geçen mühimmatın nakledildiği başlıca yerler konumundaydı. Savaşın sonunda ilk olarak Şumnu'daki 300 kantar barut ve 60 kantar habbe (tane) kurşun toplanıp Silistre'ye nakledilmişti.⁵¹³ Bununla birlikte savaşın geniş bir coğrafyada yaşanması dolayısıyla harp malzemeleri de bu coğrafyaya dağılmış haldeydi. Dağınık haldeki sefer mühimmatının arkada bırakılmaması emredildiğinden harp malzemelerinin toplanıp tahrir edilmesi ve hangi mahalle sevk edileceklerinin belirlenmesi uzun zaman almıştı. Bu esnada yalnızca sahradaki mühimmat değil serhad kalelerindeki cephanelikler de görevlendirilen mübaşirlerce yoklanıp kalelerdeki mühimmat miktarı kayda geçirilmişti. Seferden arta kalan mühimmata dair 21 Aralık 1775 tarihinde oluşturulan cebehane listesinde tahrir edilen malzemeler, cebehane-i amirede yapılan değerlendirmenin ardından Kili, Akkerman, İbrail, Hotin, Bender, Yergöğü, Rusçuk, Silistre ve Edirne cebehanelerine teslim edilmişti.⁵¹⁴

1768-74 Osmanlı –Rus Savaşının bitiminden yaklaşık bir yıl sonra Cebecibaşı Hacı Mehmed Ağa vefat ettiğinde, 14 Ağustos 1775 tarihinde cebehane-i amirede yapılan sayımda yalnızca 2.786 buçuk kantar (157,4 ton) ağırlığında barut ve 1.574 buçuk kantar (89 ton) kurşun mevcuttu.⁵¹⁵ Söz konusu miktar hudut boylarındaki garnizonlarla neredeyse aynı düzeyde hatta bazılarında çok daha düşük seviyededir. Hemen hemen

Cebehâne-i Âmire'den tayin edilen mübaşir, ocağın ileri gelen zabitleri, kale ağaları ve vilayet ayanları tarafından dikkatle sayılarak Cebehâne-i Âmire'den gönderilen mühimmat defterleri ile karşılaştırılmıştı. Bkz. BOA, D.BŞM.CBH.d. 18393 ve Ek 8.

⁵¹² Niğbolu Kalesi'nde çıkan yangından sonra kaledeki yanmış ve sağlam mühimmatlar 18 Mayıs 1772 tarihinde ayrı ayrı listelenip yangın soruşturulmuştu. Söz konusu tarihte kaledeki mühimmat listesi için bkz. BOA, D.BŞM.CBH.d. 18470 ve Ek.10.

⁵¹³ BOA, AE.SABH.I. 312/21011. (15 Zilhicce 1188 / 16 Şubat 1775). Şumnu'daki sefer artığı mühimmatı tashih etmek üzere görevlendirilen iki mübaşire toplam 50 kuruş harcırah ödenmiştir. BOA, AE.SABH.I. 296/19918. (16 Cemaziyelevvel 1188/ 25 Temmuz 1774).

⁵¹⁴ BOA, C.AS. 1208/ 54131; C.AS. 766/32381.

⁵¹⁵ BOA, C.AS. 780/33012; 880/37803. (16 Cemaziyelahir 1188/ 14 Ağustos 1775)

aynı tarihlerde, 11 Ekim 1775 tarihli Vidin cebehanesi yoklamasına göre kale mahzenlerinde 3.506 kantar (198 ton) barut ve 920 kantar (52 ton) kurşun mevcuttu.⁵¹⁶ Yaklaşık bir yıl sonra, 16 Ekim 1776'da Akdeniz'deki en büyük garnizonlardan birisi olan Kandiye'de 8.588,5 kantar (485 ton) barut bulunuyordu.⁵¹⁷ Dolayısıyla Cebelhâne-i Âmire'nin savaş sırasında yaşadığı yeterli miktarda ve kalitede mühimmat bulamama sorunu savaş sonunda cebehane stoklarına bakıldığında da rahatlıkla görülebilmektedir. Bu bağlamda Habsburg ve Rus hududundaki en büyük arkeri garnizonlardan Bender, Hotin, Özi, Kili, Akkirman ve Belgrad kaleleri cebehanelerinin mühimmat miktarını yakından incelemek yerinde olacaktır.⁵¹⁸

3.1. Bender ve Hotin Cebehaneleri

Günümüzde Ukrayna ve Romanya bölgesinde yer alan Hotin ve Bender kaleleri Osmanlıların Rumeli bölgesindeki en büyük garnizonları arasında yer almaktaydı. Her iki kalenin de Rus hududuna yakın bir mahalde konuşlu olması Osmanlı-Rus savaşları sırasında söz konusu kalelerin stratejik ve askeri önemini artırmaktaydı. Bölge muhafazasındaki rollerinin yanı sıra söz konusu kaleler aynı zamanda Osmanlıların Eflak ve Boğdan'daki hâkimiyetlerinin sembolü konumundaydı. Ayrıca söz konusu kaleler Rusya harplerinde lojistik depolar olarak hizmet vermektedir. Osmanlı-Rus savaşları sırasında Bender ve Hotin'in Ruslar tarafından öncelikli hedefler olarak belirlenip ilk kuşatılan kaleler olmaları bu sebepleydi. Buna mukabil Osmanlı ordusu Bender ve Hotin kalelerinde kalabalık bir askeri birlik ile uzun süreli kuşatmalara dayanabilecek miktarda cephane bulunduruyordu. Ayrıca Osmanlılar, kale cebecibaşlarının talepleri veya kalelerde yapılan cebehane yoklamalarının ardından bu mahallere gerekli cebehane ve tophane mühimmatını sevk etmekteydiler.

⁵¹⁶ BOA, C.AS. 732/30680.

⁵¹⁷ 16 Ekim 1776 tarihli deftere göre Kandiye'de son bir yılda 719,5 kantar (40.6 ton) barut sarfiyatı olmuştu. Dolayısıyla ciddi bir kuşatmaya maruz kalmadığı sürece mevcut barut stoğu kaleye uzun süre yetecek miktardadır. Aynı yoklama defterine göre Kandiye Kalesinde on bir yılda külçe kurşundan 5.512 kıyye sarfedilmiş ve 38.916 kıyye külçe kurşun bakiyye kalmıştı. Ayrıca mahzendeki kalıp kurşunlardan yine son bir yılda 65 kıyye harcanırken 7.394 kıyye ağırlığında kalıp bulunmaktaydı. BOA, D.AMH.d. Defter No: 25153. s.2.

⁵¹⁸ Burada bahsi geçen kalelerin mühimmat tedarikinden bahsedilecek olup söz konusu kalelerin inşası veya çeşitli savaş dönemlerindeki durumlarını derinlemesine incelemek bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır.

Bender ve Hotin kaleleri 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ilk yıllarında Rusların eline geçmişti ve savaşın sonuna kadar da durumlarında bir değişiklik olmamıştı.⁵¹⁹ Bununla birlikte savaşın sonunda yapılan Küçük Kaynarca Antlaşmasına göre Ruslar; Bender ve Hotin kalelerini Osmanlılara iade etmişti. Ancak Ruslar kalelerdeki silah ve mühimmatın bir kısmını yanlarında götürürken kalanını ise kullanılmayacak hale getirmiş ya da nehre atarak Osmanlıların eline geçmemesini sağlamışlardı. Bu hususta Bender Muhafızı Mehmed Paşa, 8 Temmuz 1775 tarihinde kaledeki topları ve top mühimmatını yeni tayin olunan kale topçubaşı vekiline teslim ederken bir yandan da Rusların Tuna nehrine attıkları külliyetli miktardaki top güllisini çıkarabilmek için Bâb-ı Âli'den para ve amele talep etmekteydi.⁵²⁰ Nitekim 20 Ağustos 1775 tarihinde Mehmed Paşa'nın tahriratına cevaben kaleme alınan fermanda, nehre atılan toplar ve yuvarlakların paşa-yı mumaileyhin marifetiyle çıkarılarak Bender kalesinde ihtiyaç duyulan mahallere konulması emredilmekteydi. Aynı fermanda, Bender topçubaşına hitaben ise Tuna'dan ne miktar top ve yuvarlak çıkarılırsa hepsini ahz ederek memhur defterini Dersaadet'e irsal eylemesi emredilmekteydi.⁵²¹ Dolayısıyla kaleleri Ruslardan geri alan Bâb-ı Âli yönetiminin ilk icraatlerinin başında bahsi geçen mahallerin asker, silah ve cephane eksikliğini gidermek geliyordu.

1768-74 Rus Savaşı sırasında Osmanlılar ciddi derecede mühimmat sıkıntısı çekmişlerdi.⁵²² Savaşın ardından Ruslarla yaşanan gerginliğin devam etmesi Osmanlıları bir an evvel huduttaki garnizonların eksiklerini gidermeye zorlamaktaydı.

⁵¹⁹ Hotin Kalesi 10 Eylül 1769'da, Bender Kalesi ise 16 Eylül 1770 tarihinde Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Bkz. Cengiz Fedakar, *Bender Kalesi (1768-1774)*, Kitabevi, İstanbul, 2019. s.55-60.

⁵²⁰ Bender Muhafızı Mehmed Paşa'nın, Topçubaşı Vekili İbrahim Ağa'ya teslim ettiği mühimmat 51 adet tunç top, 55 adet demir top, 6 adet büyük tunç havan, 2 adet küçük tunç havan ile 3.000 adet top güllesi ve çeşitli top levazimatından oluşmaktaydı. Bkz. BOA, C.AS. 506/21149.

⁵²¹ BOA, C.AS. 506/21149.

⁵²² 1768-74 Osmanlı -Rus Savaşının ilk yıllarında Rus donanmasının Akdeniz'de görülmesi ve çeşitli mahallere saldırması halk üzerinde korkuya sebebiyet verdiği gibi kalelerdeki mühimmatın yetersizliği dolayısıyla bölgedeki valiler ve dizdarları da endişelendirmişti. Bölgedeki Osmanlı yöneticileri bir an önce asker, mühimmat ve zahire gönderilmesine yönelik İstanbul'a taleplerini iletmışlerdi. Mora bölgesindeki kale muhafızlarını Rus saldırısı karşısında endişelendiren diğer husus ise kısa süre önce yaşanan depremde İnebahtı ve Kastel Kalelerinin tahrip olması ile bölgedeki diğer kalelerin de uzun süredir harap halde bulunup, cebhanelerinde yeterli mühimmat olmamasıydı. Bkz. TSMA.e 699/24; C.AS. 977/42579; 1039/45616; 1171/52162; HAT 1415/57580; D.BŞM.d. 4066; AE.SMST.III 4/257. Navarin başta olmak üzere Mora bölgesindeki kaleler 1770 yılında kapsamlı bir tamirat görmüştü. Kalelerdeki tamirat hakkında bkz. Göktürk Altındış, *1768-74 Osmanlı-Rus Harbi'nde Navarin Kalesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2021. s. 114-116. 13 Şubat 1770 tarihli fermanın benzer sorunlardan Çanakkale Boğazını savunan kalelerin de muzdarip olduğu anlaşılmaktadır. Bölgedeki ehl-i örfe hitaben kaleme alınan fermanda kalelerin harap kısımlarının tamiri emredilmekte olup kalelere cephane gönderileceği bildirilmektedir. Bkz. C.AS. 47/2193.

Bu noktada Osmanlılar, Rumeli bölgesindeki çeşitli kaleleri tamir ederken bir yandan da kalelerin ihtiyaç duyduğu cephaneyi tedarik ve sevke çabalamaktaydı. Bender ve Hotin kaleleri savaştan sonra ciddi derecede tamirat gören kalelerdendi. Zira her iki kale de Rus hududunda stratejik noktalarda bulunmaktaydı ve savaş sırasında ciddi hasar görmüştü. Bender ve Hotin kalelerinin tamirini gerçekleştirmek üzere birer bina emini tayin edilerek kalelerin onarılması sağlanmıştı. Ardından da kalelerin içerisinde cebehane inşa edilip gönderilen mühimmatın güvenli bir biçimde buralarda muhafazası temin edilmişti.⁵²³ Bununla birlikte inşaatın hızlı ilerlemesi için kale cebehanesindeki malzemeler kullanılmış olmasına rağmen onarım kısa sürede tamamlanamamış ve uzun yıllar devam etmiştir.⁵²⁴

Bender ve Hotin Kalelerinin tamirinin ardından top, mühimmat ve erzak nakledilmeye başlanırken belli aralıklarla da bu garnizonların cebehane yoklaması yapılmaktaydı. Osmanlı yöneticileri Hotin Kalesini “Eflak ve Boğdan’ın kilidi” olarak gördükleri için kalenin cephane mevcudunu da yakından takip etmekteydiler.⁵²⁵ Benzer şekilde 1768-74 savaşıdan sonra söz konusu kalelerle ilgili olarak pek çok kayıta “Rus istilasından önce olduğu gibi ikmal edilmeleri” hususunun vurgulanması, Bâb-ı Âli’nin sınır kalelerindeki “eski düzeni” yeniden tesis etme çabasını ortaya koymaktadır.⁵²⁶ Osmanlıların hudut kalelerini tamir ve cephane sevk etmeye zorlayan en önemli husus ise şüphesiz ki yaklaşmakta olduğu günden güne daha da alenileşen yeni bir Rus savaşına hazırlanmaktı.

Tablo 1. Bender Kalesi Cephanesindeki Barut ve Kurşun Miktarı

Tarih	Barut	Kurşun	Kaynak
-------	-------	--------	--------

⁵²³ 27 Şubat 1779’da Bender Kalesi cebecibaşı vekili gönderdiği arzuhalinde, kaledeki mevcut cebehane anbarının dolduğunu bildirmekte ve yeni bir anbar inşası için onay ve gerekli malzemeleri talep etmekteydi. Bkz. BOA, AE. SABH.I. 348/ 24321.

⁵²⁴ 7 Ocak 1781 tarihinde Bender Kalesi Bina Emni Mustafa Ağa’nın kale içerisindeki binaların inşaatını tamamlayabilmek için kale cebehanesinden aldığı malzemelerin listesi için bkz. BOA, C.AS. 702/29467.

⁵²⁵ 4 Mart 1779 tarihinde Hotin Kalesi Muhafızı Süleyman Paşa ile şehrin diğer önde gelenlerine gönderilen emirde kaledeki tamir ve inşaa faaliyetinin tamamlandığı ancak kalenin düşman hududuna diğer bölgelerden daha yakın olması ile Eflak ve Boğdan’ın kilidi mesâbesinde bulunması dolayısıyla muhafazası hususunun da aynı derecede ehem ve elzem olduğu dile getirilmekteydi. Kalenin savunulması için sekiz-on bin asker ile yeteri miktarda cebehâne mühimmatı ve zahirenin gerekli olduğu ancak bir miktar top ve mühimmat gönderilmesine rağmen topların arabalarının bozuk ve mühimmatın hayli eksik olduğu dile getirildikten sonra; kaledeki ihtiyacın tamamlanabilmesi için mühimmatın bir tetkik defterinin İstanbul’a gönderilmesi emredilmekteydi. Bkz. BOA, C.AS. 918/39684.

⁵²⁶ BOA, C.AS. 620/26165; 763/32194; 767/32425.

1753	2.516 kantar	645 kantar	D.BŞM.CBH.d 18425.
1764 -1765	3.580 kantar	565 kantar	D.BKL.d. 32586.
29 Mayıs 1778	?	268 kantar + 290 vakiyye saçma kurşun	D.BKL.d. 32629.
1780	?	4.448,5 vakiyye+ 160 Kalıp kurşun	D.BŞM.CBH.d 18490.
3 Eylül 1787	3.035 kantar	315 kantar	D.BŞM.d. 5525, s.8.

1768-74 Osmanlı –Rus Savaşı’nın ardından Bender Kalesi’nde ne miktarda barut mevcut olduğuna dair güvenilir belgeler olmamakla birlikte huduttaki çeşitli kalelerden ve İstanbul’dan Bender’e çok miktarda mühimmat sevk edilmişti. Buna ilaveten ayrıca Bender Kalesi’nde daha önce Osmanlılar tarafından gömülen bir miktar barut da kale Küçük Kaynarca Antlaşmasından sonra kale yeniden Osmanlı egemenliğine girdiğinde çıkartılıp perdaht edilerek kullanılmıştı.⁵²⁷ Osmanlılar ayrıca Bender’e top ve havan göndererek kaleyi yeniden donatmaya başlamışlardı. Şubat 1776 tarihinde Bender’de 129 parça top ve havan bulunuyorken bunun 107’si Ruslardan teslim alınan silahlardan 22’si ise Bâb-ı Âli tarafınan kaleye sevk edilen toplardan oluşmaktaydı. Kale’nin savaş öncesindeki mevcudunda ise 52’si tamire muhtaç olmak üzere çeşitli çaplarda 332 top ve havan bulunmaktaydı.⁵²⁸

Savaşın ardından Bender ve Hotin kalelerinin cephaneliklerine yeniden nizam verilmesi gerektiğinden söz konusu kalelere çok sayıda cebeci neferi sevk edilmişti. H.1189 yılı Reşen ve Lezez (28 Ağustos 1775- 20 Şubat 1776) mevacic defterine göre Bender Kalesi’nde 934, Hotin Kalesi’nde ise 437 nefer dergâh-ı âli cebecisi bulunuyordu.⁵²⁹

Tablo 2. Hotin Kalesi Cephanesindeki Barut ve Kurşun Miktarı

Tarih	Barut	Kurşun	Kaynak
19 Şubat 1763	3656 kantar	685 kantar	D.BŞM.CBH.d 18445.
1764 -1765	4.093 kantar	531,5 kantar	D.BKL.d. 32586.
1777	2.523,5 kantar	228 kantar	D.BKL.d. 32617.
H. 1191 (9 Şubat 1777 - 29 Ocak 1778)	2.758 kantar	4.700 vakiyye	D.BŞM.CBH.d 18479.

⁵²⁷ Bender Kalesi mezarlığına ve kalenin çeşitli alanlarına gömülen barutların perdaht edilmesi için İstanbul’dan perdaht amesi talep edilmişti. Bkz. BOA, C.AS. 981/42781; 1034/45387; 1072/47225; AE.SABH.I. 348/24321.

⁵²⁸ BOA, D.BŞM.TPH.d, Defter No: 18698.

⁵²⁹ 28 Ağustos 1775- 20 Şubat 1776 tarihinde Bender’de 402, Hotin’de 172 nefer dergâh-ı âli topçusu ile Bender’de 113, Hotin’de ise 84 top arabacısı görev yapıyordu. Bkz. BOA, D.BŞM.d. 41286.

10 Nisan 1778	2.758 kantar	4.700 vakiyye	D.BKL.d. 32632.
3 Temmuz 1778	2.649,5 kantar	4.700 vakiyye+ 100 vakiyye tane + 195 vakiyye kalıp	C.AS. 942/40846.
2 Ocak 1779	2.615 kantar	13.464 vakiyye	D.BKL.d. 32633.
16 Ocak 1782	2.508 kantar	13.449 vakiyye	D.BŞM.CBH.d 18489.
11 Şubat 1784	300 kantar sevk	40 kantar sevk	C.AS. 1156/51432.
28 Mart 1786	3.316,5 kantar	20.458 vakiyye	D.BŞM.CBH.d 18494.
18 Mart 1787	2.808 kantar	15.259 kantar	D.BŞM.d. Defter No: 5525, s.78.

Hicri 1191 (9 Şubat 1777 -29 Ocak 1778) tarihli cebehane defterine göre Hotin'e Rus istilasından sonra toplam dört sevkியatta 2.370 kantar (133,9 ton) barut sevk edilmişti. Ayrıca kalede Ruslardan kalma 388 kantar (21,9 ton) barut mevcuttu.⁵³⁰ 3 Temmuz 1778 tarihli mühimmat defterine göre ise üç sene zarfında (H.1089-1091/ 4 Mart 1775-29 Ocak 1778) İstanbul'dan Hotin cebehanesine 2.520 kantar (142,3 ton) ağırlığında barut sevk edilmişti. Ayrıca bu tarihte Hotin cebehanesine Kefe'den de 238 kantar barut gönderilmişti. 108,5 kantar (6.130 kg) sarfiyat düşüldüğünde kaledeki mevcut 2.649,5 kantara (149,7 ton) ulaşmaktaydı. Aynı tarihte kaleye 4.995 kıyye kurşun, 5.621 adet kazma, 5.780 kürek ve 699 tüfek ile çok sayıda diğer cebehane mühimmatı gönderilmişti.⁵³¹

Tablo 3. 1777 Yılında Hotin'de Bulunan Kebir ve Şahi Topların Sayısı⁵³²

Sefer bakiyesi olmak üzere Silistre'den irsal olunan	49
H.1191 (1777) yılında irsal olunan	73
Rusyalılardan teslim olunan	35
Havan	20
Toplam	137

Hotin Kalesinde, 1768-74 Osmanlı –Rus Savaşı'ndan önce toplam 157 parça top ve havan bulunurken kalenin işgale uğramasının ardından Ruslardan yalnızca 35 parça top ve havan teslim alınabilmişti.⁵³³ Bu miktardaki topun kale savunması için yeterli olmayacağından dolayı Bâb-ı Âli, Hotin'e hızla top ve mühimmat nakletmeye başlamamıştı. Bazı silah ve mühimmatın yerine konması çok uzun süre almazken bir

⁵³⁰ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18479.

⁵³¹ BOA, C.AS. 942/40846.

⁵³² BOA, D.BŞM.CBH.d, Defter No: 18484.

⁵³³ BOA, D.BŞM.TPH.d, Defter No: 18698.

kısım top ve mühimmatın miktarını seferden önceki seviyeye yükseltmek hiç de kolay olmayacaktı.

Tablo 4. Hotin Kalesi'nde Rus İstilasından Önce Mevcut Bazı Mühimmat ile 1777 Yılına Kadar Sevk Edilen ve Sevk Edilmesi Gereken Mühimmat Miktarı⁵³⁴

	Barut (kantar)	Tüfek (adet)	Kılıç (adet)	Vezneli Silah (adet)	Ham Demir (kantar)	Kurşun (kantar)
İstiladan Önce	3.942,5	746	742	453	32	530
Sevk Edilen	1.920	699	742	446	209	302
Bakiye	2.022,5	47	-	7	-	228

1787 yılının Mart ayında, Osmanlı- Rus Savaşının arefesinde, Hotin Kalesi'nde 5.171 neferin yanı sıra 178 adet çeşitli cins ve miktarda top ve havan, 2.808 kantar barut ve 15.259 kantar kurşun bulunmaktaydı.⁵³⁵ 1764 yılındaki Rus savaşı öncesinde Hotin Kalesi'nde dört bin kantarın üzerinde barut bulunduğu göz önüne alındığında 1787 yılındaki barut mevcudu üçte bir oranında azalmış gözükmemektedir. Kale cephanesindeki barutun yaklaşan muhasarayı atlarmaya tek başına yeterli olmayacağı muhakkak olmakla birlikte Hotin Kalesi cephanesinin önceki savaşa göre daha az hazırlıklı olduğuna işaret etmesi bakımından önemlidir.

3.2. Özi Cebehanesi

Özi Kalesi, coğrafi konumu itibariyle Kırım yarımadasını kontrol edebilecek bir noktada bulunmakta ve çevresindeki doğal limanlar dolayısıyla donanma desteği alabilecek veya söz konusu limandan donanmayı koruyabilecek bir coğrafi noktada yer almaktaydı. Özellikle Kırım'ın elde tutulabilmesi bakımından askeri önemi son derece büyüktü. Bundan dolayı Özi, Osmanlıların 1768-74 savaşını takip eden yıllarda ilk tamir ettiği kalelerden birisiydi. Bununla birlikte kaledeki tamiratın kısa sürede tamamlanamadığı 24 Mayıs 1777 tarihinde Özi Muhafızı Yeğen Mehmed Paşa'nın Cebehane Ocağına gönderdiği tahrirattan anlaşılmaktadır. Buna göre Cebehane çavuşlarından Ahmed Çavuş mübaşeretinde Özi Kalesi cephaneliğine teslim edilmek üzere çeşitli mühimmat getirilmişti. Ayrıca Ahmed Çavuş'un beraberinde getirdiği mektuba göre bir gemi ile Özi Kalesine barut gönderileceği haber verilmişti. Ancak kale

⁵³⁴ BOA, D.BŞM.CBH.d, Defter No: 18484.

⁵³⁵ BOA, D.BŞM.d. Defter No: 5525, s.78.

baruthanesi harap durumda olduğu için kalede perdahta muhtaç barutlar kale zeminine istiflenmişti ve barut anbarının bir an önce inşa ve tamir edilmesi için emr-i âli rica edilmekteydi.⁵³⁶ Nitekim Yeğen Mehmed Paşa'nın tahriratından kaledeki cephane anbarlarının henüz çatısının örtülmediği ve bu nedenle gönderilen mühimmatın başka bir mahale konulduğu anlaşılmakta olup cebehane anbarlarının yanı sıra kaledeki cebeci neferleri için inşa edilen kışlakların da tamamlanması istenmekteydi.

Özi Kalesindeki tamiratlar ve tahkimatlarının güçlendirilmesiyle kaleye mühimmat sevki 1783'te başlayan Kırım bunalımı ile hız kazanmıştır. Kırım'a yakınlığı ve muhtemel bir Rus savaşı sırasında en stratejik noktalardan birisi olması dolayısıyla Osmanlı yöneticileri kaleye yeni tabyalar inşa edip buralara yeni toplar konuşlandırmıştı. Bu bağlamda 28 Kasım 1784 tarihinde Özi'ye sevk edilen “onaltışar karış üç vakiyyeden beş kıt'a kebir ve onbirer karış bir buçuk vakiyyeden on kıt'a şâhi” toplar ile onbeş aded mükemmel kebir ve şâhi kundakları tophane mevcudundan sevk edilerek kale tabyalarına yerleştirilmişti.⁵³⁷ Bu tarihte bir yandan cebehane ve tophaneden hudut kalelerine mühimmat sevk edilirken diğer yandan da bakır ve demir mübayaa edilerek cebehanede yapılacak sefer takımları ile tophanede dökülecek toplar için ham madde tedarik edilmekteydi.⁵³⁸ Cebehane mühimmatının bir kısmı ise Anadolu ve Rumeli'nin farklı bölgelerinden siparişe cebehaneye getiriliyordu.⁵³⁹ Osmanlıların yaklaşan savaş için yaptığı bir diğer hazırlık ise İngilizler başta olmak üzere yabancı tüccarlardan top, kundak, gülle, hartuç ve keçe gibi cephane malzemeleri satın alarak Cebehâne-i Âmire ve Tersâne-i Âmire'ye teslim edilmesidir.⁵⁴⁰

Tablo 5. Özi Kalesi Cephanesindeki Barut ve Kurşun Miktarı

Tarih	Barut	Kurşun	Kaynak
-------	-------	--------	--------

⁵³⁶ BOA, C.AS. 906/39073.

⁵³⁷ BOA, C.AS. 1186/52918.

⁵³⁸ 31 Mayıs 1785 tarihinde Gümüşhane ve çevresinden satın alınan 200.000 okka bakır için bkz. C.AS. 905/39035. Cebehane ve Tophane'nin külliyetli bakır ihtiyacı dolayısıyla 19 Haziran 1786 tarihinde yine Gümüşhane madenlerinden tedarik ettiği 120.000 okka ham bakır için bkz. AE. SABH.I. 60/4205. Ham bakırın yanı sıra cebehane ve tophane yüksek miktarda demire de ihtiyaç duymaktaydı. 29 Temmuz 1785'te Tokat'tan satın alınan ve Samsun İskelesi'nden mîrî bir gemi ile İstanbul'a nakledilecek demir için bkz. BOA, AE.SABH.I. 309/20739.

⁵³⁹ Kalelerde sıkça kullanılan cebehane mühimmatından kilim, çuval ve torba gibi malzemeler çoğunlukla Anadolu'da Kütahya, Uşak ve Muğla bölgesinden tedarik edilmekteydi. BOA, AE. SABH.I. 70/482; 133/8910; C.AS. 852/36432; 1185/52891; 1121/49670.

⁵⁴⁰ BOA, D.BŞM.d. Defter No: 41500; AE.SABH.I. 70/4847.

1753	2441,5 kantar	149 kantar	D.BŞM.CBH.d 18425
10-19 Eylül 1762	3705 kantar	461 kantar	D.BŞM.CBH.d 18436
1762-63	4005 kantar	500 kantar	D.BKL.d. 32586
11 Haziran 1778	600 kantar sevk	12895 vakiyye külçe + 2743 kıyye çubuk + 1963 vakiyye tane kurşun	D.BKL.d. 32630
21 Mayıs 1780	600 kantar sevk	251 külçe +2294 vakiyye çubuk + 1903,5 vakiyye habbe +160 kalıp kurşun	C.AS. 1198/53592.
4 Haziran 1781	500 kantar sevk	4.447,5 vakiyye (251 külçe + 2294 çubuk+1904,5 habbe) + 100 kantar ve 100 kalıp sevk	C.AS. 887/38126
14 Ocak 1788	5.000 kantar (3.000 perdahlı, 2.000 perdahtsız)	4.448,5 vakiyye + 160 kalıp	C.AS. 810/34397

Rus savaşının başlamasıyla birlikte hudut bölgesindeki diğer kalelere olduğu gibi Özi Kalesine de silah ve mühimmat sevkiyatı hızlanmıştı. 14 Ocak 1788 tarihinde Özi Muhafızı Süleyman Paşa'ya gönderilen hükme göre kalede beş bin kantar (282,5 ton) barut bulunuyordu ve bunun üç bin kantarı (169,5 ton) perdahtlı ve kullanıma hazırken iki bin kantarı (113 ton) ise perdahtsız idi. Kalenin savunması için gerekli olan barut miktarı ise 220.000 vakiyye veya beş bin kantar (282,5 ton) olarak tahmin edilmekteydi.⁵⁴¹ Özi'deki perdahtsız barutlar ile bozuk silahlar için İstanbul'dan ameleler ve ustalar gönderilirken Özi Muhafızı Süleyman Paşa ile yapılan çeşitli yazışmalar kale cebehanesindeki mühimmat ile kalenin savunulması için gerekli silah ve insan kaynağı hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Özi Kalesi'nin savunulması için sekiz bin muhafıza ihtiyaç duyuluyordu ve bu muhafızlar için sekiz bin tüfek, sekiz bin kılıç, sekiz bin tabanca ve süvariler için iki bin mızrak gerekliydi. Bununla birlikte kalede mevcut iki bin tüfeğin bir kısmının çakmak ve kundakları bozuk olup silahların tamiri için İstanbul'dan on tüfekçi ustası talep edilmişti.⁵⁴² Özi'deki tüfekler için 20,000 çakmak istenirken ayrıca kaleye yedek olarak yeni gönderilecek iki bin adet yeni tüfeğin taarruz ve savunmayı kolaylaştırabilmesi için harbeli (süngülü) olması istenmekteydi. Ancak kaledeki sekiz bin askerin silahlarına ek olarak kaleye yalnızca 750 adet Osmanlı

⁵⁴¹ BOA, C.AS. 810/34397.

⁵⁴² BOA, C.AS. 380/15715.

tüfeği ve 250 adet harbeli tüfek gönderilmişti. Tüfeklere ilave olarak bin kantar barut, iki bin vakiyye dökülmüş kurşun tanesi, biner adet mükemmel mızrak ve kılıç ile üç bin adet tüfek çakmağı gönderilmesine karar verilmişti.⁵⁴³

12 Mart 1787 tarihinde Özi Kalesi'nin mühimmat ve neferatı muhtevi deftere göre donanma-yı hümayun ile kaleye gelen askerler dâhil olmak üzere 12.143 asker kalenin savunmasında görevliydi.⁵⁴⁴

Ancak yapılan tüm bu hazırlıklara rağmen Özi, 1788 yılının Aralık ayında Mareşal Suvarov kumandasında Rus ordusunun eline geçmekten kurtulamamıştır. Yardıma gelen Osmanlı filosunun da başarısızlığa uğramasının ardından kuşatıldıktan sonra yardım alamayan Özi Kalesi düşmüş ve Osmanlıların Kırım'ı yeniden topraklarına katma ümitleri büyük bir darbe almıştır. Öyle ki, kaynaklar Sultan I. Abdülhamid'in Özi'nin düştüğü haberinin verdiği acıyla vefat ettiğine işaret eder.⁵⁴⁵

3.3. Kili ve Akkirman Cebhaneleri

1768-74 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Rus ordusunun işgaline uğrayan mahaller arasındaki Kili ve Akkirman da Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlılara iade edilmişti. Benzer durumdaki diğer kalelerde olduğu gibi Kili ve Akkirman'da da büyük miktarda mühimmat eksikliği olduğu savaştan sonraki çeşitli yazışmalardan anlaşılmaktadır. Savaştan önce Akkirman'da 68 adet top ve havan bulunuyorken savaş sonunda Ruslardan yalnızca 30 parça top teslim alınabilmişti.⁵⁴⁶ Şubat 1777 tarihinde Akkirman'daki top ve havan sayısı 157'ye yükselse de kale ahalisi bu rakamın kale savunmasında yetersiz kalacağını düşünmekteydi. 1778 tarihli (Hicri 1192) bir kayda göre, İsmail ordusu ve sair bölgelerden toplanan bir miktar mühimmat ve malzemenin İsmail canibinde toplanarak gemilerle İstanbul'a gönderilmesine dair emir İsmail canibi seraskerine gönderilmişti. İsmail Seraskerinin toplanan mühimmatın kaydının sicile işlenmesi için Akkirman'a gönderdiği buyrulunun sicile kaydedilip kale ahalisi önünde okunmasının ardından kale ahalisi kendi arasında müzakere etmeye başlamış ve

⁵⁴³ BOA, C.AS. 380/15715.

⁵⁴⁴ BOA, D.BŞM.d. Defter No: 5525, s.18.

⁵⁴⁵ *Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi (Ahmed Cavid Bey'in Müntehabâtı)*, Hazırlayan: Adnan Baycar, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2004, s. 612-613; Temel Öztürk, "Özü", *TDVİA*, C.34, s.133-134.

⁵⁴⁶ Kili Kalesi'nde ise savaştan önce 44 parça top mevcutken savaş sonunda Ruslardan 36 parça top ve havan teslim alınmıştı. Bkz. BOA, D.BŞM.TPH.d, Defter No: 18698.

kaledeki mühimmatın azlığından toplanan cephanenin Akkirman'da bırakılması için Cebehâne-i Âmire'ye ilâm gönderilerek nihai karar için İstanbul'dan ferman istenmesine karar verilmişti.⁵⁴⁷ Bu durum, 1768-74 savaşı sırasında yaşanan cephane sıkıntısının savaşın ardından da bir süre kendisini hissettirdiği açıkça göstermektedir. Özellikle savaş sırasında Rus işgaline uğrayan kalelerdeki mühimmat miktarını savaşın öncesindeki seviyeye çıkarmak Osmanlılar açısından zorlu bir uğraş olmuştur.

3.4. Vidin Cebhanesi

Tuna boyundaki önemli kalelerden birisi olan Vidin, hem Rusya hem de Avusturya serhaddine yakın bir mesafede bulunmaktaydı. Bu yönüyle her iki devletle yapılan savaşlar sırasında kalede büyük bir askeri hareketlik yaşanmaktaydı. Ayrıca Vidin'in Eflak sınırında yer alması dolayısıyla voyvodalıkta meydana gelebilecek bir olumsuz duruma da buradan müdahale edilebilmekteydi. Benzer şekilde kalenin zahire ve diğer iaşe ihtiyaçlarıyla kereste gibi çeşitli yapı malzemeleri Eflak voyvoları ve bölgedeki tüccarlar tarafından tedarik edilmekteydi.⁵⁴⁸

1718 yılında imzalanan Pasarofça ile Vidin Sancağının kuzeybatı kısmıyla Eflak'ın batısının Habsburglara bırakılması Vidin'in stratejik önemini daha da artırmıştı. Bunun üzerine Osmanlılar, 1720-24 yılları arasında kalede bir dizi onarım yaparak kaleyi ve sivil yerleşim yerini sekiz güçlü tabya ve Tuna'dan alınan suyla doldurulan hendeklerle çevreleyerek Vidin'i müstahkem bir mevzi haline getirmişti.⁵⁴⁹ Kalenin gördüğü onarım, 1736-39 Osmanlı –Habsburg Savaşı sırasındaki kuşatmaya dayanmasını sağlayacaktı.

Vidin Kalesi Cebhanesinde 18. yüzyılın çeşitli tarihlerinde mevcut bulunan barut miktarına bakıldığında; Bâb-ı Âli'nin Vidin'in savunulması için dört bin kantar barut (226 ton) ve bin kantar (56,5 ton) kurşunun yeterli olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır. Nitekim 15 Ağustos 1787 tarihinde kalede *istîmâle sâlih* 3.678 buçuk kantar (207,8 ton) barut bulunmaktaydı. Bu tarihte kalenin “lâzîme-i mevcudu” olarak belirtilen ve İstanbul'dan hali hazırda sevk edilmiş barut miktarı ise 321,5 kantar veya

⁵⁴⁷ BOA, C.AS. 943/ 40925.

⁵⁴⁸ Nagehan Üstündağ Özdemir, *18. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Vidin*, Yeditepe Akademi, İstanbul, 2022, s.156.

⁵⁴⁹ Machiel Kiel, “Vidin”, *TDVİA*, C.43, s.105; Mahir Aydın, *Vidin Kalesi: Tuna Boyundaki İnci*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s.43-46.

başka bir ifadeyle 18.165 kilogramdı.⁵⁵⁰ Söz konusu tarihte kaledeki mevcut barut ile kaleye sevk edilmiş barutun toplam dört bin kantar (226 ton) ağırlığa ulaşması Osmanlıların Vidin Cebhanesi mevcudunu bu seviyede tutmak istediklerini açıkça ortaya koymaktadır.

Tablo 6. Vidin Kalesi Cephanelerindeki Barut ve Kurşun Miktarı

Tarih	Barut	Kurşun	Kaynak
1753	3.479,5 kantar	1.014 kantar	D.BŞM.CBH.d 18425.
1764	3.338,5 kantar	1.034 kantar	C.AS. 740/31090.
29 Eylül 1768	4.337 kantar	1.059 kantar	C.AS. 914/39483.
4 Haziran 1769	4.065 kantar	1.038 kantar	CAS. 651/27382.
11 Ekim 1775	3.506 kantar	920 kantar	C.AS. 732/30680.
31 Mart 1780	3.650 kantar	1.287 kantar	D.BŞM.d. 41450.
23 Temmuz 1783	1.000 kantar sevk	1.000 kantar sevk	C.AS. 1206/54028.
15 Ağustos 1787	3.678,5 kantar (321,5 kantar İstanbul'dan sevk. Toplam: 4.000 kantar)		C.AS. 815/34640.
18 Ekim 1787	200 kantar Sofya'dan sevk	100 kantar Sofya'dan sevk	D.BŞM.d. Defter No: 5525, s.27.

Vidin Kalesi'nin 1736-39 Osmanlı- Habsburg ve 1768-74 Osmanlı –Rus Savaşları esnasında işgale uğramamış olması, söz konusu kalenin 1787-92 Savaşı öncesinde mühimmat sıkıntısıyla karşılaşmaması noktasında önemli rol oynamıştır.

3.5. Belgrad Cebhanesi

Balkanlardaki en büyük ve en iyi tahkim edilmiş kale garnizonlarından birisi olan Belgrad, 1717 yılında Habsburg ordusu tarafından kuşatılıp teslim alınmıştı. Bu tarihte şehirde 200 parça top ile 67 humbara ve havan bulunmaktaydı. Şehri kuşatan Habsburg ordusunun yaklaşık 200 topunun bulunması ve kuşatmayı kaldırmak için Belgrad'a gelen Osmanlı ordusunda toplam 300'e yakın top, humbara ve havan yer alması Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyük kale cebhanelerinde yer alan mühimmatı

⁵⁵⁰ BOA, C.AS. 815/34640 (Selh-i Zilkade 1201 / 15 Ağustos 1787). Vidin Cebhanesindeki mevcut 3.678 kantar barut, kalenin savunulmasına büyük ölçüde yeterliyken bu tarihte kaledeki barut fiçılarının bir kısmının çürümüş olduğu anlaşılmaktadır. Çürüten fiçıların yerine yenilerinin konulması için acilen Eflak'tan 500 fiçi talep edilmişti. Eflak Voyvodası Nikola Mavroyani marifetiyle yaptırılıp gönderilen deri kaplı varillerin ücreti Eflak cizyesi malından mahsub edilmişti. Bkz. BOA, C.AS. 938/40679; 382/15790.

örnekleme açısından önemlidir.⁵⁵¹ Bu tarihte Belgrad Kalesi'ndeki barut stoklarının da şehri savunmaya devam edebilecek nitelikte olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

1718 yılında imzalanan Pasarofça Antlaşması ile Habsburg egemenliğine giren Belgrad, yaklaşık 21 yıl sonra Belgrad Antlaşması (1739) ile yeniden Osmanlı yönetimine geçmişti. Bu tarihten sonra şehir tam bir hudut garnizonu hüviyeti kazanıp Osmanlıların Balkanlardaki en önemli ileri karakollarından birisi olmaya devam etmiştir. Yaklaşık 50 yıl boyunca şehir herhangi bir savaş görmezken 1789 yılında Avusturyalıların eline geçmiş ve 1791 yılında Zıştovi Antlaşmasıyla yeniden Osmanlılara teslim edilmiştir.⁵⁵² 1739'dan sonraki 50 yıllık Osmanlı egemenliğinde şehrin büyük bir yıkım yaşamamış olması cephanesinin de tamamen boşalmasını veya imha edilmesini engellemiştir. Dolayısıyla Osmanlılar cephaneliği bir defa doldurduktan sonra şehre yalnızca rutin cephane ihtiyaçları ile savaş zamanda ihtiyaten gönderilen ilave mühimmatı sevk ediyordu. Nitekim 9 Mart 1780 tarihinde kalenin hangi mühimmata ihtiyaç duyduğu sorulup Belgrad Kalesi cebehanesi yoklandığında Cebehane Ocağı ricali, hâlihazırda kaledeki mevcut mühimmatın sefer tertibi almaya yeterli olduğuna kanaat getirmişti.⁵⁵³

1787-92 Osmanlı - Rus ve Habsburg Savaşı öncesinde Belgrad Kalesi'ndeki mühimmat yeterli olmakla birlikte mühimmat ve zahire anbarlarının çok da iyi durumda olmadıkları Belgrad Muhafızı Vezir Selim Paşa'nın 12 Haziran 1785 tarihli tahriratından anlaşılmaktadır. Selim Paşa, kaledeki anbarlar harap ve tamire muhtaç olduğu için bölgedeki palankaların keşfine memur mimar halifesi Halil Halife'ye anbarların durumunu göstermişti. Selim Paşa, İstanbul'a gönderdiği tahriratla birlikte zahire anbarlarında bulunan buğdayın da numunesini göndermiş ve söz konusu buğdayın müteveffa İzzet Paşa zamanında anbara konulması hasebiyle bozulmaya yüz

⁵⁵¹ Gezer, *Kale ve Nefer*, s.212; Hakan Karagöz, "The 1717 Siege of Belgrade and the Ottoman War Equipment Captured by the Habsburgs After the Siege", *Belgrade 1521-1867*, Editors: Srdan Rudic, Selim Aslantaş, Dragana Amedoski, The Institute of History Belgrade, Belgrade, 2018. s.139-147.

⁵⁵² Divna Djuric -Zamolo, "Belgrad", *TDVİA*, C. 5, s.408.

⁵⁵³ 9 Mart 1780 tarihinde Belgrad Muhafızı Vezir Mehmed Paşa'ya, Belgrad kadısına ve Belgrad cebecibaşı vekiline gönderilen fermanla, Belgrad cebehanesindeki barut ve mühimmatın yeterli miktarda olduğu bildirildikten sonra yine de kale-i merkume cebehanesinden resmi günlerde ihraç ve sarf olunacak barutdan başka "bir dirhem barut ve bir aded mihimmat ihraç ve sarf olunmaması" kesin bir dille emredilmekteydi. Bkz. BOA, C.AS. 1133/50322. Kale cebehanelerinde bulunan barut ve sair mühimmatın israf edilmemesi konusunda çeşitli fermanlar Hotin, Bender, Özi, İbrail, İsmail, Akkerman, Kili ve Vidin muhafızlarına, kadılarına, yeniçeri zabiti, cebeci ve topçubaşı vekillerine hitaben de gönderilmiştir. Bkz. C.AS. 263/10931; 990/43222.

tutmuş olduğunu bildirerek buğdayı saklamaya devam etme veya buğdaydan peksimet pişirilmesi kararını sormuştu. Padişah I. Abdülhamid konu hakkındaki hatt-ı hümayununda, Vezir Selim Paşa'nın hülasasını defterdar efendiye havale ederek zikr olunan anbarların keşfi ile peksimet pişirilmesi ve diğer konularda takrir yazmasını buyurmuştu. Defterdar efendi de, anbarların keşfi ve tamiri ile Belgrad'daki buğdayın miktarı ve peksimet pişilmesi hususlarında baş muhasebeye talimat verilmişti.⁵⁵⁴

Tablo 7. Belgrad Kalesi Cephanesindeki Barut ve Kurşun Miktarı

Tarih	Barut	Kurşun	Kaynak
4 Nisan 1754	1.896 kantar	1.568 kantar	D.BKL.d. 32545.
H. 1177 (12 Temmuz 1763-30 Haziran 1764)	6.355 kantar	1.757,5 kantar	D.BŞM.CBH.d 18446.
31 Mart 1780	6.573 kantar	1.887 kantar	CAS. 720/ 30193; CAS. 1133/50322.
14 Eylül 1785	6.565,5 kantar	1.887 kantar	CAS. 1076/47404.
18 Ağustos 1787	1.500 kantar Selanik'ten sevk		D.BŞM.d. Defter No: 5525, s.42.
6 Aralık 1787	6.565,5 kantar (1.000 kantar daha Selanik'ten sevk)	1.887 kantar	CAS. 338/14035.

⁵⁵⁴Belgrad Muhafızı Vezir Selim Paşa, 12 Haziran 1785 tarihli tahriratında ayrıca kalede bulunan peksimet miktarını da bildirerek kaledeki bozuk ve sağlam peksimetlerin numulerini göndermiştir. Buna göre Belgrad'da daha önce bozulan buğdaydan pişirilen peksimed ve on seneden beri o havalide pişen peksimetlere ilave olarak kırk seneyi aşkın müddettir sefer bakiyesi olan peksimed'in toplamı otuz bin kantara (1.695.000 kg) ulaşmaktadır. BOA, AE.SABH.I 205/13659.

4. BÖLÜM: OSMANLI SİLAH TİCARETİ VE OSMANLILARIN AVRUPA TEKNOLOJİSİNE BAĞIMLILIKLARI MESELESİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

Osmanlıların silah ve mühimmat ticaretini temelde iki başlık altında ele almak mümkündür. Bunlardan ilki Osmanlıların doğrudan top, tüfek, barut ve humbara gibi silahları satın alması ikincisi ise cebehanenin satın alarak harp aletlerinin imalinde kullandığı kükürt, bakır, kalay, teneke ve kurşun gibi ham ve yarı mamul maddeler ile yine cebehanenin sefer mühimmatı olarak listelediği diğer onlarca maddenin ticareti şeklindedir.⁵⁵⁵ Tahmin edileceği üzere cebehanenin satın almış olduğu bu tür maddelerin ticareti silah ticaretine göre daha dolaylı ve çok boyutludur. Fakat her ikisinde de İngiltere ve Hollanda gibi tüccar devletler ön plana çıkmaktadır. Bu devletlerle Osmanlılar arasındaki askeri çatışmaların çok az veya hiç olmaması ve söz konusu ülkelerle Osmanlıların Kıta Avrupa'sındaki çeşitli devletlere karşı doğal müttefik oluşları gibi nedenler silah ve harp malzemesi tedarikinde İngilizler ve Hollandalıların öne çıkan iki topluluk olmaları sonucunu doğurmaktaydı. Bununla birlikte Osmanlıların silah ve mühimmat tedariki noktasında devletlerarasında ciddi bir ayırım yapmayarak bulabildikleri her çeşit harp malzemesini satın alma eğiliminde oldukları gözlemlenmektedir. Silah ve mühimmat ticaretinde dönem dönem İngiltere, Hollanda, Fransa ve İsveç gibi devletler öne çıkıyor olmakla birlikte Rusya ve Avusturya gibi ticari ilişkilerden daha çok savaşlarla anılan ülkelere de harp malzemesi satın alındığına dair örnekler bulunmaktadır.

Osmanlıların silah ticareti ve harp sanayisinin ihtiyaç duyduğu mühimmatın temini konularında en yakın ilişkiler tesis ettiği ülke İngiltere'dir. İngiltere, Akdeniz'e bir ticari aktör olarak girmesiyle birlikte, İtalyan limanlarına, İngiliz yünlülerinin yanı sıra, büyük miktarlarda kalay ve kurşun getirmeye başlamıştı. 1572-73 yıllarından sonra artan bu trafik, 1580 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında yapılan ticaret antlaşmasıyla Akdeniz'in en doğusundaki limanlara kadar uzanmıştı.⁵⁵⁶ İngilizler harp

⁵⁵⁵ Hem sivil hem de askeri kullanımı olan tenekeler genellikle İngiltere ve Venedik menşeyliydi. Bkz. Yücel, *Es'ar Defteri (1640 Tarihli)*, s.240.

⁵⁵⁶ 1580-85 yılları arasında yalnızca Livorno limanına kurşun ve kalay yüklü en az 43 İngiliz gemisinin gelmiş olması, Akdeniz'in silaha olan açlığı ve İngiliz kaynaklarına muhtaçlığını gözler önüne

aletlerinin Türklere satılmaması konusundaki papalık yasaklarını göz ardı ederek Osmanlılara her çeşit silah ve mühimmatı satıyorlardı.⁵⁵⁷

4.1. Kurşun, Kalay, Demir-Çelik ve Diğer Metallerin Ticareti

Akdeniz limanlarına İngilizler tarafından getirilen harp malzemeleri, Osmanlılar açısından yalnızca 16. yüzyılın son çeyreğinde değil, aynı zamanda 17. ve 18. yüzyıllarda da önemini korumuştur. Kurşun ve kalayın, askeri alanda kullanımının yanı sıra gündelik kullanımlar için de önemli bir ürün olması ve İngilizlerin zengin maden kaynakları, Levant ile ilişkide olan İngiliz tüccarlarını bu maddelerin ticaretini yapmaya teşvik etmekteydi. Osmanlı gümrük kayıtları, İngiliz gemilerinin çok getirdiği malların yüklü dokumalar olduğunu gösterse de tüccarlar gemilerine sık sık kurşun ve kalay da yüklemekteydiler. Bununla ilgili olarak, 1743 yılında İzmir'e tüccar malı olarak getirilen 52 sandık kalay ve kurşun, henüz gemiden indirilmeden pazar fiyatı olan; kantarı 8 kuruştan cebehane için satın alınmış ve geminin İstanbul'a gönderilmesine dair İzmir'deki ehl-i örfe hitaben ferman yazılmıştı.⁵⁵⁸ Söz konusu kurşun ve kalayın satın alınıp alınmayacağını bizzat İngiltere elçisi tarafından Bâb-ı Âli'ye sorulması, bu tür malzemelerin büyük ölçüde devlet tarafından satın alındığını göstermektedir.

1733 yılı ortalarında, İstanbul'a giderken Bozcaada yakınlarında batan bir gemi, İstanbul'daki İngiliz hazinedarı Barkir'e ait çuka topları, pamuk ipliği, misk ve çeşitli değerli eşyaların yanı sıra 80 kantar kükürt taşımaktaydı.⁵⁵⁹ 80 kantar, yani 4.516 kilogram kükürt, % 12,5 hesabı ile yaklaşık 1000 kantar (56,5 ton) siyah barutun

sermektedir. Fernand Braudel, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası II*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 1993. s.727-29.

⁵⁵⁷ Avusturya cephesindeki muharebelerin sürdüğü yıllarda Osmanlıların her çeşit silaha duyduğu ihtiyaç artmaktaydı. İstanbul'daki Venedik balyosunun 1596 yılında senatoya gönderdiği mektuplardan İngilizlerin kurşun ve kalay dışında barut, tüfek ve kılıç gibi harp aletlerini İstanbul'a getirdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Venedik Balyosu Ottoviano Bon, savaşın sona ermek üzere olduğu 15 Ocak 1606 tarihli mektubunda İngilizlerin her yıl İstanbul'a 500 varilden az olmayacak miktarda barut getirdiklerini ifade etmekteydi. Söz konusu rakamların abartılı olmadıkları Savoy Prensi ve Malta şövalyelerinin 1605 Kasım'ında el koydukları İngiliz gemisinin kargosundan rahatça anlaşılmaktadır. İngiliz gemisinden el konularak Malta'ya götürülen kargo İngiliz kumaşı, yün dışında 700 varil barut, 1000 arkebüz namlusu, 500 süvari tipi arkebüz, 2000 kılıç ve bir varil iyi kalite buçuk altından oluşmaktaydı. Bkz. Gabor Agoston, "Merces Prohibitae: The Anglo-Ottoman Trade in War Materials and the Dependence Theory", *Oriente Moderna*, Year: 2001, No: 81, (The Ottomans and the Sea), s.185-186; Williams J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, (Çev: Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000. s.52.

⁵⁵⁸ BOA, C.AS. 272/11294.

⁵⁵⁹ BOA, A.DVNS.AHK.MR. Defter No: 2. s. 114/3.

hammeddesini oluşturmaktaydı. Bundan yaklaşık bir yıl sonra, 1734 yılında, nihai alıcısının belli olmaksızın Ege Denizi'ndeki İskados (Skiathos) Adası yakınlarında batan İngiliz gemisinin taşıdığı kargo ise büyük ölçüde kurşundan ibaretti.⁵⁶⁰

Cebahanenin ve diğer kurumların kurşun siparişlerine dair pek çok kayıt bulunmaktadır. Bu durum Osmanlıların kurşun tedarikinde çeşitli sorunlar yaşadıklarını ve ihtiyacının bir kısmını karşılayabilmek için ithalata başvurmak zorunda olduklarını göstermektedir. Nitekim Osmanlıların kurşun ve saçma siparişleri savaş yıllarında ciddi derecede artış göstermekteydi. Agoston'a göre Osmanlı cebehanesi bazı yıllarda ihtiyaç duyduğu kurşunun % 90'ını başta İngilizlerden olmak üzere ticaret yoluyla karşılıyordu.⁵⁶¹

Tunç top dökümünde kullanılan kalay, Osmanlı topraklarında sınırlı miktarda bulunuyor oluşu dolayısıyla nadir ve kıymetli bir elementti. Bu durum harp sanayisinin devamlılığı açısından İngiliz tüccarın getirdiği kalayın önemini daha da artırmaktaydı. Kalayın tek alıcısının cebehane olmaması ve tophane başta olmak üzere diğer Osmanlı kurumlarının da İngiliz kalayı satın alması Osmanlı döküm sanayisinin bu ham maddeye olan ihtiyacını açıkça göstermektedir. Bununla ilgili olarak 1768-74 Osmanlı –Rus Savaşı'nın ardından Tophane'de dökülüp Bender ve İsmail gibi hudut kalelerine gönderilen toplar ve obüsler için gerekli kalay İngiliz tüccardan tedarik edilmişti.⁵⁶² 1783 yılı ilkbaharında dökülen farklı çaplardaki toplam 48 top ve havan için gereken 94 buçuk kantar (5.340 kg) kalay da kantarı 54 kuruştan olmak üzere yine İngiliz tüccarlardan temin edilmiş ve kalayın toplam maliyeti 5.103 kuruş tutmuştu.⁵⁶³ Yalnızca iki yıl sonra, 1785 Mayıs'ında İsmail Kalesinde mevcut bulunmak üzere dökülecek 168 parça kebir, şahi ve havan türü topların dökümü için yine İngiltere'den satın alınan 396 kantar (22.366 kg) kalayın fiyatı kantar başına 62 kuruşa çıkmıştı.⁵⁶⁴ Bununla birlikte yüzyılın başlarında Osmanlılar kalayın kantarını 38 kuruştan satın alıyorken ilerleyen yıllarda Osmanlı kuruşunun değer kaybetmesi neticesinde kalayın fiyatı 62 kuruşa

⁵⁶⁰ BOA, A.DVNS.AHK.MR.02, s. 117/1.

⁵⁶¹ Agoston, "Merces Prohibitae", s.190.

⁵⁶² BOA, C.AS. 318/13170; 1099/48559;

⁵⁶³ BOA, C.AS. 1222/54844. III. Selim döneminde İngiltere'de açılacak olan mukim elçiliğin görevlerinden birisi de İngiltere'den mîrî için kalay mübâyaa ederek gemilerle İstanbul'a göndermekti. Bkz. BOA, C.ML. 61/2792; C.BH. 90/4324; C.AS. 75/3539.

⁵⁶⁴ BOA, C.AS. 894/38491 (31 Mayıs 1785). 396 kantar (22.374 kg) kalay için, kantar başına 62 kuruştan ödenen ücret toplamı 24.552 kuruşa ulaşmaktadır. Söz konusu 22.374 kg kalay % 10 oranında kullanılıp % 90 bakır ile birleştirildiğinde, yaklaşık 223 ton ağırlığında tunç top dökmeye yeterli miktardadır.

yükselmışti. Bir başka değişle, İngilizlerden satın alınan kalayın fiyatı yüzyılın başlarına göre % 60'ın üzerinde artmıştı.⁵⁶⁵

Donanma kalyonlarının donatılmasında kullanılacak topların dökümü için de İngiliz kalayına ihtiyaç duyuluyordu. Dolayısıyla Tersane-yi Âmire'ye de doğrudan İngiliz tüccardan kalay satın alınıyordu.⁵⁶⁶ Donanma kalyonlarındaki leventlerin kullanacağı kurşunun bir kısmı da yine ticaret yoluyla tedarik ediliyordu. Diğer milletlerden de bu tür mühimmat satın alınıyor olsa da İngiliz tüccarlar bu alanda da epey söz sahibiydiler. 7 Nisan 1760 tarihinde Akdeniz'e açılan 10 kıt'a donanma kalyonu için verilecek 36 kantar (2.034 kg) kurşunun tamamının cebehane mevcudundan karşılanamaması üzerinde 375 kuruş karşılığında 30 kantar (1.695 kg) kurşun Galata'daki İngiliz ve Flemenk tacirden satın alınmıştı.⁵⁶⁷

İngiliz tüccarların Osmanlıların en önemli kalay tedarikçileri olduklarını ifade etmek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Bununla birlikte İngilizler, Osmanlı ülkesine kalay getiren tek yabancı tüccar değillerdi. 1702 yılında Tournefort, Fransız tüccarın alıp sattığı maddeleri sayarken çeşitli kumaşların yanı sıra kâğıt, ince kalay ve kaliteli çelik gibi maddelerin İzmir'e en çok getirilen mallar olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶⁸ İzmir gümrük kayıtları da Fransız seyyahın ifadelerini doğrular niteliktedir. Gümrük defterlerine göre limana giren Fransız gemileri, kalay ve kurşun gibi harp sanayisi açısından birincil önemdeki maddeler ile yine cebehanenin ihtiyaç duyduğu çelik, çivi, ham ve hurda demir gibi malzemeleri de getirmekteydi.⁵⁶⁹ Demir, çelik ve kurşun gibi malzemeler, Fransızlar dışında İsveç, Flemenk ve Venedik gemileriyle Osmanlı limanlarına nakledilip cebehane dışında tophane, tersane ve donanma ihtiyaçları için

⁵⁶⁵ 4 Mayıs 1710 tarihinde İngiliz tüccar Filip Maze'den(?) satın alınan 55 kantar (3.100 kg) has kalay için kantar başına 38 kuruştan toplamda 2.090 kuruşluk ödeme yapılmıştı. 1783 yılında kalayın fiyatının 54 kuruşa çıkması % 42'lik bir artış olduğunu gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte kalayın tunç top dökümünde % 10 seviyesinde kullanılacağı göz önüne alındığında 1710 yılında Filip Mazde'den satın alınan kalay, 495 kantar (28 ton) bakır ile ergitilerek toplamda 550 kantar (31 ton) ağırlığında top dökmek mümkündü. Bkz. BOA, AE.SAMD.III. 84/8407.

⁵⁶⁶ BOA, C.BH. 254/11780.

⁵⁶⁷ BOA, AE.SMST.III. 81/5996.

⁵⁶⁸ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi, II. Cilt*, s.248.

⁵⁶⁹ BOA, KK.d. Defter No: 5239, s.76-77; s.86; s.92-93.

satın alınıyordu.⁵⁷⁰ Bunlara ilave olarak Rusya tüccarları aracılığıyla getirilen ham ve hurda demir de İstanbul'a ulaşmaktaydı.⁵⁷¹

Osmanlılar tarafından çivi ve diğer metallere olan yüksek talebin nedeni yalnızca askeri kaynaklı değildi. Özellikle İstanbul'da sık sık ortaya çıkan yangınlar neticesinde bu tür malzemelerin inşaat malzemesi olarak sivil kullanımı artarken bu durum ilave bir talep yaratmaktaydı. Burada üzerinde durulması gereken bir diğer konu da Osmanlı limanlarına gelen metallerin menşeinin, yükü getiren kaptan veya tüccarından farklı olabilmesiyle alakalıdır. Özellikle Fransızlar ve İngilizler, İsveç'ten satın aldıkları demir, çelik ve çivi gibi malzemeleri yeniden ihraç ederek Akdeniz'deki limanların tamamına naklediyorlardı.⁵⁷² Bu devletler kendi üretimlerinin bir kısmını da yine aynı bölgeye ihraç ediyorlardı. Söz konusu ihracatta ticari girişimin önemli bir rol oynadığı tartışmasız bir kabuldür. Ancak bahsi geçen bölgelerdeki metal sanayisinin ve üretim tekniklerinin, ticaretin artışıyla orantısız şekilde gelişmesi de bu ihracatı etkilemekte ve son derece teşvik etmekteydi. Bu gelişmeler neticesinde askeri teknoloji ve askeri üretim ilerleme kaydetmekteydi. Metal sanayisi ve işçiliğinin gelişmesiyle başta tüfek çakmakları olmak üzere her çeşit kaliteli silah üretiliyor, ticaret ise bu ürünlerin kitlesel üretimini ve geliştirilmesini teşvik ediyordu.⁵⁷³ Bunun neticesinde İngiltere gibi üretim ve ticaretin birbirini desteklediği yerlerdeki silah sanayisi yaygınlaşarak yalnızca

⁵⁷⁰ BOA, KK.d. Defter No: 5239, s. 84; s. 93; AE.SMHD.I. 174/13436; AE.SOSM.III. 32/2223; C.BH. 27/1243.

⁵⁷¹ Osmanlıların satın aldığı harp mühimmatı oldukça çeşitliydi. Ham ve hurda demirin yanı sıra çelik, demir halka, demir teli, kalay, kurşun, saçma, çinko, zift ve katran gibi madenler de mîrî ihtiyaca yönelik olarak İngiltere, Fransa, İsveç ve Rusya tüccarlarından satın alınmaktaydı. Bkz. Saim Çağrı Kocakaplan, *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017. s. 224.

⁵⁷² İsveçli tüccarların Osmanlı limanlarında yeteri kadar temsilcilerinin bulunmayışı nedeniyle İsveç demiri ve çeliğinin Akdeniz'deki dağıtımı Avrupalı tüccar toplulukların elindeydi. İsveçliler ayrıca Rusların tehdide varan rekabetinden de çekinmekteydiler. Bununla birlikte İsveçli tüccarlar için Mısır en önemli pazarlardan birisiydi ve burada İsveçliler neredeyse rakipsiz durumdaydı. İsveçli tüccarların Mısır'a götürdüğü demir ve çivi gibi malzemeler Kızıldeniz üzerinden Hindistan'a kadar ulaşıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İsveç diplomatik temsilcilerinin atama kayıtlarının ve tüccarlarının ticari meselelerinin kayıtlı olduğu İsveç Ahidname Defterindeki çeşitli kayıtlar da İsveçlilerin İstanbul ve İzmir'in yanı sıra Mısır'a ham ve işlenmiş demir ile cebehane açısından önemli bir harp mühimmatı olarak görülen demir tel gibi malzemeler getirdiklerini göstermektedir. Bkz. K.-G. Hildebrand, "Foreign Markets for Swedish Iron in the 18th Century", *Scandinavian Economic History Review*, 6:1 (1958), s.5-10 ve s.49-51; BOA, A.{DVNSDVE.d. Defter No: 49 (İsveç Ahidname Defteri), s.134 hüküm no: 369; s.150, hüküm no: 443.

⁵⁷³ Krause, *Arms and the State*, s.13-19; Priya Satia, *Empire of Guns: The Violent Making of the Industrial Revolution*, Stanford University Press, Stanford, 2019. s.25-65.

Osmanlılara değil Uzak Doğu ve Amerika'ya da silah satan bir endüstriye dönüşüyordu.⁵⁷⁴

Arşiv kaynakları, Osmanlı cebehanesi ve imparatorluktaki irili ufaklı diğer askeri atölyelerin, kurşun ve kalay başta olmak üzere, demir - çelik gibi harp malzemelerinin bol miktarda satın alındığını göstermektedir. Söz konusu ham maddelerin tedarikinde İngilizler uzun müddet neredeyse rakipsizmiş gibi görünseler de yüzyılın ikinci yarısında bu durum ciddi derecede değişmiştir. 1768-74 Osmanlı- Rus Savaşı sırasında İngilizlerin Akdeniz'deki ticareti son derece olumsuz etkilenmişti ve öncesine nazaran daha az sayıda gemi Osmanlı limanlarına giriş yapmıştı. Savaşın sona erdiği 1774 yılında başlayan Amerikan Bağımsızlık Savaşı ise 1783 yılına kadar sürerken bu tarihler arasında gözü kara bazı kaptanlar dışında hiçbir İngiliz askeri veya ticari gemi konvoyu Cebelitarık'ın doğusuna gönderilmedi.⁵⁷⁵ Bu tarih aralığında, İngiliz gemilerinin nadiren Osmanlı topraklarına gelmeleri neticesinde nakledilen harp malzemelerin miktarı azalmıştı. Harp malzemeleri konusunda ortaya çıkan boşluk büyük ölçüde Fransız, Flemenk ve Venedikli tüccarlar aracılığıyla dolduruldu.⁵⁷⁶

Fransa'nın 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte Osmanlıların silah ve mühimmat tedarikinde oynayacağı rol uzun süreli olmayacaktı. Savaşın ardından Rus Çariçesi II. Katerina, güney politikasındaki saldırgan tutumunu sürdürmeye devam ederken diğer yandan da Avusturya İmparatoru II. Joseph ile mektuplaşarak onun 1787 yılında Kırım ve Karadeniz Bölgesindeki askeri üslerini ziyaret etmesini sağladı. Yaşanan diplomatik krizde Osmanlılar, yakın müttefiki Fransızlara başvursalar da Fransa'nın aynı tarihlerde Rusya ile bir ticaret anlaşması imzalamış olması Osmanlı'yı bu süreçte yalnızlaştırdı. Osmanlılar ve Ruslar arasında 1788 yılı başlarında karşılıklı savaş ilan etmeleri yaşandığında, Osmanlılar için neredeyse tek umut İngiltere idi.⁵⁷⁷ İstanbul'daki İngiliz

⁵⁷⁴ Priya Satia, "Guns and the British Empire", (2018). <https://aeon.co/essays/is-the-gun-the-basis-of-modern-anglo-civilisation>

⁵⁷⁵ Elena Frangakis-Syrett, *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, (Çev: Çiğdem Diken), İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2006. s.147; Mehmet Alaaddin Yalçinkaya, "Sir Robert Ainslie'nin İstanbul Büyükelçiliği (1776-1794)", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXI (2008), s.133-134.

⁵⁷⁶ BOA, D.HMK.d. Defter No: 22156; 22158, 22163, 22164, 22167, 22177.

⁵⁷⁷ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1850*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011. s. 172-73; Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi*, s.33. Savaşın bitmesinde İngiltere ve Prusya'nın oynadığı arabulucuk rolü sayesinde her iki devlet de Osmanlılarla diplomatik açıdan yakınlaşmışlardır. İngiltere ve Prusya bu

elçisi Robert Ainslie arabuluculuk tekliflerine cevap vermeye çalışırken İngiliz tüccarlar ise Osmanlıların ihtiyaç duyduğu harp malzemelerini tedarik ederek Osmanlı limanlarına naklediyordu. İngiliz elçiliğinden Bâb-ı Âli'ye tüccarlarının alacakları konusunda bir biri ardına gönderilen tezkereler savaş yıllarındaki silah ticaretinin boyutu hakkında fikir vermektedir.

Osmanlıların Silah ve Cephane İhtiyacının Tedarik Yolları

Osmanlıların, İngiltere başta olmak üzere Fransa, Hollanda, İsveç ve nadiren de İspanya, Rusya ve Avusturya gibi ülkelerden satın aldıkları harp malzemelerinin başında barut gelmekteydi. Osmanlılar yine bu ülkelerden top, humbara, tüfek, tabanca, namlu ve kılıç gibi silahları da iştira etmekteydi. Söz konusu alımlar savaş dönemlerinde artış göstermekle birlikte daha önce işaret edildiği üzere yalnızca harp yıllarıyla veya 18. yüzyıla sınırlı değildir. Ancak cebehanenin ve diğer Osmanlı kurumlarının bu yüzyılın başından sonuna değin çeşitli silah, ham madde, teçhizat ve mühimmatı satın aldıkları bilinmektedir. Söz konusu ticaret harp yıllarında ve yüzyılın ikinci yarısında ciddi şekilde artma eğilimindedir.

Osmanlı cebehanesinin en çok satın aldığı mühimmat aynı zamanda savaşın sürdürülmesindeki en hayati araç olan baruttur. II. Viyana Kuşatması ve sonrasındaki uzun savaş yıllarında, ordunun barut ihtiyacı artmış ve artan bu talebi karşılamak için İngiltere ve Hollanda'dan barut ithali yoluna başvurulmuştur. Zafer Gölen, ilk defa İngiliz tüccarlardan barut satın alınmaya başlanma tarihi olarak 1695 yılını vermekte ve sebep olarak Osmanlı baruthanelerinde gerek üretim gerekse kalitede yaşanan düşüşü göstermektedir.⁵⁷⁸ Her ne kadar İngilizler önceki dönemlerde çok miktarda barut tedarik ederek Osmanlı ordusunu beslemiş olsa da bu tarihten itibaren Osmanlı belgelerinde İngiliz barutundan bahsedilmesinin sıklaşması üzerinde durmayı gerektiren bir

sayede elde edecekleri ticari ayrıcalıklar sayesinde, sonraki yıllarda Osmanlıların ihtiyaç duyacakları harp aletlerinin sağlanmasında önemli tedarikçiler haline gelecektir.

⁵⁷⁸ Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.253. Yukarıda işaret edildiği üzere başta Venedik kaynakları olmak üzere İngilizlerin her yıl Osmanlı ülkesine çok miktarda barut getirdiğine dair çeşitli tanıklıklar bulunmaktadır. İstanbul ve diğer bölgelere ait narh ve tereke kayıtlarından İngiliz barutunun daha kaliteli olması nedeniyle Osmanlı barutlarından kısmen daha pahalıya satılmakta olduğu ve yeniçeriler ile baruta ihtiyaç duyan diğer kesimler tarafından tercih edildiği açıkça anlaşılmaktadır. Benzer bir durum Avrupa üretimi tüfekler için de söz konusudur. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983. s.225-229; Yücel, *Es'ar Defteri (1640 Tarihli)*, s.98-100.

meseledir. Viyana bozgunundan sonraki uzun savaş yıllarındaki (1683-1699) barut siparişleri, Osmanlıların barut imalatında yaşadıkları bazı yapısal problemlerin had safhaya çıkması dolayısıyla önem taşımaktadır.

Savaş esnasında çeşitli vergilerin toplanmasında yaşanan güçlükler baruthanelerin ihtiyacı olan ham maddelerin ve nakdi ücretlerin teminini geciktirmekte, bu da barut üretimini olumsuz etkilemekteydi. Savaş sırasında barut ihtiyacının artmasıyla baruthanelerin yoğun imalat faaliyeti içerisine girmesi de barut atölyelerinin limitlerini zorlayıp baruthanelerin harap olmasını veya yangınlar ve patmalalarla ciddi hasara uğramasına sebebiyet vermektedir.⁵⁷⁹ Uzun savaş dönemleri, Osmanlıların en büyük barut tedarikçisi olan İngilizleri de zorlamaktaydı. Ancak İngilizler bazen kaliteden feragat ederek bazense denizaşırı ülkelere barut satışını yasaklayarak bu güçlüğün üstesinden gelmeyi başarmaktaydılar.⁵⁸⁰

Osmanlı ve Avrupa harp sanayileri mukayese edildiğinde Osmanlılar açısından iki problem öne çıkmaktadır. Bunların ilki Osmanlıların barut imalindeki sorunlar ve toplam üretim miktarıyla alakalıdır. Osmanlıların yıllık barut ihtiyacı barış zamanında beş bin kantar (282 ton), savaş yıllarındaysa on bin kantar (565 ton) seviyesindeydi. Söz konusu ihtiyaçla doğru orantılı olarak 18. yüzyılda Osmanlı baruthanelerinin ürettiği barut miktarı dönem dönem yükselişler ve düşüşler göstermekle beraber Osmanlıların ön gördüğü bu ihtiyaç seviyesi civarında dalgalanmaktaydı. Bununla birlikte aynı yüzyılda İsveç'in ürettiği güherçile miktarı yüzyılın başlarında yıllık 50-60 ton seviyesindeyken büyük bir yükseliş trendi izleyerek 1770'li yıllarda 350 tonu geçmiş, sonrasında 250 ton seviyesine inmişti. Bu miktardaki güherçile, İsveç'teki yıllık barut üretiminin 75-80 ton seviyesinden 465 tona kadar çıktığını ve sonrasında ise 330 ton seviyesinde seyrettiğini göstermektedir.⁵⁸¹ Yüzyılın tamamında üretim miktarı ve

⁵⁷⁹ Savaşın sona ermek üzere olduğu 1698 yılında İstanbul'daki İngiltere elçisi ve hazinebaskarı ile görüşölüp yıl içerisinde gerçekleştirilecek kara seferleri ve Akdeniz'deki donanmanın barut ihtiyacının Osmanlı baruthanelerinden karşılanması mümkün olmadığı belirtilmişti. Neticede İngilizlerdem her biri 36 okka (yaklaşık 46 kilogram) olmak üzere, 1000 varil barut sipariş edilerek karşılığında 24.000 kuruş ödenerek o yılki barut ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştı. BOA, İE.BH. 10/ 865. Aynı tarihlerde Baruthane-i Amire'de üretilen her bir kantar barutun maliyeti 10-12 kuruş seviyesinde idi. Bu rakam İngiliz tüccarlara ödenenin yarısı dolaylarındadır. Osmanlı barut maliyetleri için bkz. Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.246-252.

⁵⁸⁰ Buchanan, "The Art and Mystery of Making Gunpowder", s.257-260.

⁵⁸¹ İsveç'in ürettiği barut miktarı da savaş dönemlerde yükseliş göstermekteydi. Ancak imal edilen barutun ihracat amacı taşıdığına dair elimizde yeterince bulgu olmaması söz konusu üretimin sivil ve

kalitesi ile neredeyse rakipsiz konumdaki İngiliz barut sanayisinin durumu da buna hayli benzerlik göstermekteydi. Yüzyılın ortasında Yedi Yıl Savaşları dolayısıyla barut stoğu 11.000'den 7.000 varile düştüğünde ciddi bir alarm verilip barut satışına ciddi sınırlamalar ve cezalar getirilmişti. Yüzyılın sonlarına gelindiğindeyse yalnızca Waltham Abbey barut fabrikası yılda her biri 45'er kilogramlık 20.000 varil (900 ton) barut ürettiyordu.⁵⁸²

Osmanlı savaş sanayisindeki ikinci problem ise iktisadi olup yalnızca barut imalini değil diğer bütün harp aletlerinin üretilmesini ve hatta Osmanlı ekonomisinin genelini etkilemekteydi. Bu olumsuzluğun ilk boyutu Osmanlıların satın aldıkları her türlü araç gereçte fiyat belirlerken başvurdıkları mîrî fiyat politikasıdır.⁵⁸³ Söz konusu olumsuzluğun ikinci boyutu ise ilkiyle son derece iç içe geçmiş vaziyette olup Osmanlıların ihtiyaç duydukları bazı malzemelerin tedarikinde uyguladıkları ocaklık sisteminde yaşanan sorunlarla ilgilidir.

Devlet tarafından satın alınacak malzemelerin piyasa fiyatının çok altındaki mîrî fiyatla belirlenip ücretlerin buna göre ödenmesi baruthaneler başta olmak üzere Osmanlı imalathanelerinin kaliteli ham maddeye ulaşmasının önündeki en büyük engellerdendi. Baruthane ocaklıklarındaki köy ve kasaba reayası, baruthaneye her yıl vergilerinin tamamı veya bir kısmı karşılığında vermesi gereken güherçileyi kötü kalitede verirken has güherçileyi ise mîrî fiyattan çok daha yüksek bir bedelle tüccara satmayı tercih ediyordu. Bunun neticesinde yeterli güherçileye ulaşamayan veya elindeki kalitesiz güherçile ile barut imal etmek zorunda kalan baruthanelerin kaliteli barut üretmeleri

askeri ihtiyaç doğrultusunda yapıldığını göstermektedir. Bkz. Thomas Kaiserfeld, "Chemistry in the War Machine: Saltpeter Production in Eighteenth – Century Sweden", *The Heirs of Archimedes: Science and Art of War through the Age of Enlightenment*, Edited By Brett D. Steele and Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2005. s 281-283.

⁵⁸² Buchanan, "The Art and Mystery of Making Gunpowder", s.260; E. Gray, H. Marsh, M. McLaren, "A Short History of Gunpowder and the Role of Charcoal in its Manufacture", *Journal of Materials Science*, 17 (1982), s.3389.

⁵⁸³ *Mîrî mübayaa* adıyla bilinen bu sistemde devlet veya devlet adına hareket eden temsilcileri ihtiyaç duydukları mal ve hizmetleri üreticiden maliyete yakın hatta daha düşük bir fiyata satın almaktaydılar. Mîrî mübayaa fiyatının piyasanın çok altında olduğu durumlarda üreticiler ham veya mamul maddeyi yetkililerden gizleyerek tüccara satmayı tercih etmekteydiler. Mîrî mübayaa sistemi hakkında bkz. Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisinde Değişmeler ve Devletin Rolü", s.253.

ihtimali çok gerçekçi değildi. Cebehane ve baruthaneler için bu durumda geriye kalan seçenekler tüccardan güherçile ya da barut almaktı.⁵⁸⁴

Osmanlı toprakları güherçile yönünden son derece zenginken kaliteli ham maddeye erişmekte yaşanan bu problemler kurşun ve kalay gibi metallerde daha ileri düzeydeydi. Benzer durum ham demir ve çelik tedarikinde de geçerliydi. Madenlerin uzun süredir işletilmesi nedeniyle kolay erişilebilir maden damarlarının tükenmesi Osmanlılar açısından büyük bir dezavantajdı. Ancak 18. yüzyılda yaşanmaya devam eden enflasyon neticesinde Osmanlı kuruşunun büyük ölçüde değer kaybetmesine karşın;⁵⁸⁵ vergilerin maktu olarak aynı miktarda toplanması, limanlara giren gemilerin ve malların miktarının artmasına karşın gümrük mukataalarının aynı bedelle iltizama verilmesi gibi uygulamalar göz önüne alındığında Osmanlı savaş sanayisini, askeriyesini ve diğer kurumlarını ciddi derecede etkileyen meselenin iktisadi boyutu daha net şekilde ortaya çıkmaktadır.⁵⁸⁶

Osmanlılar harp sanayisinde yaygın olarak kullandıkları ocaklık uygulamasıyla elde ettikleri verimden memnun kalmadıkları için bahsi geçen dönemde ocaklıklardan aldıkları malların yerine reayadan bunların bedelini talep etmeye başlamış, yüzyılın sonuna gelindiğindeyse artık mîrî fiyat politikasından da vazgeçerek mal ve hizmetleri piyasa fiyatına daha yakın bir ücretle satın almaya başlamıştı. Bunun nedeni özellikle savaş zamanlarında ihtiyaç duyulan mal ve hizmetleri üreten ve bunları aynî vergi olarak devlete ödeyen sektörlerde yaşanan daralma eğilimiyle alakalıdır. İktisadi büyümenin aşağı yukarı tam tersi olan ve “iktisadi küçülme” olarak adlandırılan bu durum savaşa ayrılabilen mal ve hizmet hacmiyle savunma gücünün zayıflamasına yol

⁵⁸⁴ Barut teminine dair Osmanlı Arşivindeki kayıtların çok büyük bir bölümü güherçile teminine dair belgelerden oluşmaktadır. Bu durum barut üretimindeki en büyük problemin güherçile temini ile alakalı olduğunu açıkça göstermektedir. Son derece bol bulunan bir maden olmasına rağmen baruthanelerin güherçile sıkıntısı çekmesinin temel nedeni ise üretilen güherçilenin baruthanelere teslim edilmemesiydi. Ancak güherçilenin teslim edilmeme nedeni lojistik nedenlerden ziyade iktisadi sebeplerle ilgiliydi. Bkz. Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.136-37.

⁵⁸⁵ Kuruş 1690 yılında piyasaya çıktığında içeriğinde ağırlığı 26 gramken bunun 15,6'sı gümüşten oluşuyordu. Bu tarihte 2 kuruş ve 60 akçe (toplam 300 akçe) bir Venedik dükasına eşitken 1808 yılına gelindiğinde 8 Osmanlı kuruşu bir Venedik dükasına eşitti ve kuruşun toplam ağırlığı 12,8 grama düşerken içerisindeki gümüşün miktarı üçte bir oranında azalıp 5,9 grama inmişti. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999. s.178.

⁵⁸⁶ Mehmet Genç, “18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009. s.157. İstanbul, İzmir ve Sakız gümrüklerinin 18. yüzyıldaki muhasebeleri ve iltizam bedelleri için bkz. Kocakaplan, *18. Yüzyılda İstanbul Gümrüğü*, s.106-112.

açarken savaşların kazanılması ihtimaliniyse azaltıyor böylece iktisadi küçülme ile “yenilgi savaşları” arasında tam bir kısır döngü yaşanıyordu.⁵⁸⁷

Osmanlı üretim tarzı ve iktisadi zihniyetiyle alakalı olan problemler neticesinde barut başta olmak üzere çeşitli harp aletlerinin tedarikinde önemli problemler yaşanıyordu. Bu yüzden de Bab-ı Âli yetkilileri, Osmanlı baruthanelerinde bir yılda üretilen barut miktarını ve ihtiyaç anında başka ne şekilde barut temin edilebileceğine dair belli aralıklarla raporlar hazırlamaktaydılar.⁵⁸⁸ 4 Temmuz 1778 tarihinde defterdar efendinin bu konuda bir rapor hazırlaması için verilen emir Osmanlıların barut ithalatı noktasında önemli rol oynamış gözükmetedir. Nitekim 1768-74 Osmanlı –Rus Savaşı sırasında Osmanlıların Rus sınırının tamamen çökmesi ve pek çok kalenin işgale uğraması neticesinde Osmanlılar söz konusu kaleleri yeniden tahkim etmek için büyük miktarda barut ve silaha ihtiyaç duymuşlardı. İmparatorluğun hudut boylarındaki mevcut kalelerin onarımı ve mühimmatının tedarik edilmesine ek olarak çeşitli bölgelerde inşa edilen yeni kaleler de ilave bir mühimmat ihtiyacı doğurmaktaydı.⁵⁸⁹ 1770 yılında Çeşme’de Ruslar tarafından imha edilen Osmanlı donanmasının yenilenmesi çalışmaları da başta cebehâne, tophâne ve baruthane olmak üzere ham madde ve mühimmat noktasında Osmanlı kurumlarını ve devlet ricalini zorlayan konulardandı. Benzer şekilde 1774 yılında Karadeniz’in iç deniz hüviyetini kaybetmesiyle birlikte bu bölgede de bir deniz gücü bulundurulması zorunluluğunun ortaya çıkması, donanmanın barut ihtiyacını daha da artırıyordu. Zira donanma, barut sarfiyatının en yüksek olduğu yerlerin başında gelmekteydi. Ayrıca inşa edilecek kalyonlar için çok sayıda top dökülerek yine kalyonların ihtiyacı için önemli miktarda barut tedarik edilmesi gerekmekteydi. Osmanlılar açısından savaş esnasında barut ithalatına gidilmesi yabancı

⁵⁸⁷ Mehmet Genç, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s.218.

⁵⁸⁸ İstanbul ve diğer baruthanelerde ne kadar barut olduğu, bir yıl zarfında ne kadar barut imal edilebildiği ve başka ne suretle ve ne miktarda barut tedarik edilebileceğine dair defterdar efendinin bir rapor hazırlaması için gönderilen 8 Cemaziyelahir 1192 (4 Temmuz 1778) tarihli emir için bkz. BOA, C.AS. 216/9215. Ayrıca bkz. Ek.11.

⁵⁸⁹ 18. yüzyılın çeşitli evrelerinde inşa edilen ve daha çok Rus ilerleyişini kesmeyi hedefleyen bu kalelerden en önemlileri Faş ve Anapa ile İstanbul Boğazı’nın Karadeniz girişini korumak üzere inşa edilen bir dizi tabya ve kalelerdir. Devrin istihkâm prensipleri ve Osmanlı kale inşa geleneğinin bir araya getirilmesiyle ortaya çıkarılan bu kaleler bulundukları mahalli düşman tehdidine karşı koruyacak şekilde tahkim edilmişlerdi. Söz konusu kalelerin bir kısmı bölgedeki eski hisarların genişletilmesiyle veya eskilerinin yerine yapılmasına karşın modern istihkâmaların gerektirdiği müstahkem mevzileri barındırdıkları için “cedid” namıyla anılmaktaydılar.

oldukları bir yöntem olmadığı ve artan barut ihtiyacını karşılamaktan uzak oldukları için de Avrupalı tüccarlardan barut satın alıyorlardı.

4.2. Barut ve Tüfek İthalatı

Osmanlıların ham madde kaynaklarında ve bunların çıkarılması ile işlenmesinde yaşadığı bir takım yapısal sorunlar harp malzemelerinin üretiminde büyük problemlere yol açmaktaydı. Her ne kadar Osmanlı cebehanesi, tophanesi veya tersanesi hiçbir zaman stoklarının tamamen boşalması gibi bir sorunla karşılaşmamış olsa da ihtiyaç duyduğu malzemelerin tedarikinde neredeyse her zaman problemler yaşıyordu. İmparatorluğun savunulması için on binlerce asker, yüzlerce kale ve palanka ile her zaman savaşa hazır bir donanmaya ihtiyaç duymaları nedeniyle Osmanlılar bulabildikleri harp malzemelerinin neredeyse tamamını satın alma eğilimindeydiler. Ayrıca silah ve mühimmat bulma noktasında kendileri de fırsat yaratmaktaydılar. Bu konudaki en belirgin örnek İsveç Kralı Demirbaş Şarl'ın (XII. Karl) Osmanlılara olan borçlarının aradan geçen yıllar sonra silah ve mühimmat şeklinde geri alınmasıdır.

Poltava Savaşı'ndan sonra Osmanlı topraklarına iltica eden İsveç Kralı burada kendisine verilen tayinat dışında yeniçeriler ve çeşitli devlet ricalinden çok miktarda borç almıştı. Osmanlılar, ülkesine dönmek konusunda hayli isteksiz davranan Şarl'ı geri gönderebilmek için çeşitli askeri ve siyasi baskıya maruz bırakmıştı. Bunun neticesinde Demirbaş Şarl, 12 Temmuz 1714 tarihli mektubunda ülkesine dönmeye hazır olduğunu bildirip aynı yılın 19 Eylül'ünde yola çıktığında geride 2.000 keselik (bir milyon İsveç Taleri) büyük bir borç bırakmıştı.⁵⁹⁰ İsveç'in bir süre ekonomisini düzeltmemesi ve Bâb-ı Âli nezdinde elçisinin bulunmayışı borç meselesinin yakından takip edilemeyişinin temel nedenleriydi. Osmanlıların 1727 yılında Kozbekçi Mustafa Ağa'yı ve 1733'te de Mehmed Said Efendi'yi Stockholm'e bir elçilik heyetiyle göndererek borcu talep etmesi de kesin bir netice sağlamazken İsveç'in bir yıl sonra İstanbul'a maslahatgüzar ataması Osmanlıların elini bir nebze güçlendirmişti. Maslahatgüzara borcun yarısından vazgeçilebileceği bildirildikten sonra uzun süre devam eden müzakereler neticesinde borcun kalan kısmına karşılık İsveç'in "yetmiş iki pâre top ve

⁵⁹⁰ Ahmed Refik, *Memâlik-i Osmaniye'de Demirbaş Şarl*, Hazırlayan: Bülent Arı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015. s.64-157; Kemal Beydilli, "İsveç (Osmanlı-İsveç Münasebetleri)", *TDVİA*, C.23, s.410; BOA, A. {DVNSMHM.d Defter No: 116, Hüküm No: 935.

levâzım-ı sâire ile donanmış bir kıt'a cenk kalyonu ve otuz bin adet harbeli tüfek" göndermesi karşılığında anlaşılmıştı.⁵⁹¹

İsveç kralı, 72 toplu savaş gemisi ve 10.000 tüfeği Osmanlılara gönderdiğini bildirdiği nâmesinde, kalan yirmi bin harbeli tüfeğin bir an önce tedarik edileceğini ifade etmekte ve ayrıca tunçtan dökülmüş altı adet top ile her top için yüzer gülle ve yüz humbara ile bir havanı da padişaha hediye gönderdiğini bildirmekteydi.⁵⁹² Ancak İsveç'ten gelecek tüfek yüklü savaş gemisinin Cebelitarık Boğazı yakınlarındaki Cadiz'de batması ve İstanbul'a ulaşmaması üzerine aynı donanımdaki başka bir gemi yeniden hazırlanıp gönderilmişti.⁵⁹³ İsveç maslahatgüzarı aracılığıyla 1739 yılı başlarında İstanbul'a ulaşan tüfekler cebahaneye teslim edildikten sonra yine yoğun müzakerelerle kalan borcun bin tüfek daha azaltılarak 19.000'e indirilmesine karar verilmişti.⁵⁹⁴ Demirbaş Şarl'ın imzaladığı borç senetleri İsveçlilere iade edilirken kalan tüfeklerden 1740 yılında yalnızca 6.000'i İstanbul'a ulaştı ve Osmanlılar borcun kalanından tamamen vazgeçtiler.⁵⁹⁵

Osmanlıların alacaklarının önemli bir kısmından vazgeçmesinde İsveç temsilcilerinin İstanbul'daki yetkililere verdikleri hediyelerle 1736-39 Osmanlı- Habsburg Savaşı sırasında İsveç'in Bâb-ı Âli'ye yakın bir politika izlemesi önemli rol oynamıştı. Bunun neticesinde İsveç ile Osmanlılar arasında 10 Ocak 1737'de bir ticaret antlaşması ve 4 Ocak 1740 tarihinde de ittifak antlaşması imzalanmıştı.⁵⁹⁶ Dolayısıyla Bâb-ı Âli, hem

⁵⁹¹ Mehmed Sa'id Efendi, 27 Zilhicce 1146 (17 Nisan 1738) tarihinde Bâb-ı Âli'ye sunduğu takirde İsveç Devleti cephanesini ve gemilerini gördüğünü aktarmakta ve bunların sayısı ile kalitesinden övgüyle söz etmektedir. Dolayısıyla Demirbaş Şarl'ın borçlarına karşılık İsveç'ten tüfek ve 72 topçeker bir gemi isteme fikri doğrudan Mehmed Sa'id Efendi'ye veya onun yakınlarından birisine ait olabilir. Mehmed Sa'id Efendi söz konusu takirinde İsveç cephanesi ve tersanesi için şu ifadeleri kullanmaktadır: "...asker hususuna ziyâde ihtimâmları vardır. Süvari ve piyâde kırkakibin beşyüz ceng öğrenmiş saltata mâlikdir. Cebahâneleri dolu olup beş mahalde cebahâneleri vardır. İstekolm'de olan cebahânede takımı ile altmışbin tûfeng ile otuzbin çift piştov odalara yığmışlar. Bu kulları mu'ayene eyledim. Sâ'ir edevât-ı ceng dahi buna göre cerrâh bisâtlarına varınca sandıklara tertib olunmuş hâzırdır. Tersânesi Turucba kurbunda vâki' Kuliskron nâm kal'ada olup eğerçi bu kulları görmedim. Lâkin halkdan ve kendü vükelâsından istimâ' olunduğu üzre yigirmi kadar kalyon ve yüz kadar çekdiri sefineleri var imiş. Lâkin beş on kadar çekdiri gördüm bizim çekdirilerimiz kadar kebîr olmayub yigirmibeş oturakdır ve mükellef değildir. Lâkin pek kavî yapılmıştır. Ve bir kalyon kurmuşlar tekmil olmak üzere idi. Yetmiş altı kıt'a topçeker pek güzel ve kavî binâ olunmuştur." Bkz. Mustafa Kesbi, *İbretnümâ-yı Devlet*, s.175.

⁵⁹² BOA, TSMA.e 457/26.

⁵⁹³ BOA, A.{DVNSMH.d (Name-i Hümayun Defteri) Defter No: 7, s.444-445.

⁵⁹⁴ Beydilli, "İsveç", s.411; BOA, A.{DVNSMH.d Defter No: 7, s.509-512.

⁵⁹⁵ BOA, C.HR. 173/8634; AE.SMHD.I. 118/8565.

⁵⁹⁶ Beydilli, "İsveç", s.411; Uğur Demir, *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedî: Humbaracı Ahmed Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015. s.78-80.

Ruslara karşı hem de Avrupa politikasında İsveç'in müttefikliğini garanti altına alırken aynı zamanda 16.000 adet İsveç tüfeği ile 72 toplu bir savaş gemisi de Osmanlı cephanelisine ve donanmasına girmiş bulunuyordu.⁵⁹⁷

Osmanlıların Demirbaş Şarl'ın borçları meselesinde İsveç Devletini sıkıştırarak borcu şu veya bu şekilde tahsil etmeye çalışması son derece anlaşılabilir bir durumdur. Ancak borcun nakit olarak ödenmesi konusunda ısrara devam etmeyip İsveçlilerden borçlarına karşılık tüfek ve kalyon tipi savaş gemisi kabul edilmesi her iki tarafın da çıkarlarına uymaktaydı. Osmanlılar bu sayede silah ve mühimmat ihtiyacını bir dereceye kadar karşılarken İsveç tarafı ise kendi ülkelerindeki metal sanayisini ve harp aleti imal eden zanaatkârlarını üretime teşvik etmiş oluyordu. Nitekim Bâb-ı Âli ile İsveç arasında ticari ve askeri ittifak anlaşması imzalandıktan sonra İzmir'e atanan ilk İsveç konsolosu Henrik Hackson, Türkiye'den satın alınacak yün, pamuk, ipek, kahve ve pirinç karşılığında demir, çelik, bakır, tunç ve kürk ihraç etmenin kâr sağlayacak bir ticaret olduğunu düşünüyordu.⁵⁹⁸

Osmanlılar nezdinde çeşitli metaller ile barut, top ve tüfek gibi harp aletlerinin son derece makbul hediyeler veya ticari emtialar olduğu Avrupa devletleri ve bunların tüccarlarınca son derece iyi bilinmekteydi. Nitekim 1756 yılında Danimarka kralının talebi üzerine Osmanlılarla Danimarka arasında dostluk ve ticaret anlaşması imzalanacağı vakit, İstanbul'a gelen kralın temsilcisi Osmanlılara; tüfek, piştov, namlu, demir, çelik, bakır, kurşun gibi harp aletleri ile her türlü kürek çeşidini ve tersane mühimmatı satabilecekleri vaadinde bulunmuştu.⁵⁹⁹ Benzer bir durum Büyük İspanya Krallığı ile 1782 yılında imzalanacak ticaret anlaşmasında da yaşanacaktı.⁶⁰⁰

⁵⁹⁷ Mustafa Kesbi, *İbretnümâ-yı Devlet*, s.161-162. 1745 yılında Kars Canibi Ordusu Seraskeri Yeğen Mehmed Paşa'ya gönderilen silahların arasında 1.000 İsveç tüfeğinin yanı sıra 150 çift İsveç piştovü bulunuyordu. Bu durum Osmanlıların İsveç'ten tüfek dışında piştov tipi tabanca da almış olduklarını göstermektedir. Ancak bu piştovlar muhtemelen başka bir tarihte hediye veya satınalma yoluyla Osmanlı cephanelisine girmiş olmalıdır. Bkz. BOA, AE.SMHD.I. 183/14214.

⁵⁹⁸ Sture Theolin, *The Swedish Palace in Istanbul/ İstanbul'da Bir İsveç Sarayı*, (Çev: Sevin Okyay), Promat A.Ş. Yayıncılık, 2000. s.53.

⁵⁹⁹ "...Danimarka memleketinden ve anâ tâbi' yerlerden Memâlik-i Mahrûseye nakl olunacak emtia ve eşyâ misâlen: alât-i harbden tüfek ve piştov nâmlusu ve temâmen yapılmış ve nühas ve kurşun ve çelik ve ahen-i hâm ve İstanbul etrafında isti'mâl olunan kürek envâ'ının mecmû' ve ol diyâra mahsus mandallı akmeşe mütenevvia ve sim evânından mâada Hind esvâbi ve basma cins ve sade Hind bezleri ve cevâhir aksanı ve amber ve dârçın ve zencebil ve biber ve şeker ve ceviz-i nevâ ve çay ve bunun gibi behâriyât ve

İspanyollar, Bâb-ı Âli ile ahidnâme imzaladıktan sonra Osmanlıların 1783 yılında Rusya ile yaşadığı Kırım bunalımı esnasında yüklü miktarda barutu cebahaneye satmışlardı. Dönemin tek defadaki en büyük barut siparişlerinden birisi olarak kayda geçen bu alışverişte Osmanlılar, 2.365 kantar (133 ton) barutu 141.939 kuruşa satın almış ve cebahane mahzenlerine koymuşlardı.⁶⁰¹ Ancak sonrasında yapılan incelemede Osmanlıların kantarı 60 kuruşa denk gelen İspanyol barutunun kalitesinden yeterince memnun kalmadıkları anlaşılmaktadır. Osmanlılar bu noktada ilk olarak İspanya'dan satın aldıkları barut ile daha önce İsveç'ten temin edilen barutların fiyatını karşılaştırmışlardı. Başmuhasebe ve cebahane defterlerinin incelenmesiyle yapılan mukayesenin ardından İspanya'dan satın alınan barutun 29 Mart 1784'te geri iade edilmesine karar verilmişti.⁶⁰² Bununla birlikte İspanya elçisinin Bâb-ı Âli'ye sunduğu 25 Mart 1784 tarihli tavrından İspanya'dan üç bin kantar (169.500 kg) ağırlığında başka bir barut siparişinin yapıldığı ve elçinin bu siparişin gizli tutulmasını istediği anlaşılmaktadır.⁶⁰³ 29 Temmuz 1784 tarihinde Kale-yi Sultaniyye naibi ve cebeci kethüdalarına hitaben gönderilen fermanda, bahsi geçen üç bin kantarlık siparişe dair bazı bilgiler edinmek mümkündür. Buna göre Büyük İspanya Krallığı'ndan “üç bin kantar hediye” barut yüküyle gelen *karavela* tipi bir gemi Boğazhisarları yakınlarında karaya oturmuştu. Fermanda, bu husus için daha önce tayin edilen cebeci ocağı kethüdasının gemideki barutu çıkararak o taraftaki kale mahzenlerinde muhafaza etmesi ve sonra da söz konusu barutu İstanbul'a nakletmesi emredilmekteydi.⁶⁰⁴

Boğazhisarları yakınında karaya oturan İspanya gemisinin kargosu, muhtemelen Osmanlıların İspanya'dan satın aldığı baruttan oluşuyordu. İspanyollardan yüklü miktarda barut satın alınmış olsa da Osmanlı ricali, İspanya barutunun kalitesinden yeterince memnun değildi. Söz konusu memnuniyetsizlik sonraki yıllarda İspanya'dan barut satın alınmaması suretinde kendisini açıkça gösterdiği gibi 24 Kasım 1784

yelken bezi ve halat ve tersâne-i âmireye müteallik mühimmat-i sâirenin Âsitâne-i Sâadete ve etrafına peyderpey nakli...” Bkz. BOA, AE.SOSM.III. 57/4157.

⁶⁰⁰ 14 Eylül 1782 tarihinde imzalanan antlaşma, 24 Aralık 1782'de İspanya Kralı III. Carlos ve 24 Nisan 1783'te de I. Abdülhamid tarafından onaylanarak yürürlüğe girmişti. İlk daimi İspanyol Elçisi Don Juan de Boulogny ise Ekim 1784'te padişahın huzuruna kabul edilerek görevine başlamıştı. Hüseyin Serdar Tabakoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı- İspanya İlişkileri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011. s.46.

⁶⁰¹ BOA, C.AS. 1042/ 45730.

⁶⁰² BOA, C.AS. 1167/ 51982.

⁶⁰³ BOA, HAT. 22/1071.

⁶⁰⁴ BOA, C.HR. 76/3783

tarihinde İspanya elçisi ile yapılan mükâleme sırasında da ifade edilmişti. Reis efendi ile görüşen İspanya temsilcisi, neden barut satın almaya devam etmedikleri konusunu görüşmede dile getirmişti. Reis efendi ise, yapılan tecrübeye İspanyol barutunun yanmadığının görüldüğünü dile getirip İspanyol barutunun kalitesinin İngiliz barutuna göre daha aşağıda olduğunu, eğer gönderecekleri barut İngiliz barutu kalitesinde olursa satın alabileceklerini ifade etmişti.⁶⁰⁵ Bu bağlamda İngiliz kara barutunun Osmanlı barutlarından çok daha kaliteli olması Osmanlıları derinden etkilemiş gibi gözükmektedir. Nitekim Osmanlılar, İngiltere dışında başka ülkelerden de barut satın alıyor olsalar da kalite ve fiyat noktasında İngiliz kara barutunu temel mukayese aracı olarak görmekteydiler.⁶⁰⁶ Osmanlılar, satın alacakları barutun fiyatı ve kalitesi konusunda bir liste oluşturmuşlardı. 1790 yılında bu endeks, âlâ kalitedeki İngiliz barutunun varili için 60 kuruş, vasat kalite için 58 ve bundan biraz daha kalitesiz olarak tanımlanan vasatî barut için 55 kuruş şeklindeydi.⁶⁰⁷

1780'li yıllarda İspanya'dan barut satın alınmaya devam edilmemesindeki belirleyici unsurlardan birisi bu tarihlerde İsveç ve İngiltere'den alınan barutların yüksek kalitesiydi. İsveç'ten 1778 yılı başlarında, 29 Ocak ve 14 Şubat'ta iki parti halinde sırasıyla 1755 kantar (99.150 kg) ve 1500 kantar (84.750 kg) barut satın alınmıştı. Bâb-ı Âli, kantarı 55 kuruşa satın alınan yaklaşık 184 ton ağırlığındaki barut için toplam 179.025 kuruş ödemişti.⁶⁰⁸ 1778 yılı içerisinde İsveç'ten satın alınan barutun yukarıdaki iki sipariştten ibaret olmadığı yaklaşık beş yıl sonraki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Buna göre Osmanlılar Hicri 1192 (Miladi 1778) yılı içerisinde İsveç'ten 1975 kantar ve 70 kıyye (111.650 kg) ağırlığında başka bir barut sevkiyatı daha gerçekleştirmişlerdi. 2001 adet varil ile cebahaneye teslim edilen bu sipariş öncekilerden farklı olarak kantar başına 60 kuruştan toplam 118.542 kuruşa mal olmuştu. Osmanlılar söz konusu ücretin 107.312 buçuk kuruşunu nakit para olarak verirken kalan 11.229 buçuk kuruş

⁶⁰⁵ Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, Yayına Hazırlayan: Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s.207; Tabakoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı- İspanya İlişkileri*, s.69. Osmanlılar satın alacakları barutların tecrübesini yapmakta ve buna göre barutlara fiyat belirlemektedir. Ayrıca ecnebi barutlarını İstanbul, Gelibolu ve Selanik Baruthanelerinde imal ettikleri yerli barut ile de kıyaslamaktaydılar. Bkz. BOA, C.AS. 1219/ 54704.

⁶⁰⁶ Yeşil, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu*, s.140.

⁶⁰⁷ Bu fiyata göre Abbot isimli İngiliz tüccar, 473 kantar yani 582 varil barut getirmiş ve karşılığında 27.434 kuruş almıştır. Söz konusu rakamlar metrik sisteme dönüştürüldüğünde, 1 kantar barut 56 kilograma denk gelmektedir. Bkz. BOA, AE.SSLM.III. 24/1355.

⁶⁰⁸ BOA, MAD.d. Defter No: 10398, s.102.

karşılığında ise Selanik ve Golos iskelelerindeki mîrî buğdayın 73.600 keyllik kısmını İsveçlilere vermişlerdi.⁶⁰⁹

İsveç'ten 1778 yılında üç ayrı siparişle satın alınan barutun toplam ağırlığı 5.230 kantara (295.500 kg) ulaşmaktayken, bu rakam aynı zamanda o vakte kadar bir yıl içerisindeki en büyük barut ithalatı olarak kayda geçmekteydi. Satın alınan barutu Osmanlı baruthanelerinde imal edilen barutla kıyaslamak siparişin boyutunu ortaya koymak açısından önem taşımaktadır. Zira beş bin kantarın üzerindeki bu meblağ, Baruthâne-i Âmire'nin bu tarihlerde yaklaşık üç yılda ürettiği barut seviyesine denk gelmekteydi. İstanbul'un dışında Selanik ve Gelibolu baruthaneleri de hesaba katılırsa bu defa üç büyük Osmanlı barut imalathanesinin bir yıllık üretimiyle hemen hemen aynı seviyedeydi.⁶¹⁰ 1778 yılında İsveç'ten satın alınan her üç partilik teslimatta da fiyata varillerin darası dâhil edilmemişti. Bu durumda ilk iki sevkiyatla üçüncü arasındaki kantar başına beş kuruşluk fiyat farkının barutların kalitesiyle alakalı olduğu ortaya çıkmaktadır.

23 Kasım 1782 tarihinde yine İsveç'ten gerçekleştirilen ithalatta varillerin daralarının ne kadar olduğu açıkça kayda geçmiştir. Buna göre 2.001 varil içerisinde sevk edilen 1.975 kantar (111.600 kg) ağırlığındaki barut dolu variller, Baruthane-i Âmiredeki mîrî kantarda tartılmış ve yaklaşık 282 kantar ağırlığındaki varillerin darası düşüldükten sonra 1.693,5 kantar ve 11 kıyyelik (95.700 kg) saf barut cebahaneye teslim edilmişti.⁶¹¹ Birkaç ay sonrasında, 10 Ocak 1783 tarihinde İsveç'ten 1.200 kantar (67.800 kg) ve yine aynı yılın Eylül'ünde yine İsveçli tücarlardan 1500 varil içerisinde 1.512 kantar (85.425 kg) barut satın alınmıştı. Her iki siparişte de barutun kantarı için 60 kuruş ödenirken; ikinci siparişteki 1.512 kantar barutun darası düşüldüğünde 1.259 kantar (71.130 kg) saf barut cebahaneye teslim edilmiş, barutun ücreti ise maslahatgüzarı aracılığıyla İsveçli tüccara ödenmişti.⁶¹² 1.200 kantar ağırlığındaki sevkiyatın saf barut

⁶⁰⁹ BOA, C.AS. 1002/43845. Keyl veya kile, imparatorluğun farklı bölgelerinde muhtelif kıymette olan bir çeşit hububat ölçüsü idi. Buradaki ölçünün *Osmani kile* veya *İstanbul kilesi* (26,656 kg) olduğu kabul edilirse İsveç'e verilen 73.600 keyl buğdayın metrik karşılığı yaklaşık 1.959.673 kilogram veya 1.959 ton etmektedir. Kilenin imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki ağırlığı için bkz. Mehmet Ali Ünal, "Kile", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.405-406.

⁶¹⁰ Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.246-252; Agoston, "Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthaneleri", s. 454-458.

⁶¹¹ BOA, MAD.d. Defter No: 10405, s.99; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.211.

⁶¹² BOA, C.AS. 256/10696.

ağırlığı açık şekilde kaydedilmemiş olmakla beraber önceki ithalatlarda toplam ağırlığın yaklaşık % 15'inin varillerin darasından oluştuğu göz önüne alınacak olursa, söz konusu sevkiyatta 1.020 kantar saf barut satın alındığı tahmin edilebilir.

Yukarıda sözü edilen ithalat rakamları bir araya getirildiğinde, 1782-83 yıllarında İsveç'ten en az 4.512 kantar (255 ton) ağırlığında barut satın alındığı ortaya çıkmaktadır. Barutun toplam ağırlığından varillerin darası düşüldüğünde, 3.972 kantar veya yaklaşık 224,7 ton saf barutun cebahaneye teslim edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu tarihte İsveç'in yanı sıra İngiltere, Hollanda ve Fas'tan da kayda değer miktarda barut satın alındığı ifade edilmelidir.⁶¹³

İngiltere ve Hollanda barutunun kalitesi Osmanlı devlet ricali ve askerlerince bilinip takdir edilmekte ve ihtiyaç anında ithalat için bu tüccar devletlere başvurulmaktaydı. Nitekim Kırım bunalımının ortaya çıktığı 1783 yılı öncesi ve sonrasında bu devlet tüccarlarından irili ufaklı çok sayıda siparişle barut satın alınmıştı. Bazı satın almaların 40-50 kantar (2.2260- 2.825 kg) gibi küçük miktarlarda oluşu Osmanlıların bu tarihte bulabildikleri her türlü harp emtiasını satın almak istediklerini düşündürmektedir. Zira bu kadar küçük miktardaki barutlar muhtemelen tüccar gemilerinin korsan saldırılarından korunmasını sağlayacak istihkaklardı.

Önceki dönemlerden farklı olarak Osmanlıların gerçekleştirdiği küçük çaplı barut ithalatlarının sıklaşması, satın alınan barutun fiyatlarının da çeşitlenmesine yol açmaktaydı. Daha önce barutlar 50-60 kuruş aralığında fiyatla satın alınıyorken İstanbul'da tecrübesi yapılan barutlara kaliteleriyle orantılı olarak daha düşük ücretler ödeniyordu. 1784 yılında İngiltere'den getirilen üç partilik sevkiyatta toplam 472 kantar (27 ton) barut Humbaracıbaşı Resmi Mehmed Ağa marifetiyle tecrübe edilmişti. Cebecibaşının bu işle görevlendirdiği Resmi Mehmed Ağa'nın yaptığı tecrübe neticesinde, 48 kerte atan baruta kantar başına 50 kuruş, 35 kerte atan baruta 45 kuruş ve 30 kerte atan baruta ise kantar başına 40 kuruş değer biçilmişti. Ardından da söz

⁶¹³ Hollandalı tüccardan bu dönemde satın alınan barutlar genellikle 40-50 kantar gibi görece düşük seviyelerdedir. Ancak farklı tarihlerde bu tür satın almaların yapılması Hollandalılardan gerçekleştirilen barut tedarikinin istisnai bir durum olmadığını düşündürmektedir. Ayrıca ilerleyen yıllarda baruthane mevcudunda Flemenk barutunun yer alması ve donanma kalyonlarına bu baruttan verilmesi kaydına ulaşamadığımız başka siparişlerin de olduğunu göstermektedir. Bkz. BOA, C.AS. 423/17560; 1115/49397; 324/13428; C.BH. 59/2767.

konusu barutların kertelerine ve miktarlarına göre ücretleri ödenerek cebahaneye teslim edilmişti.⁶¹⁴ Aynı yıl içerisinde başka bir İngiliz tüccardan satın alınan 230 kantar (13 ton) barutun beher kantarı ise 60 kuruştan satın alınmıştı. Yine Humbaracıbaşı Resmi Mehmed Ağa marifetiyle yapılan tecrübe Kağıdhane Sahrasında gerçekleştirilmişti. Tecrübe, 50 dirhem ağırlığındaki barutun 45 derecelik açılı ile konuşlandırılan bir havanın içerisine konularak ateşlenmesi suretinde gerçekleştirilmişti. Havanın içerisindeki güllenin 200 zirâ' irtifaya yükseldiği görülmüştü ve âlâ kalitede olduğuna karar verilen barut için kantar başına 60 kuruş ödenmesine karar verilmişti.⁶¹⁵

1784 yılı içerisinde İngilizlerden satın alınan en yüksek boyutlu barut teslimatlarından birisi 7 Eylül tarihinde gerçekleştirilmişti. Toplamı 804 kantarı bulan barut sevkiyatında varillerin ağırlığı olan 109 kantar düşüldüğünde 695 kantar (39.300 kg) ağırlığındaki barut, kantarı 60'ar kuruş değer biçilerek satın alınmış ve karşılığında 41.738 kuruş ödenmişti.⁶¹⁶ Bu dönemde İngiltere tüccarından satın alındığı kayda geçen en büyük teslimat ise Aralık 1783 tarihinde gerçekleştirilmişti. İngiltere'den yapılan çoğu barut sevkiyatında olduğu gibi yine kantarı 60 kuruşa satın alınan iki parti sevkiyatta ilki 340,5 ve ikincisi ise 1.200 kantar olmak üzere toplam 1.540,5 kantar (87 ton) varil ağırlıkları düşülmüş saf barut satın alınmıştı.⁶¹⁷

9 Kasım 1784 tarihinde İngiliz bir tüccar, iki parça halinde toplam 388 varil barutu İstanbul'a getirmiş, bahsi geçen barutlardan numune alınarak tecrübeleri yapılmıştı. Barut varillerinin ağırlıklarının genellikle birer kantar civarında olduğu göz önüne alındığında toplamı 22 tona ulaşan bu sevkiyatın da yine cebahane tarafından satın alınmış olması muhtemeldir.⁶¹⁸

Avrupa tüccarının İstanbul'a irili ufaklı çok sayıda barut sevkiyatı gerçekleştirmesi, yabancı tüccarlar arasında Bâb-ı Âli'nin büyük miktarda baruta ihtiyaç duyduğunun

⁶¹⁴ Üç farklı sevkiyatla teslim alınan barutların ağırlıkları sırasıyla 77, 159 ve 236 kantar ağırlığındaydı. BOA, C.AS. 1012/44338.

⁶¹⁵ BOA, C.AS. 1065/46900. Humbaracıbaşı Resmi Mehmed Efendi'nin yaptığı bazı tecrübelerin neticelerinin ayrı pusulalar ile gönderilmesi dolayısıyla farklı tarihlerde barutların kertelerinin ölçüldüğü bilinmektedir. Bununla birlikte söz konusu pusulaların mevcut olmaması nedeniyle ölçüm sonuçlarına ve ödenen ücretin toplamına ne yazık ki kesin olarak erişmek mümkün gözükmemektedir. Bkz. BOA, C.AS. 480/20001.

⁶¹⁶ BOA, C.AS. 318/13157; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s.211.

⁶¹⁷ BOA, C.AS. 1142/50756.

⁶¹⁸ BOA, C.AS. 911/39318.

açıkça bilindiğini ortaya koymaktadır. Osmanlıların barut tedarikiyle alakalı olarak Fas'a gönderdiği nâme-i hümayun ile 3 Eylül 1784 tarihinde Fas Hâkimi Molla Mehmed'den gelen cevap da bu dönemde Osmanlıların barut temin etmek için her yolu denediklerini göstermektedir. Fas Hâkimi'nin cevabî nâmesinde, Osmanlıların Fas'tan barut, güherçile ve nakit para talep ettikleri anlaşılmaktadır. Fas Hâkimi Molla Mehmed nâmesinde, Fransız sefinesi ile 300 bin riyal para gönderdiğini bildirdikten sonra, üç bin kantar barut ve üç bin kantar da güherçilenin İngiliz, Fransız ve İstanbul gemileri ile sevk edildiklerini, bunların da yakın zamanda İstanbul'a vasıl olacağını bildirmekteydi.⁶¹⁹ Fas Hâkimi'nin ifade ettiği barut ve güherçilenin önemli bir kısmı 1784 yılı sonunda ve takip eden yılın Ocak ayında İstanbul'a ulaşmış bulunuyordu. 16 Şubat 1785 tarihli kayda göre, bu tarihte cebehâne-i âmireye 2.390 kantar (135 ton) saf barut ve 1.145 kantar da (64,7 ton) güherçile teslim edilmişti. Bâkî kalan 700 kantar barut ile güherçilenin kalan kısmı da 1786 Şubat'ında teslim alınmış ve Fas Hâkimine gönderdiği mühimmat sayesinde sınırdaki mücahidlerin hayır duasını aldığına dair bir teşekkür mektubu gönderilmişti.⁶²⁰ Fas Hâkimi, bahsi geçen barut, güherçile ve nakit parayı Bâb-ı Âli'ye hediye olarak gönderdiği için Osmanlı hazinesinesinden bu mühimmat için her hangi bir para çıkmamıştı.

Fas'tan 1784-85 yıllarında gönderilen büyük miktardaki barut ve güherçile sevkiyatının ardından Osmanlıların bu kaynaktan barut ve güherçile tedarik etmeye devam ettikleri anlaşılmaktadır. Fas'tan gelen güherçile olmaksızın baruthanelerin imalata ara verecek derecede ham madde kaynağında güçlük çekmesi, güherçile tedarikinin Osmanlılar açısından büyük bir problem olduğunu göstermektedir.⁶²¹

Bâb-ı Âli'nin Fas ile tesis ettiği bu ilişkilerden nakit para ve mühimmat dışında başka beklentileri de bulunmaktaydı. Osmanlılar yaklaştığını düşündükleri yeni bir Osmanlı-Rus savaşında, 1768-74 muharebelerinde olduğu gibi büyük sıkıntılara düşmemek ve Rus donanmasının Cebelitarık üzerinden Akdeniz'e inerek Çeşme benzeri facialara yol açmasından çekinmekteydi. Bu nedenle Fas ile kurdukları yakın ilişkiler sayesinde

⁶¹⁹ BOA, A. {DVNSNMH.d. Defter No: 9, s.173; C.MTZ. 2/55; C.HR. 179/8901.

⁶²⁰ BOA, HAT, 1666/40; C.AS. 695/29162.

⁶²¹ BOA, HAT, 13/471; 1382/54562; 185/8686; 207; 10972; C.AS. 1059/46593; C.HR. 47/2344.

Rusların Akdeniz'e girişini kesebileceklerini umut etmekteydiler.⁶²² Bu bağlamda Büyük İspanya Krallığı ile 1782 yılında tesis edilen diplomatik ilişkilerin amacı da Fas ile benzeşmekteydi ve Osmanlılar İspanyollar ile kurdukları ilişki sayesinde Rusları Akdeniz'den uzak tutmayı amaçlamaktaydılar.⁶²³

Osmanlılar Avrupa tüccarından satın aldıkları barut ve harp malzemelerini çoğu zaman peşin para ile satın almıyorlardı. Toplam ücretin üçte biri, yarısı bazı durumlardaysa üçte ikilik tutarı elçi veya maslahatgüzarları aracılığı ile peşin ödendikten sonra ücretin kalanı sonraki bir kaç aylık zaman diliminde bir veya bir kaç taksit şeklinde ödenmekteydi. Ancak zaman zaman bu ödemelerde gecikmeler yaşanmaktaydı. Nitekim Osmanlı Arşivi'ndeki barut ve mühimmat ticaretine dair belgelerin bir kısmı borcun ödenmesinde yaşanan çeşitli gecikmeler üzerine ilgili elçiliğin tüccarlarının alacaklarını talep etmeleri neticesinde oluşmaktaydı. İlgili belgeler, söz konusu alacakların bazen bir kaç aylık gecikmeler neticesinde ödenirken bazense birkaç yıllık gecikmelerin yaşandığını göstermektedir.

26 Ağustos 1783 tarihli arzuhale göre İsveç tüccarından daha önce mîrî için satın alınan barut, demir, top ve levazım-ı saire için İsveç tüccarına beş aded mîrî tezkire ve poliçe verilmişti. Söz konusu beş tezkireye göre İsveçli tüccarların alacaklarından 120.193 kuruşluk bir bakiye kalmıştı. İsveç tüccarının söz konusu alacaklarını talep etmelerinin ardından İsveç devletinin Osmanlılarla daimi dostluk içerisinde olduğu ve söz konusu tüccarların alacaklarının da mîrî tezkirelerle sabit bulunması dolayısıyla 120.193 kuruşluk alacakları 28 Ağustos 1783 tarihinde İsveç elçisine i'tâ olunmuştu.⁶²⁴ İsveçliler gibi İngiliz tüccardan temin edilen harp malzemeleri de büyük ölçüde taksitle alınıyordu. Bâb-ı Âli, 1787 yılında Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları başlar başlamaz İngiltere'den yüklü miktarda barut ve harp araç gereci satın almıştı. İngiliz elçisinin 1788 yılı sonlarında Bab-ı Ali'ye sunduğu takrirden, bu teçhizatın karşılığı olan 170 bin kuruşun yaklaşık 100 bininin henüz ödenmemiş olduğu anlaşılmaktadır.⁶²⁵

⁶²² Merve Karaçay Türkal, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı- Fas İlişkileri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2020, s.45.

⁶²³ BOA, A. {AMD. 24/27.

⁶²⁴ BOA, C.AS. 1164/51795.

⁶²⁵ BOA, C.AS. 1057/ 46503.

Osmanlı belgelerinin, tabiatları gereği belli bir durum hakkında tarihsel bir düzlemde detaylı açıklamalar yapmak amacıyla üretilmeyip daha çok çeşitli mali ödemeler ve ortaya çıkan bazı problemler neticesinde kaleme alındıkları göz önünde bulundurulduğunda, silah ve mühimmat ticareti konusunda eksiksiz veriler sunamayacakları açıktır. Dolayısıyla yalnızca Osmanlı kayıtlarından hareketle söz konusu ticaretin kapsamını ve iktisadi boyutunu tamamen ortaya koymak çok mümkün gözükmemektedir. Nitekim İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Robert Ainslie'nin İngiltere Ticaret Bakanlığı'nın talebi üzerine Dışişleri Bakanı Leeds Dükü'ne (Francis Osborne) hitaben kaleme aldığı bir rapor, özellikle 1780'li yıllardaki Osmanlı barut ithalatı konusunda çok kapsamlı bilgiler içermektedir. 22 Ekim 1790 tarihli raporda Robert Ainslie, ticaret komitesinin işaret ettiği noktalara en erken ve en iyi malumatı elde ederek cevap verdiğini dile getirmektedir. Ainslie, raporunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki güherçile üretiminin hangi bölgelerde yapıldığı ve fiyatı gibi konulardan söz ettikten sonra hâlihazırda devam eden savaş dolayısıyla Fas'tan büyük miktarda güherçile satın alındığını ifade etmektedir.⁶²⁶ Barut imalatı konusunda ise "barış zamanındaki üretimin sivil ve askeri ihtiyaçları karşılamaya yettiğini" dile getirmektedir. Bununla birlikte Ainslie, Türk hükümetinin 1780-1784 yılları arasında, kantarı elli kuruştan olmak üzere; İtalya ve Fransa sahillerinden yaklaşık oniki bin kantar (678 ton) barut satın aldığını belirtmektedir. Aynı tarihlerde yerel barut imalathanelerinin "olağanüstü derecede kaliteli" barut ürettiklerini vurgulayan Ainslie, Bâb-ı Âli'nin Fransa, İspanya ve Venedik'ten aynı fiyat tarifesıyla on bin kantar (565 ton) barut tedariki daha yaptığını, satın alınan barutunsa çoğunlukla Arnavutluk ve Mora sahillerine indirildiği dile getirmektedir.⁶²⁷ Fas İmparatoru'ndan bir kaç bin kantar

⁶²⁶ The National Archives, Foreign Office, FO 78/11, s.276.

⁶²⁷ 1782 yılında Bosna'daki kale ve palankalarda yapılan mühimmat sayımında Saraybosna Kalesi cephaneliğinde 15.220 kantar (860 ton) barut bulunmaktaydı. Aynı tarihlerde sınırın karşı yakasındaki Avusturya kalelerine de ciddi miktarda asker ve mühimmat sevk edilmiş olması, iki ülke arasında her an patlak verebilecek bir savaşın ayak sesleri anlamına gelmekteydi. Osmanlı cebehanesi ve tophanesinin bu tarihlerde Bosna bölgesine çok miktarda harp aleti, mühimmatı ve zahire nakletmesi Bâb-ı Âli nezdinde savaş ihtimalinin hafife alınmadığını göstermektedir. Bununla birlikte Saraybosna cebehanesinde muhafaza edilen barutun önemli bir kısmının İngiliz elçisinin Arnavutluk sahillerini indirildiğini dile getirdiği Avrupa barutu olması muhtemeldir. Zira Osmanlıların Selanik baruthanesinden 12 Haziran 1782 tarihinde Bosna kalelerine gönderilen yıllık barut miktarı bin kantar seviyesindeydi ve söz konusu barut Bosna vilayetindeki sayıları 70'e yakın kale ve palankalara genellikle 15-20 kantar paylaştırılarak tevzi edilmişti. Bkz. BOA, D.BKL.d. 32642; TS.MA.e. 803/26; C.AS. 710/29774. Nemçe hududunda yaşanan askeri hareketlilik Eflak voyvodası tarafından İstanbul'a gönderilen arzlara da yansımaktaydı. Osmanlılar Nemçelilerin aldığı askeri tedbirlere cevap olarak 1786 yılında Bosna Valisine, İsmail ve Silistre seraskerine, Vidin, Özi, Bender ve Hotin muhafızlarına tahriratlar göndererek asker ve mühimmat

hediye barut geldiğini de zikreden Ainslie, daha yüksek kalitede olduğunu dile getirdiği Hollanda barutundan on bin kantar ithal edildiğini, Büyük Britanya'dan gelen barutunsa onaltı bin kantar (904 ton) ağırlığa çıktığını ve söz konusu barutun ortalama 50 kuruştan satıldığını ifade etmektedir.⁶²⁸

İngiliz Elçisi Robert Ainslie'nin raporunda İsveç'ten satın alınan barutun miktarına dair bilgi vermiyor oluşu dikkate değerdir. Bununla birlikte Ainslie, 1780-84 yılları arasında Osmanlıların İtalya (Venedik), Fransa, İspanya, Hollanda ve İngiltere'den satın aldıklarını ifade ettiği barutun toplam miktarının 48 bin kantar yani 2 milyon 712 bin kilogram (2.712 ton) ağırlığa ulaştığını bildirmektedir. Barutlar için ödenen fiyatın zaman zaman farklılıklar göstermesi bir kenara bırakılıp tamamının kantarı 50 kuruş hesabıyla iştira edildiği kabul edilirse; Osmanlıların 48 bin kantar barut için ödemiş olacakları toplam ücret 2 milyon 400 bin kuruşu bulmaktadır. Söz konusu ücretin hazine açısından ciddi bir yük oluşturacağı şüphesizdir. Zira Osmanlıların barut ve diğer harp malzemelerini çoğunlukla taksitle almaları ve ödemelerin bazen uzun yıllara yayılması söz konusu zorluğu açıkça ortaya koymaktadır.

Robert Ainslie'nin raporuyla ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir diğer husus da elçinin satın alınan barutun en az on bin kantarlık (565 ton) bir kısmının Arnavutluk ve Mora sahillerine indirilmesi hakkındaki ifadeleridir. İtalya ve Fransa sahillerinden bölgeye sevk edilen barut muhtemelen Osmanlıların o civardaki kaleleri ile belki çeşitli hudut garnizonlarına pay edilmişti. Bununla birlikte söz konusu barutun bir kısmının bölgedeki güçlü ayan ailelerinin şahsi cephaneliklerine gitmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Ancak elimizde güvenilir kayıtların bulunmayışı söz konusu barutun akıbeti hakkında kesin yargılara varmayı imkânsız kılmaktadır. Bu noktada merkezi kayıtların bulunmadığı bölgeler için çeşitli yerel arşivler ile yabancı arşivlerde yapılacak araştırmaların bir arada değerlendirilmesi Osmanlı silah ve mühimmat ticaretinin kapsamının tam olarak ortaya konulmasında önemli rol oynayabilir.

Tablo 8. İngiliz Elçisi Robert Ainslie'nin Raporuna Göre Osmanlı Barut İthalatı, 1780-1784

hazırlıklarını görmeleri emredilirken Sultan I. Abdülhamid de kaleme aldığı hatt-ı hümayyununda “berren ve bahren” sefer hazırlıklarının tamamlanmasını emretmekteydi. Bkz. BOA, HAT, 18/829.

⁶²⁸ FO 78/11, s.276-277.

Ülke / Bölge	Fiyat	Miktar (Kantar / Ton)
İtalya & Fransa Sahilleri	50 Kuruş	12.000 kantar (678 ton)
Fransa, İspanya & Venedik	50 Kuruş	10.000 kantar (565 ton)
Fas	Hediye	Birkaç bin kantar
Hollanda		10.000 kantar (565 ton)
İngiltere	50 Kuruş	16.000 kantar (904 ton)
Toplam		48.000 kantar (2.712 ton)

Osmanlı arşiv belgeleri, yukarıda bahsi geçen Avrupa devletlerinin yanı sıra, Nemçe ve Rus tüccarlardan da zaman zaman barut satın alındığına dair kayıtlar içermektedir. Söz konusu kayıtlar barutun çoğunlukla taksitle alındığını ve Nemçe tüccarının alacağının ödenmesinin bir kaç yılı bulduğunu göstermektedir. Buna göre 26 Ocak 1772 tarihinde Belgrad Kalesi Cephaneşi için Nemçe'den bir miktar barut ve hayvanların ihtiyacı için 175 bin İstanbul kilesi arpa satın alınmıştı.⁶²⁹ 15 Ağustos 1772 tarihinde Nemçe tüccarı, barut ve arpa ücretinin kalanını talep ettiğinde Osmanlıların satın aldığı barutun miktarının beş bin kantar (282.500 kg) ve satın alınan arpa ile barutun toplam ücretinin ise 636 kese akçe olduğu anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu ücretin büyük bir meblağ olması dolayısıyla, Osmanlı yetkilileri barut ve arpa fiyatının hangi tarife üzerine belirlenip satın alındığını araştırma gereği hissetmişlerdi. Yapılan araştırma neticesinde barutun kantarının elliüç kuruş, arpanın ise elli beş paraya Nemçe elçisi ile pazarlık edilerek belirlendiği tahrir olunmuştu.⁶³⁰ Nemçe tüccarının alacaklarının tesviyesi konusundaki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla satın alınan beş bin kantarlık barut, Belgrad Kalesi Cebhanesine konulduktan sonra başta ordu-yı hümâyun olmak üzere, Vidin, Niğbolu, Rusçuk ve Silistre Kazaları ile iktiza eden diğer mahallere gönderilmişti. Nemçe tüccarının borcunun tamamının ödenmesi ise 1775 yılı sonlarını bulmuştu.⁶³¹

Nemçe tüccarından alınan beş bin kantar kadar yüklü bir miktar olmasa da Rus tüccarlardan da barut satın alındığına dair kayıtlar mevcuttur. 1 Mayıs 1784 tarihli bir makbuza göre, Donanma-yı Hümâyun Tercümanı Mavrodini, Rusya Tercümanı Andre aracılığıyla Karlo isimli Rus tüccarın 10 kantar ve üç buçuk vakiyyelik barutunu kantarı kırkbeş kuruştan cebhâne-i âmiyeye teslim ettirmişti. İstanbul'da bulunan Rusya Ortaelçisi Kavalier de Bulhaf of (Yakov Bulgakov), Bâb-ı Âli'ye sunduğu takirde Rus

⁶²⁹ BOA, C.AS. 59/2760. 175 bin İstanbul kilesi arpa, 4.664.800 kilogram yani 46.648 ton ağırlındadır.

⁶³⁰ BOA, C.AS. 1105/48867.

⁶³¹ BOA, AE.SMST.III. 260/20860; AE.SABH.I. 277/18632. TS.MA.e 656/35; TS.MA.d. 4355.

tüccarın ücretinin ödenmesini talep etmekteydi.⁶³² Cebecibaşı ağanın vermiş olduğu makbuz senedinin ibrazı ve ortağının arzıyla Rus tüccar Karlo'nun 453 kuruşluk alacağı baş muhasebeden 1 Mayıs 1784 tarihinde ödenmiştir.

Osmanlıların barut ithalatının yüksek miktarlara ulaştığı 1780'li yıllarda Osmanlı baruthanelerinde üretilen barutun Osmanlılar için maliyetinden bahsederek bunu ithal barut ile kıyaslamak yararlı olacaktır. 17. yüzyılın son çeyreğinde faaliyete geçtiği düşünülen Gelibolu Baruthanesi, başlangıçta yılda 1000 kantar barut üreten bir merkezken, üretim 1720 ve 30'larda 3000 kantara kadar çıkarken, kapatıldığı tarih olan 1790'larda ise yıllık 2000 kantar seviyesinde barut üretmekteydi.⁶³³ Baruthane'nin 1787 tarihli muhasebe kaydına göre, yaklaşık 39 bin kuruş ile 75 bin vakiyye güherçile, 12.500'er vakiyye kükürd ve kömür ile 1500 çeki odun satın alınmıştı. İmal edilecek barutun konulması içinse 1800 adet varil ve varilleri kaplamak üzere 4500 adet koyun postu ile 424 adet işlenmiş deri sipariş edilirken satın alınan bu malzemelerle 2000 kantar siyah barut üretilip varillere konulmuştu.⁶³⁴ Ham madde için harcanan para 39.000 kuruş, üretilen barut miktarına bölündüğünde her bir kantar için yaklaşık 20 kuruşluk masraf yapıldığı ortaya çıkmaktadır ki bu fiyat İngiltere'den ithal edilen barutun yaklaşık üçte biridir. Ancak bu fiyata işçi maliyetlerini de eklemek gerektiği düşünülürse kantar başına masrafın 25 kuruş'a kadar çıkabileceği düşünülebilir. Nitekim aynı tarihte Baruthane-i Amire'de üretilen barutun kantar maliyeti 23 buçuk kuruş idi.⁶³⁵ Bu durumda ise Osmanlı baruthanelerinde üretilen barut İngilizlerden alınana göre yarı yarıya daha az masraflıymış gibi gözükmemektedir. Mübaya edilen barut miktarının çok yüksek olduğu düşünülürse bunun Osmanlı bütçesine ek bir külfet getirdiği tahmin edilebilir. Devlet tarafından mübaya edilen barutun ücretinin zaman zaman ödenmesinde karşılaşılan güçlükler bununla alakalıdır. Ancak barut, savaş sırasında hayati bir öneme sahip olduğu için Osmanlılar aradaki devasa fiyat farkına rağmen bu ithalata mecbur kalmaktaydılar.

⁶³² BOA, C.HR. 172/8588.

⁶³³ Agoston, "Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthaneleri", s. 457.

⁶³⁴ BOA, KK.d., Defter no: 6695.

⁶³⁵ 18. yüzyılda Baruthane-i Amire'de üretilen barutun miktarı ve maliyeti için bkz. Gölen, *Baruthâne-i Âmire*, s.246-252.

Barut ithalatı, devletin mühimmat ihtiyacını karşılamakla birlikte devlet dışı aktörlerin silah tekeli kurmalarına hizmet eden bir araçtı. Osmanlı limanına barut getiren Avrupalı tüccarlar, mallarını devlete satamadıkları durumlarda ayan ve eşkıyadan kimseleri potansiyel alıcılar olarak görmekte, hatta bazen devletten daha yüksek fiyat verdikleri için getirdikleri barutu doğrudan bu kimselere satmaktaydılar.⁶³⁶ Devlet, bu gibi durumları engelleyebilmek için tüccarların getirdiği barutu kendi mahzenlerinde depoluyor, bazen de eşkıyaların eline geçmemesi için depolanan bu barutu kendisi satın alma yoluna gidiyordu.⁶³⁷

Osmanlı Devleti, Avrupalı tüccarların getirdiği barutu bazen kalitesiz bularak satın alınamayacağını belirtiyor bazense tüccarlar yüklü miktarda barut getirdikleri için bunun satılamayacağını öngörerek getirdikleri malı geri götürmek zorunda kalıyorlardı. 1788-92 savaşının sonlarında İstanbul'a Darin isimli İngiliz kaptan tarafından getirilen 222 varil ve 1108 rubluk⁶³⁸ barut kargosu bunlardan biridir. Bâb-ı Âli kaptana, Devlet-i Aliyye'nin barut ihtiyacının sona erdiğini ve bu miktarda barutun satın alınamayacağını, ancak tüccarlara bu barutu geri memleketlerine götürecek olurlarsa, gümrük eminleriyle Çanakkale Boğazı dizdarları gibi Osmanlı devlet ricali tarafından muhalefet edilmeyeceğinin belirtilmesi üzerine barut yüklü gemi İngiltere'ye geri dönmüştür.⁶³⁹

Devlet tarafından alınan bu gibi öncü tedbirler zamanla daha da katılaştı. Avrupalı tüccarların barut ticaretini denetim altına almak isteyen devlet, 1790'ların ortasında, yabancıların Müslüman ya da gayrimüslim ayırt etmeksizin Osmanlı reayasından kimselere barut satmasını yasakladı.⁶⁴⁰ Benzer tedbirlerden birisi de Selanik ve Gelibolu Baruthanelerinin kapatılması ve bunların yerine İstanbul'da Küçükçekmece yakınlarında Azatlu Baruthanesi kurularak İstanbul ve taşradaki baruthaneler bir nazırın idaresinde toplanması oldu.⁶⁴¹ Her ne kadar Gelibolu Baruthanesi büyük ölçüde donanmanın ihtiyacı olan barutu sağlıyor olsa da Selanik, Balkanların en önemli liman kentlerinden birisiydi ve burada üretilen veya buraya Avrupalı tüccarlar tarafından

⁶³⁶ Yeşil, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu*, s.142.

⁶³⁷ Aynı yer.

⁶³⁸ Rub', yaklaşık 8 litrelik bir hacim ölçüsüdür. Bkz. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.573.

⁶³⁹ BOA, A. DVN. DVE.d, (Düvel-i Ecnebiye Defterleri), Defter No: 109 (Defter-i Zât-ı Müste'men Rikâb Defteri). s.8 hüküm no:15.

⁶⁴⁰ Yeşil, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu*, s.143.

⁶⁴¹ Koçu, "Baruthane", s.2130; Eyice, "Baruthane", s. 96.

getirilen barutun eşkıyaların/dağlıların veya ayanın eline geçme olasılığı çok yüksekti. Nitekim takip eden yıllarda Balkanlarda yaşanan isyanlar göz önüne alındığında bu tedbirlerin ne derece gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu önlemlere rağmen isyancıların veya eşkıyaların silah ve mühimmat bulmuş oldukları gerçeği apaçık ortada olduğu için, bahsi geçen grupların kaçakçılık yoluna başvurdukları ve Osmanlı yetkililerinin bunu engellemekte etkisiz kaldıkları aşikârdır.

SONUÇ

Osmanlı ordusunun muharebe meydanında aldığı yenilgiler ve kaybedilen topraklar, imparatorluğun “gerilediği” düşüncesinin geleneksel tarih yazımında yerleşmesinin temel nedenlerinin başında gelmektedir. Bu tarihsel yaklaşıma daha iyi silahların savaş kazandıracağı şeklindeki teknolojik determinizmin de eklenmesiyle Osmanlı ordusunun muharebe meydanında yaşadığı problemler yalnızca teknolojik gelişmelerin takip edilememesi perspektifinden ele alınagelmıştır. Muharebedeki pek çok değişkeni görmezden gelen ve savaşı son derece basite indirgeyen bu yaklaşım yakın dönemde sıkça eleştirilip sorgulanmaktadır. Bu bağlamda çalışmaya konu olan 18. yüzyılda Osmanlıların kullandıkları harp aletleri ile hasım devletlerinkiler arasında ciddi bir fark bulunmamaktadır. Konuya söz konusu silah ve mühimmatın üretim yöntemleri açısından bakıldığında; arada büyük bir uçurum olmamakla beraber Osmanlılar aleyhine bazı problemlerin mevcudiyeti göz ardı edilemez. Ancak üretilen silah ve mühimmatın toplam miktarı incelendiğinde tablonun Osmanlılar açısından olumsuz kısmı daha da belirginleşmektedir. Zira Osmanlıların 18. yüzyılın başından sonuna kadar imal ettikleri barut miktarı büyük ölçüde yatay bir üretim seyri izlemekteyken Avrupa devletlerinin ürettiği barutun toplam miktarının neredeyse her yıl artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlıların bir yıl içerisinde ürettikleri barutun toplam miktarını artırmayıp yatay bir seviyede tutmaları ve 18. yüzyılın son çeyreğinde kale stoklarında bulundurmaları gereken barut ihtiyaçlarının artması gibi nedenlerin bir araya gelmesi neticesinde Osmanlılar büyük çapta barut ithalatı yapmak zorunda kalmışlardır.

Üretim miktarına ilave olarak başta barut olmak üzere harp aletlerinin üretim süreciyle ilgili de çeşitli sorunlar mevcuttu. Osmanlıların harp aletlerinin imalatında yaşadıkları ilk büyük problem ham maddelerin temin edilerek silah veya mühimmatın üretileceği atölyelere getirilmesiydi. Silah imalathanelerinde kullanılan ham maddelerin bir kısmı imparatorlukta zor bulunan materyallerdi. Ancak barutun ham maddelerinden olan ve Osmanlı eyaletlerinde bol ve kaliteli biçimde bulunabilen güherçile gibi malzemelerin tedarikinde de sıkça sorun yaşanıyor olması imalat safhasına gelmeden evvel henüz daha malzeme tedarikinde bir sorun yaşandığını göstermektedir. Osmanlıların ham

maddeleri satın aldığı mîrî fiyat ile piyasa fiyatı arasında büyük farkların olması bu konudaki en büyük yapısal problem olarak göze çarpmaktadır.

Mühimmat üretiminde uzman teknisyenlerin kullanılmayıp imalattan anlamayan kimselere manifaktürlerde görev verilmesi personel konusundaki en büyük problem olarak göze çarpmaktadır. Atölyelerde çarkların su gücüyle çevrilmek yerine bu görevde çeşitli hayvanların kullanılması ise verimliliği düşüren ve hem üretim miktarını hem de üretilen harp aletinin kalitesini doğrudan etkileyen bir husustu. Zira atölyelerde mekanik güç kullanılmaması üretimde dalgalanmalara sebebiyet vermekteydi. Bununla birlikte çarkların su gücüyle çevrildiği imalathanelerin mevcudiyeti Osmanlıların teknik bilgiden yoksun olmadıklarını göstermektedir. Dolayısıyla bu noktada Baruthâne-i Âmire'de olduğu gibi askeri manifaktürün kurulduğu yerin yanlış belirlenmesi üretim miktarına ve kalitesine olumsuz yansımaktaydı.

Osmanlıların harp aletlerinin imalatı noktasında karşılaştıkları bir diğer yapısal problem ise gelenekçiliktir. Erken dönemlerde sefer mevsimi ile sınırlı kalan Osmanlı savaşlarının zaman içerisinde daimi bir hale gelip uzun yıllara yayılmasıyla sefer mevsimi süresi uzamıştı. Buna bir de orduların kitleselleşmeye başlayıp ordu içerisindeki toplam top ve tüfek sayısının artmasıyla doğru orantılı olarak barut, kurşun ve gülle gibi harp aletlerinin daha fazla kullanılmaya başlanmıştı. Hasım devletlerle rekabet halindeki Osmanlılar, ordusundaki toplam ateşli silah miktarını ve bunları kullanan personelin sayısını artırmıştı. Ancak Osmanlılar, ordunun kitleselleşmesine ek olarak silah teknolojisinde yaşanan çeşitli gelişmelerle tüfeklerin daha hızlı doldurularak daha kısa sürede daha fazla atış yapılmasına olanak sağlamasıyla aynı ivmede ihtiyaç duyduğu barut ve diğer mühimmatı imal etmekte zorlanmaktaydı. Zira Osmanlı baruthanelerinin 18. yüzyıldaki üretim miktarları incelendiğinde barut imalatının yüzyılın başından sonuna kadar büyük ölçüde yatay bir seyir izlediğini göstermektedir. Buna mukabil, aynı dönemde Osmanlıların çağdaşı çeşitli Avrupa devletleri, barut üretimlerini yüzyılın başlarına göre oransal anlamda birkaç kat artırmışlardı. Dolayısıyla Osmanlıların savaşta ve barışta sarf ettikleri mühimmat miktarı sürekli olarak artma eğilimindeyken imalatın aynı düzeyde artış göstermemesi zaman zaman mühimmat sıkıntısının yaşanmasına sebep oluyordu.

Bâb-ı Âli ve imparatorluk cebehânesini mühimmat imalatında zorlayan bir başka konu ise fetihlerin durması ve toprak kayıplarının başlamasıydı. Zira kaybedilen her kale ile birlikte insan kaybına ek olarak çok miktarda top, tüfek, barut ve diğer mühimmat düşman eline geçmekte, bu ise Osmanlı serhadlerini daha da savunmasız duruma düşürmekteydi. Savaş sonunda imzalanan antlaşmalarla kaybedilen kalelerin bir kısmı Bâb-ı Âli'ye iade olunduğu durumlarda ise kalenin yeniden asker, silah ve mühimmatla teçhiz edilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla bu tür kalelerin savunulması hem daha zor hem de masraflı bir hal almaktaydı. Sınırdaki büyük garnizonlardan yalnızca birinin savunulabilmesi için gereken barut miktarının Osmanlı baruthanelerinde bir yılda üretilen baruta eşit olması Bâb-ı Âli'nin toprak kayıpları yaşadığı 18. yüzyılda silah ve mühimmat üretimi konularında içine düştüğü dar boğazı anlamak açısından yeterlidir.

Cebahâne-i Âmire'nin yaşanan toprak kayıplarının ardından ordu, donanma ve hudut kalelerinin ihtiyaç duyduğu harp malzemelerinin tamamını üretememesi Osmanlıları ithalat yoluna başvurmaya sevk etmiştir. Bâb-ı Âli bu durum karşısında bir yandan imparatorluktaki mühimmat sanayisini yeniden yapılandırırken diğer yandan da Avrupa devletlerinden top, tüfek ve barutun yanı sıra çeşitli cephane mühimmatı satın alarak ordusunu yeni savaşlara hazırlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda Osmanlılar ham madde ve harp aletlerinin imalatıyla alakalı yaşamış oldukları sorunları bir dereceye kadar ticaret vasıtasıyla çözmeyi hedeflemiştir. Ancak bu çözüm yolu Osmanlı maliyesi için büyük bir ekonomik külfet doğurmaktayken askerî anlamda da tam olarak başarı sağlayamamıştı. 1787-92 Osmanlı-Rus ve Habsburg Savaşları öncesinde imparatorluk cebehanesi ile hudut garnizonlarının mühimmat miktarına bakıldığında stokların 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı seviyesine ulaşmadığı görülmekteydi. Dolayısıyla satın alınan binlerce ton barut ve çeşitli harp malzemesine rağmen Osmanlı kaleleri savaşa yeterince hazır değildi. Ancak burada vurgulanması gereken husus daha iyi silahlar veya bol miktardaki mühimmatın muharebeyi kazanmak için tek başına yeterli olmadığıdır. Zira savaşları daha iyi sevk ve idare edilen talimli ordular kazanmaktaydı. Konuya kale kuşatmaları açısından bakıldığında da benzer bir manzara ortaya çıkmaktadır. 18. yüzyılda kale kuşatmalarının bir yönüyle mekanik bir hale dönüşerek kuşatılan şehrin yardım alamadığı takdirde belli bir süre sonra düşmesi, kale içerisindeki asker ve mühimmat miktarını bir noktadan sonra önemsiz kılıyordu. Zira Habsburg ve Rus serhaddinde düşen Osmanlı kalelerinin içerisindeki mühimmat miktarı aslında kaleyi

daha uzun süre savunmaya yeterli miktarda olmasına rağmen kaleler düşman eline geçmekten kurtulamamıştı. Yardıma gelen Osmanlı ordusunun gecikmesi veya düşman kuvvetlerine karşı bozguna uğraması hudut kalelerinin yegâne kurtuluş umudununu ortadan kaldırmaktaydı. Dolayısıyla savaşı kazandıran veya kaybettiren husus tek başına silah veya mühimmat değil doğrudan doğruya asker yani insan faktörüydü.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ahkâm Defterleri

BOA, A.DVNS.AHK.MR. Defter No:2.

Ali Emiri

BOA, AE. SBZT. II, 1/41.

BOA, AE.SMST.II, 79/8451; 83/8938.

BOA, AE.SMST.III. 4/257; 7/471; 14/917; 77/5721; 57/4231; 79/5836; 81/5996; 244/19448; 244/19451; 244/19452; 244/19453; 254/20320; 260/20860; 303/24245; 321/25795; 321/25797; 321/25798; 324/26116; 369/29296.

BOA, AE.SMHD.I. 115/8276; 118/8565; 132/9727; 169/12934; 174/13436; 183/14214; 185/14333; 199/15684.

BOA, AE.SAMD.II, 17/1848.

BOA, AE.SOSM.III. 32/2223; 57/4157.

BOA, AE.SAMD.III, 15/1372; 63/6390; 79/7956; 84/8407; 98/9672; 124/12221; 147/14400; 147/14422; 177/17204 (MFB 79); 228/21958.

BOA, AE.SABH.I. 12/1041; 15/1331; 32/1911; 53/3747; 53/3785; 60/4205; 70/482; 70/4847; 133/8910; 144/9712; 166/11162; 177/11776; 182/12152; 205/13659; 252/16892; 277/18632; 283/19002; 303/20351; 312/21011; 296/19918; 309/20739; 348/24321.

BOA, AE.SSLM.III. 24/1355; 107/6515; 169/10047; 213/12554.

Amedi Kalemî (A.{AMD.): 24/27.

Baş Muhasebe Defterleri (D. BŞM. d.)

Defter No: 841, 3780, 3781, 3782, 3783, 3784, 3785, 3834, 3848, 4066, 5525, 40875, 41286, 41450, 41500, 42332.

Başmuhasebe Anadolu Muhasebesi Kalemî Defterleri (D.AMH.d.) Defter No: 25153.

Bina Eminliği Defterleri (D.BŞM.BNE.d.) Defter No: 16060.

Kağıtçıbaşı Eminliği (D.BŞM.KGB.d.) Defter No: 16579.

Büyükkale Defterleri (D.BKL.d.)

Defter No: 32522;32531; 32545; 32555; 32586; 32617; 32629; 32630; 32632; 32633; 32641; 32642; 32652; 32943;

Cebelhâne Defterleri (D.BŞM.CBH.d)

Defter No: 18393; 18424; 18425; 18436; 18445; 18446; 18470; 18475; 18479; 18481; 18485; 18488; 18489; 18490; 18493; 18494; 18497; 18498; 18508.

Tophâne Defterleri (D.BŞM.TPH.d)

Defter No: 18698.

Cevdet Askeriye

BOA, C.AS. 6/231; 21/947; 23/1023-4; 33/ 1499; 33/ 1527; 36/ 1614; 47/2193; 49/2278; 59/2760; 65/3083; 65/3093; 73/3414; 75/3539; 102/4627; 111/4983; 111/4983; 112/5044; 116/5338; 135/6017; 195/8406; 212/9087; 213/9103; 216/9215; 245/10297; 245/10298; 256/10696; 257/10720; 259/108012; 263/10931; 272/11294; 303/12559; 318/13157; 318/13170; 324/13428; 332/13761; 338/14035; 350/14480; 380/15715; 382/15776; 382/15790; 390/16113; 406/16780; 413/17084; 423/17560; 426/17720; 444/18515; 461/19245; 465/19393; 478/ 19923; 480/20001; 481/ 20063; 502/20951; 506/21149; 530/22141; 539/22551; 572/24030; 588/24766; 590/24850; 603/25428; 620/26165; 639/26912; 640/26961; 651/27382; 651/27397; 655/ 27558; 680/28569; 690/28972; 695/29162; 702/29467; 704/29538; 710/29774; 720/30193; 732/30680; 740/31090; 760/32092; 763/32194; 766/32381; 767/32425; 780/33012; 783/33177; 810/34397; 815/3464; 841/35917; 846/36136; 852/36432; 853/36491; 880/37803; 880/37811; 886/38100; 894/38491; 887/38126; 905/39035; 906/39073; 907/39120; 911/39318; 913/39403; 913/39409; 914/39483; 918/39684; 920/39751; 923/39887; 925/40020; 927/40116; 930/40263; 936/40577; 938/40679; 942/40846; 943/40903; 943/ 40925; 946/41080; 971/42293; 974/42445; 976/42522; 977/42579; 981/42781; 981/42803; 988/43122; 990/43222; 990/43240; 1002/43845; 1012/44338; 1015/44479; 1018/44614; 1031/ 45252; 1034/45387; 1036/45471; 1039/45609; 1039/45616; 1040/45657; 1042/ 45730; 1057/46503; 1059/46586; 1059/46593; 1065/46900; 1066/46913; 1072/47190; 1072/47225; 1075/47341; 1076/47404; 1078/47510; 1079/47548; 1080/47601; 1084/47814; 1091/48154; 1098/48493; 1099/48559; 1105/48867; 1107/48986; 1115/49397; 1116/49452; 1120/ 49621; 1121/49670; 1123/ 49788; 1124/49854; 1127/50028; 1129/50129; 1131/ 50205; 1133/50322; 1140/50649; 1142/50756; 1149/51078; 1156/51432; 1164/51795;

1165/51847; 1166/51936; 1167/51982; 1171/52162; 1185/52891; 1186/52918;
1193/53301; 1198/53592; 1202/53817; 1203/53875; 1203/53885; 1206/54028; 1208/
54131; 1219/ 54704; 1222/54844.

Cevdet Bahriye

BOA, C.BH. 27/1243; 59/2767; 74/3536; 69/3296; 90/4324; 169/7952; 238/11043;
254/11780; 267/12313; 268/12379; 269/12438; 273/12611.

Cevdet Belediye

BOA, C.BLD. 55/2735; 69/3433; 125/6204; 134/6681.

Cevdet Dâhiliye

BOA, C.DH. 45/2237; 54/2670; 64/ 3189; 148/7372; 155/ 7701.

Cevdet Eyalet-i Mümtaze

C.MTZ. 2/55.

Cevdet Hariciye

C.HR. 9/414; 47/2344; 88/4365; 76/3783; 172/8588; 173/8634; 179/8901.

Cevdet İktisat

BOA, C.İKTS. 7/304; 20/997; 42/2071.

Cevdet Maliye

BOA, C.ML. 61/2792; 471/19215; 549/22594.

Cevdet Saray

BOA, C.SM. 138/6945; 154/7728; 156/7833.

Cevdet Zabtiye

BOA, C.ZB. 8/378; 29/1419.

Düvel-i Ecnebiye Defterleri

BOA, A. DVN. DVE.d. Defter No: 109.

BOA, A.{DVNSDVE.d. Defter No: 49.

Haremeyn Mukatası Defterleri (D.HMK.d)

Defter No: 22156; 22158; 22162; 22163; 22164; 22167; 22177; 22212; 22216.

Hariciye Nezareti

BOA, HR.MKT. 595/41; BOA. HR.MKT. 675/54.

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi

BOA, HAT, 13/471; 22/1071; 180/8171; 183/8418; 185/8686; 194/9579; 205/10701; 207/10972; 254/14437; 255/14553; 1265/48964; 1382/54562; 1403/56677; 1415/57580; 1433/58768; 1488/28; 1666/40.

İbnülemin Tasnifi

BOA, İE. AS. 26/2365; 29/2586; 32/ 2814; 35/3195; 36/3231; 37/3334; 60/5468; 89/8222; 48/4443; 60/5468.

BOA, İE.BH. 9/808; 10/ 865.

BOA, İE.EV. 43/4887.

BOA, İE.DH. 14/1340.

BOA, İE.MDN. 2/126.

BOA, İE.ML. 82/7706; 82/7715.

BOA, İE.TCT. 17/1944.

İrade

BOA, İ.HR. 229/13430;

Kamil Kepeci

BOA, KK.d. 5239; 6695; 6696.

Maliyeden Müdevver (BOA, MAD.d.)

Defter No: 383; 885; 3160; 3620; 3861; 10393; 10398; 10405; 19534; 21632; 23051.

Mühimme Defterleri (A.{DVNSMHH.d.})

Defter No: 5; 7; 9; 10; 12; 14; 16; 18; 19; 23; 26; 27; 28; 30; 32; 40; 47; 49; 52; 61; 66; 72; 87; 98; 111; 112; 115; 116; 119; 122; 133; 136; 142.

Muhallefat Halifeliği

BOA, D.BŞM.MHF 36/1; 36/61.

Muhallefat Defterleri

BOA, D.BŞM.MHD.d. Defter No: 12822.

Nâme-i Hümayun Defterleri

BOA, A.{DVNSMH.d, Defter No: 7; 9.

Nişan ve Tahvil Defterleri (A.{NŞT.d) Defter No: 1396.

Ruus Kalemi Defterleri (BOA, A.{RSK.d.})

Defter No: 1571; 1584; 1595; 1596; 1605; 1609; 1611; 1620; 1629; 1698G.

Sadaret

A.}MKT.MHM: 427/71.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı ve Defterleri

BOA, TS.MA.e 326/10; 448/17; 457/8; 532/13; 590/4; 656/35; 699/24; 714/1; 792/90; 793/30; 803/26; 804/23; 807/4; 877/79; 879/52; 953/36; 1075/38; 1143/16.

BOA, TSMA.d. 4631; 4355; 6013; 6353; 7949; 8120.

Yabancı Arşivler

BOA, YB.04. 4/10.

Yurtdışı Arşivleri

The National Archives (İngiltere Milli Arşivi), Londra.

Foreign Office, FO 78/11.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi, Girne.

Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri (KŞS), Defter No: 8; 13; 15; 18; 20.

II. Yayımlanmış Kaynaklar

Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâmesi, Hazırlayan: Fahri Ç. Derin, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul, 2008.

Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekâyi'*, Hazırlayan: Adnan Baycar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.

Ahmed Cevad Paşa, *Târîh-i Askerî-i Osmânî, Cilt I*, Hazırlayanlar: Fatih Akyüz- Fatih Tetik, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2021.

Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, I. Cilt, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018.

Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, II. Cilt - I. Kitap, Hazırlayan: Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018.

Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, III. Cilt, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018.

Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l- AHBâr 1774-1779 (H.1188-1193)*, Yayına Hazırlayan: Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l- AHBâr [1782-1787 (H.1196-1201)]*, Yayına Hazırlayan: Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman, (Friedrich Giese Neşri- Hazırlayan: Nihat Azamat), İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1992.

Aşıkpaşazâde Tarihi (Menâkıb-ı Âl-i Osman) [Osmanlı Tarihi 1285-1502], Hazırlayan: Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.

Baron de Tott, *18. Yüzyılda Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, (Çev: M. Reşat Uzman), Elips Kitap, Ankara 2004.

Behiştî Ahmed Çelebi, *Târîh-i Behiştî: Vâridât-ı Sübhânî ve Fütühât-ı Osmânî (791-907/ 1389-1502) II*, Hazırlayan: Fatma Kaytaz, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.

Christopher Wilhelm Lüdeke, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi: İzmir, İstanbul 1759-1768*, (Çev: Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, (Tahlil ve Metin 1066-1116/ 1656-1704), Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Dukas, *İstanbul'un Fethi: Dukas Kroniği 1341-1462*, (Çev: V. Mirmiroğlu), Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2013

Düstûrnâme-i Enverî, [Osmanlı Tarihi] (1299-1465), Hazırlayan: Necdet Öztürk, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2012.

Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Taşhiye Eden: Hrand D. Andreasyan, Yeni Notlarla Yayına Hazırlayan: Kevork Pamukciyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988.

Esad Efendi, *Teşrifât-ı Kadîme (Osmanlılarda Töre ve Törenler)*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1979.

Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, Hazırlayan: Mehmed Arslan, Kitabevi, İstanbul, 2005.

Es'ar Defteri (1640 Tarihli), Yayına Hazırlayan: Yaşar Yücel, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1-2, (1-6. Kitaplar/ 7-10. Kitaplar)* Yayına Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman [ve diğerleri], Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân -İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Bir Gazavât-nâme-, Yayına Hazırlayanlar: Halil İnalcık-Mevlûd Oğuz, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, (C. II, Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481), Hazırlayan: Hüdai Şentürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.

Göynüklü Ahmed Efendi, *Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759)*, Hazırlayanlar: Songül Çolak- Metin Aydar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2019.

Hâdîdî Tarihi [Manzum Osmanlı Tarihi 1285-1523] (Tevârih-i Âl-i Osman), Hazırlayan: Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Hazırlayan: Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.

İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân VIII. Defter*, Hazırlayan: Ahmet Uğur, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

İstanbul Ahkâm Defterleri / İstanbul Ticaret Tarihi (1742-1779), Ed: Ahmet Kal'a [ve diğerleri], İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1997.

İzzî Süleymân Efendi, *İzzî Tarihi (Osmanlı Tarihi 1157-1165/ 1744-1752)*, Hazırlayan: Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2019.

Johannis Anagnostis, *Selanik (Thessaloniki)'in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih*, Yayına Hazırlayan: Melek Delilbaşı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, (Çev: Ali Berktaş – Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

Kanunnâme-i Âl-i Osman, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2013.

Kavanin-i Yeniçeriyan (Yeniçeri Kanunları), Yayına Hazırlayan: Tayfun Toroser, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Kıbrıs Tahrir Defterleri: Mufasssal, İcmâl ve Derdest (Tıpkıbasım), Hazırlayanlar: Halil İnalçık, Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2013.

Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, (Çev: Ari Çokona), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Laonikos Chalkokondyles, *The Histories, Volume I*, Translated by Anthony Kaldellis, Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts- London, 2014.

Laonikos Chalkokondyles, *The Histories, Volume II*, Translated by Anthony Kaldellis, Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts- London, 2014.

Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Eseri, Yayına Hazırlayanlar: Kemal Beydilli-İlhan Şahin, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*, (1-2. Cilt), Hazırlayan: Tahir Güngör, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2019.

Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi 1288-1485]*, Hazırlayan: Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.

Muhyiddîn Mehmed Cemâlî, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Hazırlayan: Hasan Hüseyin Adalıoğlu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2021.

Müellifi Meçhul Bir Rûznâme: Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul (1769-1774), Hazırlayan: Süleyman Göksu, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2016.

Mustafa Kesbi, *İbretnümâ-yı Devlet*, Hazırlayan: Ahmet Öğreten, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.

Oruç bin Adil, *Oruç Beğ Tarihi [Osmanlı Tarihi, 1288- 1502]*, Hazırlayan: Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014.

Osman Sermed Muhtar Alus, *Müze-i Askerî-i Osmanî Züvvârına Mahsûs Rehber*, Hazırlayanlar: Mehmet Mert Sunar- Zeynep Demir Okyay, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2022.

Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi (Ahmed Câvid Bey'in Müntehabâtı), Hazırlayan: Adnan Baycar, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2004.

Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli, Cilt I-II-III*, Haz: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.

Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, (Çev: Elmon Hançer), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Selânîkî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânîkî II (1003-1008 / 1595-1600)*, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, (İnceleme-Metin 1106-1133/1695-1721), Hazırlayan: Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018.

Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi: Mür'i't-Tevârih I-II, Hazırlayan: M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976.

Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi I-II, Yayına Hazırlayan: Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, Hazırlayan: Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1977.

Vak'anüvis Subhi Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi (Sâmi ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte)*, Hazırlayan: Mesut Aydın, Kitabevi, İstanbul, 2007.

William Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev: İbrahim Kapaklıkaya), Kitabevi, İstanbul, 2009.

III. Araştırma-İnceleme Eserler

Abou-Al-Haj, Rifa'at Ali, *1703 İsyanı: Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, (Çev: Çağdaş Sümer), Tan Yayıncılık, Ankara, 2011.

Afyoncu, Erhan, "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları I", *Belgeler*, Cilt XX, Sayı 24 (Ocak 1999). ss.77-155.

-----, "Mevâcib", *TDVİA*, C. 29, ss.418-420.

Agoston, Gabor, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 47, No:1/2 (1994). pp. 15-48.

-----, "Merces Prohibitae: The Anglo-Ottoman Trade in War Materials and the Dependence Theory", *Oriente Moderna*, Year: 2001, No: 81, (The Ottomans and the Sea), pp.177-192.

-----, "Avrupa'da Osmanlı Savaşları 1453-1826", *Top, Tüfek ve Süngü: Yeniçağda Savaş Sanatı 1453-1815*, (Çev: Yavuz Alogan), Editör: Jeremy Black, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003. ss. 128-153.

-----, "XVI. Yüzyılda Macaristan'da Osmanlı Barut Üretimi: Budin Baruthanesi", Çev: Zafer Gölen, *Belleten*, Cilt 67, Sayı 249 (2003). ss.541-552.

-----, "Behind the Turkish War Machine: Gunpowder Technology and War Industry in the Ottoman Empire, 1450-1700", *The Heirs of Archimedes: Science and Art of War through the Age of Enlightenment*, Edited By Brett D. Steele and Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2005.

-----, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Çev: Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

-----, "Osmanlı İmparatorluğunda Barut Sanayi: XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthanesi", *Prof. Dr. Mübahat S.*

Kütükoğlu'na Armağan, Ed: Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006. ss.449-469.

-----, “Top”, *TDVİA*, C. 41, İstanbul 2012. ss.240-242.

-----, “Tüfek”, *TDVİA*, C.41, İstanbul 2012. ss.459-461.

-----, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, (Çev: M. Fatih Çalışır), Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

-----, “Osmanlı'da Top, Tüfek ve Tabur”, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev: Kahraman Şakul), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017. ss.147-168.

-----, “Savaş Kazandıran Silahlar: Konstantiniye Kuşatmasından (1453) Mohaç Muharebesi'ne (1526) Osmanlı Ateşli Silahlarının Belirleyiciliği”, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Çev: Kahraman Şakul), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017. ss.85-100.

-----, “Ottoman Warfare, 1450-1700: Reflections on Recent Research”, *Global Military Transformations: Change and Continuity, 1450-1800*, Ed. Jeremy Black, Societa Italiana di Storia Militare, Nadir Media, Roma 2023. ss.411-428.

Aksan, Virginia H., *Kuşatılmış bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri 1700-1850*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

-----, “Feeding the Ottoman Troops on the Danube, 1768-1774”, *War & Society*, Vol. 13, No: 1 (May 1995). pp.1-14.

[Altınay], Ahmed Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

-----, *Memâlik-i Osmaniye'de Demirbaş Şarl*, Hazırlayan: Bülent Arı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

-----, *Asırlar Boyunca İstanbul Hayatı*, Yayına Hazırlayan: Celalettin Uzun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020.

Altındış, Göktürk, *1768-74 Osmanlı-Rus Harbi'nde Navarin Kalesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2021.

Altunbay, Mustafa, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik" *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. ss.791-801.

-----, *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

-----, "XVIII. Yüzyılda Ohri Sancağı'nda Kükürt Üretimi", *Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi Bildiriler Kitabı I*, 4-8 Ekim 2016, Editörler: Kenan İnan, Miraç Tosun, Deniz Çolak, Trabzon 2018. ss.419-431.

Ambraseys, N. N. & Finkel, Caroline F., *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler: Bir Tarihsel İnceleme 1500-1800*, (Çev: M. Umur Koçak), Tübitak Yayınları, Ankara, 2006.

Ar, Bilge, *Osmanlı Döneminde Aya İrini ve Yakın Çevresi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Arkayın, Aşır - Bozkurt, A. Rıza, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, III ncü Cilt 4 ncü Kısım: İkinci Viyana Kuşatmasından Nizam-ı Cedidin Teşkiline Kadar Olan Devre (1683-1793)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1982.

Arunova, M. R. - Oroşkova, F. S., *Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev: İbrahim Allahverdi), Yayına Hazırlayan: İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016.

Atay, Çınar, *Kapanan Kapılar: İzmir Hanları*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir, 2003.

Aydın, Mahir, *Vidin Kalesi: Tuna Boyundaki İnci*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.

Aydın, Yusuf Alperen, *Sultanın Kalyonları: Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2011.

Aydüz, Salim, “XIV.-XVI. Asırlarda, Avrupa Ateşli Silah Teknolojisinin Osmanlılara Aktarılmasında Rol Oynayan Avrupalı Teknisyenler (Tâife-i Efrençiyân)”, *Belleten*, C.62, Sayı 235 (Aralık 1998), ss.779-830.

-----, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

-----, “Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi”, *Tarih Okulu*, Sayı 10 (Mayıs –Ağustos 2011). ss.1-37.

-----, “Fethin Topları: Ateşli Silahların Gelişmesinde Sultan Fatih’in Rolü”, *Düşten Fethe İstanbul*, Editör: Coşkun Yılmaz, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015. ss.119-130.

Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, (çev. Dost Körpe), Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Başar, Fehameddin, “Osmanlıların Fetihden Önce Gerçekleştirmiş Oldukları İstanbul Kuşatmaları”, *İstanbul Üniversitesi 550. Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. Yüzyıl)*, Editör: Sümer Atasoy, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2004. ss.113-127.

Baumgartner, Frederic J., “The French Reluctance to Adopt Firearms Technology in the Early Modern Period”, *The Heirs of Archimedes: Science and Art of War through the Age of Enlightenment*, Edited By Brett D. Steele and Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2005. pp. 73-86.

- Bennett, Matthew [ve diğeri], *Dünya Savaş Tarihi: Ortaçağ (Teçhizat, Savaş Yöntemleri, Taktikler) 500-1500*, Çev: Özgür Kolçak, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Beydilli, Kemal, “İsveç (Osmanlı-İsveç Münasebetleri)”, *TDVİA*, C.23, ss.407-414.
- Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı'nın Macaristanı*, Kitabevi, İstanbul 2010.
- Bostan, İdris, *17. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Küre Yayınları, İstanbul 2018.
- Braudel, Fernand, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası II*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 1993.
- Buchanan, Brenda J., “The Art and Mystery of Making Gunpowder: The English Experience in the Seventeenth and Eighteenth Centuies”, *The Heirs of Archimedes: Science and Art of War through the Age of Enlightenment*, Edited By Brett D. Steele and Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2005. ss.233-274.
- Carpenter, Rhys & Bon, Antonie, *The Defences of Acro Corinth and the Lower Town*, Harward University Press, Cambridge, Massachusetts, 1936.
- Casale, Giancarlo, *Osmanlı'nın Keşif Çağı*, Çev: Cemal Can Tarımcıoğlu, Fol Kitap, Ankara, 2023.
- Cengiz, Hayrullah, “İstanbul Müzeleri Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 8, Sayı 16, 2010 (İstanbul Tarihi), ss.277-332.
- Cezar, Mustafa, “Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler”, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963. ss.327-414.
- Cevizli, Antonia Gatward, “Bellini, Bronz and Bombards: Sultan Mehmed II's Requests Reconsidered”, *Renaissance Studies*, Vol 25, No:5 (November 2014), pp.748-765.

Chase, Kenneth, *Ateşli Silahlar Tarihi*, (Çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Cipolla, Carlo M., *Yelken ve Top*, (Çev. Aslı Kayabal), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

Crosby, Alfred W., *Ateş Etmek: Tarihte Fırlatma Teknolojileri*, (Çev:Aybek Görey) Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

Çadircı, Musa, (v.d.), *1830 Sayımında Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Eğitim Kültür Daire Başkanlığı, Ankara, 2000.

Çalışkan, Muharrem Saffet, *(Vekayi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili (1182-1188 / 1768-1774)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000.

Çelik, Mehtap, “16.Yüzyılın Sonlarında Balkanlarda Bir Maden İşletmesi: Kamengrad Demir Madeni”, *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Güz 2020), ss.587-610.

Çetin, Birol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Çevik, Can, *Naili Abdullah Paşa Defter-i Teşrifat (Metin- Değerlendirme)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Çiçek, Hikmet, *(Vekayi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187-1197 / 1774-1783)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2018.

Çoruhlu, Tülin, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techizatları (Askeri Müzeden Örneklerle)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

-----, “Türk Devletlerinde Zırh”, *TDVİA*, C.44, ss.394-95.

-----, “Kütüklükler, Fişeklikler”, *İlgi Dergisi*, S.65 (1991), ss.8-11.

David, Geza, “The “Eyalet” of Temesvar in the Eighteenth Century” *Oriente Moderno*, (1999). pp.113-128.

Demir, Uğur, *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedî: Humbaracı Ahmed Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015.

-----, “Fatih Devri Tüfeklerinin Askeri Müzelere Devri Meselesi”, *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı 1 (Haziran 2020), ss.41-72.

Demiryürek, Mehmet, *Kıbrıs Esnaf Teşkilatı: Şeyh-i Seb'a, Esnaf Grupları ve İhtisab Rüşumu (1750-1850)*, KTEZO Yayınları, Lefkoşa, 2011.

Demlikoğlu, Uğur, *18. Yüzyılda Erzurum Kalesi*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2020.

Derin, Fahri Ç., “Tüfengçi-başı Ârîf Efendi Tarihçesi”, *Belleten*, Cilt 38, Sayı 151 (Temmuz 1974). ss.379-443.

DeVries, Kelly, “Gunpowder Weaponry and the Rise of the Early Modern State”, *War in History*, April 1988, Vol 5, No:2. pp.127-145.

-----, “The Use of Gunpowder Weaponry by and Against Joan of Arc During the Hundred Years War”, *War and Society*, Vol: 14, No:1 (1996), pp.1-14.

-----, “Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople, 1453”, *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, Ed: Yaacov Lev, Brill, Leiden, 1997. pp. 343-362.

-----, “Facing the New Technology: Gunpowder Defences in Military Architecture Before the Trace Italienne, 1350-1500”, *The Heirs of Archimedes: Science and Art of War through the Age of Enlightenment*, Edited By Brett D. Steele and Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2005. ss.37-71.

DeVries, Kelly, - Smith, Robert D. *Medieval Weapons: An Illustrated History of Their Impact*, ABC-CLIO, California, Colorado, Oxford, 2007.

Djuric –Zamolo, Divna, “Belgrad”, *TDVİA*, C. 5, ss.407-409.

Emecen, Feridun M., “Gelibolu”, *TDVİA*, C. 14, ss.1-6.

-----, “Yaya ve Müsellem”, *TDVİA*, C.43, ss.355-356

-----, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

Eralp, Nejat, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

Erdoğan, Muzaffer, “Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri”, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, İstanbul 1956, ss.115-138.

Erkmen, Serkan Emir, *Klasik Dönem Osmanlı Kara Kuvvetleri (Silahları ve Teçhizatları)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019.

Ersoy, Osman, “Kâğıt”, *TDVİA*, C.24, ss.163-166.

Ertaş, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu: 1715 Mora Sefer’nde Organizasyon ve Lojistik*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

Esencan, Tahsin, *Türk Topçuluğu ve Kaynakları (Nizamıceditten Evvel ve Sonra)*, As. Fb. Basımevi, Ankara 1946.

Eyice, Semavi, “Baruthane”, *TDVİA*, C.5, ss.94-96.

-----, “Budin’de Türk Eserleri”, *TDVİA*, C.6, ss.348-352.

Fedakâr, Cengiz, “Mora İsyanı (1770)”, *Abdülkadir Özcan’a Armağan: Tarihin Peşinde Bir Ömür*, Hazırlayanlar: Hayrunisa Alan, Ömer İşbilir, Zeynep Aycibin, Muhammet Ali Kılıç, Kronik Kitap, İstanbul, 2018. ss.587-604.

-----, *Bender Kalesi (1768-1774)*, Kitabevi, İstanbul, 2019.

Fodor, Pal, “Tabur”, *TDVİA*, C. 39, ss.335-336.

Frangakis-Syrett, Elena, *18. Yüzyılda İzmir’de Ticaret (1700-1820)*, (Çev: Çiğdem Diken), İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2006.

Genç, Mehmet, “18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009. ss.155-187.

-----, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, ss.213-226.

-----, “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisinde Değişmeler ve Devletin Rolü”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, ss.252-261.

Gezer, Ömer - Yeşil, Fatih, “Osmanlı İmparatorluğu’nda “Sürat” Topçuluğu I (1773-1788)”, *Osmanlı Araştırmaları*, 52, (2018), ss.135-180.

Gezer, Ömer, *Kale ve Nefer: Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askeri Gücü (1699-1715)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.

-----, “Osmanlı Kaleleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl:2018-1, Sayı: 33, s.131-150.

Gray, E. & H. Marsh, & M. McLaren, “A Short History of Gunpowder and the Role of Charcoal in its Manufacture”, *Journal of Materials Science*, 17 (1982). pp.3385-3400.

Green, David, *Yüz Yıl Savaşları: Bir Halk Tarihi*, (Çev: Mete Tunçay), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2022.

Greener, William Wellington, *The Gun and Its Development*, Cassell and Company, Londra, Newyork, Toronto ve Melbourne 1907.

Griswold, Williams J., *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, (Çev: Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Göger, Veysel, *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

-----, "Diyarbakır Kalesi Cephanesi (1740-1746)", *Marmara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2019, VI (I), ss.46-62.

Gölen, Zafer, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

Guilmartin Jr., John F., "The Military Revolution: Origins and First Test Abroad", *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, Edited by Clifford J. Rogers, Routledge, New York, 2018. ss.299-333.

Gündüz, Ahmet, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

Güler, İbrahim, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop (İdari Taksimat ve Ekonomik Tarihi)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1992.

Hall. Bert S., *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology and Tactics*, The John Hopkins University Press, Baltimore & London 1997.

Heywood, Colin, "Notes on Production of Fifteenth Century Ottoman Cannon", *Proceedings of the International Symposium on Islam and Science (Islamabad), 1-3 Muharram 1401 (10-12 November 1980)*, Ministry of Science and Technology, Government of Pakistan, Islamabad 1981. ss.58-61.

Hildebrand, K.-G., "Foreign Markets for Swedish Iron in the 18th Century", *Scandinavian Economic History Review*, 6:1 (1958), pp.3-52.

Housley, Norman, *The Later Crusades From Lyons to Alcazar, 1274-1580*, Oxford University Press, New York, 1992.

Imber, Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, Çev: Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

-----, *Varna Savaşı*, (Çev: Ayda Arel), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.

-----, “The Transfer of Military Technology and Tactics between Western Europe and the Ottoman Empire, 1400-1600”, *Turcica*, 51, 2020. pp.9-36.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlıların Batı’da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1992. ss.121-139.

-----, *Osmanlı Modernleşmesinde İlk Adımlar: Teknoloji, Bilim ve Eğitim*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022.

İlgürel, Mücteba, “Osmanlı Topçuluğunun İlk Devirleri”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1995. ss.285-293.

İnalcık, Halil, “David Ayalon, Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom, a challenge to a Mediaeval Society (Osmanlılar’da Ateşli Silahlar)”, *Belleten*, C.XXI, Sayı 83 (1957), ss.501-512.

-----, “The Socio-political Effects of the Diffusions of Fire-arms in the Middle East”, *War, Technology and Society in the Middle East*, eds. V. J. Parry & M. E. Yapp, Oxford University Press, London, 1975. ss.195-217.

-----, *Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

-----, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, (Çev: Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

- , *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.
- , *Osmanlı ve Avrupa: Osmanlı Tarihinin Avrupa Tarihindeki Yeri*, Kronik, İstanbul, 2017.
- , *Fatih Sultan Mehmed Han*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- , *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, Kronik Kitap, İstanbul, 2021.
- İnce, Yunus, “Kârhânededen Baruthâneye Karaman Eyaleti’nde Güherçile Üretimi (18-19. Yüzyıllarda)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt 13, Sayı 1, (2011). ss. 11-30.
- , *Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme: Azadlı Baruthanesi (1794-1878)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2013.
- İnciciyan, P. Ğ., *XVIII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Tahşiyeye Eden: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1956.
- Jørgensen, Christer (vd.), *Dünya Savaş Tarihi: Erken Modern Çağ 1500-1763*, Çev: Özgür Kolçak, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kaiserfeld, Thomas, “Chemistry in the War Machine: Saltpeter Production in Eighteenth – Century Sweden”, *The Heirs of Archimedes: Science and Art of War through the Age of Enlightenment*, Edited By Brett D. Steele and Tamera Dorland, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2005. pp.275-292.
- Karagöz, Hakan, “The 1717 Siege of Belgrade and the Ottoman War Equipment Captured by the Habsburgs After the Siege”, *Belgrade 1521-1867*, Editors: Srdan Rudic, Selim Aslantaş, Dragana Amedoski, The Institute of History Belgrade, Belgrade, 2018. ss.129-154.

-----, “Pasarofça Barışı’na Giden Süreçte Osmanlı-Habsburg Rekabeti (1716-1717)”, *Harp ve Sulh: 300. Yılında Pasarofça Antlaşması*, Yayına Hazırlayan: Gültekin Yıldız, Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019. ss.55-86.

Kaptan, Ergun, “Türkiye Madencilik Tarihi İçinde Kalayın Önemi ve Kökeni”, *Maden Tetkik Arama Dergisi*, Cilt: 95-96, Yıl: 1981. ss.164-172.

Kayapınar, Levent, “Laonikos Chalkokondyles”, *TDVİA*, C.11, ss.258-259.

Kılıçarslan, Yasemin, “Cebeci”, *TDVİA*, C.7, İstanbul 1993. ss.182-183

Kiel, Machiel, “İslimye”, *TDVİA*, C. 23, ss.23-25.

-----, “Samakov”, *TDVİA*, C.36, ss.62-64.

-----, “Vidin”, *TDVİA*, C.43, ss.103-106.

Kocakaplan, Saim Çağrı, *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

Koçu, Reşat Ekrem, “Baruthane”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1960. ss.2128-2131.

-----, “Cebe Ali”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1963, ss.267.

-----, “Cebeci Ocağı, Cebeciler”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul, 1963. ss.3408-3409.

-----, “Cebeciler Kışlası, Cebeci Odaları”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul, 1963. ss.3404-3405.

Korkmaz, Mustafa, “Şer’iye Sicillerine Göre” XVII. Yüzyılda Bor’da Sosyal ve Ekonomik Hayat, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

Krause, Keith, *Arms and the State: Patterns of Military Production and Trade*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

Küçükkalay, A. Mesut ,“Imports to Smyrna between 1794 and 1802: New Statistics from the Ottoman Sources”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, Vol.51, No:3 (2008), pp.487-512.

Kılıç, Orhan, “Klasik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükûmet Sancaklar: Hakkâri Hükûmeti Örneği”, *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2021. ss.459-476.

Köprülü, Orhan F., “Yemişçi Hasan Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 16, s.342-343.

Kul, Eyüp, “1703 Tarihli Bir Rapora Göre Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene Madenlerinin Islahı, *Belleten*, Cilt LXXX, Sayı 288 (2016), ss.395-410.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.

-----, “Osmanlı İktisadi Düşüncesi”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi II*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İrcica, İstanbul, 1994.

-----, “Baruthâne-i Âmire”, *TDVİA*, C.5, ss.96-98.

Lefroy, J. H., “The Great Cannon of Muhammed II (A.D. 1464)”, *The Archeological Journal*, 25 (London 1868), ss.261-280.

Lepage, Jean-Denis G. G., *Vauban and the French Military Under Louis XI: An Illustrated History of Fortifications and Strategies*, Mcfarland & Company Inc. Publishers, Jefferson, North Carolina and London, 2009.

Lynn, John A., *Giant of the Grand Siécle: The Fench Army 1610-1715*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, II. Cilt, (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay- Enver Özcan), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.

Marsigli, Luigi Ferdinando (Graf Marsili), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatina Kadar Askeri Vaziyeti*, Çev: M. Kaymakam Nazmi, Büyük Erkân-ı Harbiye Matbaası, İstanbul 1934.

McGowan, Bruce, "Ayanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2, Editörler: Halil İncik, Donald Quataert, (Çev: Ayşe Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006. ss.761-884.

McNeill, William H., *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since A.D.1000*, The University of Chicago Press, Chicago, 1982.

-----, *The Age of Gunpowder Empires 1450-1800*, American Historical Association, Washington, 1989.

Metcalf, Jonathan, (Yayınlayan), *Guns: A Visual History*, DK Publishing, London & New York, 2007.

Murphey, Rhoads, "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efreni Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, Yayına Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992. ss.7-19.

-----, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, (Çev: M. Tanju Akad), Homer Kitabevi, İstanbul 2007.

Müller – Wiener, Wolfgang, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*,

Yayına Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992. ss.53-120.

Nelson, Cameron Rubaloff, *The Manufacture and Transportation of Gunpowder in the Ottoman Empire: 1400-1800*, A Thesis Submitted to the Faculty of the University of Utah, University of Utah, 2010.

Nicolle, David, *Osmanlı Orduları 1300-1768*, (çev: Özgür Kolçak), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.36-37.

Nikolic, Branislav [ve diğerleri], “Mining and Metallurgical Activity in the Medieval Serbia”, *Mining & Metallurgy Engineering Bor*, No:3-4, 2021, pp. 21-28.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhîsler (1597-1607)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

Önal, Ahmet, “16. Yüzyılın İkinci Yarısında Bilecik’te Top Güllesi Üretimi”, *Tarih Boyunca Söğüt ve Kültürü*, Ed: Taner Bilgin – Halim Demiryürek, Söğüt Kaymakamlığı, Bilecik 2015. ss.185-199.

Özdemir, Rifat, “Ankara Esnaf Teşkilatı (1785-1840)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1986, Cilt:1, Sayı 1. ss.156-181.

Özdemir, Nagehan Üstündağ, *18. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Vidin*, Yeditepe Akademi, İstanbul, 2022.

Özgüven, Burcu, “The Palanka: A Characteristic Buinding Type of the Ottoman Fortification Network in Hungary”, *EJOS*, IV (2001), Ed: M. Kiel, N. Landman &H. Theunissen, Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht- The Netherlands, August 23-29, 1999) No.34, ss.1-12.

-----, “Palanka Forts and Construction Activity in the Late Ottoman Balkans”, *The Frontiers of the Ottoman World*, Ed: A. C. S. Peacock, Oxford University Press, Oxford, 2009.

Öztürk, Temel, “Özü”, *TDVİA*, C.34, sS.133-134.

- , *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon, 2011.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.
- Palmer, R. R., “Frederick the Great, Guibert, Bülow: From Dynastic to National War”, *Makers of Modern Strategy: from Machiavelli to the Nuclear Age*, Edited by Peter Paret, Princeton University Press, Princeton, 1986. pp. 91-119.
- Panzac, Daniel, “Yelkenli Gemilerin Altın Çağında Osmanlı Donanmasına İnsangücünün Sağlanması (1660-1850)”, *Devletin Silâhlanması: Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Derleyen: Eric Jan Zürcher, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003. ss.45-64.
- , *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (Çev: Ahmet Maden- Sertaç Canpolat), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Parker, Geoffrey, *Askeri Devrim: Batı’nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*, (Çev: Tuncay Zorlu), Küre Yayınları, İstanbul 2018.
- Parry, V. J., “La Manière de Combattre”, *War, Technology and Society in the Middle East*, eds. V. J. Parry & M. E. Yapp, Oxford University Press, London, 1975. ss.218-256.
- , “Barud (iv. The Ottoman Empire)”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Vol I, Brill, Leiden 1986. ss.1061-1066.
- , “Materials of War in the Ottoman Empire”, *Studies in the Economic History of the Middle East from the rise off Islam to the present day*. Edited by M. A. Cook, (First published Oxford University Press, 1970) Routledge, New York, 2014. ss. 219-229.

- Petrovic, Djurdjica, “Fire-arms in the Balkans on the eve and after the Ottoman Conquest of the fourteenth and fifteenth centuries”, *War, Technology and Society in the Middle East*, eds. V. J. Parry & M. E. Yapp, Oxford University Press, London, 1975. ss.164-194.
- Polat, Süleyman, *IV. Murat’ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2015.
- Ricaud, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, Çev: Halil İnalcık- Nihan Özyıldırım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012.
- Rogers, Clifford J., “Gunpowder Artillery in Europe, 1326-1500: Innovation and Impact”, *Technology, Violence and War: Essays in Honor of Dr. John F. Guilmartin, JR.*, Edited by Robert S. Ehlers, Sarah K. Douglas, Daniel P.M. Curzon, Brill, Leiden-Boston, 2019. ss.39-71.
- Sahillioğlu, Halil, “Osmanlı İdâresinde Kıbrıs’ın İlk Yılı Bütçesi”, *Belgeler*, Cilt IV, Sayı 7-8, Ocak 1967. ss.1-34.
- Saka, Erdem, *Sultanın Silahları 1520-1560*, KDY Akademi, İstanbul 2022.
- , “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bakır Madenleri (1453-1789)”, *Journal of Universal History Studies*, Cilt 2, Sayı 2 (2019). ss.223-238.
- Sarioğlu, Halide - Özdemir, Melda, “İstanbul Askeri Müzesi’ndeki Deri Askeri Eşya ve Aksesuarlardan Örnekler”, *Erdem*, S.48 (2007), ss.85-108.
- Satia, Priya, *Empire of Guns: The Violent Making of the Industrial Revolution*, Stanford University Press, Stanford, 2019.
- Sevinç, Tahir, “Osmanlı Devleti İdaresinde Birecik’te Gemi İnşası ve Birecik Tersanesinin Önemi (17. ve 18. Yüzyıllar)”, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa: Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa*, Ed: Kasım Şulul [ve diğerleri], Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, Şanlıurfa 2018. ss.56-74.

-----, *Sultanın Son Seferleri: 1695 ve 1696 Avusturya Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2019.

Stanley, Tim, “Men-at-arms, hauberks and bards: Military obligations in the Book of Ottoman Custom”, *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*, Eds: Çiğdem Balım-Harding & Colin Imber, The Isis Press, İstanbul, 2000. pp. 331-364.

Stefanec, Natasa, “Arms Race on the Habsburg-Ottoman Border in the 16th Century: Arsenal, Small Firearms, Artillery and Ammunition on the Croatian and Slavonian Military Border”, *Life on the Ottoman Border: Essays in Honour of Nenad Moacanin*, Edited by Vjeran Kursar, FF Press, Zagreb 2022. ss. 323-362.

Sarıcaoglu, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, TATAV, İstanbul, 2001.

Sarıyıldız, Güliden, “Kâğıt Emni” , *TDVİA*, Ek 2. Cilt, ss.2-3.

Solak, Mehmet, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Habsburg Sınır Bölgesinde Barut Üretim Politikası (1567-1574)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6 (2018), ss.283-294.

-----, *Habsburg Serhaddindeki Osmanlı Garnizonlarının Finansmanı: Bir Büyük Kale Defterinin Yorumlanması*, Kriter Yayınları, İstanbul, 2021.

Soyluer, Serdal, “Tüfekhane-i Âmire’yi Mamur Kılmak: Osmanlı Tüfek İmalatında Avrupalı Uzmanların Rolü”, *Osmanlı Araştırmaları*, Yıl 2018, Cilt 52. ss.267-309.

Stavrides, Theoharis, “Ottoman Nicosia, Besieged: Blockades of Nicosia in the long Eighteenth Century”, *Studies on Ottoman Nicosia: From the Ottoman Conquest to the Early British Period*, Ed: Mehmet Demiryürek [and the others], The Isis Press, İstanbul, 2019. ss.197-218.

Şakul, Kahraman, *Ottoman Artillery and Warfare in the Eighteenth Century*, Unpublished Master Thesis, Boğaziçi University, İstanbul, 2001.

-----, “Altı Kaval Üstü Şeşhane Osmanlı Silahları”, *Derin Tarih*, Temmuz 2012. ss.2-4.

-----, “Military Engineering in the Ottoman Empire”, *Military Engineers and the Development of the Early-Modern European State*, Ed: Bruce P. Lenman, Dundee University Press, Dundee 2013. ss. 179-199.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012.

Tabakoğlu, Hüseyin Serdar, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı- İspanya İlişkileri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.

Tansel, Selahattin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Taş, Mehmet, *18. Yüzyıl Osmanlı Donanmasında Mürettebat*, Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara, 2023.

Theolin, Sture, *The Swedish Palace in Istanbul/ İstanbul'da Bir İsveç Sarayı*, (Çev: Sevin Okyay), Promat A.Ş. Yayıncılık, 2000.

Tızlak, Fahrettin, “Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır”, *Belleten*, Cilt 59, Sayı 226 (1995). ss.643-660.

-----, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

Toksoy, Ahmet Kaan, “Urban Topu'nun Balistik Özelliklerinin 15. Yüzyıldaki Çağdaşlarıyla Karşılaştırılması”, *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı 6 (Aralık 2022), ss.1-28.

Özbal, Hadi, “Kırklareli Demirköy'de Osmanlı Dönemi Demir Dökümhanes'nde Çok Disiplinli Endüstri Arkeolojisi Projesi”, *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş*,

Teknoloji ve Deneyisel Çalışmalar, Ed: Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013. ss.57-70.

Özbaran, Salih, “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu”, *Tarih Dergisi*, Sayı 25 (1971), ss.51-72.

-----, *Yemen’den Basra’ya Sınırdaki Osmanlı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.

Özcan, Abdülkadir, “Akıncı”, *TDVİA*, ss.249-250.

-----, “Edirne Vak’ası”, *TDVİA*, C.10, ss.445-446.

Türkal, Merve Karaçay, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı- Fas İlişkileri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2020.

Usta, Aydın “Zırh”, *TDVİA*, C. 44, ss.391-394.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1947.

-----, *Büyük Osmanlı Tarihi II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1947.

-----, “Cebeci”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C.III, Ankara 1963. ss.35-36.

-----, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları I-II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.

-----, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Ünver, A. Süheyl, “XVII İnci Yüzyıl Sonunda Padişaha Bir Lâyiha”, *Belleten*, Cilt 33, Sayı 129 (Ocak 1969), ss. 21-34.

Velioğlu, Menderes, *Cebeciler Kethüdası Hasan Ağa'nın Osmanlı Askeri Teşkilatına Dair Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Vujic, Slobodan, "The History of Serbian Mining", *Serbian Mining and Geology in the Second Half of XX Century*, Edited by S. Vujic, A. Grubic [ve diğerleri], Academy of Engineering Sciences of Serbia, Matica Srpska and Mining Institute of Belgrade, Belgrade, 2014. pp.1-38.

Williams, A. R. & Paterson, J. R., "A Turkish Bronz Cannon in the Tower of London", *Gladius*, XVII (1986), pp.185-205.

Wilson, Peter, "Eski Rejimde Savaşlar 1648-1789", *Top, Tüfek ve Süngü*, Ed: Jeremy Black, Çev: Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003. ss.76-103.

Yalçinkaya, Mehmet Alaaddin, "Sir Robert Ainslie'nin İstanbul Büyükelçiliği (1776-1794)", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXI (2008), ss.127-159.

Yeşil, Fatih, "III. Selim Devri Siyasi Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Layiha Üzerine Notlar", *Belleten*, Cilt 76, Sayı 275, (Nisan 2012). ss.75-146.

-----, *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine (1793-1826)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

Yıldız, Aysel, "İstanbul'un Asi Kulları: Yeniçeriler, Sipahlar ve Cebeciler", *Payitaht Yeniçerileri: Padişahın "Asi" Kulları, 1700-1826*, Ed: Aysel Yıldız, Yannis Spyropoulos, M. Mert Sunar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2022. ss.201-259.

Yılmaz, Fevzi, "Fatih Sultan Mehmed Dönemi Toplari ve Değişen Üretim Paradigması", *FSM İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı 4, 2014 Güz, ss. 219-236.

IV. Elektronik Kaynaklar

“Cartridge Box”, <https://jstor.org/stable/community.18677754> Erişim Tarihi: 1 Ekim 2022.

Satia, Priya, “Guns and the British Empire”, (2018). <https://aeon.co/essays/is-the-gun-the-basis-of-modern-anglo-civilisation>

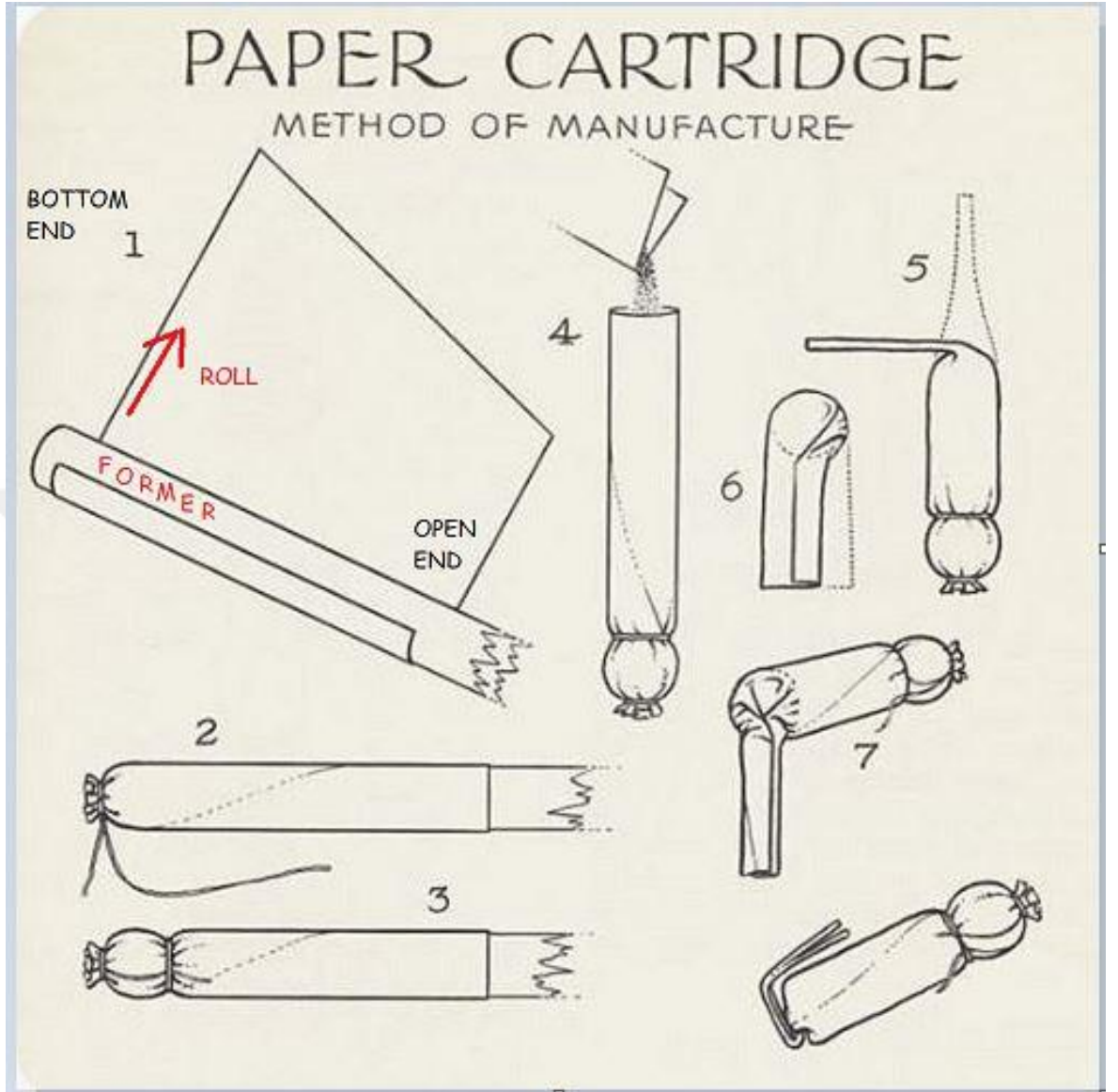

EKLER

EK 1. akmaklı Tüfek

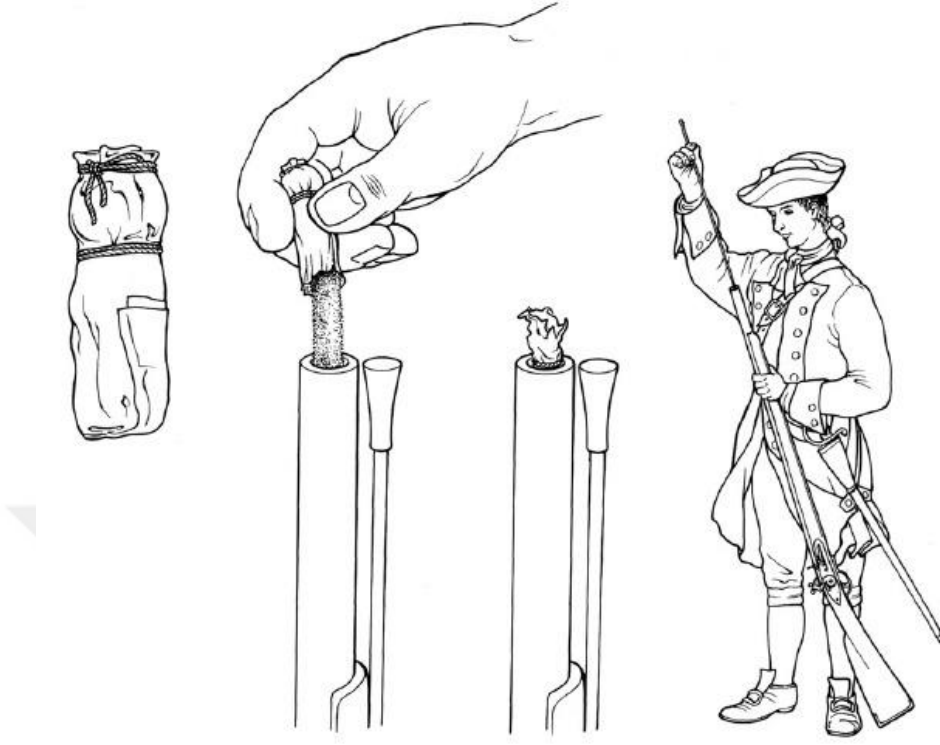

EK.2. Kâğıt Fişeklerin Yapımı

(Kaynak:<https://www.muzzleloadingforum.com/threads/new-musket-owner-flintlock-question-on-loading-paper-cartridge.121455/>)

EK.3. Kâğıt Fişeklerin Kullanımı

(Kaynak: Christer Jörgensen vd., *Dünya Savaş Tarihi: Erken Modern Çağ 1500-1763*, s.44)

EK.4. Cebecibaşı Listesi (1694-1790)

Cebecibaşı⁶⁴²	Atanma ve Azil Tarihi	Yeni Görev	Kaynak
(Hazine)dar) İbrahim Ağa	23 Zilhicce 1105- 15 Receb 1106 (15 Ağustos 1694- 1 Mart 1695)	Kethüda	Raşid s.463 Nusretname s.89
(Ocak Baş Kethüdası) Ali Ağa	15 Receb 1106- 21 muharrem 1107	Temeşvar'da habs	Nusretname s.143
(Ocak Baş Kethüdası) Abdurrahman Ağa	21 Muharrem 1107- 5 Rebiülahir 1108 (1 Mart 1695-1 Kasım 1696)	Rumili Payesiyle Sakız Muhafızı	Nusretname s.308.
(Ocak Baş Kethüdası) Mustafa Ağa	5 Rebiülahir 1108- 4 Rebiülahir 1109 (1 Kasım 1696-20 Ekim 1697)	Bostancıbaşı	
(Filibe Kuru Ağası) Mehmed Ağa	4 Rebiülahir 1109- 25 Muharrem 1110 (20 Ekim 1697- 3 Ağustos 1698)		Nusretname s.435 Raşid s.550-559
(Ocak Baş Kethüdası) Ahmed Ağa	25 Muharrem 1110 -4 Cemazielahir 1110 (3 Ağustos 1698-)		Nusretname s.532
(Cebeciler Çavuşu) Divriğili Hacı Mustafa Ağa	4 Cemazielahir 1110- 17 Receb 1111 (	Alaiye Beyi	Nusretname s.532
Kaftâncı Burnaz Mehmed Paşa	17 Receb 1111-		Nusretname s.563
Kiremitcioğlu Mehmed Ağa	10 Zilkade 1113- 12 Receb 1114		Nusretname s.644
(Ocak Baş Kethüdası) Hasan Ağa	12 Receb 1114- 2 Muharrem 1115 (-18 Mayıs 1703)		Nusretname s.687- 692
(Surre Emini) Boşnak Hacı İbrahim Ağa	2 Muharrem 1115 – 5 Rebiülevvel 1115 (18 Mayıs 1703-19 Temmuz 1703)	Bağdat'a Sürgün. İdam.	Nusretname s.706- 809
Cebeciler Kethüdası	5 Rebiülevvel 1115- 26 Rebiülevvel 1115		Nusretname s.717
(Kasapbaşı) Kara Mehmed Ağa	26 Rebiülevvel 1115- 24 Şaban 1115 (9 Ağustos 1703- 2 Ocak 1704)		Nusretname s.753
(Ocak Baş Kethüdası) Ramazan Ağa	24 Şaban 1115-26 Cemaziyelevvel 1117 (2 Ocak 1704- 15 Eylül 1705)		Nusretname s.809
(Ocak Baş Kethüdası)	26 Cemaziyelevvel 1117-		Nusretname s.842

⁶⁴² Parantez içerisinde cebecibaşı olmadan önceki görevi yazılmıştır.

Deli Yusuf	CA 1118 Görevde) (15 Eylül 1705-		
Boğazhisarlı İbrahim Ağa	-10 Rebiülahir 1122 (-8 Haziran 1710)	Süvari Mukabelecisi	
(Sipahiler Ağası) Benli Mustafa Ağa	10 Rebiülahir 1122-25 Muharrem 1127 (8 Haziran 1710- 31 Ocak 1715)	Sipahiler Ağası	Raşid s.839-892; Nusretname s.897-1011
(Silahdar Ağa) Seyyid Sebzi Mehmed Ağa	25 Muharrem 1127-2 Şevval 1127 (31 Ocak 1715- 11 Ekim 1715)		Göynüklü s.154/s.212
(Ocak Baş Kethüdası) İbrahim Ağa	2 Şevval 1127- 12 Rebiülevvel 1129 (11 Ekim 1715 -24 Şubat 1717)		
(Moton Muhafızı) Benli Mustafa Paşa	12 Rebiülevvel 1129 - 1 Muharrem 1130 (24 Şubat 1717- 5 Aralık 1717)	Vezir. İstanbul Ka'immakâmı	Nusretname s.1062/1083; Göynüklü, s.298
(Çavuşbaşı) Niğdeli Ali Ağa	1 Muharrem 1130- 5 Rebiülevvel 1130 (5 Aralık 1717 – 6 Şubat 1718)	Silahdar Ağa/ Kapucubaşılık	Göynüklü, s.298; Nusretname s.1086; Raşid s.1084.
(Silahdar Ağa) Sebzi Mehmed Ağa	5 Rebiülevvel 1130 – 17 Şevval 1136 (6 Şubat 1718- 9 Temmuz 1724)	Ruznamçe-i Evvel	Nusretname s.1086; Göynüklü 335; Raşid s.1384.
(Ocak Baş Kethüdası) Abdullah Ağa	17 Şevval 1136- 12 Rebiülevvel 1145 (9 Temmuz 1724- 2 Eylül 1732)		Raşid s.1384; Subhi s.173-224
Zorba Halil Ağa	1143	1730	Kesbi, s.202
(Ocak Baş Kethüdası) Abdülkadir Ağa	12 Rebiülevvel 1145- 1 Receb 1147 (2 Eylül 1732- 27 Kasım 1734)	Tekfurdağı'na sürgün	Subhi s.173-245
(Ocak Kethüdası) Bolu Sancağında İkamet eden Mustafa Ağa	1 Receb 1147 – 1 Muharrem 1148 (27 Kasım 1734 24 Mayıs 1735)	Vefat	Subhi s.245; Subhi s.253
(Sipahiler Ağası) el-Hac Mehmed Ağa	1 Muharrem 1148- 10 N 1150 (24 Mayıs 1735- 1 Ocak 1738 Görevde)		Subhi s.253; C.AS.971/42293
(Selanik Beylerbeyi) Zanalı Mirza Ali Paşa	1151-1152	Vefat	Hüseyin Hüsameddin, s.292
İsmail Bey	12 Zilhicce 1151 Görevde- 23 Şevval 1153 (23 Mart 1739 Görevde-	Geliboluya sürgün	Subhi s.515; Subhi s.661

	11 Ocak 1741)		
(Sipahiler Ağası) Köse Ali Ağa	13 Şevval 1153 – 12 Muharrem 1155 (1 Ocak 1741 - 19 Mart 1742)	Vezir Payesiyle Diyarbakir Beylerbeyliği	Göynüklü s.461; Subhi s.745
(Mirahur) Abdullah ağa	18 Şevval 1155 Görevde - 4 Ş 1156 Görevde (16 Aralık 1742 ve 23 Eylül 1743 Görevde)		Göynüklü s. 489
(Mehterbaşı) Abdullah Ağa (1.Defa)	1 Muharrem 1159 -7 Cemaziyelahir 1159 (24 Ocak 1746-27 Haziran 1746)	Haremeyn Suyollarını Tamire Memur	İzzi s.128; İzzi s.217
(Kapıcılar Kethüdası) Moralı el-Hac Salih Ağa	7 Cemazielahir 1159 – 9 Ramazan 1159 (27 Haziran 1746-25 Eylül 1746)		Göynüklü s.493; İzzi s.217-239
(Çavuşbaşı) Yeğen Ali Ağa	9 Ramazan 1159- 18 Şaban 1160 (25 Eylül 1746- 24 Ağustos 1747)	Sadaret Kethüdası	İzzi s.239 İzzi s.455
(Çavuşbaşı ve Sadaret Kethüdası) Seyyid Abdî Ağa	18 Şaban 1160- 20 Receb 1161 (24 Ağustos 1747- 16 Temmuz 1748)	Sadaret Kethüdası	İzzi s.455- 476
(Mehterbaşı) Abdullah Ağa (2.defa)	20 Receb 1161 – 5 Zilkade 1168 (16 Temmuz 1748- 13 Ağustos 1755)	Vefat	Göynüklü s.495- 535; İzzi s.589-91; Hakim I, s.297
(Ocak Baş Kethüdası) Kadrizâde Mehmed Ağa	5 Zilkade 1168- 16 Cemazielevvel 1171 (13 Ağustos 1755- 26 Ocak 1758)	Surre Emini	Hakim I, s.297; Vasıf 1752-74. s.118; A. {RSK.d. 1605
(Topçubaşı /Kapucubaşı) Hezârfen Kara Mustafa Ağa 1.Defa	11-20 Cemazielevvel 1171- 8 Safer 1163 (26 Ocak 1758- 1 Ekim 1759)	Tekfurdağı'na sürgün	Hakim I s.617; Vasıf 1752-74. s.179
(Cebeciler Kitabeti, Bostancıbaşı, Sadrazam Kethüdası) Derzi Hüseyin Ağa	8 Safer1163- 21-30 Muharrem 1174 (1 Ekim 1759- 2-11 Eylül 1760)		Hâkim s.861-63
(Ocak Baş Kethüdası) Eyyûbî Mustafa	21-30 Muharrem 1174- 1-10 Safer 1175 (2-11 Eylül 1760- 1-10 Eylül 1761)	Geliboluya sürgün	Hakim s.960; Hakim s.1036
(Silahdar Ağa)	1-10 Safer 1175- 21-30		Hakim s.1099;

Kadriizâde Mehmed Ağa (2.defa)	Receb 1176 (1-10 Eylül 1761 5-14 Şubat 1763)		Vasıf 1752-74. s.219
Hezârfen Mustafa Ağa 2.Defa	21-30 Receb 1176- (?) Şevval 1178- (5-14 Şubat 1763- Mart 1767(?))		Hakim s.1099
(Ocak Baş Kethüdası) Seyyid Ahmed Ağa	(?) Şevval 1178- (Mart 1765-)		BOA, A. {RSK.d. 1609
(Ocak Baş Kethüdası) Mustafa Ağa 1.Defa	5 Şevval 1180 -4 Şevval 1181 (6 Mart 1767-23 Şubat 1768)		Çeşmizade s.21
Kadriizâde Mehmed Ağa (3.defa)	4 Şevval 1181- (?) (23 Şubat 1768-)		Çeşmizade s.80; A. {RSK.d. 1611.
İbrahim Paşazade Mustafa Bey	(?) - 11-20 Şevval 1182 (?) - 18-27 Şubat 1769	Büyük Mirahur	Vasıf 1752-74, s.344
(Ocak Baş Kethüdası) Mehmed Ağa	4 Ramazan 1182- 5/6 Ramazan 1182 (12 Ocak 1769- 13/14 Ocak 1769)	Vefat	BOA, C.AS. 1203/53885.
Mustafa Ağa 2.Defa			
Seyyid Ahmed Ağa (Vekaleten)	12 Şevval 1183 (ibka)		BOA, A. {NŞT.d 1396
Kürd Mehmed Ağa 1.Defa	-Zilhicce 1183 Görevde- 4 Zilhicce 1184 (-21 Mart 1771)	Ordu Zahiriciliği	Enveri I, s.109-224
(Ocak Baş Kethüdası) Mustafa Ağa	4 Zilhicce 1184- (?) – (21 Mart 1771-)		Vasıf 1752-74, s.475
Kürd Mehmed Ağa 2.Defa			Vasıf 1752-74, s.468
Yazıcızâde Mustafa Bey(?)	-17 Receb 1187	Vefat	Ruzname s.43
Eyüplü Ağa	17 Receb 1187-		
Kadriizâde Hacı Mehmed Ağa (4.defa)	6 Şevval 1188 (10 Aralık 1774- 20 Temmuz 1775)	Vefat	Vasıf 1774-79, s.15. Şemdanizade II.A 110; C.AS.780/33012; C.AS.880/37803.
Kürd Mehmed Ağa 3.Defa	7 Şevval 1190- 29 Safer 1191 (19 Kasım 1776- 8 Nisan 1777)		Vasıf 1774-79, s.63; Enveri II, 307.
(Ocak Baş Kethüdası) Ahmed Ağa	29 Safer 1191- (8 Nisan 1777-)	8 Nisan 1777	BOA, AE.SABH.I. 53/3747.

Cebecibaşı Vekili Emin Ağa	23 Zilkade 1191		BOA, AE.SABH.I. 303/20351
(Arpa Emini) Türkmen Ağasızâde Ali Ağa	1 Cemazielahir 1192- 16 Receb 1192 (27 Haziran 1778- 10 Ağustos 1778)	Azil ve idam.	Vasıf 1774-79, s.122; Enveri II, 743; Cevdet II-I, s.93
(Kapucubaşı) Süleyman Ağa	1-10 Receb 1192- 23 Receb 1193 (10 Ağustos 1778- 6 Ağustos 1779)	Sakız'a sürgün / Bina Emini	Vasıf 1774-79, s.122; Enveri II, 785; Cevdet II-I, s.131; BOA, C.AS. 1193/53301.
Kösec Mehmed Ağa	23 Receb 1193 (?) - 1 Cemazielevvel 1195 (6 Ağustos 1779 (?) -25 Mayıs 1781)		Enveri II, s.921
Süleyman Ağa	1 Cemazielevvel 1195- 29 Receb 1196 (25 Mayıs 1781- 10 Temmuz 1782)		Enveri II, s.921 D.BŞM.CBH.d. 18493
Kürd Mehmed Ağa 4.Defa	29 Receb 1196- 17 Cemazielahir 1197 (10 Temmuz 1782- 20 Mayıs 1783)	Bozcaada'ya Sürgün	Cevdet II-I, s.179; Cevdet II-I, s.257; Enveri II, s.1060
(Surre Emini) İsmail Ağa	17 Cemazielahir 1197	20 Mayıs 1783-	Cevdet II-I, s.257
Doğramacı İbrahim Ağa	-16 Muharrem 1200 (-19 Kasım 1785		Hafız Abdullah s.111; Teylasinizade I, s.111
(İkinci Kethüda ve Özi Cebecibaşı) Göynüklü Mustafa Ağa	16 Muharrem 1200 -14 Ramazan 1200 (19 Kasım 1785- 11 Temmuz 1786)	Bozcaada'ya Sürgün	Vasıf 1782-1787, s.298-351
Koca Kürd Mehmed Ağa 5.Defa	14 Ramazan 1200- 15 Muharrem 1201 (11 Temmuz 1786- 7 Kasım 1786)	Vefat	Vasıf 1782-1787, s.369
(Sadrazam Kethüdası) Devâtdar Mehmed Paşazâde Abdi Bey	15 Muharrem 1201- 11 Safer 1201 (7 Kasım 1786 – 3 Aralık 1786)	Vefat	Vasıf 1782-1787, s.373; Teylasinizade I s.177
(Hamza Paşa Kethüdası) Mehmed Sadık Ağa	11 Safer 1201- 24 Zilhicce 1201 (3 Aralık 1786- 7 Ekim 1787)		Hafız Abdullah s.317; Teylasinizade I s.182
Kethüda Seyyid Mehmed Ağa	24 Zilhicce 1201- 12 Muharrem 1203 (7 Ekim 1787- 23 Ekim 1788)	Kapıcıbaşılık	Enveri III, s.317; Teylasinizade I, 317

(Cebeciler Çavuşu) İsmail Ağa	22 Muharrem 1203- 9 Rebiülevvel 1204 (13 Ekim 1788- 27 Kasım 1789)	İbrail Muhafazası /Kapıcıbaşı	Enveri III, s.646; Hafız Abdullah s.317
(Çavuşbaşı) Şahsuvarzade Hamidullah (Vekaleten) Bey	4 Şevval 1204- (17 Haziran 1790-)		Enveri III, s.491 BOA, D.BŞM.CBH.d. 18498.

EK.5. Sefere Giden Cebecilerin Üniforma ve Silahları

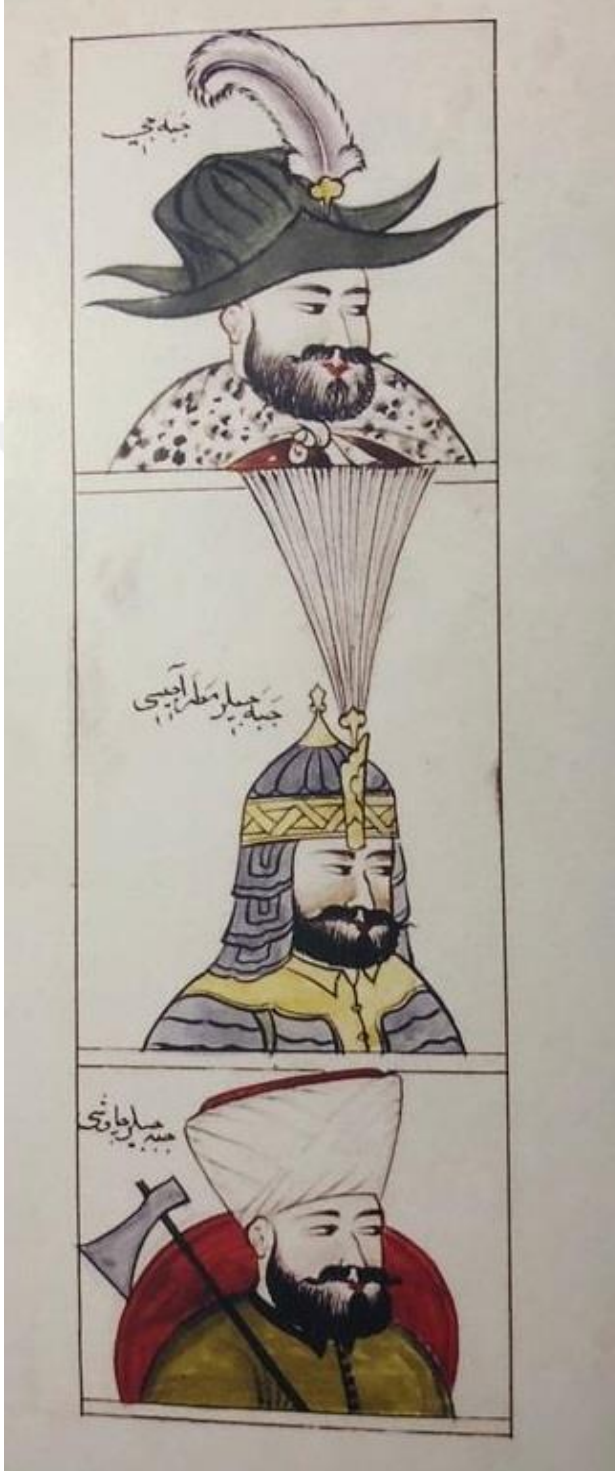
(Kaynaklar: The British Museum, *Han Sloan's Album*, "The Habits of the Grand Signor's Court", SL.5258, Turkey, C.1620, Folio 62b. Cebeci; National Library of Sweden, Claes Rålamb, *Rålamb Book of Costumes*,

EK.6. Cebeciler Kethüdası

(Kaynak: Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyyesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.)

EK.7. Marsigli Kataloğu'nda Cebeci, Cebeciler Mataracısı ve Cebeciler Çavuşunun Şapka, Serpuş ve Sarığına Dair Çizimler

(Kaynak: *Osmanlı'da Sosyal Sınıf ve Kimlikler (Catalogo dei Turbanti)*, Hazırlayan: Kudret Altun, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019. s.180.)

EK.8. Girit'teki Hanya Kalesi Cephanesinde bulunan Mühimmat Listesi

(BOA, D.BŞM.CBH.d. 18393)

Serhad-ı İslamiyeden Girid Ceziresi'nde vâki' Hanya Kal'asında yerlû cebecibaşısı olan Musa Ağa Kal'a-ı merkumenin cebehâne mühimmâtını itlâf ve izâ'at ider deyü iştikâ olundukta husus-ı merkumun sıdk ve kizbe ihtimali olmakdan nâşi mahallinde marifet-i şer' ve cümle marifetleriyle görölüb ali vech'üs-sahiha keyfiyetini arz ve i'lâm olunmak babında Hanya Muhafızı vezir-i ruşen zamir devletlü sa'detlü el-Hac Ali Paşa hazretlerine ve bu da'ilerine hitaben sadır olan fermân-ı alîşân mucibince kal'a-ı merkumede vâki' mühimmât-ı cebehâne ve bârut-ı siyâh ve âlât-ı sâirenin üzerine vezir-i müşârileyh hazretlerinin enzârını ve taraf-ı devlet-i 'aliyyeden mübâşir ta'yin buyurulan cebehâne-i âmire ocağı hulefâsından es-seyyid Abdullah Efendi ve a'yân-ı vilâyet ve ağavât-ı kıla' ve cebeci ocağı zâbitânı ve ihtiyarları ve neferâtı marifetleriyle ve ma'rifet-i şer'le tahrir ve müşâhede ve mu'ayene olundukta mezbur cebecibaşı Musa Ağa'nın cebecibaşı nasb olundukta vali ma'rifetiyle ve ma'rifet-i şer'le yedine verilen mühimmât-ı cebehâne ve taraf-ı devlet-i 'aliyyeden defaten gelen cebehâne defterleri üzere aynî mevcud mudur deyü elyevm kal'a-ı merkume cebehânesinde mevcud bulunan mühimmât-ı cebehâne ve bârut-ı siyâh ve âlât-ı sâirenin aynîyle defteridir ki ber vech-i âti tafsilen zikr ü beyan olunur. Hurre fi selh-i Muharrem 'ül-haram sene seb'a ve erba'in ve mie ve elf.

[30 Muharrem 1147 / 2 Temmuz 1734]

Bârut-ı siyah Kantar 2377	Perdaha muhtac bârut-ı siyah Kantar 8000 ez-mande-i küffârî	Hâsıl ez- perdaht bârut-ı siyah Kantar 75,5	Tüfenk tabancalı 2500 722 fitilli 200 ameli salih [Toplam] 3422	Muhterik sade namlu 1170 şikest 61 ----- 1241	Kundaklı fitil kavaline sâlim 12	Muhterik sade namlu sâlim kaval 16
Şikest kavsale 11	Tabancası mevcud sade kundak 36	Fitilli sade kundak 60	Kılıç 2000 361 ameli salih [toplama] 2361	Ahen-i ham Kıyye 7376	Kurşun İslâmi külçe 305 çubuk 1 kıyye 13017	Güherçile Sandık 103 Kıyye 6265
Pıştov ma' tabanca Çift 6	Paçavra masavat? Aded 37	Harbe-i tulunba Aded 37	Tobra mutâb Aded 665	Şakolte Aded 2	Cedid meşin aded 450	Köhne meşin Aded 40
Kavsale-i sergi	Müsteamil Aded 7	Revgan-ı neft ma'	Revgan-ı şîr ma' güğüm 3 küp 1	Revgan-ı bezir ma' güğüm 4 küp 2	Terementi ma' güğüm	

Aded 15		güğüm 8 küp 1					2 Kıyye 85
Sade güğüm aded 3 kıyye 55	Mismâr-ı harbe-i kebir Aded 1278	Mismâr-ı mertek Aded 905	Mismâr-ı mütenevvia Kıyye 129	Ahen çivi falya Aded 9	Ahen keşt Aded 15	Keser yulâri Aded 29	Şikest aded 3
Çatal çeküç Aded 101	Şikest aded 2	Tir-i teber taşçı aded 97	Ahen carbare bayrak aded 13	Ahen sekl? Aded 16	Ahen kanca aded 178	Elcek çelik ma' sandık 1 kıyye 150	Halis çelik kıyye 306
Ahen kazma aded 5492	Külünk-i ferhâdi aded 1714	Şikest aded 5	Çeküç-i taşçı aded 12	Külüm-k-i taşçı aded 116	Mitraka-i taşçı aded 3	İkiyüzlü keser aded 2	Keser-i dest ma' kabza aded 20
Oluklu demir aded 6	Kalay ma' sandık 1 kıyye 45 ve rem?350	Kalib kurşun salim ve köhne aded 332	Tabe? Kurşun aded 45	Çuvaldız aded 186	Balta-i hatab aded 22	Kazma-i lağım aded 18 şikest 8	
Burgu-i mütenevvia aded 119	Kanâdil-i lağım aded 6	Tabanca-i tüfenk aded 220	Ahen kürek 1090 120 şikest ----- 1210	Ameli gayr-i salih ahen kürek aded 602	Küstere Aded 49		Köhne deste-i dest Aded 46
Falya-i tob deste 1	Şikest gelebdan? deste 1	Urgan-ı salhane 343 30 373	Kınab kıyye 111	Rişte-i penbe Kıyye 959	Yelken bezi tob Aded 71	Sishan bezi Aded 85	Kâğıt hartuc-ı kebir Deste 57
Kağıt hartuc-ı sagır Deste 22	İsfidac Kıyye 4 Habbe 300	Mastaki Kıyye 5 Habbe 100		Mumiya Kıyye 1	Kırmızı şab Kıyye 2		
Makall-i erzak Kıyye 1 Habbe 350	Sakız-ı çam ma'	Palaska Aded 3020		Kalkan Aded 2	Cedid musluk Aded 18		
Bıçak-ı saka Aded 22	Köhne palaska Aded 200	Meş'al[e] Aded 9 Asma 5 Toplam 14	Köhne meş'al[e] Aded 14	Bıçkı hızarı Aded 139	Şikest bıçkı hızarı Aded 5	Sade harbe ma' kabza Aded 492	Harbe-i çoban ma' kabza Aded 283
Ma'den-i hunbara Deste aded 7920	Tuç hunbara deste Aded 336	Kanca sırığı Aded 158	Ahen burgu- yı lağım Aded 69	Ahen surma-yab Aded 2	Ahen küşkü şikest Aded 31	Ahen pranka Aded 3	
Ahen civata Aded 32	Elvah kürek Aded 1297	Köhne ve şikest elvah kürek Aded 1037	Şem' bâr ameli gayri salih Kantar 7	Kükürt ma' Kantar 33 Kıyye 18	Çubuk kükürt ma' Kıyye 30		
Kürek-i ahen Aded 1		Mimleme Beher aded namlu Aded 2 aded 5		Sade namlu me Aded 30	Zift ameli gayri salih Kantar 35	İslah-ı zift Kantar 17	
Katran Kantar 92	Taslık kundak Aded 2000 Ameli gayri salih 1000 Toplam 3000	Kankal 3		Ahen satır Aded 385	Ahen tahra Aded 157	Ahen meşkula Aded 400 Reza babher dirler	
Hurdevât-ı ahen	Ahen mala Aded 27	Ahen makrasın	Temur sefain-i kebir	Kabza-i saka	Köhne kabza	Fıtıl-i Mısıri Kantar 100	Garar-ı şeklem

Kıyye 200		liman-ı kebir Aded 2	Aded 4	Aded 17	Aded 67		Aded 47
Tir-i İstanbul Aded 33719	Kemân-ı İstanbul Aded 185	Kemân-ı Çıka? Aded 192 Tatari 3 Toplam 195	Şikest Aded 83	Celle-i kemân Aded 200	Çıra-yı çam tomruk Aded 6	Tane-i humbara-i dest sagir ve kebir Aded 9025	
Kabza-yı kazma ve balta Aded 3200	Kabza-yı kürek Aded 3500	Kurşun ez-mande-yi küffâri Kıyye 11762 Külçe aded 150		Kazma ez-mande-yi küffâri Aded 145 şikest 5		Ahen şabka ez-mande-yi küffâri Aded 6	
Kebir kantar-ı küffâri Aded 1	Çan-ı kebir, vasıt ve sagir ez-mande-yi küffâri Aded 9	Cerrah Ez-mande-yi küffâri Aded 126		Ahen uruk burnu ez-mande-yi küffâri Aded 3		Şişe humbara-yı dest Aded 8700 İhrakda ifşa bulmağla cümle salih değildir.	
Tüfenkler ıslahasiyçün mukaddem yapıdırılan mismâr Kıyye 300		sahh	sahh	sahh	sahh	sahh	sahh

EK.9. Cebehâne-i Âmire’de 4 Aralık 1787 Tarihinde Hazırlanan Cebehâne Takımı

(BOA, D.BŞM.CBH.d. 18497)

Berây-ı Takım-ı Mühimmât-ı Cebehâne

Barut-ı siyah Kantar 150	Kurşun Kantar 175	Ahen-i ham Kantar 30	Fitil-i Mısri Kantar 15		Mesâmir Kıyye 1200	Rişte-i penbe Kıyye 25
Bükülmüş fitil-i penbe Kıyye 50	Mükemmel kılıç ma' gassan? Adet 300	Tüfenk kara temür Adet 200	Tüfenk cevherdar Adet 400		Çifte silah Adet 400	Birer kiselü silah Adet 200
Vezne Adet 600	Mükemmel mızrak Adet 300	Ahen kazma Adet 2000	Kabza-i kazma Adet 3000		Ağaç kürek Adet 2200	Tobra Adet 800
Garar-ı çalpâre Çift 200	Garar-ı sâyişâne Çift 200	Garar-ı seklem Çift 300	Kilim-i setîr Adet 75	Kilim-i sâyişâne adet 600	Çuval-ı dakik Çift 200	Sargı keçe Adet 500
Beyaz keçe Adet 200	Keçe-i sürh Adet 75	Urgan-ı yular(?) Adet 300	Urgan-ı sâyişâne Çift 600	Gazil Kıyye 30	Kınnap Deste 30	Frengi sicim Top 300
Kenevir bezi Top 80	Sincan bezi Top 300	Meşin ma' örtü Çift 80	Koğa-i saka Adet 200	Musluk Adet 80	Bıçak? Adet 100	Kabare-i arka Adet 300
Semer-i saka Adet 80	Semer-i sâyişâne Adet 30	Kisve-i saka Adet 70	Şalvar-i saka Adet 70	Kantarma-i saka Adet 70	Çaprast-i saka Adet 70	Kamçı-i saka Adet 70
Çizme-i saka Çift 70	Meşin-i sade Adet 70	Meşin kise adet 300	Kâvsale Adet 20	Madenî humbara-i dest Adet 200	Tıpa-yı humbara-i dest Adet 300	
Tıpa-hâ Adet 200	Tulumba Adet 30	Şeth-i? tulumba Adet 20	Kabza-i harbe ve kanca Adet 60	Keser-i dest ma' kabza Adet 50	Destere Adet 50	Burgu-i mütenevvia Adet 80
Çatal çeküç ma' kabza Adet 20	İkiyüzlü keser ma' kabza Adet 15	Battal keser ma' kabza Adet 15	Poladî keser ma' kabza Adet 10	Küştere Adet 3	Jive Kıyye 3	
Nişankeş Adet 3	Dâldız Adet 3	Tîr-i teber Adet 3	Kirşete Adet 3	Köşebend Adet 3	ıışkı Adet 3	İğ-i temuri Adet 3
Gönye-i	Şirâzavi-i	Eğ-e-i	Muc	Bıçkı	Çeküç-i	Tarak-ı

neccar Adet 3	bennâ Adet 2		dörbü Adet 6	kalem Adet 4	hızar Adet 4		taşcı Adet 8	taşcı Adet 8
Mitraka -i taşçı Adet 8	Külün k-i taşcı Adet 8	Ağaç makar a Adet 3	Mükemm el alât-ı cerrah Sandık 1	Kalay Kıyye 75	Nişadır Adet 6		Kağıd-ı İstanbul Deste 40	Kağıd hartuc Deste 300
Güherçi le kıyye 1000	Şem' -i bal Kıyye e 20	İsfidac Adet 3	Mum- yâ? Kıyye 3	Şem'i asel Kıyye e 10	Teremen ti Kıyye 3	Revgan -ı neft Kıyye 30	Revgan -ı zeyt Kıyye 30	Revga n-ı şir Kıyye 30
Revgan- ı bezir Kıyye 30	Şâb Kıyye e 10	Sakız-ı çam Kıyye 15	Mastaki Kıyye 30	Kibrit Kıyye e 3	Sülümen Kıyye 0,5	Sıçan otu Kıyye 0,5	Anzarot Kıyye 3	
Mürr-i sâfi kıyye 3	Kardaş kanı Kıyye 1	Zac-ı Kıbrıs Kıyye 12	Züncüfre Kıyye 2	Kılâr- meni Kıyye 30	Hınna-i Mekki Kıyye 3	Günlük Kıyye 3	Jive Kıyye 1	Dakik-i Bakla Kıyye 20
Dakik-i mercim ek Kıyye 20	Dakik-i şa'ir Kıyye 20		Elek gırbal Adet 4	Ketân -ı Mısri Kıyye e 6	Sünger Kıyye 30	Penbe-i hâm Kıyye 3	Tıraş-i serv Kıyye 12	Tıraş-i çam Kıyye 12
Tutkal Kıyye 3	Çiriş Kıyye e 3	Kilid-i kal'a Adet 3	Kilid-i mahzen Adet 5	Kilid- i asma Adet 30	Ağaç dibek ma' dest Adet 1	Vezin içün Kantar 3	Çuvaldı z Adet 300	Çelik Kıyye 60
Balta-i hatab ma' kabza Adet 200	Macârî balta ma' kabza Adet 200		Külünk-i ferhâdî ma' kabza Adet 100		Ahen kânca Adet 30	Ahen çivi-i kamâ Adet 14	Ahen makara Adet 3	

s.2

Ahen bayrak Adet 20	Ahen varya ma' kabza Adet 6		Ahen küskü Adet 3	Zincir boyunduruk Adet 2	Burgu-i lağım kefçe Adet 12	Ahen kürek ma' kabza Adet 30	
Meş'ale-i râh ma' asma ve kabza Adet 80	Keser-i lağım Adet 5		Kalıb-ı kurşun Adet 120	Tabe-i kurşun Adet 60	Ahen sac Adet 30	Setr-i matbah Adet 30	
Kazgân Adet 80	Tencere ma' kapak Adet	Lengeri Adet 300	Sahân Adet 160	Kefkir kefçe Çift 90	Tâbe Adet 90	Süzgi Adet 15	İbrik-i dest Adet 150

	170						
Leğen-i câmeşuy Adet 25	Nühâs fenâr Adet 150	Güğüm-i ocak Adet 60	Maşrapa Adet 50	Güğüm-i revganhâ Adet 5	Meşin sofra Adet 200	Seng-i çakmak Adet 20000	
Kaşık Deste 250	Debbe-i revgan Adet 60	Kabza-i mütenevvîa Adet 300	Yengeç ma' gend? Adet 300	N'al-ı esb Kesim 300	N'al-ı ester Kesim 300	N'al-ı gâv Kesim 160	Elvah-ı musluk 60
Mih-ı mütenevvîa Adet 30000	Seba-i musluk Adet 60	Seba-i tüfenk Adet 60	Seba-i kazık Adet 55	Herke-i sekban ma' sütun Kıtaat 100	Çadır ma' sütun Kıtaat 100	Herke-i matbah ma' sütun Kıtaat 8	
Ahen çeşme Adet 120							

İşbu defterde muharrer tob ve mühimmat-ı sâire liva-i şerif ile istishaben gidecek takım-ı seferiyeden olub bu defa kaza be kaza mahruse-i Edirne'ye gönderilmek üzere üç kıt'a suretleri virilmekle işbu mahale şerh virildi. Fi 23 S[afır] sene 1202 (4 Aralık 1787)

[illegible]

D.BŞM.CBH.d.18497

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

A B

3

- 2 -

[illegible]

استوفد فرزند محمد طرب و دهان سانه لوار شرفا که کین مین طقم سفید ده
اولی بر و نه قضایضا محروسه ادریه که کولک ادریه اربع قطعه مشرق
و یکم کشتو کشتی و ده

D.BSM.CBH.d.18497

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

A	B
---	---

EK. 10. Niğbolu Kalesi Cebehanesindeki Yangında Muhterik Olan ve Kurtarılan Mühimmatın Cins ve Miktarı

(BOA, D.BŞM.CBH.d. 18470)

Elyevm Niğbolu Kalesi Cebehânesinde ihrakdan muhrek olunan cebehâne-i âmiredir ki bâ-emr-i âli yediyle gelen mübaşir ve marifet-i şer'i ile müfredatıyla ta'dad-ı vezn-i kantar olunub tahrir olunan ecnâs-ı muhrek ber-vech-i âti zikr olunur. 15 S[afır] Sene 1186 (18 Mayıs 1772).

Kurşun muhterik Kıyye 2962	Tüfenk namlusu muhterik Adet 40	Hızır? namlusu muhterik Adet 10	Mızrak temreni muhterik Adet 220	Kılıç namlusu muhterik Adet 43	
Harbe-i yeniçeriyân muhterik Adet 91	Kanca muhterik Adet 126	Tüfenk tabancası muhterik Adet 29	Dülger-i iğ temür Muhterik Adet 12	Temür makara muhterik Adet 29	Harbe-i cübâni Adet 89
Halka muhterik Çift 30	Çoyak kama muhterik Adet 210	Büyük çoyak kama muhterik Adet 89	Ahen varya muhterik Adet 63	Ferhâdi külünk muhterik Adet 494	Burgu-yı lağım muhterik adet 62
Kandil-i lağım Adet 45	Ahen kama muhterik Adet 45	Ahen küskü muhterik Adet 40	Balta-i hatab muhterik Adet 680	İkiyüzlü keser muhterik Adet 40	
Kazma muhterik Adet 6006 yanabilür? Adet 20	Burgu-i temur muhterik adet 13	Balta-i Macar muhterik Adet 444 014	Meş'ale muhterik Adet 24	Çatal çekiç muhterik Adet 46	
Çekiç-i dülger muhterik Adet 89	Külünk-i taşçı muhterik Adet 226	Karka burnu muhterik Adet 37	Ahen mızrak muhterik Adet 238 027	Taşçı-i matrak muhterik Adet 7	
Sagir-kebir keser muhterik Adet 159	Keser-i polâdi Muhterik Adet 63	Tarak-ı taşçı muhterik Adet 78	Kurşun tabesi muhterik Adet 50	Çelik-i Frengi Çift 263	
Temur-ı ham muhterik 193	Daldız Muhterik Adet 530	Hurdân-ı temur muhterik Kıyye 1690 muhterik 287	Bezir-i revgân Kıyye ma' dara 27,5	Neft-i revgân Kıyye ma' dara 65	Şırlığan Kıyye ma' dara 29
Zeytun yağı Kıyye ma' dara 30,5			Bakır külçesi muhterik Adet 738		

Elyevm Niğbolu Kalesi cebehanesinde şimdiki halde mevcut bulunan mühimmât-ı cebehâne-i âmiredir ki bâ ferman-ı âli ile ve mübâşir marifetiyle müfredatıyla ta'dad-ı vezn-i kantar olunub tahrir olunan ecnâs-ı mühimmâtdır ki zikr olunur el-vâki' 15 Safer sene 1186 (18 Mayıs 1772)

Kurşun kıyye 2028	Mismar kıyye 2129	Ahen-i ham kıyye 2443	Keman-ı Tâtâri Adet 300	Keman-ı İstanbuli adet 50	Tir-i Tâtâri Adet 9000	Tir-i İstanbuli adet 1520	Kabza-i kanca adet 500
Kabza-i kanca-i gönye adet 400	Garar-ı seklem Adet 406	Un çuvalı Çift 84	Kağıd hartuc Deste 104	Harir-i ince cirbaze Çift 111	Oturma adet 99	Kazma adet 1010	Ağaç kürek Adet 218
Yengeç ma' gend Adet 203	Ketan-ı Mısri Kıyye 315	Zincir ma' boyunduruk adet 23	Sac temur Adet 9	Tüfenk-i kara temur Adet 227	Meş'ale Adet 43	Semer-i Adet 33	sayisane
Temur kürek Ader 49	Keçe sargı köhne Adet 70	Sergi-i meşin Adet 27	Semer-i saka Adet 44 (köhne 33)	Asiyab-ı dest Çift 22	Maden humbara-i dest Adet 20000	Leğen ma' cameşûy Adet 1	
Çadır ma' sütun Adet 3	Çerke-i sekban köhne ma' sütun Adet 3		Temur makara Adet 14	N'al-ı esb Kesim 50	N'al-ı ester Kesim 89	Tabehâ-ı tulunba Adet 130	Kılıç kara temur Adet 249
Torba-i dest Adet 27+61= 98		On kantar külçe külçe kurşundan bağlanacak fişenk (...)					

اليوم مكرور قلم ميں حبيب خان سرور سندھي كى حلقہ موجود بولند مہاراجہ جی جادو عامہ ميں كے باور ماہك ايل
و سنان مرقع مفرد تعداد و زلف قطار اولون خور اولاد احسان مہاراجہ كے و كوا و نور الوافق ۱۰۵

[illegible]

طوریہ نفس
۵۷
۶۱
۹۱

اودہ قطار کو بحر کو بیہ قوت و تنوہ
بغلا جہا فشک

[illegible]

فروخته مبلغ بابت ۴۴	میانبر فروخته ۴۴۰	حیدر آباد فروخته ۱۰	بور و رانبر فروخته ۷۰	فروخته ۴۹۶۴
فروخته حیدر آباد ۸۹	تورستان فروخته ۴۹	کوکا کیک فروخته ۱۴	نورس فروخته ۱۴۶	حیدر آباد ۹۱
فروخته بورسوم ۶۴	فروخته فروغ آباد کوکاک ۴۹۶	فروخته احمد کوک ۶۴	فروخته بورسوم کوک ۸۶	فروخته حیدر ۴۱
فروخته اکبر کوک ۴۰	فروخته بلخ حطی ۶۸۰	فروخته احمد کوک ۴۰	فروخته احمد کوک ۷۰	فروخته فروغ آباد ۴۰
فروخته جانبان سلی ۴۶	فروخته مشتعل ۴۴	فروخته بلخ ۴۱۶	فروخته بورسوم کوک ۱۴	فروخته فروغ آباد ۴۰

[illegible]

EK.11. İstanbul ve Diğer Baruthanelerdeki Barut Miktarı, Üretim Kapasitesi ve Barut Tedarik Yolları Hakkında

(BOA, C.AS. 216/9215)

İzzetlü Defterdâr Efendi

Gerek Âsitâne-yi Âliyye Baruthânesinde ve gerek sair baruthânelerde imal ve Cebehâne-yi Âmire'ye nakl ve vaz' olunan barut-ı siyahın ekseri iktiza iden mahallere ita ve sarf olunmak mülabesesiyle elyevm barut-ı siyaha kılettârî ve sene-i âtiye için mikdar-ı vâfi barutun şimdiden tedarikine şüru' ve mübaşeret-i birle tehiyye ve âmâde itdirilmesine ihtimam ve dikkat derece-i vücûba reside olan kazâyâdan olduğu cümle indinde zâhir ve nümâyân olmağla baruthane nazırlarının mevcudları nedir vücûh-ı âher ile tedariki lazım gelürse nedir tashih ve arz olunmak babında hatt-ı hümayun-ı şevket-makrûn-ı şeref-yâfte-i südur olmağla imdi kuyûdâta müracaat ve sabık ve lâhik baruthâne nazırlarını tarafınıza celb ve ihzar ve bi't-tahârri istintak ve istifsara mübaderet iderek elyevm her birlerinin mevcudu ne miktardır ve iktiza-yı müddetlerine değin tabh ve imal idebilecekleri ne miktardır gereği gibi tashih ve tahkik ve bunlardan başka vücûh-ı âherî ile barut-ı siyah tedarikinin tariki nedir ve ne miktar barut tedariki mümkün olabilür anı dahi istiknâh ve tenkih ve tekrar sual ve cevâba hacet mess itmeyecek vecihle takririnize derc ve tasrih ve pâye-yi serir-i âlâ'ya arz olunmak için huzurumuza takdim eylesin deyü buyruldu. 8 C[emaziyelahir] Sene [11]92 (4 Temmuz 1778).

[illegible]

OSMANLI ARŞIVI		
C. 135		
216	9215	

EK.12. Çeşitli Osmanlı Garnizonlarındaki Barut ve Kurşun Miktarı

Cebahane	Barut	Kurşun	Tarih	Kaynak
Büyükkada (Tuna)	2212 kantar	668 kantar tane kurşun	10 Haziran 1753	D.BKL.d. 32531 TS.MA.d 6353
Kefe	129 kantar	25 kantar	26 Aralık 1753	C.AS. 465/19393
Kırım	770 kantar	790 kantar	10 Mayıs 1757	D.BKL.d. 32555
Sivas	925 kantar	511 kantar + 358 külçe	8 Eylül 1759	D.BŞM.CBH.d 18424
Van	140 kantar	108 kantar	18 Eylül 1759	D.BŞM.CBH.d 18424
Van	1272 kantar	184 kantar	1784	D.AMH.d. 25232, s.6.
Diyarbakır	4558 kantar	18 kantar saçma+ 3 kantar çubuk + 200 adet kalıp	6 Eylül 1759	D.BŞM.CBH.d 18424
Erzurum	2614 kantar	1034 kantar	3 Şubat 1760	D.BŞM.CBH.d 18424
Erzurum	2206 kantar	499 kantar	28 Kasım 1784	D.AMH.d. 25232, s.2.
Kars	2899 kantar	299,5 kantar	10 Mart 1784	D.AMH.d. 25232, s.4.
Çıldır	500 kantar	150 kantar	9 Nisan 1786	D.AMH.d. 25232, s.8.
Halep	575 kantar	1026 kantar	28 Ocak 1757	D.BŞM.CBH.d 18424
Trabzon	640 kantar	14 Kalıp kurşun + 4 kantar habbe kurşun	17 Kasım 1762	D.BŞM.CBH.d 18424
Anadolu, Palamude, Kestelbahri	1000 + 500 + 200 kantar	393 kantar	11 Aralık 1768	D.KKL.d. 32943
Kandiye	8.588,5 kantar	38.916 vakiyye külçe + 7.394 vakiyye kalıp kurşun	16 Ekim 1776	D.AMH.d. 25153.
Resmo	600 kantar	50 kantar	28 Nisan 1773	AE. SABH.I. 177/11776
Soğucak	242 kantar	59 kantar 32 kıyye	1778 (H. 1192)	C.AS. 1066/46913
Soğucak	1022 kantar	190 kantar + 90 kalıp + 35 vakiyye tane kurşun	31 Mayıs 1786	C.AS. 886/38100
Anapa	331 kantar	88 kantar + 25	31 Mayıs	C.AS.

		kalıp + 10 vakiyye tane	1786	886/38100
Niş	1801 kantar	355 kantar	1780 (H.1194)	CAS. 303/12559
Niş	2067 kantar (500 kantar daha Selanik'ten sevk)		6 Aralık 1787	CAS. 338/14035
Yergöğü	150 kantar	50 kantar	30 Ocak 1780	D.BŞM.CBH.d 18488
İsmail	832,5 kantar	291 kantar	15 Aralık 1778	D.BŞM.CBH.d 18485
İsmail	1971 kantar	369 kantar külçe + 220 kalıp kurşun + 390 vakiyye habbe kurşun	1784-85	D.BKL.d. 32652
İsmail	2371 kantar	369 kantar külçe+390 kıyye habbe kurşun	18 Mart 1787	D.BŞM.d. Defter No: 5525, s.67.
Edirne	365 kantar		13 Nisan 1774	C.AS. 413/17084.
Edirne	311 kantar (sefer için 350 kantar daha sevk)		Ocak (?) 1777	D.BŞM.CBH.d 18481
Edirne	228 kantar		2 Mart 1783	C.AS. 1091/48154
Kili	284 kantar	347 (?) kantar	1774	D.BŞM.CBH.d 18475
Novi (Bosna)	150 kantar + 140 sandık	150 kantar + 138 kıyye	13 Mart 1782	D.BKL.d. 32641
Saraybosna	838,5 + 250 kantar (Toplam 1088,5)	160,5+30 kantar (Toplam 190,5)	1741	D.BKL.d. 32522
Saraybosna	15.220 kantar	9490 kantar + 547 kantar	1782	D.BKL.d. 32642
Bihke (Bosna)	53.735 vakiyye	17.336 vakiyye	1782	D.BKL.d. 32642
Sivas	925 kantar	560 kantar	17 Haziran 1795	D.BŞM.CBH.d 18508